ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2023
№2 (74)

BAKI-2023

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Александр Пухкал (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

“GEOSTRATEGİYA” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların ***Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər*** üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2023
№2 (74)

BAKU-2023

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

"GEOSTRATEGY" journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.***
The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 32(092)

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDAKI ROLU

FAİQ ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: faiq-aliyev@yahoo.com

Mənəvi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillər üçün saxlanması müasir dövrdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Milli dövlətçiliyin konkret mənəvi dəyərlər sistemi əsasında vahid məqsədə yönəldilməsi, xalqın tarixi yaddaş və mənəvi irsinin bərpası və mühafizəsinə xidmət edən irimiqyaslı fəaliyyətin həyata keçirilməsi, milli ruhlu nəslin yetişdirilməsi, zəngin daxili aləmə malik azərbaycanlı obrazının bütün dünyada tanıdılması üçün zəruri olan qüvvə və potensialın səfərbər olunması dövlətin daim diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdir və Azərbaycanda aparılan bütün islahatlarda bu məsələ daim diqqət mərkəzindədir.

Cəmiyyətdə ictimai dəyərlər, milli dəyərlər və intellektual dəyərlər bir-birindən fərqləndirilir. Əxlaqi dəyərlərlə mənəvi dəyərlərin fərqli və oxşar cəhətləri mövcuddur. Fərd başqa insanlarla əlaqəyə, ünsiyyətə girdikdə mənəvi dəyərlər əxlaqi dəyərlərə çevrilir. Bütün dəyərlər istənilən halda mənəvidir. Harada insani münasibətlər varsa, orada mənəvi məsələ ön plana keçir. Məhz insan başqa insanla münasibətdə özündə gizlənmiş xeyri şərdən fərqləndirmək imkanı əldə edir.

Mənəvi dəyərlər insanın ailədə, cəmiyyətdə, ölkədə davranışını tənzimləyən sosiumun sosiomədəni sferasının sabit, dəyişməz elementləridir. İnsan varlığına, bütövlükdə cəmiyyətə təsir mənəvi dəyərlərin, mənəviyyatın çoxsaylı funksiyaları: humanistləşdirici, tənzimləyici, müəyyənedici, idraki, tərbiyəvi, kommunikativ və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

Universal, mütləq dəyərlər bütün bəşəriyyət üçün əbədi status qazanmışdır. Həqiqət, gözəllik, xeyirxahlıq, məhəbbət, inam və s. dəyərlərə tələbat da əbədidir. İnsan varlığı bunlarsız keçinə bilməz. Lakin hər bir dövrdə bu dəyərlər yenidən dərk edilməli olduğundan onların məzmunu da fərqli başa düşülür. Həyatın özünün ən müqəddəs dəyər olması şübhəsizdir. Çünki həyat və insan yoxdursa, digər dəyərlər mənasını itirir. Lakin həyatın təhlili, anlaşılması üzərində düşünən hər kəs bu qənaətdə deyil (10, s.144).

Xalqımızın əldə etdiyi nailiyyətlər varislik, yaradıcı təkamül prinsipinə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə ötürülməlidir. Bu baxımdan milli-mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin qorunması və yeni türk dünyası ilə münasibətlərimizin özəlliyi və digər bu kimi istiqamətlər diqqəti cəlb edir. Azərbaycan xalqının öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadiq qaldığını bildirən Ulu Öndər Heydər Əliyev deyidi: "Bizim xalqımız öz mənəvi dəyərlərinə əsrlər boyu sadiq qalmış və onları inkişaf etdirmişdir. Mənəvi dəyərlərimiz saf-dır, onlar həmişə insanlarda təmizlik, xeyirxahlıq, yüksək ideallar tərbiyə etmişdir. Bu gün biz ona görə xoşbəxtik ki, babalarımızdan miras qalmış mənəvi dəyərlər yenidən canlanır, gənc nəslə çatdırılır və gələcək nəslə ötürülür" (2).

Dəyərlərin yerinə yetirdiyi funksiyalar insanın psixikası ilə mövcud reallıq arasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən qarşılıqlı əlaqələrlə sıx bağlıdır. Bu əlaqələrin əsas məzmununu insan tərəfindən onu əhatə edən çoxsaylı hadisə və proseslərdən özü üçün dəyərli olanı seçməsi və faydasız hesab etdiyini bir kənara qoyması təşkil edir. Beləliklə, dünya, onun rəngarəng mövcudatları insanın qarşısında bir-biri ilə müəyyən asılılıqda olan çoxpilləli dəyərlər vasitəsilə qiymətləndirilir və o öz təbiətinə görə bipolyar xarakter daşıyır. Burada obyektin bu və ya digər xassənin (habelə bütövlükdə obyektin) subyekt üçün əhəmiyyət kəsb etməsi və yaxud əhəmiyyət kəsb etməməsi müəyyənləşdirilir. Dəyərlər insanın dünya ilə qarşılıqlı təsiri gedişində yaranır və bu qarşılıqlı təsirin bütöv, inteqral şəxsiyyətini əks etdirir. Onlarda, sözün geniş mənasında götürülən insan ilə dünya arsındakı çoxcəhətli əlaqələr tələbat, məqsəd, arzu, maraq, ideal və sair anlayışlarla sıx bağlı formada çıxış edir. Həmin anlayışların hamısında bu və

ya digər dəyərin çox vacib atributu olan qiymətləndirmə özünü göstərir (5, s. 46.).

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında elm, təhsil, mədəniyyət və mənəviyyatın qorunması siyasəti Azərbaycan xalqının mədəni irsinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin mühafizəsinə, onun mədəni tələbatlarının ödənilməsi vasitələrinin və elmi-texniki potensialının daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasına, mütərəqqi daxili və beynəlxalq inkişafdan bəhrələnməsinə yönəlmişdir (4).

İslam dünyasının bir parçası olan Azərbaycan dünyaya inteqrasiya edən ölkədir, amma bununla yanaşı, biz milli-mənəvi dəyərlərimizi və xalqımıza məxsus xüsusiyyətlərimizi də qoruyub saxlayırıq. Ümummilli Lider Heydər Əliyev bununla bağlı fikirlərini hər zaman açıq şəkildə ifadə edirdi: “Biz Avropa qitəsinə daxilik. Amma eyni zamanda Avropa ilə Asiya arasında biz öz ölkəmizdə, öz xalqımızın tarixində, milli mədəniyyətində, tarixi köklərində və mentalitetində Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın sintezini təşkil edirik. Ona görə də öz tarixi missiyamızı dərk edirik və bunu həyata keçirmək üçün indiyə qədər lazımi işlər görmüşük” (1, s.46). Xalqımızın tarixdən gələn bu xüsusiyyətlərini gələcək nəsillər yaşatmalıdır.

Milli-mənəvi dəyərlər xalqımızın özünəməxsus xüsusiyyətidir. Məhz bu amilə əsaslanaraq Ümummilli Lider hər zaman öz çıxışlarında vurğulayırdı: “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşıbdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi xalq ola bilməz. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifdə öz əksini tapmışdır. Ancaq bununla belə, Azərbaycanın təfəkkürlü insanları, mütərəqqi insanları, Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləri, Azərbaycanın hörmətli siyasi və dövlət xadimləri, böyük elm, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yaradıbdır. Biz bunların hamısı ilə fəxr etməliyik”. (6, s.4)

Ulu Öndərin sayəsində milli-mənəvi dəyərlərə münasibət kökündən dəyişdi, xalqının keçmişinə, milli adət-ənənələrinə, dininə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməyə başlanıldı, bu dəyişikliyin fonunda ölkədə etiqad, inanc azadlığı bərqərar oldu. Vətəndaşların vicdan azadlığı Konstitusiyamızın 48-ci maddəsində öz əksini tapdı və Azərbaycan Respublikasının “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanununda geniş şəkildə təsbit olundu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev milli-dini dəyərlərimizin qorunmasında, İslam dininə ehtiram göstərilməsində, xalqımızın dini əqidəsinin daha da möhkəmləndirilməsində, eləcə də ölkədə vicdan azadlığının bərqərar edilməsində, tolerant və multikultural ənənələrimizin təbliğində və təşviqində əməli fəaliyyəti ilə misilsiz rol oynayıb: “Biz azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik. Bunlar hamısı bizim milli mənəviyyatımız, milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bunlara görə də biz İslam dininə, İslam mədəniyyətinə mənsub olmağımızla da fəxr edirik”(1, s.57).

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində mənəvi dəyərlərin transformasiyası prosesi, sosial-tarixi hadisə olub, mahiyyət etibarı ilə şəxsiyyətin, qrupun, sosiumun stereotipləşmiş dəyər təsəvvürlərinin dəyişməsini göstərir. Milli dəyərlərin taleyi, milli mədəniyyətlərin taleyindən bilavasitə, asılı olub, biri o birinin varlığını şərtləndirir, yəni bunlar qırılmaz qarşılıqlı bağlılıqda mövcuddurlar. Mədəniyyət və milli dəyərlərin qarşılıqlı bağlılığı özünü milli mentalitetin, milli identikliyin, mədəni irsin, varisliyin, başqa sözlə, mədəni müxtəlifliyin saxlanılmasında, eyni zamanda vətənpərvərliyin və milli qürur hissinin yüksəldilməsində göstərir. Azərbaycan filosofu S.Xəlilov bu barədə yazır: “İnsan mənəviyyatı, bir tərəfdən, genetik əsaslara malik olsa da, əsasən sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır. Burada cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı, insanın yetişdiyi mühitin kulturoloji aspektləri mühüm rol oynayır” (7, s.236).

Azərbaycan tarixən tolerantlıq, dini dözümlülük ənənələri ilə fərqlənsə də, beynəlxalq standartlara cavab verən dövlət-din münasibətləri, tolerantlıq prinsipləri ölkəmizdə məhz Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində bərqərar olub. Ulu Öndərin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunmasına dair qanunvericilik bazası beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılıb, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi prinsipləri təsbit olunub, dini etiqad azadlığı ilə bağlı normativ hüquqi aktlara riayət edilməsinə nəzarət gücləndirilib, konfessiyalar arasında dözümlülük mühiti yaxşılaşdırılıb, eləcə də dini-tarixi abidələrimizin tikintisi, bərpası və qorunması istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılıb.

Ölkəmizdə dini zəmində münaqişələrin olmaması insanların sərbəst olaraq öz əqidə formasını seç-

məsi, dini dözümlülük və tolerantlıq şəraitinin yaradılması, bu uğurların bir çox beynəlxalq təşkilatlar, dünyada nüfuzlu din xadimləri və böyük ölkələr tərəfindən etiraf olunması Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dini sahədə balanslaşdırılmış siyasətinin bu gün uğurla davam etdirilməsinin nəticəsidir.

Multikulturalizmin Azərbaycan nümunəsinin təbliğ və tətbiqində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin danılmaz xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə Azərbaycana rəhbərlik etməyə başladığı dövrdən etibarən istər xalqlararası, istərsə də dinlərarası münasibətlərdə tolerantlığı və multikultural prinsipləri önə çəkən bir siyasət yürütməyə başlamışdır (8, s.16). Ulu Öndər Heydər Əliyevin tolerant dəyərləri önə çəkən çıxışları, habelə istər ölkəmizdə, istərsə də dünyada mövcud olan böyük dini konfessiyaların rəhbərləri ilə müxtəlif görüşlər keçirməsi, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif dini və etnik qrupların mənsublarının problemlərinin həlli istiqamətindəki əməli fəaliyyəti onun multikultural dəyərlərə münasibətini əyani şəkildə əks etdirən faktlardır. 1993-cü ilin 10 oktyabrında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Andiçmə mərasimində söylədiyi aşağıdakı ifadələr Ümummilli liderin bu dəyərlərə nə qədər bağlı olduğunu göstərir: "Azərbaycan çoxmillətli respublikadır. Bu, respublikanın səciyyəvi cəhətidir. Bunun böyük tarixi var və bu tarixlə, respublikanın bu ictimai-siyasi mənzərəsi ilə biz fəxr edirik. Respublikamızda bütün vətəndaşlar dini və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq eyni hüquqa malikdirlər və bundan sonra da bütün vətəndaşların bərabər hüquqla Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında iştirak etməsi üçün imkanlar yaradılacaqdır. Bu gün bizim İslam dininin, Qafqaz müsəlmanlarının rəhbəri, xristian dininin, yəhudi dininin nümayəndələri məni bu vəzifəyə gəlmək münasibətilə təbrik etdilər. Mən onlara öz minnətdarlığımı bildirirəm və əmin etmək istəyirəm ki, Azərbaycanda bütün millətlərin, bütün dinlərin bərabər hüquqla yaşaması üçün bütün şərait yaradılacaqdır" (3, s.17). Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu illərdə istər İslam dininə, istərsə də digər dinlərə məxsus məbədlərin tikilməsinə və bərpasına xüsusi diqqət ayırmışdır. Ölkəmizin iqtisadi çətinliklər içərisində olduğu dövrlərdə belə, Ümummilli Liderin tapşırığı ilə bir çox məscid, kilsə və sinaqoq inşa və ya təmir edilmişdir.

Heydər Əliyevin tolerantlığa söykənən bu siyasəti dünyadakı böyük din mərkəzləri tərəfindən də rəğbətlə qarşılanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, tarixdə ilk dəfə Roma Papası ölkəmizdə məhz Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə səfər etmişdir. O, bu səfərdə Azərbaycanın müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələrinin birlikdə sülh şəraitində yaşadığı bir ölkə olduğunu vurğulamış və bu birgəyaşayış ənənəsinin ölkəmizin haqlı olaraq fəxr edə biləcəyi dini dözümlülük və qarşılıqlı rəğbət ruhu sayəsində mümkün olduğunu bildirmişdir. Dünyada böyük nüfuz sahibi olan bir çox başqa din xadimləri də ölkəmiz haqqında buna bənzər fikirləri səsləndirmişlər. Şübhəsiz ki, bütün bunlar Heydər Əliyevin ümumbəşəri dəyərlərə söykənən siyasətinin nəticəsində olmuşdur.

Ümummilli lider multikultural dəyərləri önə çəkməklə yanaşı, bəzi islamafob qüvvələrin dinimizin sanki bu dəyərlərə zidd olduğu fikrinə də qarşı çıxır, İslamı qaralamaq istəyənlər tərəfindən ortaya atılan bu fikrin əsassız olduğunu vurğulayırdı. O, 1994-cü il avqust ayının 26-da Həzrət Peyğəmbərin (s) Mövludu münasibətilə Təzəpir məscidindəki çıxışında bu məqama diqqət çəkərək demişdir: "İslam dini başqa dinlərə qarşı heç vaxt düşmən olmamışdır. Çünki bu dinlərin hamısı Allahdan gəlir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə etiqad edən adamlar da yaşayır. Onlar da Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşlarıdır. Çalışmalıyıq ki, dini, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın bütün vətəndaşları eyni hüquqlu olsunlar və onların hamısının birliyini, vəhdətini təşkil edək. Bu da Allah-Təalanın buyuruğu, bizim yolumuzdur" (3, s.65).

Azərbaycanda demokratik prinsip, vətəndaş əxlaq normaları, milli dövlətçilik ideologiyası, mənəvi və sosial-mədəni dəyərlər ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bərqərar olub. Bu yöndə gerçəkləşən çoxsaylı islahatlar nəticəsində ateizmdən imtina və İslam prinsiplərinə qayıdış baş verib. Respublikamız milli mentalitet və dövlətçilik ənənələrinə söykənən canlı demokratik sistem qurmaq yolunu seçib. İslam dini mənəvi tərəqqinin mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilib. Məlumdur ki, əsrlər boyu Azərbaycan xalqının özünəməxsus varlığı və milli ruhunun mühafizəçisi məhz onun əxlaqı, adət-ənənəsi, dini şüuru və mədəniyyəti olub. Ona görə də müstəqilliyimizin taleyi milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsindən çox asılıdır.

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev son dövrdə zəngin mənəvi irsimizin yaşadılmasına

və inkişafına yol açmış, milli birliyimizin, bütövlüyümüzün möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Onun respublikamıza rəhbərlik etdiyi illərdə mənəviyyatımız yenidən çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Xüsusən Heydər Əliyevin birbaşa iradəsi ilə dilimizin dövlət dili kimi təsbit edilməsi, "Dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbulu, mədəniyyət və incəsənətimizə, ədəbiyyatımıza, musiqimizə, folklorumuza və bu sahələrdə çalışan sənət adamlarına qayğı və diqqətin artırılması, klassik və yazılı abidələrimizin öyrənilməsi, mədəniyyətimizin, mənəviyyatımızın UNESCO səviyyəsində dünyada genişmiqyaslı təbliği və s. xüsusi qiymətləndirilməyə, alqışlanmağa layiqdir.

Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan xalqının milli kimliyinin formalaşması türk təfəkkürü, İslam mədəniyyəti və mənəviyyatı ilə bağlı olub. Hər millətin öz dili, folkloru, mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat və incəsənəti, musiqisi, elmi, düşüncə tərzi, adət-ənənələri əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək, onun milli kimliyini müəyyən edən başlıca amilə çevrilir. Bu mənada Azərbaycan xalqı içərisində ən zəngin mənəviyyatlı xalqlar sırasındadır (9, s.18).

Humanizm, vicdan, mənəvi təmizlik, əxlaqi saflıq, xeyirxahlıq və sair mənəvi dəyərlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri budur ki, onlar təkcə mənəvi fəaliyyət tənzim etməklə məhdudlaşmır, onun hüdudlarını aşıb keçir, praktiki olaraq insan fəaliyyətinin bütün növlərində və sahələrində özünü göstərir. Bu, onunla izah edilir ki, sözügedən dəyərlər bütövlükdə insanlıq mahiyyətini, onun davranışının əsas özülünü təşkil edir. Həmin keyfiyyətlər isə konkret növündən asılı olmayaraq insanların fəaliyyətinin bütün sahələrinə məxsusdur.

Mənəvi fəaliyyət ilə dəyərlərin qarşılıqlı vəhdətinin möhkəmlənməsində burada əxlaqi prinsiplərin geniş yayılması çox mühüm rol oynayır. Bu təsadüfi olmayıb, onunla izah edilir ki, əxlaq ictimai şüurun əsas dəyər formasıdır və burada insan davranışının ümumi qəbul olunmuş formaları və qiymətləri öz ifadəsini tapır. Əxlaqi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən insan öz hərəkətlərinə daxili nəzarət edir, mənəvi borc və vicdan hissi kimi yüksək mənəvi dəyərləri əldə rəhbər tutur.

Əsl inkişaf milli-mənəvi dəyərləri, qədim mədəniyyəti qorumaqla elmi-texniki, sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaqdır. Dövlətimiz də bu baza üzərində inkişaf siyasəti yürüdür. Ulu Öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı strateji inkişaf konsepsiyası konkret olaraq milli-mənəvi dəyərləri qoruyaraq dünyaya inteqrasiya etməyi özündə ehtiva edir. Bu gün həmin siyasət ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Azərbaycanda milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər bir-biri sıx daxili vəhdətdədir. Yalnız milli kimliyi bəlli olan və özünü bir millət kimi dərk edən xalqın bu cür inkişaf konsepsiyası ola bilər. Ümumilli lider nəinki bu konsepsiyanı yaratdı, həm də çox böyük ustalıqla, səbir və təmkinlə həyata keçirdi. "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!" – deyən Ulu Öndər bütün həyatı boyu mənəvi-əxlaqi və dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin keşiyində durdu. Bu gün də bu siyasət uğurla davam etdirilir, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması üçün lazım olan bütün tədbirlər həyata keçirilir, geniş maarifçilik işi və təbliğat aparılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev H.Müstəqilliyimiz əbədidir.Bakı, 2005

2. Əliyev H. Novruz bayramında nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 26 mart 1999-cu il.

3. Heydər Əliyev və multikultural dəyərlər. Bakı, 2016

4. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir // "Azərbaycan" qəzeti. 2007, 24 may

5. Qılıcov İ. Fəaliyyət və dəyərlər seçimi. Bakı, 2005

6. Qurbanlı M. Heydər Əliyev yolu milli inkişafın rəhnidir. Azərbaycan qəzeti, 9 may 2018

7. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2007

8. Əhmədov Ə. Azərbaycan modelinin multikultural təbiəti. Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər. 2008

9. Salahlı S. Dünyada Azərbaycan nümunəsi.Bakı,Nurlar, 2018

10. Şabanov Z. Müasir Azərbaycanda islahatların reallaşmasında mənəvi dəyərlər sisteminin rolu// Müasir islahatlar: ümumfəlsəfi əsaslar. Bakı, Optimist, 2022

Faiq Əliyev

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDAKI ROLU

Xülasə

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasındakı rolu ətraflı təhlil olunur. Bildirilir ki, H.Əliyev proqram xarakterli bütün çıxışlarında bu məsələyə diqqət yetirmiş, uzun illər ərzində formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması üçün tövsiyələrini vermişdir. Ölkədə qəbul olunan bütün qanunvericilik aktlarının beynəlxalq standartlara uyğun olmaqla mənəvi dəyərlərimizi ifadə etməsinə həssaslıqla yanaşılmışdır. Ulu Öndər Azərbaycanda milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlərin bir-biri sıx daxili vəhdətdə olduğunu vurğulamış, milli kimlik üçün dəyərlərin böyük məna daşıdığını qeyd etmişdir. H.Əliyev milli-mənəvi dəyərlərin gənclər arasında daha geniş təbliğ olunmasını zəruri hesab etmiş, bu işin ailədə, məktəbdə və əmək kollektivlərində aparılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Açar sözlər: *Ulu Öndər, milli-mənəvi, dəyər, tərbiyə, gənclər, din, vətənpərvərlik.*

Faig Aliyev

THE ROLE OF THE GREAT LEADER HAYDER ALIYEV IN THE PROTECTION OF NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES

Summary

The role of the great leader Heydar Aliyev in the protection of national and moral values is analyzed in detail in the article. It is reported that H. Aliyev paid attention to this issue in all his programmatic speeches and gave recommendations for the preservation of national and moral values formed over many years. All legislative acts adopted in the country have been sensitively treated to express our moral values in accordance with international standards. The great leader emphasized that national statehood and national-moral values are in close internal unity in Azerbaijan, and noted that values are of great importance for national identity. H. Aliyev considered it necessary to propagate national and moral values more broadly among young people, and emphasized the importance of carrying out this work in the family, school and labor collectives.

Keywords: *great leader, national-spiritual, value, youth, religion, patriotism.*

Фаик Алиев

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

В статье подробно анализируется роль великого лидера Гейдара Алиева в защите национальных и нравственных ценностей. Уделяя внимание нравственности, национальности, духовности Гейдар Алиев – основоположник идеи возрождения и развития азербайджанской идеологии, во всех своих выступлениях наставлял, как надо оберегать и поддерживать систему ценностей, созданную годами; в законодательстве страны корректно выражать моральные ценности в соответствие международным стандартам. Общенациональный лидер отмечал, что в Азербайджане национальная государственность и национально-нравственные ценности находятся в тесном внутреннем единстве, что имеет большое значение для национального самосознания. Г. Алиев считал необходимым, предпринимать важные шаги в деле пропаганды национально-нравственных ценностей среди молодежи и подчеркивал важность проведения этой работы в семье, школе и трудовых коллективах.

Ключевые слова: *общенациональный лидер, национально-духовное, ценность, воспитание, молодежь, религия, патриотизм.*

UOT 327 ; 930.22

HEYDƏR ƏLİYEVİN PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

ƏLİMUSA İBRAHİMOV
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər fakültəsinin müəllimi
E-mail: ialimusa@mail.ru

Giriş

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranması ilə İran İslam Respublikasının (İİR) xarici siyasətində yeni istiqamət açıldı. 1990-cı illərin əvvəllərindən elmi ədəbiyyatda azərbaycanlı (6; 3; 42; 18) və iranlı tədqiqatçılar (44; 41) ilə yanaşı xarici ölkə alimlərinin də Azərbaycan və İran arasında ikitərəfli münasibətlərin müxtəlif aspektlərinə həsr olunan əsərləri dərc edilmişdir (14; 15; 37; 33; 34; 48; 47).

Azərbaycan ilə İran arasında əməkdaşlığı araşdıran alimlər arasında S.M. Markedonov (16), V.Mesamed (17), V.I.Sajin (19), İ.E.Sidorov(20), S.Y.Şenin (22) kimi mütəxəssislərin adlarını çəkmək olar. S.Blank (25), A. Boche (26), S. Braun (27), S.Kornell (28), B.Shaffer (45), A. Jodicke (36) kimi Qərb tədqiqatçılarının əsərlərində Azərbaycan-İran münasibətlərinə toxunulur.

Azərbaycan tədqiqatçıları arasında Bakı və Tehranın ikitərəfli əməkdaşlığı necə inkişaf etdirə biləcəyinə dair ümumilikdə iki fikir mövcuddur. Birinci fikrin tərəfdarları, o cümlədən Y.Vəliyev (7), Ə.M.Həsənov (11), M.Məhəmmədi (4) hesab edirlər ki, ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafı daha çox daxili amillərdən (iqtisadi, dini, etnik və s.) asılıdır. Ə.Abbasbəyli (8), Ş.Əbilov (24), K.Makili-Əliyev (40) və C.Eyvazovun (23) bölüşdükləri ikinci fikrə görə, qeyri-regional aktorların Cənubi Qafqazda apardıqları siyasət bu münasibətlərin xarakterini çətinləşdirir və onların inkişafına təsir göstərir.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin iranlı tədqiqatçılarını da iki qrupa bölmək olar. M. Qudarzi, A. Laşaki (31) və M. İsfahani (30) kimi iranlı ekspertlər öz araşdırmalarında ümumilikdə Azərbaycan və İran arasında mövcud əməkdaşlığın inkişaf perspektivlərini müsbət qiymətləndirirlər. Öz növbəsində, E. Kulai, M. Hafezian (38), H. Rabi, M. Qarebeygi, S. Musavi (43), A. Jansiz və M. Hojastenin (35) fikrincə, Azərbaycan və İran arasında xüsusilə təhlükəsizlik sahəsində əlaqələr kifayət qədər zəif olaraq qalır, lakin eyni zamanda onlar İranın Qafqaz-Xəzər regionunda təhlükəsizliyin təmin edilməsində xüsusi rolunu qeyd edirlər.

Azərbaycan-İran münasibətlərinin inkişaf mərhələləri

Postsovet dövründə geosiyasi simasını dəyişən Cənubi Qafqaz İran üçün "risklər və imkanlar məkanı" kimi diqqəti cəlb edib. SSRİ-nin dağılması İranın Rusiya ilə bilavasitə sərhədinin yox olmasına gətirib çıxardı və Sovet İttifaqının ərazisində müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan yarandı. İran hakimiyyəti bunu Cənubi Qafqazla bağlı tarixi iddialarını bir daha ortaya qoymaq üçün fürsət hesab edirdi[1]. İran üçün "müstəqil Azərbaycan problemi" yenidən gündəmə gəldi və bununla əlaqədar olaraq, 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda İran siyasətinin mərkəzində dayandı. Beləliklə, Azərbaycan-İran münasibətlərinin tədqiqi İran hakimiyyətinin bütün Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı siyasətini başa düşmək üçün effektiv üsuldur.

Azərbaycan və İran arasında ikitərəfli münasibətlərin xarakterini nəzərə alaraq, bu dövrdə bu əlaqələrin aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar.

Birinci mərhələ (oktyabr 1991 - oktyabr 1993)

Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqillik əldə etdikdən sonra ikitərəfli əlaqələrin qurulması məqsədilə AR və İİR rəsmilərinin Tehran və Bakıya qarşılıqlı səfərləri başlandı. 1991-ci il dekabrın 25-də o vaxtkı xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayətinin rəsmi səfəri zamanı İran Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini rəsmən tanıdı. Lakin iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr yalnız 1992-ci il martın 12-də qurulub (9). M.Cəlilinin sözlərinə görə, ortaq tarix və etnik-dini amil hər iki dövləti yaxınlaşdırmalı idi, lakin bu, iki ölkə arasındakı ideoloji fikir ayrılığına görə baş vermədi - Azərbaycan dünyəvi ölkəyə çevrildi, İran isə islam respublikası idi (29). Bu fikri digər iranlı alimlər M.R. Qudarzi, A.B. Laşaki və S.F.Lakani dəstəklədi (32).

İlk mərhələdə rəsmi Bakı Tehranı Azərbaycanla müharibə vəziyyətində olan Ermənistanı dəstəkləməkdə ittiham etdiyi üçün tərəflər bir-birinə şübhə

1. Агазаде М.М. Азербайджано-иранские отношения: основныенаправления и особенности в 1991-2019 гг. (историографический обзор)//Вестник РУДН. 2021. Т. 21. № 4. С.803-821.DOI: 10.22363/2313-0660-2021-21-4-803-821.

ilə yanaşırdılar. Tehranda isə hesab edirdilər ki, Azərbaycan hakimiyyəti İranın Cənubi Qafqaz regionunda tarixi rəqibi olan Türkiyə ilə yaxınlaşma kursu müəyyən edib. S.B.Drujilovski bu amilə diqqət çəkərək Türkiyə və İranın tarixi rəqiblər olduğunu və Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bölgədə onların qarşıdurmasının yenidən alovlandığını qeyd edir (12).

İkitərəfli münasibətlər xüsusilə 1992-ci ilin yayından 1993-cü ilin yayına qədər Azərbaycanın prezidenti Ə.Elçibəyin İranda yaşayan türkdilli xalqları, o cümlədən İranda yaşayan Azərbaycan türklərini açıq şəkildə müdafiə etdiyi zaman gərginləşdi. Təbii ki, Azərbaycan rəhbərliyinin belə mövqeyi İran hakimiyyətini çox narahat edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı illərin əvvəllərində İranda SSRİ-nin dağılmasından sonra beynəlxalq aləmdə yeni türkdilli dövlətlərin meydana çıxması ilə əlaqədar türkdilli əhali arasında millətçiliyin artması müşahidə olunurdu. Buna baxmayaraq, M.Məhəmmədinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, İran tərəfi Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub şəhərlərində qaçqınlar üçün yeddi çadır şəhərciyi yaradaraq, Qarabağda hərbi əməliyyatlar zamanı yaralanan Azərbaycan əsgərlərini xəstəxanalara yerləşdirməklə Azərbaycana humanitar yardım göstərmişdir (4). Ümumiyyətlə, bu mərhələ iki ölkə arasında münasibətlərin yaradılması cəhdləri ilə yadda qaldı.

İkinci mərhələ (1994-2000)

1993-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İranla əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Azərbaycan rəhbərinin 1994-cü ilin yayında İrana üç günlük rəsmi səfəri dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Lakin 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması İranda etirazlarla qarşılandı və bu, Bakı ilə Tehran arasında münasibətlərdə gərginliyə səbəb oldu, bundan sonra Azərbaycan cənub qonşusu ilə hər hansı münaqişənin qarşısını almaq üçün İran hakimiyyəti ilə enerji sahəsində əməkdaşlıq haqqında danışıqlara başladı. 1996-cı ildə aparılan danışıqlar nəticəsində Bakı İran Milli Neft Şirkətinə “Şahdəniz” qaz yatağında 10 faiz pay təqdim etdi (4).

Əksər alimlərin ikitərəfli münasibətlərin qiymətləndirilməsinə yanaşmaları oxşardır: onlar hesab edirlər ki, Ə.Elçibəydən fərqli olaraq, böyük siyasi təcrübəyə malik H.Əliyev praqmatik lider idi. Məsələn, Y.Vəliyev qeyd edir ki, H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanla İran arasında münasibətlərin tənzimlənməsində əsas rol oynayıb (7). Öz növbəsində, O. Bağırovun sözlərinə görə, H.Əliyevin 1993-cü ildə ölkə prezidenti seçilməsi Azərbaycan-İran münasibətlərinin konstruktiv mahiyyətinin qurulmasında və inkişafında əsas amil olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm hadisə oldu (2). Eyni fikri bölüşən S.Kornell də H.Əliyevin ölkə daxilində asayişin yaradılmasında, eləcə də qonşu dövlətlərlə əlaqələrin möhkəmləndirilməsində müstəsna rolunu vurğulayır (28).

Qeyd edək ki, İran bu mərhələdə xarici siyasətdə şiə islamçı hərəkatlarına dəstək prinsipinə sadiq qalaraq 1991-ci ildə yaradılmış Azərbaycan İslam Partiyasının Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında mövqeyini gücləndirməyə çalışaraq ona maliyyə yardımı göstərmişdir. Bu fakt 1995-ci ildə məhkəmədə sübuta yetirilərək, İslam Partiyasının rəhbərləri həbs edildi, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarı ilə partiyanın rəsmi dövlət qeydiyyatı ləğv edildi (4). Sonrakı illərdə iki ölkənin rəsmi nümayəndələrinin görüşləri dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf tempinin qorunub saxlanmasına töhfə versə də, ümumilikdə, ikinci mərhələdə tərəflərin hələ də münasibətləri etimad səviyyəsinə çatdıra bilmədiyini ifadə etmək olar.

Üçüncü mərhələ (2001-2003)

İran hakimiyyətinin fikrincə, Qafqaz-Xəzər regionunda regional təhlükəsizlik yalnız region ölkələri arasında əməkdaşlıq yolu ilə təmin edilməlidir (35). Bu kontekstdə NATO-nun baş katibi Corc Robertsonun 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycana rəsmi səfəri İran tərəfindən narazılıqla qarşılanaraq ikitərəfli münasibətlərdə gərginliyə səbəb olmuş və həmin ilin iyulunda ziddiyyətlər pik həddə çatmışdı. 2001-ci il iyulun 23-də İslam Respublikasının hərbi təyyarələri Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda geoloji kəşfiyyat işləri aparan gəmilərin üzərindən uçaraq Azərbaycanın hava sərhədini pozmuş, İran Hərbi-Dəniz Qüvvələrinə məxsus gəmi isə Azərbaycan gəmilərinə yaxınlaşaraq güc tətbiq etməklə hədələmişdi (20).İran hərbçilərinin bu hərəkəti Bakıda dövlət suverenliyinə təhdid kimi qarşılandı və İranın təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi İran İslam Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə nota verdi. Maraqlıdır ki, bu hadisədən dərhal sonra Türkiyə rəsmiləri İran əleyhinə açıqlamalar vermiş, 2001-ci il avqustun 21-də Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi general H.Kıvrıkoğlu Bakıya rəsmi səfər etmiş, bundan sonra öz növbəsində İranın xarici işlər nazirinin müavini A.Əhaninin başçılıq etdiyi İran nümayəndə heyəti də 2001-ci il avqustun 28-

də Bakıya rəsmi səfərə gəlmişdi. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik naziri N. Abbasov isə sentyabrın 4-də Tehrana səfər etdi (5). 2002-ci il mayın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev iki ölkə arasında münasibətlərdə gərginliyi azaltmaq üçün İrana səfər etdi. Bu səfər zamanı iki ölkənin prezidentləri Azərbaycan və İran arasında dostluq və əməkdaşlıq prinsipləri haqqında saziş imzaladılar.

Yuxarıdakı hadisə ekspertlər tərəfindən birmənalı qiymətləndirilmir. E.Kulai, M. Hafezyan, T. Lütfi, V. Qolməhəmmədi və H. Sərmadi hesab edir ki, Azərbaycan Xəzər dənizinin İranla Azərbaycan arasında mübahisəli dəniz ərazisi olan həmin zonada qeyri-qanuni olaraq geoloji kəşfiyyat işləri aparıb (38; 39). Lakin A.Aslanlı qeyd edir ki, bir tərəfdən Azərbaycan gəmiləri əvvəllər imzalanmış beynəlxalq müqaviləyə uyğun olaraq geoloji kəşfiyyat işləri aparıb, digər tərəfdən də İran bu zonanın cənubunda yerləşən bir neçə yatağı Azərbaycan yatağı kimi tanıyıb (1). Bu mərhələ ikitərəfli münasibətlərdə ən gərgin dövr kimi yadda qaldı. Hər iki dövlətin xarici siyasətdə fərqli strategiyaları və regional məsələlərdə fərqli mövqeləri olması səbəbindən nəzərdən keçirilən dövrdə Bakı ilə Tehran arasında ikitərəfli münasibətlər bir tərəfdən qarşıdurma, digər tərəfdən əməkdaşlıq ilə yadda qalıb. Lakin Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası prezidentlərinin səyləri nəticəsində 1993-2003-cü illərdə ikitərəfli əməkdaşlıq konstruktiv xarakterini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Nəticə

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq İran hakimiyyəti öz xarici siyasətində türk dövlətləri arasında bir növ "körpü" rolunu oynayan Azərbaycanla ikitərəfli münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirdi. Ortaq tarixi, etno-mədəni və dini xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan və İran arasında ikitərəfli münasibətlər 1991-2003-cü illərdə o qədər həssas idi ki, onların digər qonşu dövlətlərlə əməkdaşlığı, eləcə də iki ölkənin hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən daxili siyasət birbaşa dövlətlərarası münasibətlərin səviyyəsinə təsir edirdi.

Hər iki dövlətin xarici siyasətdə fərqli strategiyaları və regional məsələlərdə fərqli mövqelərinin olması səbəbindən nəzərdən keçirilən dövrdə Bakı ilə Tehran arasında ikitərəfli münasibətlər bir tərəfdən qarşıdurma, digər tərəfdən isə əməkdaşlıq kimi yadda qalıb. Lakin Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası prezidentlərinin səyləri nəticəsində 1993-2003-cü illərdə ikitərəfli əməkdaşlıq bütövlükdə konstruktiv xarakterini qoruyub saxlaya bildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aslanlı A. Geosiyasi rəqabət və Geoiqtisadi maraqlar zəminində Xəzər hövzəsinin "Qordi düyünü". Bakı, 2014.

2. Bağırov O. Azərbaycan-İran iqtisadi əlaqələri: gerçəklik və imkanlar // Azərbaycan — İran əməkdaşlığı: əsas istiqamətlər və imkanlar / ed. by C. Vəliyev, M. Məhəmmədi. Bakı: SAM, 2018. P. 42-54.

3. Həsənli C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı: Diplomat, 1998.

4. Məhəmmədi M. Azərbaycan-İran münasibətləri // Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / ed. by F. Məmmədov, C. Vəliyev, A. Məmmədov. Bakı: Poliart, 2017. P. 225-253.

5. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi (1991-2003): 2 hissədə. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2015.

6. Vəkilov C. Azərbaycan Respublikası və İran 40-cı illər. Bakı: Elm, 1991.

7. Vəliyev Y. Müasir dövrdə Azərbaycan — İran münasibətləri // Tarix və onun problemləri. 2009. No. 4. P. 253-259.

8. Аббасбейли А.Н. Движение НАТО на Восток и Азербайджанская Республика // Каспийский регион: полити- ка, экономика, культура. 2007. № 1 (10). С. 9-16.

9. Агазаде М.М. Азербайджано-иранские отношения: основныенаправления и особенности в 1991—2019 гг. (историографический обзор) // Вестник РУДН. 2021 Т. 21. № 4 . С. 803-821. DOI: 10.22363/2313-0660-2021-21-4-803-821 .

10. Гасанлы Дж. СССР — Иран: азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941—1946 гг.). М.: Герои Отечества, 2006.

11. Гасанов А.М. Подход Ирана к Каспийско-Черноморскому бассейну и безопасности Южного Кавказа, геост- ратегические интересы Азербайджана в области безопасности // Геостратегия. 2013. № 3 (15). С. 6-14.

12. Дружиловский С.Б. Ирано-турецкое соперничество в Закавказье // Научно-аналитический журнал Обозрева- тель — Observer. 2012. № 4 (267). С. 43-49.

13. Ибрагимов А.Г. Основные принципы и приоритеты внешней политики Азербайджанской Республики // Постсоветские исследования. 2021. Т. 4. № 2. С. 96-103.

14. Куртов А.А. Азербайджан — Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений // Независимый Азербайджан. Новые ориен-

тиры: в 2 т. Т. II / под общ. ред. Е.М. Кожокина. М.: Российский институт стратегических исследований, 2000. С. 189-279.

15. Мамедова Н.М. Особенности политической и экономической ситуации в Иране и ее влияние на развитие отношений с государствами Центральной Азии и Кавказа // Центральная Азия и Кавказ. 2003. № 2. С. 72-82.

16. Маркедонов С.М. Тридцать лет Нагорно-Карабахского конфликта: основные этапы и перспективы урегулирования // Постсоветские исследования. 2018. Т. 1. № 2. 129-138.

17. Месамед В.И. Ирано-азербайджанские отношения в свете этнического фактора // Институт Ближнего Востока. 30.10.2011. URL: http://www.iimes.ru/?p=13544 (дата обращения: 05.07.2021).

18. Назаров И. Азербайджано-иранские взаимоотношения сегодня и перспективы на ближайшие годы // Центральная Азия и Кавказ. 2002. № 5 (23). С. 94—100.

19. Сажин В.И. К вопросу об ирано-азербайджанских отношениях // Центральная Азия и Кавказ. 2004.№ 4 (34). С. 97-105.

20. Сидоров И.Е. Иранское посредничество в карабахском конфликте как фактор ирано-азербайджанских отношений // Известия Саратовского государственного университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2016a. Т. 16. № 2. С. 198-201. DOI: 10.18500/1819-4907-2016-16-2-198-201

21. Сидоров И.Е. Становление и развитие ирано-азербайджанских отношений (1989-2005 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Саратов, 2016b.

22. Шенин С.Ю. Ирано-азербайджанский конфликт (июль-август 2001 г.) в контексте американских стратегических планов: пролог к третьей мировой, или Буря в стакане воды? // Americana: сборник статей. Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2009. С. 213-228.

23. Эйвазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития

24. Abilov Sh. The Azerbaijan — Israel Relations: A Non-diplomatic, but Strategic Partnership // Journal of Central Asian and Caucasian Studies. 2009. Vol. 4. No. 8. P. 138-156.

25. Blank S. Azerbaijan's Security and U.S. Interests: Time for a Reassessment. Washington: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2013.

26. Bocse A.M. EU Energy Diplomacy: Searching for New Suppliers in Azerbaijan and Iran // Geopolitics. 2019.Vol. 24. Iss.1. P. 145-173. DOI: 10.1080/14650045.2018.1477755

27. Brown S.C. Wanting to Have Their Cake and Their Neighbor's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan // Middle East Journal. 2004. Vol. 58. No. 4. P. 576-596.

28. Cornell S. Azerbaijan since Independence. New York: M.E. Sharpe, 2011.

29. Djalili M. Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism // Connections: The Quarterly Journal. 2002.Vol. 1. No. 3. P. 49-58. DOI: 10.11610/Connections.01.3.07

30. Esfahani M.K. Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: Relations with Azerbaijan and Armenia. Abingdon: Routledge, 2019.

31. Goudarzi M.R., Lashaki A.B. Effects of Regional and Transregional Players' Policies in Continuation of Tension between Iran and Azerbaijan // Central Asian and the Caucasus. 2013. Vol. 14. Iss. 4. P. 48-57.

32. Goudarzi M.R., Lashaki A.B., Lakani S.F. Turkish Foreign Policy in South Caucasus and Its Impact in Iran-Azerbaijan Relationship // Journal of Politics and Law. 2015. Vol. 8. No. 1. P. 122-129. DOI: 10.5539/jpl.v8n1p122

33. Herzig E. Iran and the Former Soviet South. London: Royal Institute of International Affairs, 1995.

34. Hunter S. The Evolution of the Foreign Policy of the Transcaucasian States // Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia / ed. by G.K. Bertsch, C.B. Craft, S.A. Jones, M.D. Beck. New York: Routledge, 2000. P. 25-48.

35. Jansiz A., Hojaste M.R. Conflicts in the Caucasus Region and Its Effects on Regional Security Approach // Journal of Politics and Law. 2015. Vol. 8. No 1. P. 83-93. DOI: 10.5539/jpl.v8n1p83

36. Jödicke A. Shia Groups and Iranian Religious Influence in Azerbaijan: The Impact of Transboundary Religious Ties on National Religious Policy // Eurasian Geography and Economics. 2017. Vol. 58. Iss. 5. P. 533-556.

37. Karasik T. Azerbaijan, Central Asia, and Future Persian Gulf Security. Santa Monica: RAND, 1993.

38. Koolaee E., Hafezian M.H. The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics // Iranian Studies. 2010.Vol. 43. No 3. P. 391-409. DOI: 10.1080/00210861003693935

39. Lotfi T., Golmohammadi V., Sarmadi H. Political Consideration and Development of Economic

Relations, Economic Cooperation Capacities of Iran and the Republic of Azerbaijan // Mediterranean Journal of Social Sciences. 2016. Vol. 7. No. 3. P. 72-82. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n3s3p72

40. Makili-Aliev K. Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West. Roma: Istituto Affari Internazionali, 2013.

41. Mohsenin M. Iran's Relations with Central Asia and the Caucasus // Iranian Journal of International Affairs. 1996.Vol. 7. No 4. P. 834-853.

42. Nasibli N. Azerbaijan-Iranian Relations: Past and Present // Journal of Azerbaijani Studies. 1999. Vol. 22. P. 3-21.

43. Rabbiee H., Gharehbeygi M., Mousavi S. Hegemony of Iran in the Caspian-Central Asia Region from the Perspective of Geopolitical Realities // Communication and Globalization. 2015. Vol. 5. No 1. P. 65-73.

44. Sajjadpour S.K. Iran, the Caucasus and Central Asia // The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands / ed. by A. Banuazizi, M. Weiner. London: I.B. Tauris & Co Ltd, 1994. P. 197-216.

45. Shaffer B. Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity. Cambridge: MIT Press, 2002.

46. Shaffer B. The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran // Nationalities Papers. 2000. Vol. 28. No. 3.P. 449-477. DOI: 10.1080/713687484

47. Attar A. İran'ın farslaşma süreci ve bu süreçte farsçanın rolü // Erdem dergisi. 2008. Sayı 52. P. 1-40. (На турец- ком языке).

48. Gökdağ B., Heyat R. İran türklerinde kimlik meselesi // Bilgi. 2004. Vol. 30. P. 76-79.

XÜLASƏ

Məqalə Heydər Əliyevin prezidentliyi dövründə Azərbaycan və İran arasında ikitərəfli münasibətlərin tədqiqinə həsr olunub. Müəllif əməkdaşlığın prioritet istiqamətlərini, eləcə də onların inkişaf tempinə təsir edən amilləri təhlil edir. Qeyd olunur ki, iki dövlətin xarici siyasət strategiyası və regional məsələlərdə mövqeləri fərqli olduğundan, onlar arasında münasibətlər həm əməkdaşlıq, həm də qarşıdurma ilə səciyyələnir. Yekunda belə qənaətə gəlinir ki, siyasi elitaların, xüsusən də prezident Heydər Əliyevin səyləri sayəsində bütövlükdə ikitərəfli münasibətlər öz konstruktiv xarakterini qoruyub saxlaya bildi.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası, ikitərəfli əlaqələr, Xəzər dənizi, Cənubi Qafqaz.*

Алимуса Ибрагимов

Основные направления Азербайджано-иранских отношений в период президентства Гейдара Алиева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию двусторонних отношений между Азербайджаном и Ираном в период президентства Гейдара Алиева. Автор анализирует приоритетные направления сотрудничества, а также факторы, повлиявшие на темп их развития. Отмечается, что, поскольку оба государства имели разные внешнеполитические стратегии и международное позиционирование по региональным вопросам, двусторонние отношения между ними характеризовались противоречивостью — одновременно сотрудничеством и противостоянием. Однако благодаря усилиям политических элит, особенно президента Гейдара Алиева двусторонние отношения в целом смогли сохранить свой конструктивный характер.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, Исламская Республика Иран, двусторонние отношения, Каспия, Южный Кавказ.*

Alimusa Ibrahimov

The main directions of Azerbaijani-Iranian relations during the presidency of Heydar Aliyev

SUMMARY

The article is devoted to the study of bilateral relations between Azerbaijan and Iran during the presidency of Heydar Aliyev. The author analyzes the priority areas of cooperation, as well as the factors that influenced the pace of their development. It is noted that since both states had different foreign policy strategies and international positioning on regional issues, bilateral relations between them were characterized by inconsistency - both cooperation and confrontation. However, thanks to the efforts of the political elites, especially the president Heydar Aliyev bilateral relations as a whole were able to maintain their constructive character.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Islamic Republic of Iran, bilateral relations, Caspian Sea, South Caucasus .*

UOT 327;930.22

KIRGIZ CUMHURİYETİ YÖNETİM YAPISI

Prof. Dr. EYÜP ZENGİN
E-mail: ezengin@yahoo.com

Dr. Öğretim Üyesi BURAK KOÇAK
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
E-mail: burak.kocak@erdogan.edu.tr

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerden biri olan Kırgız Cumhuriyeti'nin tarihsel süreçte yaşadığı dönüşümleri incelemek ve mevcut yönetim yapısını analiz etmektir. Bu doğrultuda Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanıyla başlayan reformlar ve yaşanan sık devrimlerin yönetim yapısında ve idari yapıda neleri değiştirdiğini anlayabilmek bir diğer gayemizdir.

Orta Asya Cumhuriyetleri'ne genel olarak bakıldığında uzun süreli – tek aktörlü bir siyasi süreci benimsedikleri görülmektedir. Bu cumhuriyetlerde demokrasi anlayışı ülkeden ülkeye değişebilmektedir. Kırgız Cumhuriyeti de 'demokrasi adası' olarak bilinmesine karşın darbeler ile birkaç kez yönetim değişiklikleri yaşamıştır. Aslında bu durum bile Orta Asya ülkelerinin 'demokrasi'den anladıklarının farklı olduğunu göstermektedir.

Çalışmada önce Kırgız Cumhuriyeti'nin, SSCB'den kopuş ve bağımsızlığını ilan ediş süreci üzerinde durulacak, sonra da demokrasi doğrultusunda nelerin yapıldığı izah edilecektir. Devrimler ile kesintiye uğrayan yönetimlerin başkanlık, yarı başkanlık ve parlamenter demokrasiye geçiş süreçleri anlatılarak Kırgızistan'ın idari yapılanması incelenecektir.

1. Kırgızistan Hakkında Genel Bilgiler

1.1. Coğrafi Yapı

Sovyetler Birliği 1991 yılında dağıldığında coğrafi alan bakımından neredeyse dünyanın en büyük ülkesiydi ve Kanada, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin iki katı bir alanı kaplamaktaydı. 22.403.000 km²lik yüzölçümü ile ABD'nin üç katı ve Avrupa'nın dört katı büyüklüğünde olup dünyanın en büyük devletlerinden biriydi. SSCB'nin bulunduğu bölge, doğal kaynak bakımından dünyanın en zengin bölgelerinden birisiydi. Bu zenginlik SSCB'nin dış politikasına yansımış ve özellikle Soğuk Savaş yıllarında SSCB'yi güçlü kılmıştır. SSCB içerisinde yer alan Orta Asya bölgesi, sahip olduğu doğal kaynaklar sayesinde Sovyet ekonomisinin önemli bölümü olarak bilinmektedir. Fakat Orta Asya'da çıkarılan doğal kaynaklar Slavların yaşadıkları bölgelere aktarılarak oralarda değerlendirilmekteydi. Bu sebeple, doğal kaynakların işlenmesinden ve yaratılan değerlerden önemli ölçüde Slavların yararlanması söz konusuydu. Bunun sonucu olarak da Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri'nde kişi başına düşen gelir Slav Cumhuriyetleri'ne göre çok daha düşük kalmıştır. Böylece Orta Asya Cumhuriyetleri, Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde en yoksul bölge durumuna düşmüştür. Kırgızistan ise Orta Asya'nın kuzeydoğusunda yer alır ve yüzölçümü, 198.500 km²'dir. Kuzeyinde Kazakistan, güneydoğu ve doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, batısında Özbekistan, güneybatısında Tacikistan ile komşu olan Kırgızistan'ın sınırlarının toplam uzunluğu 3.878 km'dir (http://www.ekonomi.gov.tr/, Erişim Tarihi 01.05.2015).

1.2. Tarihsel Süreçte Yönetim Yapısının Gelişimi

1850'lerden itibaren Orta Asya'nın coğrafi olarak ekonomik kaynakların bulunduğu bütün alan, Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. 1917 ihtilalinden sonra ise Kırgız Cumhuriyeti bölünerek daha rahat yönetilme prensibine uygun olarak 1921 yılında özerk bir bölge haline getirilmiştir. 1926'da Kırgız Özerk SSC statüsüne geçmiş ve 1936'da Kırgız SSC olarak Birliğin 16 cumhuriyetinden biri olmuştur (Ökmen, Elma, 2013:120).

1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması ile birlikte soğuk savaşın sona ermesi ve komünist sistemin ekonomik ve siyasal nedenlerle varlığını daha fazla devam ettirememesi ve SSCB'nin kendini feshetmesi (Parlak, Caner, 2013:218), dünya politikasında önemli değişimlere ve güçler arasında yeniden konumlandırmalara sebep olmuştur. Aralarında Kırgız Cumhuriyeti'nin de bulunduğu 15 yeni devlet SSCB'den ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmıştır (Zengin, 2010:148). Bağımsızlığın ardından seçimle işbasına gelen devlet başkanları Sovyetler Birliği döneminden kalma eski yapıları hızlı bir şekilde değiştirme yoluna

gitmişlerdir. Söz konusu Türk Cumhuriyetleri, devlet hayatı bakımında çok kısa sayılabilecek bir sürede kendi ayakları üzerinde durmayı başarmış ve Avrasya bölgesinde önemli aktörler olmuşlardır (Ceylan, 2013:873). Bağımsızlıkların kazanılmasıyla da demokratikleşmeye doğru yönelim hızla artmıştır.

O dönemde SSCB'nin başında bulunan Mihail Gorbaçov, 1990 yılında yapılan Parti Kongresi'nde milliyetler arası ilişkilerin bozulduğunu kabul etmişti. Bunun üzerine aralık ayında Sovyet devletinin geleceği üzerine SSCB çapında bir referanduma gidileceği bildirildi. Yaklaşık %80 katılım ile 17 Mart 1991 tarihinde gerçekleştirilen referandumda "SSCB'nin herhangi bir milliyetin insan hakları ve özgürlüklerinin tam olarak garanti altına alınacağı eşit egemen cumhuriyetler olarak yenilenmiş bir federasyon şeklinde sürdürülmesinin zorunlu olduğunu düşünüyor musunuz?" sorusuna %76,4 oranında oy "evet" oyu verilmiştir (Turan, 2006:27).

İşte Orta Asya'da bulunan bugünkü devletlerin bağımsızlıklarını kazanması SSCB'nin dağılmasından sonra mümkün olmuştur. 1990 yılında Kırgız SSC Yüksek Şura Toplantısı'nda alınan karar ile "Kırgız SSC" olan adı "Kırgızistan Cumhuriyeti" olarak değiştirilmiştir. Yine Yüksek Şura Cumhuriyeti'n Egemenlik Bildirgesi'ni 15 Aralık 1990 tarihinde kabul etmiş, 31 Ağustos 1991 tarihinde de Bağımsızlık Bildirgesi'ni kabul etmiştir. Yani Kırgız Cumhuriyeti, SSCB'nin dağılmasından önce 12 Ekim 1990 tarihinde egemenliğini kazanmış, 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsız Kırgız Cumhuriyeti'nin ilk Devlet başkanı olan Askar Akayev ülke henüz bağımsızlığını kazanmadan 1990 yılında yapılan seçimlerde başa geçmiş, 1991 yılında kendisine karşı muhalifler tarafından yapılan darbe girişimini aşmış ve 1991 yılı Ekim ayında gerçekleştirilen seçimlerle Bağımsız Kırgız Cumhuriyeti'nin ilk Devlet başkanı olmuştur. Göreve gelmesiyle birlikte siyasi ve ekonomik alanlarda liberalleşme ve demokratikleşmeye yönelik bir reform hareketi başlatmış, Kırgız Cumhuriyeti'ndeki demokratikleşme çabalarında önemli rol oynamıştır (Oktay, Pekküçükşen, 2014:84).

Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk politik amacı istikrarlı bir rejim kurmak olmuştur. Fakat darbeler ile bu istikrar sağlanamamıştır. Kırgız Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra yaşanan anayasal gelişmeler iki siyasal aktörün yani Devlet başkanı ve parlamentonun iktidar mücadelesi şeklinde olmuştur. 1991-2005 yılları arasında gerçekleştirilen parlamento seçimleri istenilen yasama düzeninin kurumsallaştırılmasına imkan vermemiştir. Durum böyle olunca, Kırgızistan'ın ilk Devlet başkanı Asker Akayev de 1993 Anayasası'nın Devlet başkanı'na verdiği "tek taraflı irade ve referandum yolu ile anayasa değişikliği teklifi sunabilme" hakkına dayanarak, parlamentoyu devre dışı bırakmak ve kendi otorite alanını genişletmek için çalışmıştır (Ökmen, Elma, 2013:122). Bunun sonucunda Kırgız Cumhuriyeti'nde 1994-2003 yılları arasında yapılan beş Anayasa değişikliğinin hepsi Devlet başkanının tek taraflı referanduma gitmesi ile meydana gelmiş ve yasamanın devre dışı bırakılarak sistem içinde yürütmenin güçlendirilmesine yönelik olmuştur (Alkan, 2011:222).

SSCB'nin dağılmasından sonra diğer bölge ülkeleri gibi Kırgız Cumhuriyeti de başkanlık sistemine yakın bir politik yapılanmayı tercih etmiştir ve yasama, yürütme, yargıyı birbirinden ayırmıştır (Turan, 2006:32). Bu doğrultuda başkanlık sistemine daha yakın olan 1993 Anayasası, 2007 yılına kadar geçen süreçte yarı başkanlık sistemi şeklinde değiştirilmiştir. Devlet başkanının otoriterleşmesinin artmasında anayasanın hukuki yapısı da rol oynamıştır. Bu sebeple anayasa değişiklikleri sürekli ülke gündemine gelmiş ve bu durum kitlesel gösterilere neden olarak yönetim değişikliklerinin yaşanmasına yol açmıştır. Örneğin, 27 Nisan 2005 seçimleri de Asker Akayev döneminin sona ermesine neden olacak gösterilerin başlangıcı olmuş ve "Lale Devrimi" denen olay meydana gelmiştir (Oktay, Pekküçükşen, 2014:85). Dönemin Devlet başkanı Asker Akayev, 2005 yılında görev süresi bitince Devlet başkanlığını bırakacağını açıklamasına rağmen aynı yıl gerçekleştirilen meclis genel seçimlerini kendi tabanı büyük bir çoğunlukla kazanmıştır. Asker Akayev'in yeniden seçilmesi üzerine çıkan olaylar sonucunda Asker Akayev istifa etmiştir. "Lale Devrimi" olarak adlandırılan bu olayın neden, koşul ve durumları incelemek üzere Devlet başkanı vekili, başbakan Kurmanbek Bakiyev tarafından oluşturulan devlet komisyonunun 15 Mayıs 2005 tarihinde yayımladığı raporunda sosyal, ekonomik, siyasal, manevi ve ahlaksal olarak sınıflandırılan neden ve koşulları şu şekilde özetlemiştir (Birismanova, 2008:18):

"5 Mayıs 1993 tarihinde, Parlamento tarafından kabul edilen Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 1994, 1996, 1998 ve 2003 yıllarında gerçekleştirilen genel referandumlar sonucu anayasa üzerinde güçler dengesinin devlet başkanı lehine bozulması yönünde değişikliklerin yapılması Devlet başkanı Asker Akayev'in elinde iktidarın odaklanmasına neden olmuştur. Halkın üçte biri yoksulluk koşullarında kalmış, insan ömrü azalmış, çocuk ölümü yüksel-

miş, eğitim kalitesi düşmüş, ülkenin kültürel ve sosyal alanına onarılmaz şekilde zarar verilmiştir. Bir günlük kişi başına gelir düzeyine $0.9 inmiştir. Bu da tüketim kalitesini ve düzeyini azaltmıştır"

Gerçekleşen 'Lale Devrimi' sonucunda iktidar değişmiş ve Kurmanbek Bakiyev dönemi başlamıştır (Ökmen, Elma, 2013:122). Bu devrim ile iktidara gelen Kurmanbek Bakiyev de vaatlerini yerine getirememiş, geniş bir kitle ayaklanması sonucu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır (Oktay, Pekküçükşen, 2014:85).

Kırgız Cumhuriyeti, ilk dönemlerinde parlamenter yönetim niteliği taşımasına rağmen anayasa üzerindeki sık değişiklikler nedeniyle ülkenin yönetim modeli yarı başkanlık ve başkanlık yönetim unsurlarını birleştirir duruma gelmiş ve zamanla otoriter yöne doğru kaymaya başlamıştır (Birismanova, 2008:18). 6-7 Nisan 2010 tarihlerinde Kırgız Cumhuriyeti Devlet başkanı Kurmanbek Bakiyev'e karşı başlatılan gösteriler sonucunda ana muhalefet partisi Sosyal Demokrat Partisi meclis grubu başkanı Roza Otunbayeva başkanlığında 6 aylık bir süre geçici hükümet kurulmuş ve devrik lider Kurmanbek Bakiyev ülkeyi terk etmiştir. 27 Haziran 2010 tarihinde de geçici yönetimin açıkladığı çalışma takvimi uyarınca başkanlık sisteminin bırakılarak parlamenter demokrasiye geçilmesini içeren anayasa referandumu yapılmış, %70 katılımın olduğu referandumda %90'lık bir çoğunluk yeni anayasaya ve Geçici Yönetim Başkanı Roza Otunbayeva'nın 'Geçiş Dönemi Devlet başkanı' olmasına 'evet' demiştir (www.biskek.be.mfa.gov.tr, Erişim Tarihi: 12.04.2015).

Yeni anayasa, 27 Nisan 2010 tarihinde halkın büyük çoğunluğunun katılımıyla gerçekleşen oylamada %91 düzeyinde kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Yeni anayasa ile Kırgızistan'da Devlet başkanının görev ve yetkileri kısıtlanmış, parlamento öne çıkarılmış, parlamenter sistem güçlendirilmiştir (Karaağaçlı, 2012). Roza Otunbayeva döneminde önemli bir yer tutan 2010 Anayasası, iktidar merkezinin yürütmeye geçmesinin önlenmesi temelinde bir bakış açısıyla hazırlanmıştır. Söz konusu anayasada başbakanın yetkileri arttırılmış ve devlet başkanı ile çalışmasını gerekli kılacak düzenlemeler yapılmıştır. Roza Otunbayeva'ya göre 2010 Anayasası ile güçler ayrılığı ilkesi hayata geçmiş ve yargının daha etkin ve bağımsız işleyebilmesinin önünü açılmıştır. Bu anayasa Roza Otunbayeva'ya göre 'er ya da geç' diğer Orta Asya ülkeleri tarafından da benimsenecek 'yeni bir devlet modeli' ortaya çıkarmıştır (Akçalı, 2012:197).

Roza Otunbayeva dönemini sona erdiren 2011 seçimleri ile de Almazbek Atambayev göreve gelmiştir. 6 Eylül 2012 tarihinde Atambayev tarafından yeni hükümet onaylanmıştır. Görüldüğü gibi Anayasada güçler ayrımı dikkate alınmış ve iktidar üç önemli makam arasında paylaştırılmıştır: Devlet başkanı, Başbakan ve Meclis Başkanı (Gürbüz, 2011:430). Yönetim biçimi de 1991'den 2005'e kadar başkanlık, 2010'a kadar yarı başkanlık ve 27 Haziran 2010 Anayasası ile iktidar meclis ve başbakana devredilerek parlamenter sisteme geçmiştir. Söz konusu Anayasa farklı tarihlerde yapılan değişikliklerle yürürlükte olup 114 maddeden oluşmaktadır ve bu anayasaya göre Devlet dili Kırgızca ve resmi dil Rusça kabul edilmiştir (Akyıldız, 2008:384).

2. Kırgızistan'ın Genel Yapısı

2.1. Siyasi Yapı

Kırgız Cumhuriyeti temsili demokrasi esaslarını barındıran bir siyasi sisteme sahiptir. Jogorku Keneş ismindeki Meclis doğrudan seçimle iş başına gelir ve 5 yıllığına görev yapar. Yasalar meclisin onayından geçer. Hükümet; Başbakan ve diğer bakanlardan oluşur. Kırgız Cumhuriyeti sisteminin mevcut halinde Devlet başkanının da önemli yürütme otoritesinin olduğu görülmektedir. Anayasaya göre yürütme ile ilgili olarak kararname çıkartma, iptal etme ve değişiklik yapma yetkileri ile birlikte Başbakanın atanması ve Başbakan ve hükümetin istifası gibi konularda söz sahibidir. Devlet başkanı da doğrudan seçimle iş başına gelir ve 5 yıllık süre için görev yapar.

Orta Asya ülkelerinin SSCB döneminde de kendilerine ait bir Anayasaları olmasına rağmen o dönemde hemen her şey Moskova'dan yönetildiğinden dolayı Sovyet Cumhuriyetleri'nin Anayasaları da SSCB Anayasasının koyduğu kurallarla sınırlı kalmıştır.

Sovyet Cumhuriyetleri döneminde federal bir devlet sistemi vardı. Fakat SSCB'nin dağılmasından sonra diğer Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetleri gibi Kırgızistan da, 1991 yılında bağımsızlığını kazanınca ulus devletin inşasına, öncelikle kamu yönetimi sisteminin ulusallaştırılması ile başlamışlardır. Bu durum mevcut olan federe devlet yapısının ulus devlete dönüştürülmesi anlamına gelmektedir. Devletin yeniden yapılandırılması sürecinde reforma tabi tutulan alanların başında merkezi yönetim örgütü gelmektedir. 1991 yılından itibaren yapılan reformlar üç aşamada incelenebilir (Aslanov, 2007:234):

a) Federe kamu yönetiminin ulusal kamu yönetimine dönüştürülmesi Reformları: bu aşamada ise SSC Komünist Partisi Sekreterliği Devlet başkanlığına; Bakanlar Sovyet'i Başbakanlığa; Ali Sovyet

Parlamentoya; rayon parti örgütü rayon icra hakimiyetine; kent, kasaba, köy yerel halk sovyetleri ise belediyelere dönüştürülmüştür. Birlik ve Cumhuriyet bakanlıkları tek düzene oturtulmuştur. Bakanlıkların bir kısmı birleştirilmiş, bir kısmı ise kamu işletmelerine haline getirilmiştir.

b) Ulusal kamu yönetimi sisteminin biçimlendirilmesi ve güçlendirilmesi Reformları: Bu aşamada neoliberal politikaların etkisi ile devletin ekonomik faaliyetlerden uzak olduğu ve düzenleyici devletin ve düzenleyici devlete ait kurumların inşa edildiği görülmektedir. Dünya Bankası ve öteki uluslararası aktörlerin etkisi ile ulaştırma, enerji ve ekonomik kalkınma bakanlıkları kurulmuştur. Bunlara ek olarak kamu maliyesi ve kamu personeli alanında önemli reformlar yapılmıştır.

c) Kamu yönetiminde verimliliğinin artırılması reformları: Burada ise yolsuzlukla mücadele, kamu hizmetlerinin verimlilik ve etkinlik gücünü artırma, özelleştirmenin hız kazanması, e-devlet uygulamaları, hizmetlerde yerelleşme, sektörel ve bölgesel kalkınma programları gibi piyasa ekonomisi ile bütünleşmeyi sağlayan reformlar geliştirilmiştir.

2.2. Yönetim Yapısı

Kırgız Cumhuriyeti'nde devlet hakimiyetini aşağıdakiler temsil eder ve uygular (Zengin, 2014:257):

- Kırgız Cumhuriyeti Devlet Başkanı,
- İki kamaradan oluşan Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneş'i,
- Kırgız Cumhuriyeti hükümeti ve yerel devlet makamları,
- Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme (Yargıtay), Arbitraj (Yüksek Hakem), mahkemeler ve adliye hakimleri.

a) Devlet Başkanı

2010 Kırgız Anayasası'nın 60-69. maddeleri devlet başkanına ilişkindir. Söz konusu Anayasa'nın 64. maddesi devlet başkanının görevlerini düzenlemektedir.

Devletin başı sayılan ve halkın ve devlet hakimiyetinin birliğini temsil eden devlet başkanı, Kırgız Cumhuriyeti'nin siyasi yapısındaki en önemli aktördür. Görev süresi 6 yıl olup, aynı kişi iki kere seçilememektedir. Anayasa'nın 62. maddesine göre Devlet başkanı olmak bazı şartlara tabidir. Bunlar; 35 yaşından küçük 70 yaşından büyük olmamak, ülkede en az 15 yıl yaşamış olmak ve devlet dilini bilmektir. Aynı maddenin ikinci fıkrasına göre de Devlet Başkanlığı makamı için adayların sayısı sınırlandırılamamakta ve en az 30 bin seçmenin imzasını toplamış kişi, Devlet Başkanlığına aday olabilmektedir (TURKPA, 2012:119). Bu şartları taşıyan kişi devlet başkanı seçildikten sonra siyasi parti üyeliği sona ermekte ve siyasi partilerle ilgili tüm faaliyetleri sona ermektedir.

b) Kırgızistan Cumhuriyeti Yasama Organı: Jogorku Keneş (Kırgız Cumhuriyeti Büyük Meclisi)

Kırgız Cumhuriyeti'nin parlamentosu yani yasama organı "Jogorku Keneş"tir. Parlamento, nispi temsil ile 5 yıl süre için seçilen 120 milletvekilinden oluşmaktadır. Bir siyasi parti parlamentoda en fazla 65 sandalye ile temsil edilebilir. 21 yaşında ve seçme hakkına sahip her Kırgız Cumhuriyeti vatandaşı milletvekili olma hakkına da sahiptir. Yeni anayasanın kabulünün ardından 'Jogorku Keneş' olarak anılan Kırgız Cumhuriyeti Meclisi seçilmiş ve Parlamenter sisteme geçilmiştir. İlk parlamento seçimleri 27 siyasi partinin katılımıyla 10 Ekim 2010 tarihinde gerçekleşmiş ve beş siyasi parti parlamentoya girmeye hak kazanmıştır (http://biskek.be.mfa.gov.tr/, Erişim Tarihi: 01.05.2015).

Jogorku Keneş'in görevleri Kırgız Cumhuriyeti Anayasası'nın 74. Maddesinde düzenlenmiştir. Bu görevlerden bazıları şunlardır (TURKPA, 2012:125);

I. Referandum yapılmasına ilişkin kanunu kabul etmek,

II. Devlet Başkanı seçimleri için çağrıda bulunmak,

III. Bu Anayasada değişiklikler yapmak,

IV. Kanunları kabul etmek,

V. Kanunla belirlenmiş usule uygun olarak uluslararası antlaşmaları onaylamak ve feshetmek,

VI. Kırgız Cumhuriyeti devlet sınırlarının değiştirilmesine ilişkin konuları karara bağlamak,

VII. Devlet bütçesini ve kesin hesap kanununu onaylamak,

VIII. Kırgız Cumhuriyetinin idari-mülki yapısına ilişkin konuları karara bağlamak,

IX. Afla ilgili düzenlemeler yapmak.

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 79. maddesi ile 'Halk Girişimi'ne de imkan vermiştir. Buna göre 10 bin seçmen kanun teklifinde bulunma hakkına sahiptir (Kırgızistan Anayasası, 2010).

c) Kırgız Cumhuriyeti Yürütme Organı

Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 83. maddesine göre yürütme erki, hükümet yani bakanlıklar ve devlet komitelerinden oluşmaktadır. Yürütme erkinin yüksek organı hükümettir. Başbakanın başkanı olduğu hükümet, başbakan yardımcıları, devlet bakanları ve devlet komiteleri başkanlarından oluşmaktadır. Başbakan, yasama organı Jogorku Keneş'e hükümetin faaliyetleriyle ilgili raporlar sunar ve hükümet anayasanın öngördüğü sınırlar çerçevesinde Jogorku Keneş'e karşı sorumludur (TURKPA, 2012: 132).

Anayasa'nın 83. maddesi şöyledir:

1. Kırgız Cumhuriyeti'nde yürütme yetkisi Hükümet, bağlı bakanlıklar, devlet komiteleri, idari bölümler ve yerel devlet idareleri tarafından kullanılır.

2. Hükümet, Kırgız Cumhuriyeti'nin en yüksek yürütme organıdır.

3. Hükümete Başbakan başkanlık eder. Hükümet, Başbakan, Başbakan Yardımcıları, Bakanlar ve Devlet Komiteleri Başkanlarından oluşur.

Hükümetin yapısı bakanlıkları ve devlet komitelerini içerir.

Hükümet kararlarının Kırgız Cumhuriyeti genelinde uygulanması zorunludur. Bakanlıklar, Devlet komiteleri, yüksek idari kuruluşlar ve yerel mülki amirliklerin faaliyetleri hükümet tarafından yönetilmektedir ve bu organların düzenlemelerini iptal etme hakkına sahiptir.

Önceki Anayasa'da çok geniş yetkilere sahip olan Devlet başkanının, Parlamenter sisteme geçişle birlikte, Başbakanı ve Bakanları atama (Savunma Bakanı hariç) gibi önemli yetkileri elinden alınmış ve görevleri sadeleştirilmiştir (Özden, 2012). Kırgız Cumhuriyeti Anayasası'nın 88. maddesine göre Hükümetin görevleri şunlardır (TURKPA, 2012: 132):

I. Anayasa ve kanunların uygulanmasını sağlamak,

II. Devletin iç ve dış politikasını uygulamak,

III. Kanunlara uymak, vatandaşların hak ve özgürlüklerini sağlamak, toplumsal asayişi korumak, suçluluğa karşı mücadele konusunda önlemler almak,

IV. Devlet egemenliğinin, toprak bütünlüğünün, anayasal düzenin korunması, ayrıca savunma kabiliyetinin, ulusal güvenliğin ve hukuk düzeninin güçlendirilmesi yönünde önlemler almak,

V. Mali, fiyat, tarife, yatırım ve vergi politikasının uygulanmasını sağlamak,

VI. Devlet bütçesi ve uygulanmasına yönelik önlemleri hazırlamak ve Jogorku Keneşe sunmak; Jogorku Keneşe devlet bütçesinin uygulanması konusunda rapor hazırlamak,

VII. Mülkiyetin tüm türlerinin eşit şekilde gelişmesi ve korunması, devlet mülkiyetindeki tesislerin yönetimi konusunda önlemler almak,

VIII. Sosyo-ekonomik ve kültürel alanlarda tek devlet politikasının uygulanmasını sağlamak,

IX. Sosyal, bilimsel-teknik ve kültürel alanlarda devlet programlarını hazırlar ve gerçekleştirmek,

X. Dış ekonomik politika faaliyetinin gerçekleşmesini sağlamak,

XI. Sivil toplumla karşılıklı etkileşimi sağlamak,

XII. Anayasa ve kanunlarla kendisine tanınan diğer yetkilerini kullanmak.

Kırgız Cumhuriyeti Hükümet Yapısı*

Bakanlıklar	Yönetimler / Kuruluşlar	Devlet Komisyonları ve Vakıflar
Tarım, Su İşleri ve Tarım Ürünleri İşleme Bakanlığı	Devlet Satın Alma Ajansı	Aile, Kadın ve Gençler Devlet Komisyonu
Çevre Koruma Bakanlığı	Fikri Mülkiyet Devlet Ajansı	Uyuşturucu Kontrolü Devlet Komisyonu
Savunma Bakanlığı	Enerji Devlet Ajansı	Yabancı Yatırımlar Ajansı
Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanlığı	Jeodezi, Yerleşim ve Harita Devlet Ajansı	Din İşleri Devlet Komisyonu
İçişleri Bakanlığı	Jeoloji ve Maden Kaynakları Devlet Ajansı	Zorunlu Sağlık Sigortası Vakfı
Sağlık Bakanlığı	Orman İsleri Devlet Ajansı	KOBİ Destekleme Devlet Vakfı
Dışişleri Bakanlığı	Turizm ve Spor Devlet Ajansı	Devlet Sigorta Denetim Vakfı
Olağanüstü Durumları Önleme Bakanlığı	Standardizasyon ve Meteoroloji Devlet Müfettişliği	Devlet Mülk Vakfı
Sanayi ve Dış Ticaret Bakanlığı	İnşaat ve Mimarlık Devlet Müfettişliği	Sosyal Sigorta Vakfı
Milli Güvenlik Bakanlığı		
Maliye Bakanlığı		
Ulaştırma ve İletişim Bakanlığı		
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı		
Adalet Bakanlığı		

**(Akyıldız, 2008:384).*

d) Yargı Sistemi

Kırgız Cumhuriyeti anayasasının 93. maddesinde yargı sisteminin genel özellikleri şu şekilde düzenlenmiştir:

1. Kırgız Cumhuriyeti'nde adaleti sadece mahkeme uygular.

Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, kanunla öngörülen durumlarda ve şekilde adaletin uygulanmasına katılma hakkına sahiptir.

2. Yargı yetkisi, anayasal, medeni, cezai, idari ve diğer mahkeme işlemleri yoluyla kullanılır.

3. Kırgız Cumhuriyeti'nin yargı sistemi Anayasa ve kanunlarla kurulur ve Yüksek Mahkeme ile yerel mahkemelerden oluşur. Yargıtay'ın bir Anayasa Dairesi vardır.

İhtisas mahkemeleri kanunla kurulabilir.

Özel olağanüstü mahkemeler kurulmasına izin verilmez.

4. Mahkemelerin çalışma düzeni ve işleyişi kanunla belirlenir (Madde 93).

Kırgız Cumhuriyeti'nde, Bağımsız bir yargı sistemi vardır ve Yüksek Mahkeme ve Yerel Mahkemeler yargı organlarını oluşturmaktadır. Anayasa Konseyi,

Yüksek Mahkeme kapsamında bulunmaktadır. Anayasa ile Yargı organlarının görev ve sorumlulukları belirlenmiş olup, suçüstü yakalanma durumu hariç, hakimlerin dokunulmazlıkları vardır (Özden, 2012). Yerel Mahkemelerin yargıçları Devlet başkanı tarafından beş yıllığına atanmaktadır. Anayasa mahkemesi bir başkan, bir başkan yardımcısı ve yedi üyeden oluşur ve bunlar Devlet başkanının teklifi ve parlamentonun onayı ile 15 yıllık bir süre için atanırlar (Alkan, 2011:232). Yüksek Mahkeme hakimleri, Hakimler Konseyi'nin önerisi üzerine Devlet başkanı tarafından meclise yani Jogorku Keneş'e sunulan adaylar arasından meclis üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile 10 yıllığına atanırlar. Aynı şekle uyularak meclis tarafından en az salt çoğunluk ile görevden alınabilirler. Yüksek Mahkeme ülkedeki ceza ve hukuk mahkemelerinin temyiz organıdır (Anayasa md. 93-103).

Hakimler Konseyi yerel mahkeme üyelerinin atanma, terfi, yer değiştirme ve soruşturmalarının yürütülmesi işlemleri ile görevli yetkili bir üst organdır ve üyelerinin üçte biri hakimler, üçte biri meclisteki çoğunluk grubu, üçte biri de muhalefet grubu tarafından seçilir (Alkan,2010A:14).

2.3. İdari Yapı ve İdari Reformlar

Orta Asya Cumhuriyetlerinin genelinde mülki idare ile yerel yönetimler tek organda toplanmıştır. Bazı ülkelerde yerel sorumluluklar da devlet başkanına dayanmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti de bu tarz devletlerden biridir (Ökmen, Elma, 2013:119).

Kırgız Cumhuriyeti'nde ilk idari ve siyasi reformlar 1989-1990 yıllarında yani Sovyet döneminde başlamış, 1990 yılında Asker Akayev'in devlet başkanı olarak seçilmesi ile de devam etmiştir. 1991 yılında Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasıyla gerçekleştirilen ilk reform kamu yönetimi alanında olmuştur. Söz konusu reformların ilk aşamasında Özerk Yerel Yönetim ve Yerel İdari Yönetim Yasası ile yerel idari organların yetkileri yerel meclislere devredilmiştir. Yerel meclisler ve bölgesel yerel yönetim organları da özerk yerel yönetim türlerini oluşturmuştur (Ökmen, Elma, 2013:127).

SSCB döneminin etkilerinden kurtulmak için birçok yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemelerin en önemlilerinden biri yeni oluşturulan ulusal anayasalardır. Demokratik hak ve özgürlüklere sık sık vurgu yapan bu anayasalar çerçevesinde, yeni yasama, yürütme ve yargı organları oluşturulmuştur. Sovyet dönemine göre daha bağımsız ve özgür ortamda yapıldığı ileri sürülen seçimler sonucu yeni meclisler göreve gelmiştir. Halk oylamaları ile kamusal alanda tartışılan kimi konular seçmenlerin onayına sunulmuştur (Akyıldız, 2008:246). Kırgız Cumhuriyeti Anayasası 5 Mayıs 1993 tarihinde Parlamento'da oy birliğiyle kabul edilmiştir. 1993 yılında ülkede anayasal reformun yapılması, devlet kurumlarının yeniden yapılandırılması, demokratik sistemin oluşturulması için ilk esaslar oluşmuştur (Elebayeva ve Poluhova, 2002:103). Kırgız Cumhuriyeti Anayasası'na göre, Kırgız Cumhuriyeti egemen, bağımsız, laik ve hukuk devleti esaslarına göre kurulmuş demokratik bir cumhuriyettir (Kırgız Cumhuriyeti Anayasası, 1993). Kırgız Cumhuriyeti'nin devlet gücü, Devlet başkanı, Jogorku Kenes, Hükümet, yerel yönetim organları ve Kırgız Cumhuriyeti mahkemeleri eliyle yürütülmektedir. Ülkenin en yüksek yasama organı Jagorku Kenes'tir. Ülkenin en yüksek yürütme organı Hükümet; en yüksek yargı organı ise, Anayasa Mahkemesi'dir (Kırgız Cumhuriyeti Anayasası, 1993). Söz konusu anayasada şu maddeler demokratikleşme çabalarını göstermiştir (Ökmen, Elma, 2013:127):

- Devlet Başkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi,
- Yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden ayrılması,
- Merkezi hükümet yönetimi ile yerel yönetimler arasında bir ayrımın yapılması.

1993 Anayasası üzerinde 17 Şubat 1996 tarihinde yapılan değişiklik ile güçler ayrılığı ilkesi getirilmiş ve kamu yönetimi merkezi ve yerel düzeyde yeniden örgütlenmiştir. Kırgız Cumhuriyeti, SSCB'den ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesine rağmen yönetimsel bölümlenmede birimlere hala Sovyet döneminde kullanılan 'rayon,' 'oblast' gibi adlar kullanılmaktadır (Akyıldız, 2008:214). Kırgız Cumhuriyeti üçlü yönetim yapısına sahiptir. En üst kademede Oblast yönetimi ve özel statülü Bişkek yönetimi vardır. Oblast yönetiminin altında Rayon yönetimleri ve Oblast şehir yönetimleri bulunmaktadır. En alt düzeyde ise Aiyl (köyler) ve rayon şehirleri bulunmaktadır. Oblastların ve Rayonların yöneticileri yani governor ve akimler Devlet Başkanı tarafından atanmaktadır. Oblast yönetiminin başı olan Governor (vali) merkezi hükümetin kararlarını uygulamaktadır. Rayon yönetimi ise akim tarafından temsil edilmektedir (Ökmen, Elma, 2013:128).

Kırgız Cumhuriyeti'nde 7 eyalet ve 1 şehir idaresi vardır. Söz konusu eyaletler şunlardır: Batken, Çuy, Celalabad, Narın, Oş, Talas ve Issık-Kul. Başkent Bişkek ise bu eyaletlerden ayrı olarak bir şehir idaresi statüsündedir. Ülkedeki Her eyalet de rayonlara bölünmüştür ve her bölgenin ortalama 5-10 ilçesi vardır. Ülkede büyük kentler tek başına ayrı idari

bir birim olarak kabul edilmiştir. Diğerleri ise nüfus büyüklüğüne göre oblast'a ya da rayon'a bağlanmış durumdadır (DEİK, 2012).

Oblastlar, şehir, rayon ve ayıllardan oluşan bölgelerdir. Rayonlar ise, başında kaymakama benzer bir yönetici bulunan ve yerel bazı hizmetleri yerine getiren ve atamayla işbaşına gelen akimlerin bulunduğu merkezi idare birimleridir. Şehir ve ayıllar ise yerel yönetim birimi olarak görülmektedir. Şehirler; Meriya (Belediye), Mer (Belediye Başkanı) ve Şehir Keneşi; ayıllar ise ayıl ökmötü, ayıl başçısı ve ayıldık keneşlerden oluşur. Yerel yönetim kararları Kırgız kanunlarına aykırı olamaz. Merkezi idare, yerel yönetimlerin gelişmesi için gerekli tedbirleri alır, kanunların uygulanmasını sağlar, devlete ait varlıkların yerele devrine karar verir, çalışanlara dair standartları ve asgari sosyal normları belirler, ücretlerde yerel ile merkez arasındaki dengeyi sağlarlar ve yerel yönetimlerin faaliyetlerini kanunlar çerçevesinde denetler (Oktay, Pekküçükşen, 2014:85).

Kendilerine ait gelir ve giderleri, ayrı bir bütçeleri olan keneşler 4 yıllık süre için seçimle başa gelen meclislerdir ve karar organı olarak işlev görürler. Keneşleri siyasi partiler aday gösterirler. Devlet başkanı keneş üyelerinin seçimi ve görevden alınması konusunda da yetkilidirler. Türkiye'deki sistemin aksine Kırgızistan'da Mer'i, yani belediye başkanını halk değil keneşler seçer. Başbakan ve 2/3 çoğunluğundaki keneşler Mer'i görevden alabilir. Ayıllarda ise görevden alma yetkisi akime verilmiştir (Oktay, Pekküçükşen, 2014:86).

2.4. Yerel Yönetimler

Kırgızistan'da yerel yönetim organları "üçlü yapılanma" ile örgütlenmiştir. İlk iki ölçek eski Sovyetler Birliği'nden kalan rayonlar ve oblastlardır. 1996 yılında da en alt ölçeği temsil eden köy belediyeleri "ayıl ökmötü" oluşturulmuştur. Kırgızistan'da yerel yönetim organları, dört yıl için seçilen yerel keneşler oluşur.

Kırgız Cumhuriyeti'nde yerel yönetimler 1991 yılında Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Meclisinin kabul ettiği "Kırgız Cumhuriyeti'nde Yerel Yönetimler Hakkındaki Yasa" ile başlamıştır (TURKPA, 2012:140). Kırgız Cumhuriyeti yerel yönetim sistemine ilişkin anayasal düzenlemeler sekizinci bölümde 110-113. maddelerde 'Yerel Özyönetim" biçiminde düzenlenmiştir: Anayasanın 110. maddesindeki düzenleme şöyledir:

1. Yerel özyönetim, yerel toplulukların bu Anayasa ile güvence altına alınan, yerel öneme sahip sorunları kendi çıkarları doğrultusunda ve kendi sorumluluklarına göre bağımsız olarak çözme olanağı sağlamaktadır.

2. Kırgız Cumhuriyeti'nde yerel özyönetim, ilgili idari-bölgesel birimin topraklarındaki yerel topluluklar tarafından yürütülür.

3. Yerel özyönetim, yerel yurttaş toplulukları tarafından doğrudan veya yerel özyönetim organları aracılığıyla gerçekleştirilir.

4. Yerel özerk yönetimin finansmanı, cumhuriyet bütçesinin yanı sıra ilgili yerel bütçeden sağlanır.

5. Yerel bütçenin oluşturulması ve uygulanması, şeffaflık, halkın katılımı, yerel özyönetim organlarının yerel halka karşı hesap verebilirliği ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilir (Anayasa md. 110).

Kırgız Cumhuriyeti yerel yönetim organları sistemi şunlardan oluşur (TURKPA, 2012:140):

1. Yerel özyönetim organları sistemi aşağıdakilerden oluşur:

1) Yerel keneşler (meclisler)- yerel öz yönetimin temsili organları;

2) Ayil okmotu (Köy yönetimi) ve belediye başkanlarının ofisleri -yerel öz yönetimin yürütme organları.

2. Yerel özyönetimin yürütme organları ve yetkilileri, çalışmalarında yerel meclise (yerel keneş) rapor verir (Anayasa md. 111).

Kırgız Cumhuriyeti yerel yönetim sistemlerinde 1994 yılında başlanan reformlar önemli yer tutmaktadır. Başbakanın başkanlık ettiği "Yerel Yönetim Reformu Komisyonu" cumhuriyet tarihinde ilk olarak yerel yönetimleri ve organlarını tanımlayan ve özerk yerel yönetimin örgütsel, yasal, mali ve ekonomik esaslarını gösteren "Yerel Yönetim Organizasyonunun Temel Esasları" adlı yasa taslağı hazırlamış ve devlet başkanı tarafından onaylanmıştır. Böylece ayil (köy), ilçe ve şehir düzeyinde yerel yönetimler kurulmuş ve bu sisteme rayonlar ve oblastlar da dahil edilmiştir. 1995 yılında hem Kırgız Cumhuriyeti hem de tüm Orta Asya ülkeleri için bir ilk yaşanmış ve Bişkek şehri belediye başkanı seçimle göreve gelmiştir (Ökmen, Elma, 2013:132).

Yerel yönetimlerin görevlerine ilişkin düzenleme şu şekildedir:

1. Yerel meclislerin milletvekilleri, ilgili idari-bölgesel birimde yaşayan vatandaşlar tarafından, kanunla belirlenen usule uygun olarak, eşit oylarla seçilir.

2. Yerel yönetimlerin yürütme organlarının başkanları yasaya göre seçilir.

3. Yasaya uygun olarak yerel meclisler:

1) Yerel bütçeleri onaylar, bunların uygulanmasını kontrol eder;

2) Yerel halkın sosyo-ekonomik gelişimi ve nüfusun sosyal korunması programlarını onaylar;

3) Yerel vergiler ve harçlar getirir ve bunlarda indirimler yapar;

4) Yerel öneme sahip diğer sorunları çözer (Anayasa md. 112).

Devlet başkanı Asker Akayev döneminde de yerel yönetimlerin geliştirilmesi için reformlar sürdürülmüştür. Bu reformlarla yerel yönetimlerin toplum içerisindeki etkinliğinin artırılması ve yerel yönetimlerin görevlerinin daha verimli yapması amaçlanmıştır.

Yerel yönetimlerin anayasal hukuki güvenceleri bulunmaktadır. Bu güvencelerin bir kısmı Avrupa Yerel Özerklik Şartı hükümlerine uygun düzenlenmiştir. Bu güvenceler şunlardır:

1. Devlet organlarının, yerel özyönetim organlarının kanunla öngörülen yetkilerine müdahale etme hakkı yoktur.

2. Devlet yetkileri, bunların uygulanması için gerekli olan maddi, mali ve diğer kaynakların aktarılması yoluyla yerel özyönetim organlarına devredilebilir. Devlet yetkileri, kanun veya anlaşma temelinde yerel özyönetim organlarına devredilebilir. Yerel özyönetim organları, devredilen yetkiler konusunda devlet organlarına rapor verir.

3. Yerel özyönetim organları, yasaların uygulanmasından devlete ve onun organlarına ve çalışmalarının sonuçlarından yerel topluluğa karşı sorumludur.

4. Yerel özyönetim organları, haklarının ihlali nedeniyle adli korumaya başvurma hakkına sahiptir (Anayasa md. 113).

Dönemin Devlet Başkanı, Asker Akayev 2000 yılında son derece geniş yetkilerle donatılmış "Özerk Yerel Yönetimler Reform Komisyonu" kurmuş, yine aynı yıl "Yerel Yönetimler ve Bölgesel Kalkınma Bakanlığı" kurulmuştur. Demokratikleşme hareketleri devam etmiş ve 2001 yılında ilçe ve köylerde yerel yönetimlerin başındaki yöneticiler doğrudan halk tarafından seçilmiştir. Bir diğer önemli hareket olan ve 2002 yılında kabul edilen "Yerel Yönetimler ve Yerel Kamu İdareleri Yasası" ile yerel yönetimler için şu hususlar kabul edilmiştir (Ökmen, Elma, 2013:133):

• Kendi kendine yeterlilik, kendi kendine kural koyma,

• Yasallık ve sosyal adalet,

• Yerel toplulukların hak ve çıkarlarının korunması,

• Demokrasi, açıklık ve hesap verme,

• Karar alma sürecinde özgür tartışma,

• Yerel meclislere kendi sorunları çözmede bağımsızlık tanıma.

3. SONUÇ

SSCB'den ayrıldıktan sonra Kırgız Cumhuriyeti'nin yaşadığı gelişmeler sonucunda ülke, uluslararası arenada bulunduğu bölgenin 'demokrasi adası' olarak kabul edilmiştir. Diğer ülkeler için Kırgızistan'ın önemi, jeostratejik konumundan kaynaklanmaktadır. Rusya ve Çin sınırında yer alan Kırgızistan, bu açıdan özellikle ABD için yaşamsal bir öneme sahiptir (Akyıldız, 2008:249). Kırgız demokrasisinde tabi ki çok ciddi eksiklikler vardır ve küresel ölçekte vasatın çok altındadır. Fakat Kırgız Cumhuriyeti demokrasisini de kendi kültürel çevresi olan Orta Asya'daki diğer ülkelerle karşılaştırmak daha haklı bir yaklaşım olacaktır. Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya'nın diğer Türk Cumhuriyetleri'ne kıyasla değerlendirilirse, ciddi eksikliklerine karşın, diğer ülkelere göre, demokrasi, insan hakları ve özgürlükler konusunda çok daha gelişmiş bir ülke olarak değerlendirilebilir. Kırgızistan'da yaklaşık olarak 2,000 sivil toplum örgütü ve 100 siyasi parti faaliyet göstermektedir (Akyıldız, 2008:340).

Orta Asya ülkelerinin geneline bakıldığında kamu yönetimi sistemi Başkan'a dayanmakta, hemen hemen bütün kurumların yapısını, organlarını başkan belirlemekte ve üst düzey kamu görevlilerini başkan atamaktadır. Yani yönetim hiyerarşisinde başkan özel bir güce sahiptir. Kırgızistan'da bu tarz ülkelerden biridir. Orta Asya'da yerel yönetimler ise Sovyet döneminden kalma geleneksel yapı ile yürütülmekte olup, yerel yönetimler genel hukukun bir parçasıdır. Bu yönetimlerde kısmi özerklikten bahsetmek mümkündür. Kentle ilgili kararları özerklik ilkelerini uygun olarak bağımsızca alabilirler fakat devlet başkanına karşı sorumludurlar.

KAYNAKÇA

1. *Akçalı, Pınar (2012), Kırgızistan'da Parlamenter Sisteme Geçiş: Genel Değerlendirme, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 8.*
2. *Akyıldız, Fulya (2008), SSCB Döneminde Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetleri'nde Devletin Yeniden Yapılandırılması: Neoliberal Politikalara Eleştirel Bir Yaklaşım, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.*
3. *Alkan, Haluk (2011), Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar, USAK Yayınları, Ankara.*
4. *Alkan, Haluk (2010), Kırgızistan – Otoriter Merkezileşmeye Karşı Merkezkaç Direnişinin Göl-*

gesinde Siyasal İktidarsızlık, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara.

5. *Alkan, Haluk (2010A), Kırgızistan'da 2010 Anayasası ve Yeni Siyasal Rejim, Avrasya Analiz, Üç Aylık Haber Yorum Dergisi, Sonbahar, Sayı 1.*
6. *Aslanov, Eldar (2007), Azerbaycan'da Kamu Yönetimi Reformu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.*
7. *Birismanova, Anara (2008), 24 Mart Olayı: Kırgızistan Yazılı Basını Kamuoyunu Nasıl Oluşturdu?, Manas Üniversitesi İletişim Bilimleri Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.*
8. *Ceylan, Fatih (2013), Türk Cumhuriyetlerine Bakışa Dair Düşünceler, Yeni Türkiye –Türk Dünyası Özel Sayısı, Yıl 9, Sayı 53 – 54.*
9. *DEİK (2012), Kırgızistan Ülke Bülteni, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, İstanbul.*
10. *Dukanbayev, Askar (1998), Ülke Ülke Yerel Yönetimler – Kırgızistan'da Yerel Yönetimler, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 4.*
11. *Elebayev, Aynura ve Poluhova, Margarita (2002), Kırgızistan'daki Siyasi Değişimin Özellikleri, Avrasya Dosyası, Kazakistan – Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4.*
12. *Gürbüz, Emre (2011), Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Güz Sayısı.*
13. *Karaağaçlı, Abbas (2012), Kırgızistan'ın Toplumsal ve Anayasal Sistemi, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi, Kars.*
14. *Kırgızistan Anayasası, 1993, Bişkek.*
15. *Ökmen, Mustafa; Elma, Fikret (2013), Türk Dünyasında Yerel Yönetimler, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını, İmak Ofset, İstanbul.*
16. *Oktay, Ercan ve Pekküçükşen, Şerife (2014), Değişen Kamu Yönetimi Anlayışında Yerel Yönetimlerin Özerkliği: Kırgızistan ve Türkiye İçin Bir Değerlendirme, Türk Dünyasında Yerel Yönetimlerin Sorunları, ed. Deniz İşçioğlu, Uluslararası Türk Dünyası Yerel Yönetimler Sempozyumu, KKTC.*
17. *Özden, Çağatay (2012), Bişkek Ticaret Müşavirliği Kırgızistan Raporu, Bişkek.*
18. *Parlak, Bekir ve Caner, Cantürk (2013), Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetsel Yapılar, Orion Kitapevi, İstanbul.*
19. *TURKPA (2012), Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, Ankara: TURKPA Yayınları.*
20. *Turan, Güngör (2006), Sovyet Sonrası Orta Asya, Tasam Yayınları, İstanbul.*
21. *Zengin, Eyüp (2014), Azerbaycan Belediye Sistemi, Anadolu Ofset, İstanbul.*
22. *Zengin, Eyüp (2010), Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan, İstanbul Ticaret Odası Yayınlar, İstanbul*
23. *www.biskek.be.mfa.gov.tr, Erişim Tarihi: 12.04.2015.*
24. *http://www.ekonomi.gov.tr, Erişim Tarihi: 01.05.2015.*
25. *http://biskek.be.mfa.gov.tr, Erişim Tarihi: 03.01.2015.*

ÖZET

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin dağılmasından sonra birçok Orta Asya ülkesi bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunu takip eden süreçte demokratikleşme adına birçok reform yapılmıştır. Fakat bu ülkelerde demokrasi kelimesi farklı anlamlar taşımaktadır. Örneğin Kırgız Cumhuriyeti 'demokrasi adası' olarak bilinmesine karşın devrimler ile birkaç kez yönetim değişiklikleri yaşamıştır. Devrim ile yönetim değişikliklerinin demokrasi ile bağdaşmayacağı açıktır. Bu çalışmada Kırgız Cumhuriyeti'nin tarihsel bağımsızlık sonrası yönetim yapısı analiz edilecektir. Bu doğrultuda Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanıyla başlayan reformlar ve yaşanan sık devrimlerin yönetim yapısında ve idari yapıda neleri değiştirdiği açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Cumhuriyeti, Kamu Yönetimi, Demokrasi Adası, Lale Devrimi.*

ABSTRACT

After the collapse of Soviet Socialist Republic, many Central Asian Countries declared their in dependence. Soon after independence many administrative reforms held in the aim of democratization. For example, in Kyrgyzstan, although it is known as "island of democracy" has experienced administrative changes by revolutions. It is clear that administrative changes by revolutions are incompatible with democracy. In this study, historical process of transformation of Kyrgyzstan and current administrative structure will be analyzed. In this direction, reforms that began with declaration of independence of Kyrgyzstan and effects of revolutions on administrative structure will be explained.

Key Words: *Kyrgyzstan, Public Administration, Democracy Island, Tulip Revolution.*

UOT32:130.3;32:316.63

https://orcid.org/0000-0001-7521-8563

SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN FORMALAŞMASI, XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYASI

LALƏ BAYRAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi,
Politologiya və sosiologiya
kafedrasının dissertantı

E-mail: lalka_84@mail.ru

İnsanın yer üzündə yaşadığı son əsrdə bütün ictimai quruluşların və düşüncə sistemlərinin əhatəli və dərin böhran yaşaması, demək olar ki, hər kəs tərəfindən qəbul edilməyə başlanıb. Biz görürük ki, bu transformasiyalar əsasən qeyri-müəyyənliklə yüklənir. Buna səbəb müəyyən güclərin formalaşdırdığı sistemli inkişaf mərhələləridir. Əsasən müasirləşmə nəzəriyyələri altında bu proseslər siyasi inkişaf konsepsiyalarında özünü büruzə verir. Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsi siyasi inkişaf konsepsiyalarında mərkəzi rol oynayır. Modernləşmə nəzəriyyəsi konsepsiyası vahid elmi istiqamət demək deyil: bu, metodoloji cəhətdən heterojen anlayışların, modellərin, təhlilin məntiqi üsullarının bir növüdür. Modernləşmə nəzəriyyələrinin məqsədi ictimai-siyasi inkişafın mahiyyətini izah etmək, keçid cəmiyyətlərinin inkişafının Amerika və Qərbi Avropa həyat tərzi standartlarından kənara çıxmasının səbəblərini müəyyən etməkdir. Beləliklə, modernləşmə nəzəriyyəsi ənənəvi dövlətlərin geriliyini aradan qaldırmaq prosesini və dinamikasını üzə çıxaran müxtəlif sxem və təhlil modellərinin məcmusudur.

Modernizm anlayışı həm ümumi, həm də sosial müstəvidə nəzərdən keçirildikdə, o, "Maarifçilik prinsipləri"ni əsas götürən sosial layihənin adı kimi meydana çıxdı. Maarifçilik düşüncəsi isə insan şüurunu ilahi zehnə, elmi ilahiyyat anlayışına eləcə də, biliyi xalis inanca qarşı yönəldən bir sistemdir. Başqa bir deyimlə modernizmi həm də gündəlik həyatın rutinləşməsi, dini dəyərlərin itirilməsi, differensiasiya yolu ilə həyatın fərdiləşdirilməsi, urbanizasiyanın sürətlə artması, elmin və elmi biliyin bütün sahələrdə üstünlüyü kimi də ümumiləşdirmək olar. İmmanuel Kantın sözləri ilə desək, Maarifləndirmə fərdin başqalarının idarəçiliyinə ehtiyac duymadan yetkinlik yaşına çatması və ağlından istifadə edə bilməsi deməkdir. Ağıldan istifadəyə gəlincə, elm və elmi metodologiyadan istifadə ön plana çıxır. Modernizmdə zehnin mərkəzləşdirilməsi ilə yanaşı, ilk olaraq diqqəti cəlb edən başqa bir anlayış da "tərəqqi"dir. Tərəqqi ideyası həm maarifçiliyin, həm də modernizmin əsas prinsiplərindən biridir. Bu fikrə görə, düşüncə və tarix geridən irəliyə doğru (düz xətdə) inkişaf edir. Ümumi formada maarifçilik hərəkatına əsaslanan "modern" sözü "modernus" sözündən götürülmüşdür. "Modernus" sözü latın dilində "hal-hazırda" mənasını verən "Modo" sözündəndir. Latın dilində "modern" sözünün ilk dəfə "Modernus" kimi istifadə edilməsi xristian dünyasını Roma və Paqan keçmişindən ayırmaq üçün V əsrdə olmuşdur [1, s. 87]. Başqa sözlə desək, zaman anlayışı kimi ifadə olunan "modernus" əvvəlcə qədim və əks anlayış kimi irəli sürülüb [4, s. 61]. Çox qədim kökə malik olan "müasir" sözü əslində "obyektiv elmin, ümumbəşəri əxlaqın və hüququn, ən əsası isə incəsənətin öz daxili ardıcıllığı əsasında inkişaf etdirilməsi" ideyası ilə maarifçilik mütəfəkkirlərinin inanılmaz səyini ifadə edir". 18-ci əsrdə ortaya çıxan müasirlik layihəsi səylərinin əsas məqsədi yaradıcı və sərbəst çalışan insanların verdiyi biliklər toplusunu ortaya qoymaq və ondan insanların gündəlik həyatını zənginləşdirmək və azad etmək üçün istifadə etmək idi. Elmi biliklərdən istifadə etməklə təbiətə hökmranlıq cəmiyyətləri və fərdləri resursların qıtlığından, yoxsulluqdan və təbii fəlakətlərin təsadüfi zərbələrindən xilas etməyi vəd edirdi.

Digər tərəfdən, Maks Veberə görə modernizm əslində şərq cəmiyyətlərinin problemidir. Çünki şərq cəmiyyətlərinin etməli olduğu şey Qərbli olmağı bacarmaqdır. Bundan əlavə, bu dövrdə müasirliyin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün müasirliyə nail olmaq tarixin tələbi kimi ifadə edilir. Ona görə də modernləşmə anlayışı qərbləşmə ilə eyni mənada işlədilir. Bundan əlavə, modernizm özünü keçmişin yerində tutduğundan, yaratdığı yeni dünyada bugünkü fərdin və cəmiyyətin strukturunu quran, adət, ənənə, vərdişlərdən asılı olmayan cəmiyyət yaradan sosial prosesdir [2, s. 27].

18-ci əsrdə Jurgen Habermas tərəfindən irəli sürülən modernizm layihəsi maarifçi mütəfəkkirlərin ümumbəşəri əxlaq, hüquq, incəsənət və obyektiv elmlə bağlı ortaya qoyduğu fikirlərdən ibarətdir. Bu düşüncə ilə Habermas modernizmi müsbət baxımdan şərh edərək, yaradıcı və azad işləyən fərdlərin yaratdığı biliklərin gündəlik həyatı zənginləşdirmək və bəşəriyyətin azadlığı üçün istifadə edildiyini ifadə etmişdir [3, s. 31-44].

Başqa nöqteyi-nəzərdən modernizm amansız kilsə zülmünə refleksiv reaksiya kimi ortaya çıxır. Tarixi prosesə nəzər saldıqda maarifçilik ideyası öz yerini modernləşmənin siyasi hissəsini təşkil edən Fransız inqilabına buraxmışdır. Fransız inqilabının başlanması ilə şüurlu və iradəli şəkildə qurulan yeni libertar cəmiyyət sinfi feodal cəmiyyətinin sonu oldu. Bundan əlavə, müasirliyin mühüm bir hissəsi olan milli dövlət quruldu və inqilabın yeni ideologiyasının yaşanmasına imkan verdi. Fransa inqilabının suverenliyin qaynağını xalq kimi göstərməsi ilə millətlər formalaşmağa başlamış, digər tərəfdən də burjuaziyanın təsiri ilə feodal nizamı sarsılmış və burjuaziya mərkəzi dövlətə və krallıqlara dəstək vermişdir.

Modernizm çox mürəkkəb proses olub, mütəfəkkirlər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Karl Marks modernizmə bir çox tənqidi fikirlər gətirmiş bir mütəfəkkirdir. O hesab edirdi ki, yaranmaqda olan müasir kapitalizmin əsas xarakteri əməyin alınıb satılan əmtəəyə çevrilməsidir. Yeni sistemdə işləyən muzdlu işçilər sağ qalmaq üçün öz güclərini müəyyən bir maaşa satmalı olurlar. Digər tərəfdən, fəhlənin əməyi üçün müəyyən edilmiş əməkhaqqı onun layiq olduğundan xeyli aşağı olsa da, işəgötürən bu haqqı ödəyir və işçinin əməyini satın alır. İstehsal prosesi üçün əvəzolunmaz olan işçi qüvvəsi digər mallardan fərqli istifadə olunduqda tükənmir və daim yeni dəyər istehsal edir. İstehsal prosesi zamanı işçi işinin ancaq yarısının dəyərini ala bilir, qalan iş saatları isə işəgötürən tərəfindən oğurlanır. Karl Marks kapitalist sistemindəki bu işəgötürənləri "əmək oğruları" adlandırır. Çünki belə olan halda işçilər həmişə normal şəraitdə aldıqları əməkhaqqından çox məhsul istehsal edir və daimi "artıq dəyər" yaradırlar. Bu izafi dəyər əslində işçilərin layiq olduğu pul olsa da, müdirlər tərəfindən qəsb edilir. Marksa görə, bu şəkildə davam edən nizamla bağlı təkmilləşdirmə aparmaq mümkün deyil, ona görə də mövcud nizam dəyişdirilməlidir. Digər tərəfdən, mövcud müasir və kapitalist nizamın günahının ən mühüm göstəricisi tez-tez baş verən iqtisadi və siyasi böhranlardır. Karl Marks müasir cəmiyyəti tənqid edərkən istehsal münasibətlərini önə çəkir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Marksın tənqidlərinin əsasını kapitalizm təşkil edir. Müasir cəmiyyətlərdə kapitalizmdən sonra yaranan istehsal münasibətləri ictimai quruluşa mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, bu istehsal münasibətləri kapitalizm səbəbindən yaranmışdır. Marksın fikrincə, istehsal vasitələrinə sahiblik həm istehsal üsullarına, həm də insanlara mənfi təsir göstərir [5, s. 67].

Avropada 19-cu əsrdən etibarən formalaşmağa başlayan "modern" adlı dövr dörd yüz ildir özünü formalaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda dünyanı da özünə uyğun formada dəyişdirir. Modernizasiya deyilən bu strukturlaşma 15 yüz illik ənənəni, inanc tərzini, mədəniyyəti, ictimai həyatı, siyasi quruluşu, istehsal və istehlak münasibətlərini və hər şeyi bütövlükdə, onu yaradan coğrafiyada meydana gətirmişdir.

Bu yeni strukturlaşma ilə dünyanın Qərbdən başqa hər yeri Qərb insanlarının fəaliyyəti ilə dəyişir. Digər mədəniyyətlər öz məqsəd və mənafeləri uğrunda fəaliyyət göstərmək üçün qərbin ideyalarını mənimsəməli olur. Bütün bu formasiyalar iqtisadiyyatın gücü bahasına, texnologiyanın yayılması və kommunikasiyanın inkişafı vasitəsi ilə dünyanı, demək olar ki, vahid bir dünyaya çevirir. Şərq cəmiyyətlərinin (Qərblə müqayisədə geridə qalmış) modernləşmə səyləri, hər şeydən əvvəl, müasir Avropanın söz sahibi olduğu, istismar şəbəkəsini qurduğu, siyasi və mədəni hegemonluğunu yaratdığı və gücləndirdiyi bir dünyada narahat və ağrılı proses olmuşdur. Müasirləşən cəmiyyətlərin yaşadığı proseslər həmişə eyni olmayıb. Tarixi təcrübələr, Qərbdən gələn təsir kanalları, mədəni strukturlar və siyasi coğrafiyalar bu dəyişkənliyin əsas meyarıdır.

Modernləşməyə əsas yanaşmalar – İkinci Dünya müharibəsindən sonra irəli sürülən modernləşmə, xüsusən də müstəmləkə xalqlarının müstəqilliyi ilə dominant bir paradiqmaya çevrildi. Bu paradiqmaya görə geridə qalmış (qərbə görə inkişaf edə bilməyən) ölkələr müstəqilliklərini qazanmaq üçün əvvəlcə imperialist ölkələrə qarşı mübarizə aparacaq, digər tərəfdən müstəqillik əldə etdikdə qərb cəmiyyətlərini nümunə götürəcəklər. O illərdə hökm sürən optimist baxışa görə, keçmiş koloniyalar qərb cəmiyyətlərini nümunə götürsələr, tezliklə onlar kimi inkişaf etmiş sivil cəmiyyətə çevriləcək idilər. Bu dövrdə ortaya çıxan modernləşmə nəzəriyyələri qeyri-Qərb cəmiyyətlərinin necə modernləşməyə ehtiyacları olduğuna dair suallara cavab idi. 19-cu əsrdə hərbi və iqtisadi sahədə hökmranlıq edən Qərb, ideoloji planda 20-ci əsrdə dünyaya hakim olmaq iddiasında idi. Təəccüblü deyil ki, müasir sosial elmlər bu dövrü proses zamanı yaranıb və inkişaf etmişdir. Ona görə də modernləşmə nəzəriyyələrini bu yeni inkişaf edən sosial elmlərdəki nəzəriyyələrlə əlaqələndirərək izah etmək olar. Bu izahatların işığında modernləşmə nəzəriyyələrinin təsir etdiyi əsas yanaşmaları aşağıdakı kimi izah edə bilərik.

Bu anlayışların nəzəri əsasını C.Lokk, A.Smit, F. Toennis, M.Veber, T.Parsons və başqa alimlərin irsi qoymuşdur. Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin inki-

şafında iki əsas mərhələ var: 1) 1950-1960-cı illərdə. 20-ci əsr modernləşmə qərbləşmə kimi başa düşülürdü, yəni həyatın bütün sahələrində Qərb prinsiplərinin sadə surətdə inkişafı və yayılması. Bu, mahiyyətcə "inkişaf etmək" forması idi. Qərb ölkələrinin və Amerikanın idarəetmə və istehlak standartları sahəsində nüfuzu danılmaz olduğundan, bu standartlar ənənəvi dövlətdən müasir dövlətə keçidi həyata keçirən ölkələrə tətbiq olundu. Siyasi dəyərləri və təsisatları (parlament, çoxpartiyalı sistem, ümumi alternativ seçkilər, hakimiyyət bölgüsü, siyasi azadlıq və s.) süni surətdə təsdiqləməklə mühüm iqtisadi yardım göstərilsə də, gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkün olmadı. Asiya, Afrika və Latın Amerikasının geridə qalmış ölkələri Qərb ölkələrində ictimai həyat standartlarının mexaniki şəkildə təsdiqlənməsi ilə məmurların korrupsiyası, bürokratiyanın özbaşınalığı, əhalinin fəlakətli təbəqələşməsi, onun passivliyi, cəmiyyətdə artan münaqişə və gərginliklə üzləşdilər.

2) 1970-1990-cı illərdə modernləşmə və inkişaf arasındakı əlaqə yenidən nəzərdən keçirildi. Modernləşmə bir şərt kimi deyil, inkişafın bir funksiyası kimi görünməyə başladı.

"Qismən modernləşmə", "dalana dirənmiş modernləşmə", "böhranlı modernləşmə sindromu" anlayışları meydana çıxdı. Konkret siyasi proseslər daha ətraflı öyrənilməyə başlandı, konkret tarixi və milli şərait, müxtəlif ölkələrin mədəni özünəməxsusluğu nəzərə alındı. Əsas diqqət islahatların həyata keçirilməsinin milli formasına yönəldilməyə başlandı. Çox mühüm bir nəticə çıxarıldı: modernləşmə o halda həyata keçirilə bilər ki, əhalinin geniş təbəqələrinin dəyər oriyentasiyaları dəyişsin, cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin forması müəyyən edilsin və bu şəraiti nəzərə alaraq müasirləşmə ilə gələn mövcud böhranlar aradan qaldırılsın.

Yeni nəzəriyyələrə əsasən müasirləşmənin iki növü var:

• Spontan və ya "ilkin" modernləşmə. Ölkələr mərhələli, uzunmüddətli inkişaf (Qərbi Avropa, ABŞ, Kanada) nəticəsində müasir sosial strukturlara keçmişlər. Əvvəlcə bu ölkələrdə mənəvi-ideoloji sahədə dəyişikliklər (intibah, reformasiya, maarifçilik) baş verdi, sonra iqtisadiyyat transformasiya olundu, vətəndaş cəmiyyəti formalaşdı, ictimai maraqların təmsil olunmasına yönəlmiş siyasi sistem dəyişdirildi.

• Əks olunan modernləşmə. İnkişafından geri qalan ölkələr (Rusiya, Braziliya, Türkiyə və s.) qabaqcıl ölkələrlə sosial-mədəni təmaslar yolu ilə öz "geriliyini" aradan qaldırmağa çalışırlar. Cəmiyyətin inkişafı bu halda "kvadrat təkərin hərəkətinə" bənzəyir (Braziliyalı tarixçi N. Vernek Sodre), çünki təkamül və inqilabi başlanğıclar bir-birini əvəz edir.

Liberal alimlərin (R.Dahl, Q.Almond və başqaları) fikrincə, siyasi modernləşmənin əsas meyarı vətəndaşların təmsilçi demokratiya sisteminə və elitalar arasında açıq rəqabətə cəlb olunma dərəcəsidir.

Müasirləşmə prosesində islahatlar cəmiyyətdə iqtidar və müxalif siyasi qüvvələr (partiyalar, elitalar) arasında aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə konsensus əldə oluna bilsə, uğurlu və səmərəli olacaq:

Siyasi modernləşmə bir çox politoloqlar tərəfindən cəmiyyətin ənənəvi siyasi sistemdən müasir sistemə - sənaye və ya postindustrial sistemə keçid prosesi kimi müəyyən edilir. Bu modernləşmə 1950-1960-cı illərdə Qərbin müstəmləkə asılılığından xilas olmuş ölkələrlə bağlı siyasətini əsaslandırmaq üçün formalaşıb. Bu dövrdə "modernləşmə" termini "eyni zamanda həm sosial transformasiyaların mərhələsini (vəziyyətini), həm də müasir cəmiyyətlərə keçid prosesini nəzərdə tuturdu. O, normativliyi, "müasirliyə" keçidin təyin edilməsini, müasir cəmiyyətin meyarlarının təcəssümünü daşıyırdı ki, bu da inkişaf etməmiş ölkələr tərəfindən islahatlar prosesində nəzərə alınmalı idi".

O.Kont, Q.Spenser, M.Veber, E.Dürkheim, F.Tennisin sosioloji konsepsiyaları və onların sosial inkişaf problemlərinə yanaşmaları modernləşmə nəzəriyyəsinin metodoloji əsası oldu.

Əvvəlcə bir çox Qərb alimləri modernləşməni bir sıra ölkələrin sosial-mədəni identikliyi amilini nəzərə almadan Qərbin və onların institutlarının təcrübəsinin sadə mexaniki şəkildə mənimsənilməsi, qərbləşmə hesab edirdilər. Sonralar bu birtərəflilik aradan qaldırıldı. İnkişaf və modernləşmə arasındakı əlaqə daha tənqidi şəkildə öyrənilməyə başlandı. 90-cı illərin sonu - 2000-ci illərin əvvəllərində konkret siyasi proseslər müxtəlif ölkələrin konkret milli, tarixi şəraiti və mədəni inkişafı nəzərə alınmaqla daha ətraflı öyrənilməyə başlandı.

Mühafizəkar politoloqlar (S.Hantinqton, H.Lindts, T.Tsuratani və s.) modernləşmə dövründə böyük təhlükəni onda görürlər ki, siyasi iştirakın artımı kütlələrin bu cür hadisələrə hazırlığının mövcud real səviyyəsini keçə bilər. Onlar modernləşmə təhlükəsini siyasi qeyri-sabitlikdə görürlər, ilk növbədə güclü siyasi institutların yaradılmasını təklif edirdilər. Eyni zamanda, alimlər demokratik dəyərləri inkar etmir və siyasi modernləşmənin son məqsədləri ilə bağlı liberallarla oxşar fikirlərə malikdirlər. Ümumiyyətlə, mühafizəkarlar mərkəzləşdirilmiş qurumların köməyi ilə siyasi nizamın bərqərar olmasına diqqət yetirirlər.

Onlar bir sıra təkmilləşdirmə variantları təklif edirlər.

Liberal politoloqlar (Q.Almond, R.Dahl, L.Pai və başqaları) hesab edirlər ki, uğurlu siyasi modernləşmə üçün xalqı təmsilçi demokratiya institutlarının fəaliyyətinə geniş şəkildə cəlb etmək və siyasi elitaların azad rəqabəti üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Amerikalı politoloq R.Dahl liberal yanaşmaya uyğun olaraq poliarxiya nəzəriyyəsini irəli sürdü. O, siyasi plüralizmin prioritetliyini və demokratik təsisatların öz muxtariyyətlərini itirmədən qrupların və fərdlərin maraqlarını uyğunlaşdırmaq imkanlarını vurğulayır. Poliarxiyada əsas prinsip hakimiyyətin təmsilçiliyidir. Bu, seçki yolu ilə həyata keçirilir.

Siyasi modernləşmə prosesinin ən mühüm komponenti avtoritarizmdən (totalitarizm) demokratiyaya (demokratik tranzit) keçiddir. Amerikalı politoloq S.Hantinqton demokratik keçidin klassikləşmiş üç modelinin adını çəkir: klassik xətti model (İsveç, Böyük Britaniya); Tsiklik model (Asiya, Afrika və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində); dialektik model (Yunanıstan, Portuqaliya, İspaniya).

Klassik xətti model monarxiya hakimiyyətinin tədricən məhdudlaşdırılması və parlamentin və ölkə vətəndaşlarının hüquqlarının genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Tsiklik model avtoritar və demokratik idarəetmə formalarının növbələşməsi ilə xarakterizə olunur. Dialektik model keçid siyasi rejimlərinin qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Amerikalı politoloqlar F.Şmitter, G. O'Donnell hesab edir ki, cəmiyyətin demokratikləşməsi üç mərhələdən keçir: liberallaşma, demokratikləşmə, vətəndaşların yenidən sosiallaşması (demokratiyanın yeni norma və dəyərlərinin mənimsənilməsi). Bu model qeyri-demokratik inkişaf alternativlərinin mümkünlüyünə işarə etməsi və mərhələlərdən birinin mühüm şərtinin və məzmununun elitaların razılığı olması faktına diqqət yetirməsi ilə dəyərlidir.

Siyasi modernləşmə nəzəriyyəsində fundamental kateqoriyalardan biri səmərələşdirmə kateqoriyasıdır, çünki o, siyasi tranzitin sistem miqyaslı xassələrini xarakterizə edir (burada: siyasi institutların fəaliyyətinin diferensiallaşdırılması və qiymətləndirilməsi; milli inteqrasiya; sosial səfərbərlik).

Siyasi modernləşmə prosesində iqtisadi siyasət bütün sosial qrupların maraqlarının tarazlığına əsaslanmalıdır.

Siyasi modernləşmənin siyasi sistemin dəyişdirilməsi prosesi kimi ən dolğun təsvirini yerli politoloq K.S. Hacıyev və israilli alim Ş.Eyzenştadt vermişdir

- siyasi rolların və institutların yüksək ixtisaslaşması ilə fərqlənmiş siyasi strukturun təşkili;
- müxtəlif funksional sahələrə siyasi təsir göstərən rəqabət aparan siyasi təşkilatların yaradılması;
- siyasi sistemin sosial məqsədlərin yeni modellərinə uğurla uyğunlaşmaq qabiliyyətinin daha da artırılması, həm resurslara nəzarəti, həm də əhali ilə hökumət arasında səmərəli dialoq kanallarını təmin edə bilən yeni tipli institutların yaradılması;
- ölkədə qərəzsiz qanunvericilik sisteminin, münaqişələrin həlli üçün siyasi və hüquqi texnologiyaların təmin edilməsi;
- sosial səfərbərlik
- ölkədə hökumət funksiyalarının böyük mərkəzləşdirilməsi ilə rasional siyasi bürokratiyanın yaradılması;
- müxalif siyasi partiyaların fəaliyyətinə, könüllü birliklərin və azad mətbuatın məcburi mövcudluğuna təminatların təmin edilməsi;
- ənənəvi elitaların rolunun azaldılması, onların legitimləşdirilməsi və ya müasirləşənlərlə əvəzlənməsi;
– siyasi sistemin müxtəlif sosial qrupların tələb və iddialarını toplamaq, ölkədə münaqişələrin həllinin institusionallaşdırılması üçün siyasi və hüquqi mexanizmlər yaratmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması.

Uğurlu modernləşməyə aşağıdakı amillər kömək edir: modernləşən cəmiyyətin bürokratiyanın gücünü məhdudlaşdıran və əsas siyasi aktorlar üçün adekvat "oyun qaydaları" quran dərin siyasi islahatlara daxili hazırlığı; planetin inkişaf etmiş ölkələrinin bu cəmiyyətə səmərəli iqtisadi və siyasi yardım göstərmək, aparılan islahatların şiddətini yumşaltmaq istəyi və bacarığı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bogason, P. Public administration and the unspeakable: Postmodernism as an academic trail of the 1990s. Roskilde, Denmark: Roskilde University, Department of Social Science, 1999, 200 p.

2. Giddens, A., Pierson Ch. Modernliği Anlamlandırmak, Alfa Yayınları, 2001, 250 s.

3. Jurgen, H. Three normative models of democracy, 1994, 10 p.

4. Therborn, G. Dialectics of Modernity: On Critical Theory and the Legacy of Twentieth-Century Marxism. New Left Review, Issue 215, 1999, 59 p.

XÜLASƏ

Modernləşmə sosial orqanizmin müxtəlif səviyyələrində eyni vaxtda çoxlu dəyişiklikləri əhatə edən hərtərəfli proses kimi xarakterizə olunur. İnkişafından geri qalan cəmiyyətlər üçün modernləşmə mahiyyətcə daha inkişaf etmiş ölkələrdən nümunələrin, malların və texnologiyaların imitasiya və transplantasiyası

formasında olur. Beləliklə, müxtəlif mədəniyyətlər və cəmiyyətlər arasında ünsiyyət və təmas modernləşmənin vacib ilkin şərtlərinə çevrilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin liderləri çox vaxt modernləşmənin generatorları kimi çıxış edir, cəmiyyəti müasir inkişaf etmiş ölkələrə çevirməyə yönəlmiş planlar irəli sürür və müvafiq siyasət yürüdürlər. Baxmayaraq ki, Avropada XVIII-XIX əsrlərdə modernləşməyə səbəb olan sənayeləşmə idi, müasir şəraitdə sənayeləşmə həmişə modernləşmədə həlledici amil kimi çıxış etmir. Məsələn, bir çox Afrika və Asiya ölkələrində modernləşmə prosesləri xalqların "təşəkkül tapması" və müasir siyasi sistemlərin inkişafı ilə başladı. Belə hallarda transformasiyaların məqsədi sosial quruluşun "modernləşdirilməsi" və təhsil sistemi vasitəsilə yeni norma və dəyərlərin yayılması idi; sənayenin inkişafı bu prosesləri izləyə bilərdi. Bəzi nəzəriyyəçilər modernləşməni insan biliklərinin genişləndirilməsi və insanların ətraf mühitə nəzarəti həyata keçirmək imkanları baxımından təsvir edirlər. Bu məqalədə modernləşmə nəzəriyyələri, siyasi modernləşmənin inkişaf tarixi, nəzəriyyəsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Modernləşmə, siyasi modernləşmə, qərb siyasəti, siyasi modernləşmənin tarixi.*

FORMATION OF POLITICAL MODERNIZATION, CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT TRENDS

Summary

Modernization is characterized as a comprehensive process involving many simultaneous changes at different levels of the social organism. For underdeveloped societies, modernization essentially takes the form of imitation and transplantation of models, goods, and technologies from more developed countries. Thus, communication and contact between different cultures and societies become important prerequisites for modernization. Leaders of developing countries often act as generators of modernization, putting forward plans and implementing policies aimed at transforming society into modern developed countries. Although in Europe in the 18th and 19th centuries. it was industrialization that led to modernization, industrialization in modern conditions does not always act as a decisive factor in modernization. For example, in many African and Asian countries, the processes of modernization began with the "establishment" of nations and the development of modern political systems. In such cases, the purpose of the transformations was to "modernize" the social structure and spread new norms and values through the educational system; industrial development could follow these processes. Some theorists describe modernization in terms of the expansion of human knowledge and the ability of humans to exercise control over the environment. This article discusses the theories of modernization, the history and theory of the development of political modernization.

Keywords: *Modernization, political modernization, western politics, history of political modernization.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ, ХАРАКТЕРИСТИКИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Резюме

Модернизация характеризуется как комплексный процесс, включающий множество одновременных изменений на разных уровнях общественного организма. Для слаборазвитых обществ модернизация по существу принимает форму имитации и трансплантации моделей, товаров и технологий из более развитых стран. Таким образом, общение и контакт между различными культурами и обществами становятся важными предпосылками модернизации. Лидеры развивающихся стран часто выступают генераторами модернизации, выдвигая планы и реализуя политику, направленную на преобразование общества в современные развитые страны. Хотя в Европе в 18-19 вв. именно индустриализация привела к модернизации, индустриализация в современных условиях не всегда выступает решающим фактором модернизации. Например, во многих странах Африки и Азии процессы модернизации начались с «становления» наций и развития современных политических систем. В таких случаях целью преобразований была «модернизация» социальной структуры и распространение новых норм и ценностей через систему образования; промышленное развитие могло следовать за этими процессами. Некоторые теоретики описывают модернизацию с точки зрения расширения человеческих знаний и способности людей контролировать окружающую среду. В данной статье рассматриваются теории модернизации, история и теория развития политической модернизации.

Ключевые слова: *Модернизация, политическая модернизация, западная политика, история политической модернизации.*

UOT 321; 323

MÜASİR DÖVLƏT QULLUĞUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLUNDA GÖRÜLƏN İŞLƏR VƏ İSLAHATLAR

AYİŞƏ MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, magistrant

E-mail: ayisa.m@mail.ru

Hər il dövlət qulluqçuları peşə bayramlarını qeyd edərkən yaşadıqları qürur hissi ilə yanaşı, ilk növbədə, özlərinə hesabat verir, ötən bayramdan indiyədək görülən işlərin nəticələrini yekunlaşdırır və daha da yaxşılaşdırılması üçün nələrin görülə biləcəyini düşünürlər. Dövlət qulluqçuları ölkənin əldə etdiyi nailiyyətlərə töhfələrinə görə sevinir, daxili potensialını, bilik və bacarıqlarını Azərbaycanın tərəqqisi naminə səfərbər edirlər. Dövlət qulluqçuları bununla fəxr edirlər ki, ölkə Prezidentinin təşəbbüsü ilə hazırlanaraq qəbul edilmiş mühüm dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, Azərbaycanın iqtisadi və müdafiə qüdrətinin artırılması, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində onların üzərinə xeyli iş düşür [1].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, görülən işlərin və qarşıya qoyulan vəzifələrin yeganə məqsədi Azərbaycanı yüksək gəlirli ölkələr sırasına daxil etmək, inkişaf etmiş ölkəyə çevirməkdir. Bu yolda ölkə başçısının rəhbərliyi ilə çalışan dövlət qulluqçuları Azərbaycan xalqını inamla irəli aparırlar [2].

Həyata keçirilən səmərəli tədbirlər və aparılan düşünülmüş siyasət nəticəsində artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanda tam sabitlik, dinamik iqtisadi inkişaf hökm sürür. Bu siyasi və iqtisadi sabitlik ölkənin hərtərəfli inkişafına və regionun ən güclü dövlətinə çevrilməsinə öz töhfəsini verdi. Ölkə Prezidenti Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi siyasəti belə qiymətləndirir: “Bu siyasət, bir daha demək istəyirəm, xalqın iradəsinə əsaslanır. Bu siyasətin əsasını Azərbaycan vətəndaşı təşkil edir. Bütün dövlət qurumları Azərbaycan vətəndaşının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün daha fəal işləməlidir” [3]. Böyük fəxrlə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin ənənələrini və siyasi xəttini davam etdirərək respublikanın bütün sahələrinin, o cümlədən dövlət qulluğunun müasirləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi tədbirlər həyata keçirir və ən mühüm vəzifələrdən biri müasir dünyanın tələblərinə cavab verən idarəetmə sisteminin yaradılmasıdır.

Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev respublikada həyata keçirilən islahatların, o cümlədən dəyişikliklərin əsas məqsədini aydın şəkildə göstərdi: “Biz modernləşmə siyasəti aparırıq. Biz müasir dövlət qururuq. Biz güclü, lakin öz imkanlarına əsaslanan müasir dövlət qururuq. Müasir dövlətə xas olan bütün məsələlər ölkəmizdə, siyasi və iqtisadi islahatlarda, bütün digər sahələrdə tətbiq edilməlidir. Bu sahə böyük əhəmiyyət kəsb edir” [4].

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra aparılan siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində öz siyasi və iqtisadi sistemini yenidən qura bilmiş, planlı iqtisadiyyatı əvəz edən bazar iqtisadi münasibətlərinə əsaslanan yeni idarəetmə formasına keçməyə nail olmuşdur. Bu, ona bütün sahələrdə yeni qanunvericilik bazasını formalaşdırmağa, beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən hüquqi, demokratik dövlətin funksional və çevik strukturlarını yaratmağa imkan verdi.

Tək dövlət qulluğu deyil, həmçinin dövlətdə fəaliyyət göstərən hər bir qurum və işlərin fəaliyyətini təkmilləşdirmək üçün bir sıra islahat paketləri hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur. Elə bunların nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Respublikası özünün inkişaf etmiş ən yüksək zirvəsindədir. Bununla belə, hər il yeni hədəflər qoyularaq, islahatlar aparılır. Günü-gündən inkişaf edən dünyanın sürətinə çatmaq üçün bu kimi islahatlar vacib və önəmlidir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın milli xüsusiyyətləri, dövlətçilik ənənələri, xalqımızın mentaliteti nəzərə alınıb. Azərbaycanda bütün sahələrdə olduğu kimi, dövlət qulluğunun da müasir tələblər səviyyəsində təşkili və gündən-günə təkmilləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Dövlət qulluğunu tənzimləyən əsas sənəd 2000-ci ilin iyulunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə hazırlanıb qəbul edilmiş “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur [5].

Azərbaycanda dövlət qulluğunun müasir ənənələrinin əvvəlki partiya-nomenklatura sistemindən tamamilə fərqli şəkildə formalaşmağa və yenilənməyə başladığı bu qanun özününü gözəl şəkildə doğruldur. Bu Qanunun qəbul edildikdən sonra, demək olar ki, respublikanın real həyatına əsaslanan ən təsirli qanuna çevrilmiş, bu qanundan irəli gələn onlarla normativ hüquqi aktlar qəbul edilmiş, o cümlədən respublikada idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən yeni institutlar yaradılmışdır.

Ötən müddətdə ölkədə aparılan tikinti-quruculuq işləri, o cümlədən idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün "Dövlət qulluğu haqqında" Qanuna bir çox yeni müddəalar daxil edilib. İndi əminliklə deyə bilərik ki, bu sənəd artıq müasir dövrə uyğun mükəmməl qanun kimi formalaşıb. O cümlədən, 2001-ci ilin sentyabr ayından qüvvəyə minmiş bu qanuna 238-dən çox əlavə və dəyişiklik edilmiş, 2012-ci ilin aprel ayına qədər isə 45 qanun qəbul edilmişdir.

Bu əlavə və dəyişikliklərin böyük əksəriyyəti mülki şəxslərin kateqoriyalarının və təsnifatının dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. xidməti vəzifələr, eyni zamanda, inzibati və yardımçı vəzifələrin dəyişdirilməsi, dövlət qulluğuna xitam verilməsinin şərtləri və qaydaları, dövlət qulluqçularının attestasiyası, dövlət qulluqçuları, onlara ixtisas dərəcələrinin verilməsi, dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, mükafatlandırılması, maddi və mənəvi həvəsləndirilməsi, dövlət qulluqçularına orden və medalların, fəxri adların təsis edilməsi və digər mühüm məsələlər. "Dövlət qulluğu haqqında" Qanuna edilən son dəyişikliklər 20 aprel 2012-ci il tarixli qanunda öz əksini tapıb.

Bu dəyişikliklərlə dövlət orqanlarının statusu, ierarxiyası və tabeliyi nəzərə alınaraq, əvvəlkindən fərqli olaraq, onların kateqoriyalarının sayı azaldılıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin III hissəsinə uyğun olaraq 7 kateqoriya əvəzinə daha yüksək kateqoriyalı dövlət orqanları və məhkəmə hakimiyyətinin ali dövlət orqanları, habelə ali icra hakimiyyəti orqanı - dövlət başçısının fəaliyyətini bilavasitə təmin edən və icra hakimiyyətini həyata keçirən orqanlar aiddir.

Aşağıdakı kateqoriyalar üzrə bir çox dövlət orqanlarının kateqoriyası yüksəldilmiş, bununla paralel olaraq inzibati vəzifələrin ali, 1-7-ci təsnifatları müəyyən edilmişdir. Bu təsnifatlar konkret olaraq hər bir dövlət qurumunda hansı vəzifənin hansı təsnifata aid olduğunu müəyyənləşdirir. Yeni bölgüyə uyğun olaraq, qanunda müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının inzibati ərazi dairələri üzrə nümayəndələrinin, onların müavinlərinin və mütəxəssislərinin vəzifələrinin təsnifatı, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində yaradılan dövlət orqanlarının və dövlət xidmətlərinin vəzifələri öz əksini tapıb [6].

"Dövlət qulluğu haqqında" Qanuna edilən dəyişikliklər, bir qayda olaraq, bu qanunla bağlı digər normativ hüquqi aktların həmin dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir və bu məsələ ilə bağlı qərar Prezidentin müvafiq qərarı ilə aidiyyəti dövlət orqanlarına həvalə edilir. Qanuna edilən son dəyişikliklərin mahiyyətindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, onlar dövlət orqanlarının əvvəlki kateqoriyalarının, inzibati və yardımçı dövlət orqanlarının təsnifatlarını təkmilləşdirməklə dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə və digər mühüm məsələlərin həllinə imkan yaradacaq [7].

Qanuna edilən dəyişikliklərdən biri dövlət qulluqçularına elmi dərəcələrin verilməsi ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklərlə dövlət qulluqçularının dərəcələrini və təsnifatlarını artırmaqla yanaşı, onlara verilən dövlət qulluğu dərəcələrini dəyişikliklərlə məhdudlaşmayaraq bir pillə artırmaq mümkün olub. Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas prinsiplərini müəyyən edən digər normativ hüquqi aktlar da mütəmadi olaraq yenilənir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci ildə imzaladığı "Normativ hüquqi aktlar haqqında" konstitusiya qanunu ilə dövlət orqanlarında sənədlərlə işin əsas müddəaları, normativ hüquqi aktların hazırlanması və qəbulu qaydaları, onların əsas prinsipləri təsdiq edilib.

Həmin qanuna uyğun olaraq yerli icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları haqqında fərman verilmiş, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nümunəvi nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 iyun 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə "Yerli icra hakimiyyəti orqanları haqqında" Əsasnamə, habelə yerli icra hakimiyyəti başçısı aparatının təxmini strukturu və ştat cədvəli təsdiq edilmişdir.

Şəhər və rayonların əhalisinin sayına uyğun olaraq onların ştat cədvəli müəyyən edilmiş, bu orqanların səlahiyyətləri daha da genişləndirilmiş, onlara daha geniş vəzifələr qoyulmuş, məsuliyyəti artırılmışdır. 2011-ci ilin iyun ayından indiyədək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfin-

dən 16 fərman və 7 sərəncam imzalanmış, bir çox mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının nizamnamə və strukturlarında mühüm dəyişikliklər edilmiş, onların fəaliyyəti təkmilləşdirilmiş, yeni idarəetmə strukturları yaradılmışdır [8].

Dövlət orqanlarının işinin daha səmərəli təşkili üçün elektron xidmətlərin göstərilməsi, elektron hökumətin formalaşdırılması bu gün ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib. Bu məqsədlə "Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlər göstərilməsi sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2011-ci il tarixli sərəncamı, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı qəbul edilmişdir.

Elektron hökumətin tətbiqi dövlət xidmətinin şəffaflığının daha da artmasına, məmurlar tərəfindən yol verilən bəzi neqativ halların tam aradan qaldırılmasına, məmur-vətəndaş münasibətlərinin minimuma endirilməsinə gətirib çıxaracaq. Dövlət qulluğu cəmiyyətin idarə olunmasında həmişə mühüm rol oynayıb və bundan sonra da mühüm rol oynayacaqdır.

Çünki Azərbaycanın sürətli inkişafı dövlət orqanları qarşısında böyük vəzifələr qoyur. Dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsinin əsas məqsədi son nəticədə ölkə vətəndaşlarının həyat səviyyəsini yüksəltmək, bütün insanların normal yaşayışını və sosial rifahını təmin etməkdir. Bu baxımdan, dövlət qulluqçularının özlərinin sosial müdafiəsi ildən-ilə gücləndirilir, onların peşəkarlığının, ən əsası, cəmiyyət və insanlar qarşısında məsuliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilir.

2012-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, respublikanın dövlət orqanlarında çalışan dövlət qulluqçularının sayı 28 min nəfərdən çox olub. Onların böyük əksəriyyəti müasir texnologiyalara sahib olan və idarəetmə bacarıqlarına malik peşəkar işçilərdir. Əsasən 35-54 yaş arasında olan bu şəxslər dövlət qulluqçularının 52,3 faizini təşkil edir. Ümumiyyətlə, dövlət qulluqçuları arasında gənclərin xüsusi çəkisinin artdığını söyləmək olar. İndi dövlət qulluqçularının 20 faizə qədəri 30 yaşadək gənclərdir. Son illər dövlət qulluqçularının orta aylıq əməkhaqqı da mütəmadi olaraq artırılıb. Ümumiyyətlə, dövlət qulluqçularının məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması onların daha səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsi hər bir dövlət qulluqçusu üçün örnək olmalı, ona həvalə edilmiş vəzifələr qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməlidir. 2012-ci il iyunun 20-də dövlətimizin başçısı İlham Əliyev Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətində keçirilən müşavirədə bir daha qeyd etdi: "Bizim borcumuz xalqa xidmət etməkdir. Biz prezidentdən tutmuş aşağı rütbəli məmura qədər dövlət işlərində - xalqa xidmətdə olan insanlarıq. Mən bu borcumu, borcumu belə başa düşürəm və bu doqquz il ərzində belə işləyirəm. Mən hamıdan bunu tələb edirəm ki, vicdanla işləsin, xalqa peşəkarcasına xidmət etsin, ölkəmizi gücləndirsin, vətənimiz çiçəklənsin. Bizim işimizdən çox şey asılıdır. Bugünkü Azərbaycan xalqın zəhməti ilə daha da güclənir. Təbii ki, xalqın dəstəklədiyi hakimiyyət öz siyasəti ilə bu inkişafı müəyyən edir". Şübhə yoxdur ki, dövlət başçısının bu sözləri bütün dövlət qulluqçuları tərəfindən real həyat şüarı və fəaliyyət proqramı kimi qəbul olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 aprel 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Dövlət İmtahan Mərkəzi Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiyanın yerinə yetirməli olduğu funksiyaları da həyata keçirir. Komissiyanın fəaliyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, 2005-ci ildən bu günə qədər yoxlama tapşırığının müfəssəl qeydi yoxdur. Bunun əsas səbəbi Komissiyada belə bir yoxlama aparmaq üçün hüquqi tənzimləmənin olmamasıdır.

Çünki Komissiyanın fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi qanunlardan daha çox ümumi qanunlar var. Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiyanın əsas funksiyalarından biri dövlət qulluğuna kadrların qəbulunu təşkil etmək idi [4]. Dövlət qulluğuna qəbul iki mərhələdən ibarət müsabiqədən ibarət olub: test imtahanı və müsahibə. Test üsulu ilə imtahanlar vakant yerlər elan edildikdən və namizədlərin ərizələri qəbul edildikdən sonra təşkil olunub. Birinci mərhələdən keçən namizədlər müsahibə mərhələsinə buraxılıblar.

Müsahiblər seçimin məqsədinə uyğun olaraq dövlət qurumunun rəhbərliyinə təqdim edilib. Lakin "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 30 sentyabr tarixli Qanununa dəyişikliklər edilməsi ilə müsabiqənin forması dəyişdirilib. Qanuna edilən yeni dəyişiklik əsasında 5-7 təsnifat qrupu üzrə sınaqların keçirilməsi qərara alınıb. Müvafiq sınaq nümunələrinin təşkili, ekspertizası, sınaq imtahanlarının keçirilməsi, təsdiq edilməsi, qiymətləndirilməsi şərtləri müvafiq icra

hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Hazırlanmış sınaq imtahanlarında iştirak haqqını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının, yəni Dövlət İmtahan Mərkəzinin təşkil etdiyi imtahanlardan müvəffəqiyyətlə keçən namizədlərə beş il müddətinə sertifikat verilir və belə sertifikata malik olan namizədlər vakant vəzifələr üzrə birbaşa müsahibə mərhələsinə buraxılırlar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 may 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilib. Bu fərmanda dövlət qulluğu vəzifəsinin aid olduğu dövlət təşkilatının müsahibəsinin keçirilməsi, habelə müsahibənin tərkibinin müəyyən edilməsi, müsahibənin vaxtında keçirilməsi, qiymətləndirmə müsahibəsinin keçirilməsi, əldə edilmiş nəticələrin öyrənilməsi üsulları haqqında Əsasnamə müsahibədən keçirilir və onların keçid balları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə müəyyən edilir.

Digər dəyişiklik isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanına əsasən "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il 30 iyun tarixli Qanununda edilən dəyişikliklərə aiddir. Bu qərarla "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 11.1.8.2-ci maddəsinə əsasən "müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının birinci halda nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərini yerli icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər". Belə ki, ölkədə dövlət qulluğunda aparılan islahatlar ölkənin siyasi, iqtisadi və sosial tərəqqisinin mühüm amilləri hesab edilən demokratik təsisatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması ilə paralel olaraq hərtərəfli tərəqqisinə şərait yaratmışdır.

Yekun olaraq, yuxarıda qeyd edilən bütün bu məsələlər dövlət qulluğunun inkişafı üçün təkan olmuş və onun daha da formalaşaraq respublikada dövlət qulluğunun idarə edilməsi üzrə ali sənədə gətirib çıxarmışdır. Həm ənənəvi qaydalar üzrə, həm də elektron hökumət üzrə aparılan islahatlar dövlət qulluğunda hərtərəfli inkişafa gətirib çıxarmışdır. ASAN Xidmət, DOST Agentliyi, Elektron Hökumət Portalı və başqa bu kimi qurumlar vətəndaşların respublika üzrə daha rahat dövlət qulluğu zamanı xidmət göstərilən mövzuları istifadə etməsinə şərait yaratmışdır. Bununla belə görürük ki, dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi yolunda görülən işlər və islahatlar uğurludur və öz nəticəsini göstərir.r

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. https://www.azerbaijan-news.az/view-12130/daim-yenilesen-ve-muasirlesen-dovlet-qullugu

2. https://e-qanun.az/framework/40748

3. http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_iyun2009/83634.htm

4. https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/H-seynzad-lk-r-Misir-q-z-.pdf

5. https://serqqapisi.gov.az/xeberler/dovlet-qullugu-xalqa-ve-dovlete-xidmet-imkanidir

6. https://azertag.az/xeber/Muasir_dovrde_Azerbaycanda_dovlet_qullugu_sisteminde_islahatlar-1298253

7. https://525.az/news/111259-dovlet-qulluguna-qebul-yuksek-standartlara-uygun-heyata-kecirilir

8. http://surakhani-ih.gov.az/az/news/934.html

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi yolunda görülən işlər və islahatların öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil, sistemli yanaşma və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodları əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatda müasir dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi yolunda görülən işlər və islahatlar sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqatda müasir dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi yolunda görülən işlər və islahatların müasir dövrdəki vəziyyəti analiz edilmişdir.

Tədqiqatda müasir dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi yolunda görülən işlər və islahatların qiymətləndirilməsinin spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmçinin bu sistemdən istifadənin yüksək perspektivli olması müəyyən olunaraq bu sistemin tətbiqinin verə biləcəyi səmərələr qeyd olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir.

Açar sözlər: *Müasir, dövlət, islahat, qulluq, təkmilləşdirmə.*

"РАБОТЫ И РЕФОРМЫ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ"

Резюме

Основной целью исследования является изучение работ и реформ, проводимых на пути совершенствования современной государственной службы. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов исследования, как сравнительный анализ, системный подход и логическое обобщение.

В исследовании были систематизированы и всесторонне исследованы работы и реформы, проводимые на пути совершенствования современной государственной службы. Также в исследовании проанализировано современное состояние работ и реформ, проводимых по совершенствованию современной государственной службы.

В исследовании проанализированы особенности оценки проводимых работ и реформ на пути совершенствования современной государственной службы, а также определена высокая перспективность использования данной системы и преимущества применения данной системы были отмечены.

Ограничения исследования заключаются в том, что оно требует больше практической информации.

Ключевые слова: *Современное, состояние, реформа, содержание, улучшение.*

"WORKS AND REFORMS TO IMPROVE THE MODERN CIVIL SERVICE"

Summary

The main purpose of the research is to study the works and reforms carried out in the way of improving the modern civil service. The research work was performed on the basis of research methods such as comparative analysis, systematic approach and logical generalization.

In the study, the works and reforms carried out in the way of modern civil service improvement were systematized and comprehensively investigated. Also, in the study, the current state of the works and reforms carried out to improve the modern civil service was analyzed.

In the study, the specific features of the assessment of the works and reforms carried out in the way of modern civil service improvement were analyzed, as well as the high perspective of the use of this system was determined and the benefits of the application of this system were noted.

The limitations of the study are that it requires more practical information.

Key words: *Modern, state, reform, maintenance, improvement.*

UOT 32

DAVAMLI İNKİŞAF CƏMİYYƏT VƏ TƏBİƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ KİMİ

FƏQAN TAHİRLİ
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı
E-mail: fagantahirli@gmail.com

Giriş

Davamlı inkişaf ideyaları cəmiyyətin konsolidasiyasında, dövlət prioritetlərinin və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin perspektivlərinin müəyyən edilməsində, müasir və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək üçün əlverişli ətraf mühitin və təbii ehtiyat potensialının qorunması problemlərinin həllində mühüm rol oynaya bilər. "Davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas məntiqi mahiyyətində planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanılması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtilə insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutulur" [2, səh. 21].

Davamlı inkişaf ətraf mühitə zərər vermədən resurslardan optimal istifadə yolu ilə əldə edilən müvafiq inkişaf səviyyəsinə aiddir. Bundan sonra səmərəli kapitaldan, əməkdən, texnologiyadan və s. istifadə olunsa, ətraf mühit daimi olaraq zədələnməyə başlayır. Beləliklə, bu inkişaf səviyyəsi uzun müddət davam edə bilməz. Əhalinin sürətli artımı ilə əlaqədar olaraq, resurslarımız daha qeyri-bərabər istifadə olunur ki, bu səbəbdən də bir çox problemlər yaranıb. Bu istismar daha çox texnoloji imkanları nəzərə alaraq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın artım tempi resursların istismarından asılıdır, lakin indiki sənayeləşmənin asılı olduğu təbii ehtiyatlar məhduddur. Buna görə də resursları gələcək nəsillər üçün saxlamaq lazımdır. Bir tərəfdən iqtisadi inkişaf nəticəsində təbii sərvətlərin itirilməsi, digər tərəfdən də ətraf mühitin tarazlığı pozulub. "Bütün inkişaf prosesləri kimi cəmiyyətin inkişafı da müxtəlif istiqamətlərdə cərəyan edə və fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bəzi hallarda uzunmüddətli perspektivlər baxımından inkişafın xüsusiyyətləri neqativ proses kimi xarakterizə olunur" [1, səh.104].

Davamlı inkişafın prinsipləri çərçivəsində cəmiyyət və təbiət

Davamlı inkişafin mərkəz xəttini insan amili təşkil edir və eyni zamanda XXI əsrin ən mühüm çağırışlarından birinə çevrilmişdir. Davamlılıq perspektivində ölkələrin ən mühüm kapitalı insan kapitalıdır. Davamlı inkişaf eyni zamanda siyasətə və mədəniyyətə diqqət yetirən, iqtisadiyyatın, ticarətin və sənayenin çiçəklənməsini vurğulayan yeni sahədir. Davamlı inkişaf həm ətraf mühiti, həm də təbiətlə birgə yaşayışı və insanların bərabər hüquqlarını dəstəkləyir. Davamlı inkişaf həm ölkələrin daxili problemləri ilə yanaşı, beynəlxalq məsələlərə də toxunur. Fakt budur ki, davamlılıq yeni dövrdə standarta çevrilib.

Davamlı inkişafın yeni konsepsiyası bütövdür və sosial, iqtisadi, mədəni və digər insan tələbatlarının bütün aspektlərini əhatə edir. Əslində, davamlı inkişafda ən mühüm cazibə onun əhatəliliyidir. Davamlı inkişaf sabit vəziyyətə əsaslanmır. Daha doğrusu, bu, investisiyalar üçün resursların istifadəsi, texnoloji inkişafın istiqaməti və institusional transformasiyanın bütün ahəngdar şəkildə insanın potensial və aktual ehtiyaclarını əhatə etdiyi davamlı transformasiya və uyğunlaşma prosesidir.

XX əsrin son illərində davamlı inkişaf yoxsulluq, bərabərsizlik, təhsil, sağlamlıq, ətraf mühit, millətlərin azadlığı, qadın və uşaq hüquqları kimi insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə əsaslı təsir göstərmişdir. Davamlı inkişaf yeni bir sahə kimi təbiəti və bəşəriyyəti təhlükərr altında qoyan ciddi məsələlərə cavab vermək iddiası zəminində meydana gəlmişdir. Ətraf mühitin məhvi bəşəriyyətə gətirdiyi xoşagəlməz nəticələrə görə müasir dünyanın ən böyük problemlərindən birinə çevrilmişdir. Əhalinin artması və həyat tərzinin dəyişməsi, texnologiyanın inkişafı, sənaye dünyasının həyatın müxtəlif sahələrində genişlənməsi ilə bu böhran böyümüş, insanın ətraf mühitə qarşı davranışı problemli vəziyyətə çevirmişdir. Cəmiyyətin təbiətlə əlaqəsi haqqında fəlsəfi fikirlər ictimai inkişafın elmi-nəzəri konsepsiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "İnsanların ətraf mühitə birbaşa təsirlərinin əsas səbəbi insan istehlakıdır" [11].

Davamlı inkişafın prinsiplərinə əməl etmədən təbiətlə harmoniyaya nail olmaq mümkündür. Bunun üçün nəzəriyyə və praktikada köhnə anlayış və vər-

dişlərdən qurtulmaq, təbiətdən yeni prinsiplər əsasında istifadə etmək lazımdır. Bu prinsiplərin əsasını cəmiyyətin təbiətin ayrılmaz hissəsi olduğunun qəbul edilməsi təşkil edir. İnsan cəmiyyəti təbiətin bir hissəsi olduğundan, ümumi olaraq baş verən dəyişikliklər onun bütün hissələrinə təsir göstərir. Yəni biz təbiətə ziyan vursaq, eyni zamanda cəmiyyətə ziyan vururuq. Təbiət cəmiyyətsiz, cəmiyyət isə təbiətsiz mövcud ola bilməz. Təbiətə və ətraf mühitə münasibətin koqnitiv və affektiv əsasları Puli və O'Konner tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır [12].

Yaşadığımız dövr formalaşması sənayedən informasiyaya, ondan isə ekoloji cəmiyyətə keçidlə bağlı olan postindustrial cəmiyyət erasına qədəm qoyulması ilə xarakterizə olunur. Bu cəmiyyətin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri onun sosial və təbii inkişafın birgə təkamülünə, yüksək səviyyədə informasiyalaşmasına yönəlməsi olacaqdır. Postindustrial dövr ictimai inkişafın postqeyri-klassik konsepsiyalarında aşkarlanır. Onlar inteqrativlik, insan, onun fəaliyyəti, sosial-mədəni və təbii mühitlə əlaqəli mürəkkəb hadisələri və prosesləri göstərməyə yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur. Sosial inkişafın postqeyri-klassik konsepsiyalarının ən mühüm vəzifəsi postindustrial cəmiyyətdə bəşəriyyətin ahəngdar inkişafının texnoloji, mədəni, sosial əsaslarını müəyyən etməkdir.

Davamlı inkişafa keçid insan, cəmiyyət və təbiət münasibətlərində mövcud kritik vəziyyətdən çıxış yolu kimi qiymətləndirilir. Gələcək dövrün əsas məzmunu davamlı sivilizasiya tipinin sosial-iqtisadi əsaslarının və yeni şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlıdır - bu, sivilizasiya böhranından çıxmaq üçün başlanğıc nöqtəsidir. Belə bir şəxsiyyətin formalaşması insanın təbiətə qayıtmasını nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin davamlı inkişafa keçidinin mühüm şərti yoxsulluğun aradan qaldırılması və insanların həyat səviyyəsində əhəmiyyətli fərqlərin qarşısının alınmasıdır [17]. Davamlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən yoxsulluq şəxsi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır, çünki insan, ilk növbədə, fiziki həyat haqqında düşünməyə məcbur olur, texnologiyalar və ekstensiv əkinçilik səbəbindən ətraf mühitə olan ziyanı artırır.

"İnsan-təbiət" və "cəmiyyət-təbiət"

"İnsan-təbiət" və "cəmiyyət-təbiət" sistemləri bir-biri ilə əlaqəlidir, vahid bütövlük çərçivəsində fəaliyyət göstərir, ona görə də sosial və təbii, fərdi və təbii münasibətlər nəzərə alınmadan sosial inkişaf düzgün şəkildə göstərilə bilməz. İnsan və təbiət münasibətləri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dəyişikliklərə və hadisələrə məruz qalmışdır. İnsan və təbiət arasındakı münasibət bəşər tarixi boyu çoxlu eniş-yoxuşlara məruz qalmışdır. Qeyd etməliyik ki, təbiət və ətraf mühitlə düzgün münasibət qurmadan, ekosistemi nəzərə almadan, təbiətin və ekosistemin reaksiyalarına əhəmiyyət vermədən heç bir inkişaf davamlı olmayacaq. Bu günlərdə texnologiyanın və şəhər həyatının böyüməsi ilə insan və təbiət arasındakı əlaqə dəyişikliklərə məruz qalır. Böyük fransız təbiətşünası J.B. Lamark (1744-1829) hələ 1820-ci ildə bu barədə yazırdı: "insanın məqsədi, sanki, öz irqini məhv etmək, ilk növbədə yer kürəsini yaşayış üçün yararsız etməkdir" [16].

Təbiətlə barışmaq üçün ilk növbədə istehsalın ekolojiləşdirilməsi məqsədinə cavab verən bir sıra tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri o zaman səmərəli ola bilər ki, bütün ölkələr təbiəti qorumaq üçün səy göstərsinlər. "İnsanların ətraf mühitə birbaşa təsirlərinin əsas səbəbi insan istehlakıdır." [8]

Təbiət insan və cəmiyyətin varlığı üçün olduqca vacibdir. Təbiət bizi oksigenlə təmin edir, hava şəraitini tənzimləyir, əkinləri tozlandırır, insanları qida, yem və liflə təmin edir. Ancaq təbiət artan təzyiq altındadır. İnsan fəaliyyəti nəticəsində Yer səthinin təxminən 75 faizini dəyişmişdir. 2019-cu il Biomüxtəliflik və Ekosistem Xidmətləri üzrə Qlobal Qiymətləndirmə Hesabatına əsasən, hazırda təxminən 1 milyon bitki və heyvan növü nəsli kəsilmək təhlükəsi altındadır və yaxın bir neçə onillikdə bir çox növlərin nəsli kəsiləcək [7]. Hesabat təbiəti bərpa etmək və qorumaq üçün transformativ dəyişikliklərə çağırır. Hesabatda insanların və bütün digər növlərin asılı olduğu ekosistemlərin sürətlə pisləşdiyi aşkar edilib. Bu, bütün dünyada insanların iqtisadiyyatına, yaşayış vasitələrinə, ərzaq təhlükəsizliyinə, sağlamlığına və həyat keyfiyyətinə təsir göstərir. "Təbiət verilmiş sosial sistemdən, sosial münasibətlərdən və tarixdən kənar zamansız və əbədi bir şey deyil, o, sosial proseslərin məhsuludur" [4, p. 25].

İnsan cəmiyyətinin üzləşdiyi ekoloji problemlər onun inkişafının bütün tarixi mərhələlərində baş vermişdir. Lakin sənaye cəmiyyəti və demoqrafik partlayış dövründə bəşəriyyətin təbiətə mənfi təsirinin nəticələri qlobal xarakter aldı. Ekoloji problemin mahiyyəti təbiətdə yaranmış tarazlığı pozmadan milyardlarla insanı yer üzündə məskunlaşdırmaq və onların bütün ehtiyaclarını təmin etməkdir. Bu gün Yer kürəsində həyat insan fəaliyyətinin xarakterindən

asılıdır. "Ekoloji tarazlığı, onun mürəkkəb və bir-birilə sıx bağlı mexanizmlərini, təbiətin insanın təsirinə reaksiyasını, təbii sistemlərə yol verilə biləcək yükü bilmədən, yəni ekoloji biliyə dərindən yiyələnmədən təbiətdən, onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, təbii mühiti həyat üçün yararlı halda saxlamağı proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir" [3, səh.10].

İndiki dövr insanın xüsusi biosfer fəaliyyəti - biosferin mühafizəsi fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Ekoloji problemlərin qarşısını almaq üçün insan nizamsız inkişafdan təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunlarına əsaslanan səmərəli, nizamlı inkişafa keçməlidir. Yalnız bu zaman bəşər cəmiyyətinin inkişafı təbii və sosial böhranlar olmadan davamlı, uzunmüddətli, sabit vəziyyətdə inkişaf edəcəkdir. Amma bunun üçün insanların şüuru, məqsədləri, mənəvi istiqamətləri dəyişməlidir.

İnsan fəaliyyəti və iqlim dəyişikliyi nəticəsində yaranan meşələrin qırılması və səhralaşma dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün əsas problemlərdir, bu problem artıq milyonlarla insanın həyatına və dolanışıq vasitələrinə təsir göstərir. Meşələr Yer üzündə həyatın davam etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. 1990-cı ildən bəri kənd təsərrüfatı və digər torpaq məqsədləri üçün təxminən 420 milyon hektar meşənin təmizləndiyini vurğulayır. [5] Torpağın bərpasına sərmayə qoyuluşu yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması məsələsi iqtisadi riski azaltmaq üçün olduqca vacibdir.

Planetin sağlamlığı zoonoz xəstəliklərin (yəni heyvanlar və insanlar arasında yayılan xəstəliklərin) olmaması ilə bağlıdır. Biz kövrək ekosistemləri məhv etməyə davam etdikcə insan-təbiət təması artır və təbiətin patogenləri heyvanlar və insanlar arasında yayılaraq xəstəliyin baş vermə və yayılma riskini artırır. Yer üzündəki bütün canlılar ətrafdakı canlılara bu və ya digər şəkildə problem yaradaraq yaşayırlar. Digər canlıları ən çox narahat edən bioloji növ yəqin ki, insanlardır. Quruda demək olar ki, hər yerdə yayılmışdır və digər orqanizmlərə problem yaradır. İnsanın təbiətlə həmahəngliyi məsələsi, digər canlılara problem yaratması olduqca çətin məsələdir. Buna baxmayaraq, əgər biz insan cəmiyyətini qorumaq istəyiriksə, ekosistemə nəzarət etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Təbiətlə harmonik yaşamaq o deməkdir ki, insanlar canlılarla bir yerdə düşmürlər və onlar yaxşı iş görürlər. "Cəmiyyət təbiətlə qırılmaz şəkildə bağlıdır, onlar bir-biri ilə dialektik vəhdətdədirlər. Cəmiyyətin özü biosferin təkamülü prosesində yaranmışdır. İnsan təbiətə daxildir, o, təbiətin zərrəsidir. Təbiət insana xidmət edir, insanın bilavasitə həyat vasitəsidir." [20]

1992-ci ildə Rio Sammiti kimi tanınan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Konfransında Bioloji Müxtəliflik Konvensiyası qəbul edildi. Müqavilənin məqsədi canlıların müxtəlifliyini qorumaqla biomüxtəlifliyin uzunmüddətli istifadəsi üçün sistem yaratmaqdır. Narahatlıq yaradan mühüm amillərdən biri də insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyidir. Heyvanlar təbii yaşayış yerlərindən uzağa sıxışdırıldıqda, çox vaxt yeni mühitə uyğunlaşmadan yox olurlar. Ancaq bəziləri orada yaşayan canlılara problem yaratmağa başlayır. İnsanların artan qlobal hərəkəti ilə canlıların hərəkəti müasir sivilizasiyadan əvvəlki dövrlə müqayisə edilə bilməyəcək bir hal aldı. "Təbiətin öz inkişaf məntiqi var və heç bir canlı onun məntiqini pozaraq özünü qoruya bilməz, çünki o, özünəməxsus məntiqi sayəsində yaranmış bu dünyanın məhsuludur. Və biz insanlar da bu dünyanın zərrəsiyik, biz də ən çox inkişaf qanunları adlandırdığımız bu məntiqdən yaranırıq, halbuki qanunların özləri hələ məntiq deyil, yalnız onun ayrı-ayrı elementləridir. Biz də bu qanunlara əməl edərək varıq" [19].

Yaşıl iqtisadiyyat və ətraf mühitin mühafizəsi

"Yaşıl inkişaf"a nail olmaq üçün biz "yaşıl iqtisadiyyat"a keçməliyik və onu inkişaf etdirməliyik. Ona görə də ölkəmizdə belə bir iqtisadiyyat yaratmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək lazımdır. Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadiyyatın bir qolu kimi ötən əsrin sonlarında meydana çıxdı. Bu iqtisadiyyat təbii mühitin tərkib hissəsidir və onun istiqamətlərindən biridir. Yaşıl iqtisadiyyat anlayışı ekoloji iqtisadiyyat, ətraf mühit iqtisadiyyatı, resurs əsaslı iqtisadiyyat, insan inkişafı sosial-iqtisad ideyaları özündə ehtiva edir. Həmçinin mühüm bir faktı da unutmaq olmaz ki, yaşıl iqtisadiyyat yaşıl siyasətlə bağlıdır.

Yaşıl iqtisadiyyat bir sistem kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onun əsas məqsədi planetimizin ekologiyasını qorumaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrini inkişaf etdirməkdir. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat insan həyatı və sağlamlığı, ətraf mühit və bütövlükdə ekologiya üçün zəruri olan resursları qorumaqla istehsal və xidmət sahələri ilə bağlı iqtisadiyyatın gələcək inkişafına əsaslanan bir modeldir.

Davamlı inkişaf təbii sistemlərin iqtisadiyyatların və cəmiyyətlərin asılı olduğu təbii ehtiyatları və

ekosistem xidmətlərini təmin etmək qabiliyyətini qoruyarkən insan inkişafı məqsədlərinə nail olmaq üçün təşkilati prinsipdir. Cəmiyyət öz ehtiyaclarını ödəyərkən təbii sistemlərin bütövlüyünə və resurslardan ağıllı istifadəyə diqqət yetriməlidir. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin imkanlarına xələl gətirmədən indiki ehtiyaclara cavab verən inkişaf kimi təsnif edilə bilər.

Davamlı inkişaf şəraitində ətraf mühitin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilir. 1974-cü ildən etibarən hər il iyunun 5-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Ümumdünya Ətraf Mühit Gününü qeyd edir. Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiyanın tərəfləri onun müddəalarını müzakirə etmək və imzaladıqları saziş üzrə öhdəliklərini bir daha təsdiqləmək üçün unikal imkan əldə edəcəklər. İndi təbiətin həm hər bir insana, həm də bütövlükdə cəmiyyətə verdiyi saysız-hesabsız faydaları bir daha dərk etməyin vaxtıdır. Müvafiq olaraq, biz də öz növbəmizdə mümkün olan hər şeyi etməliyik ki, insanlar öz əməyinin müqabilində layiqli mükafat alsınlar. Koronavirus pandemiyasından sağalma davamlı inkişaf və 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinin [13] məqsədləri də daxil olmaqla, ətraf mühitlə bağlı beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə paralel getməlidir.

Müvafiq sahə üzrə dövlət tərəfindən görülən tədbirlər nəticəsində ətraf mühitin qorunmasına və meşələrin mühafizəsinə töhfə vermək, eyni zamanda meşələrin qırılması ilə mübarizə aparmaq olduqca adekvat bir addımdır. Bu gün planetimizin üzləşdiyi ciddi problemlər Qlobal biomüxtəlifliyin itirilməsi tendensiyası planetin gələcəyini və bir növ olaraq sağ qalmağımızı təhdid edir. Biomüxtəliflik və Ekosistem Xidmətləri üzrə Hökumətlərarası Elm-Siyasət Platformasının məlumatına görə, insan fəaliyyəti nəticəsində 1 milyona yaxın bioloji növ təhlükə altındadır [10]. Son 50 ildə quru səthinin yetmiş beş faizi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış, dünya okeanlarının 66 faizi artan kumulyativ təsir altındadır və bataqlıqların 85 faizindən çoxu artıq itirmişdir [9]. Təbiətlə harmoniyada yaşamaq bizim əsas vəzifəmizdir, istehlak və istehsal nümunələrinin kökündən yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Çox gec olmadan dayanıqlı inkişaf yoluna keçə biləcəyimiz bu gün yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə qərarlarımızdan və fəaliyyətimizdən asılıdır. Cəmiyyətin təbiətə təsiri kənd təsərrüfatı fəaliyyəti, artan heyvandarlıq məhsulları, dağ-mədən sənayesi, infrastrukturun inkişafı, balıq ovu və ağacların qırılması sahəsində özünü aydın şəkildə büruzə verir. İstehsalın artması və qalıq yanacaqlardan istifadə təkcə iqlim dəyişikliyinə təsir etmir, həm də bu fenomenlə mübarizənin ən effektiv və qənaətcil üsullarına mane olur.

Çoxtərəfli forumlar vasitəsilə biz Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiya üçün yeni, effektiv, perspektivli və real qlobal çərçivəni müzakirə edib həyata keçirə bilərik. Başqa sözlə, biz qlobal hədəflər və bərpa prosesinin başlanmasına kömək edəcək tədbirlər haqqında razılığa gəlmək üçün fürsətdən istifadə etməliyik. Bu problem biomüxtəlifliyin itirilməsinin insan sağlamlığına zərərli təsirini vurğulayan COVID-19 pandemiyası kontekstində daha da aktuallaşır. Məsələn, meşələrin qırılması və yaşayış yerlərinin itirilməsi ekosistemlərin təbii qarşılıqlı əlaqəsini pozur, nəticədə çox sayda neqativ təsirə səbəb olur. Ətraf mühitin mühafizəsinə investisiya qoyuluşu ekosistemlərin qorunmasında və patogenlərin vəhşi təbiətdən insanlara ötürülməsinin qarşısının alınmasında əsas rol oynayır. Bundan əlavə, davamlı sosial-iqtisadi bərpa üçün ekoloji aspekt nəzərə alınmalıdır. Əks halda, gələcək mənfi nəticələr pandemiya və ekoloji problemlərlə bağlı mövcud itkiləri daha da gücləndirəcək.

Davamlı inkişafın müasir konsepsiyası

Davamlı inkişafın müasir konsepsiyası əsasən 1987-ci il Brundtland Hesabatından [15] irəli gəlsə də, o, həm də davamlı meşə idarəçiliyi və XX əsrin ətraf mühit problemlərinə dair əvvəlki baxışlardan qaynaqlanır. Konsepsiya inkişaf etdikcə daha çox iqtisadi inkişafa, sosial inkişafa və gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilib. Davamlılıq termini insan ekosistemlərinin tarazlığının insan məqsədi kimi qəbul edilməlidir. Davamlılıq tədbirlərini iqtisadi inkişaf üçün istifadə etmək əvəzinə, onlardan düşünülmüş şəkildə istifadə etmək insanlara daha çox fayda verəcəkdir.

Ekoloji təhsil insanların ətraf mühitin mühafizəsində məlumatlılığını və iştirakını artıra, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə bilik və bacarıqları yaymağa və davamlı inkişafa nail olmağa kömək edə bilər. 90-cı illərin əvvəllərində ortaya çıxan insan inkişafı konsepsiyası insanlara və onların seçimlərinə diqqət yetirir. Bir göstərici kimi İnsan İnkişafı İndeksi (üç əsas meyar - sağlamlıq, bilik və həyat səviyyəsi) ölkənin inkişafının qiymətləndirilməsi üçün əsas kimi insanları və onların imkanlarını vurğulamaq vasitəsidir. Lakin günümüzün geo-sosio-siyasi reallıqlarında hət-

ta "insan inkişafı" termini də fərdi "insanlara" diqqət yetirməklə köhnələ bilər. İnsanlar indi həm rəqəmsal, həm də təbii dünyalar vasitəsilə bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Qlobal cəmiyyətimizin kövrək tarazlığı bizim çoxsaylı ölçülərdən (sosial, təbii və rəqəmsal) qarşılıqlı asılılığımızla müəyyən edilir. Odur ki, bəlkə də biz düşüncəmizi "İnsan İnkişafı"na yönəltməliyik, bu yanaşma fərdi vurğunu aradan qaldırır və bunun əvəzinə bəşəriyyətin hər gün fəaliyyət göstərdiyi sistemlərə diqqət yetirir. Antroposendə cəmiyyətlərin insan sağlamlığı, təhlükəsizliyi və rifahının su, okeanlar, quru, hava və iqlim də daxil olmaqla ekosistemlərin vəziyyəti ilə sıx bağlı olduğunu qəbul etmək vacibdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri "insan inkişafı" perspektivini təklif etməyə başlayır[6]. 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri qlobal davamlılıq üçün inteqrasiya edilmiş və bölünməz gündəm kimi qəbul edilmişdir. Bununla belə, praktikada Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri strategiyaları çox vaxt sektoral sahədə həyata keçirilir.

Planetin həyatı təmin edən sistemlərinin pisləşməsi və intellektual sistemlərin yüksəlişi həm bərabərsizlikləri artırır, həm də bizi humanitar elmlərə əsaslanan mövcudluqdan uzaqlaşdırır.

Davamlı inkişaf iqtisadi inkişaf tempini artırmaq üçün təbii ehtiyatlardan həddindən artıq istifadə etmək əvəzinə, təbii ehtiyatlardan ətraf mühitin və ekologiyanın mühafizəsi nəzərə alınmaqla istifadə edilməlidir ki, gələcək nəsillər üçün təbii ehtiyatların istehsal gücü artırılsın. Qədim dövrlərdən bəri insan öz dəbdəbəsi üçün təbii sərvətlərdən sui-istifadə edirdi. İnsanın bu hərəkəti təbii tarazlığı pozdu. İnsan əhalisinin təzyiqi artdıqca, bəşəriyyət öz problemlərini aradan qaldırmaq üçün getdikcə daha çox təbii sərvətlər deqradasiyaya uğrayır, nəticədə ətraf mühitdən istifadə məhdudlaşır və insan həyatına təsir edən ciddi problemlər yaranır, onun mövcudluğuna ciddi təhlükə yaranır. Bu gün, indiki dövrdə bəşəriyyət ətraf mühitin özünü məhv etdi, buna görə də bu gün böhranlar meydana gəldi. İnsan düşünmədən, təşkilatlanmadan ətraf mühiti getdikcə daha çox istismar edir.

Davamlı inkişaf perspektivindən danışarkən, dayanıqlı inkişafın resurslardan düzgün istifadənin vurğulandığı bir inkişaf olmasından qaçmaq olmaz. Davamlı inkişaf şəraitində ətraf mühitin mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Obyektiv siyasətin inkişafa kömək etdiyi deyilir. Davamlı inkişafın resurslardan düzgün istifadənin vurğulandığı bir inkişafa diqqət yetirmək önəmlidir.

Təbiətlə harmoniyada yaşamaq üçün köklü dəyişikliklər tələb olunacaq. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsi və davam etdirilməsi pandemiya ilə bağlı məhdudiyyətlər aradan qaldırıldıqdan sonra əksər ölkələrdə gözlənilən iqtisadi bərpa dövründə sarsılmaz siyasi iradə tələb edəcəkdir. Qlobal biomüxtəliflik çərçivəsi dövlət və qeyri-dövlət subyektləri üçün aydın təlimatlara malik fəaliyyət proqramı olmalıdır ki, həyata keçirildiyi zaman əhəmiyyətli dəyişikliklər etməyə imkan versin. Ətraf mühitin mühafizəsi aspektləri dövlət planlaşdırmasında ən yüksək səviyyədə nəzərə alınmalı, müxtəlif idarələr və nazirliklər təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə tədbirlərini razılaşdırmalıdırlar. Bu təcrübə həm yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində, həm də sənaye müəssisələri və korporasiyaların fəaliyyətində olmalıdır. Ölkəmizdə milli irs obyekti olan biomüxtəlifliyin qorunması strateji baxımdan zəruri hesab olunur. Ölkəmiz effektiv, perspektivli və real biomüxtəliflik çərçivəsinin qəbulunu stimullaşdırmaqda maraqlıdır ki, bunun üçün lazımi dəyişiklikləri həyata keçirmək və təbiətlə harmoniyaya nail olmaq üçün hər cür səy göstəriləcək.

Nəticə

Davamlı inkişaf sənaye inqilabından sonra birtərəfli iqtisadi inkişafın təsiri ilə ekoloji və sosial sahədə meydana gələn mənfi nəticələrə qarşı düşünülmüş münasibət nəticəsində yaranmış anlayışdır. Davamlı inkişaf prosesi həyat şəraitinin və resurslardan istifadənin həyati sistemlərə zərər vermədən insan ehtiyaclarını ödədiyi üçün əlverişli gələcəyi nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf təbii sərvətlərin, bioloji sistemlərin məhv edilməsi, çirklənmə, iqlim dəyişikliyi, əhalinin həddindən artıq artımı kimi problemlərin qarşısını almaq üçün inkişafın struktur, sosial və iqtisadi qanunauyğunluqlarına həll yolları təklif edir.

Davamlı inkişaf bir proses kimi təkmilləşmə və tərəqqi üçün zəruri olsa da, qabaqcıl cəmiyyətlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sosial və mədəni çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üçün zəmin yaradır. Bu baxımdan davamlı inkişaf balanslı, mütənasib və ahəngdar iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın mühərriki olmalıdır. Davamlı inkişaf prosesində təbiət və cəmiyyət məsələlərinin tənzimlənməsi mühüm yer tutur.

Cəmiyyətin inkişaf tempi çox yüksəkdir, bütün bunlara baxmayaraq, təbiətin təkamül sürəti dəyişmir. Təbiət və cəmiyyətin tarazlı inkişafı birgə təkamül adlanır. Birgə təkamülə nail olmaq üçün cə-

miyyət bəzi ehtiyaclarından imtina etməlidir. Ekoloji maarifləndirmə təhsilin inkişafı, ictimaiyyətin rolunun artırılması, davamlı inkişafın təmin edilməsi və ekoloji texnologiyaların tətbiqi üçün vacibdir.

Hazırda təbiətin və insan həyatının ekoloji təhlükəyə məruz qalması prosesi getdikcə çətinləşir. Ətraf mühitlə cəmiyyət arasında münasibətlərin tarazlığının pozulması təbii vəziyyətə ziyan vurur. Yer kürəsinin təbiətinin sabitliyinin və durğunluğunun, onun spesifik qanunlarının bəşəriyyət tərəfindən pozulmasının əsas səbəblərindən biri də insanların ətraf mühitin mühafizəsi haqqında məlumatının olmaması və təbiətin gələcək ekoloji vəziyyətini görə bilməməsidir.

Ətraf mühitin mühafizəsi təbiəti qorumaq və ya onun məhvinin qarşısını almaq üçün həyata keçirilən bütün fəaliyyətlərlə bağlıdır. Təbiətin mühafizəsi şəxsi, təşkilati və ya hökumət səviyyəsində ətraf mühitin və insanların sağlamlığını qorumaqla xarakterizə olunur. Təbiətin mühafizəsi insanların müxtəlif fəaliyyətlərinə diqqət yetirməyi tələb edir. Tullantıların istehsalı, havanın çirklənməsi və biomüxtəlifliyin itirilməsi məsələsi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlıdır. Təbii mühitin mühafizəsinə üç amil təsir edir: ekoloji qanunlar, etika və təhsil. Bu üç amilin hər biri həm beynəlxalq qərarlar səviyyəsində, həm də davranış və şəxsi dəyərlər səviyyəsində ətraf mühitə təsir göstərir. Təbiətin mühafizəsinin reallığa çevrilməsi üçün icmaların bu sahələrdə təkmilləşməsi və ekoloji qərarlar qəbul etməsi vacibdir. Ölkəmizdə də bu sahədə dövlət səviyyəsində ciddi işlər görülür.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, insan və təbiət, cəmiyyət və təbiət, təbiətlə harmoniya, ətraf mühitin mühafizəsi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ələkbərov Ur. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2017, 176 səh.

2. Hüseynov S. Davamlı inkişafın fəlsəfi mahiyyəti. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri (Kollektiv monoqrafiya). Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 312 səh.

3. Məmmədov Q.Ş, Xəlilov M.Y. «Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi», Bakı, «Elm» nəşriyyatı – 2005, 880 s.

İngilis dilində

4. Braun, Bruce (2009) "Nature" A Companion to Environmental Geography (der.) Noel Castree, David Demeritt, Diana Liverman ve Bruce Rhoads, Oxford: Blackwell.

5. Global Forest Resources Assessment 2020 – Key findings. Required citation: FAO. 2020. Rome. https://doi.org/10.4060/ca8753en, 14 p.

6. Human development and the SDGs. June 24, 2019. https://hdr.undp.org/content/human-development-and-sdgs

7. IPBES Global Assessment: 1 million animal and plant species are now threatened with extinction. May 20, 2019. https://www.ltandc.org/ipbes-global-assessment-1-million-animal-and-plant-species-are-now-threatened-with-extinction/

8. Jackson, T. & Michaelis, L. (2003). "Policies for Sustainable Consumption" Archived 7 August 2020 at the Wayback Machine. The UK Sustainable Development Commission.

9. Key figures in UN nature summit. By AFP. December 15, 2022. https://www.macaubusiness.com/key-figures-in-un-nature-summit/

10. Media Release: Nature's Dangerous Decline 'Unprecedented'; Species Extinction Rates 'Accelerating' Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES) Media Release Issued 6 May 2019. https://ipbes.net/news/Media-Release-Global-Assessment. 05 May 2019.

11. Michaelis, L. & Lorek, S. (2004). "Consumption and the Environment in Europe: Trends and Futures." Archived 22 July 2019 at the Wayback Machine Danish Environmental Protection Agency. Environmental Project No. 904.

12. Pooley J. & O'Conner M. (2000). Environmental education and attitudes: Emotions and beliefs are what is needed. Environment and Behavior, 32(5),711–723.

13. UN Agenda 2030. The Agenda 2030 for Sustainable Development. https://www.coe.int/en/web/programmes/un-2030-agenda

14. United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992

15. World Commission on Environment and Development (1987). Our Common Future. Oxford: Oxford University Press. ISBN 019282080X.

Rus dilində

16. Ламарк Ж.Б. Аналитическая система положительных знаний. Избр. тр. Т. 2. М., 1952. С. 442.

17. Материалы Фонда устойчивого развития ООН [Электронный ресурс]. - URL:http://www.unep.fr/scp/sun/ (дата обращения: 16-24.04.12).

18. Международные принципы устойчивого развития, сайт Русского Географического общества [Электронный ресурс]. - URL: http://www.rgo.ru/2010/07/mezhdunarodnye-principy-ustojchivogo-razvitiya/ (дата обращения: 15.04.12).

19. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. М.: Изд-во МНЭПУ, 1998. С. 10.

20. Попков В.Д. Единство природы и общества //Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. проф. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 1996. С.159.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS AN INTERCONNECTION OF SOCIETY AND NATURE

Summary

In order to ensure sustainable development in modern times, it is very important to change the way of using nature and the attitude towards nature. The strategy of the market economy is focused on the continuous growth of production, and this trend does not take into account the raw material base - the decrease of natural resources and the increase of environmental problems that are contrary to the principles of sustainable development. Efficient use of natural resources, development of the use of renewable resources, prevention of environmental disasters, and the provision of various environmental services are very important nowadays. As a result of society's impact on nature, changes in the biosphere are developing rapidly, and these processes lead to an increase in degraded areas on Earth. Climate changes, which are closely related to these processes, exacerbate the problem of biosphere degradation.

In the article, the relationship between society and nature is considered in the context of sustainable development. It is also necessary to take early effective measures to prevent the deterioration of the natural environment, and ecological and man-made disasters. At the same time, it is necessary to expand the production of ecologically clean products, and stimulate the transition to low-waste, science-intensive, ecologically clean production areas. In addition, all economic activity should be directed primarily to already developed areas and gradually abandon the economic use of new areas. The implementation of this principle will allow for keeping part of the natural ecosystems intact or minimally disturbed, which will help to maintain the stability of the entire biosphere as a whole.

Keywords: *sustainable development, man and nature, society and nature, harmony with nature, environmental protection.*

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ КАК ВЗАИМОСВЯЗЬ ОБЩЕСТВА И ПРИРОДЫ

Резюме

Для обеспечения устойчивого развития в современные времена очень важно изменить способ использования природы и отношения к ней. Стратегия рыночной экономики ориентирована на непрерывный рост производства, и эта тенденция не учитывает сырьевую базу - уменьшение природных ресурсов и нарастание экологических проблем, противоречащих принципам устойчивого развития. Эффективное использование природных ресурсов, развитие использования возобновляемых ресурсов, предотвращение экологических катастроф и предоставление различных экологических услуг очень важны в настоящее время. В результате воздействия общества на природу, изменения в биосфере развиваются быстрыми темпами, и эти процессы приводят к увеличению деградированных территорий на Земле. Климатические изменения, которые тесно связаны с этими процессами, обостряют проблему деградации биосферы.

В статье рассматривается отношение общества к природе в контексте устойчивого развития. Также необходимо принимать ранние эффективные меры по предотвращению ухудшения природной среды и экологических и техногенных катастроф. В то же время необходимо расширять производство экологически чистой продукции и стимулировать переход к малоотходным, наукоемким, экологически чистым зонам производства. Кроме того, вся экономическая деятельность должна быть направлена в первую очередь на уже развитые территории и постепенно отказаться от экономического использования новых территорий. Реализация этого принципа позволит сохранить часть естественных экосистем нетронутыми или минимально нарушенными, что поможет сохранить стабильность всей биосферы в целом.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, человек и природа, общество и природа, гармония с природой, охрана окружающей среды.*

UOT 329

ФОРМИРОВАНИЕ НПО В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

СЕВИНДЖ НАСИРОВА
Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, магистрант

E-mail: seva-nasirova@bk.ru

ВВЕДЕНИЕ

Неправительственные организации, ставшие сегодня наиболее образцовым элементом гражданского общества в Азербайджане, оказывают практическую помощь в реализации социальной функции азербайджанского государства, проводя важную работу по реализации курса социальной политики государства. Самая важная деятельность в этом направлении была осуществлена в первую очередь Фондом Гейдара Алиева и успешно реализуется и в настоящее время.

В современный период активное участие НПО в процессах построения гражданского общества в нашей стране проявляется в реализации ими многих проектов, государственных программ. Это также имеет важное значение с точки зрения того, что НПО играют активную роль в общественно-политической, социальной, экономической и культурной жизни страны.

Известно, что на современном этапе развития без организаций не может эффективно функционировать и развиваться ни общество, ни экономика. В гражданском обществе некоммерческие организации способствуют самореализации граждан, защищают их интересы и выступают посредниками между гражданином и властью.

СОДЕРЖАНИЕ

Постоянное расширение демократии - важная объективная закономерность укрепления и развития общества. Одним из конкретных проявлений этой закономерности является всемерное повышение роли общественных организаций во всех сферах общественной жизни.

Развитие системы НПО каждой страны подчинено ряду закономерностей. Все эти закономерности тесно связаны между собой в единую иерархическую систему. Среди них находятся более общие, распространяющиеся как на всю политическую организацию общества, на всю его политическую систему, так и на ее элементы, на ее субъекты, а следовательно, и на неправительственные организации. Есть менее общие распространяющиеся только на общественные организации, имеются и частные, действующие в отношении отдельных видов НПО [11, с.35].

Может быть как минимум две основные причины, которые приводят к их возникновению. Во-первых, реформы на всем постсоветском пространстве, затронувшие и Азербайджан, привели к ослаблению или утрате роли государства как защитника прав и интересов отдельных граждан. Поэтому люди стали создавать общественные объединения, вводить новые правила и законы, которые могли бы оказать им хоть какую-то поддержку в быстро меняющемся окружающем мире.

Во-вторых, ностальгия по коллективизму (в лучшем смысле этого слова), заметно ослабевшему в ходе социальных и экономических преобразований в республиках бывшего Союза, тоже заставляет людей сплачиваться в группы, ассоциации, движения и тому подобные объединения [4, с.37].

Одним из факторов становления и развития НПО является трансформация политической системы в сторону большего плюрализма и ориентация на построение гражданского общества. Развитие институтов гражданского общества является долгим, сложным и противоречивым процессом [3, с.105].

Повышение роли общественности во внешнеполитической деятельности происходит по различным направлениям и прежде всего за счет возрастания значимости и объема тех задач, которые приходится решать некоторым общественным организациям на международной арене, а также за счет расширения сферы деятельности. Деятельность различных НПО не ограничивается культурными, научными, спортивными связями, которые сами по себе являются важным средством укрепления взаимоотношений между государствами. В современный период большой вес во внешней политике приобретают НПО, де-

ятельность которых непосредственно направлена на оздоровление международного положения.

НПО активизировали свою работу в урегулировании важных конфликтов, в частности, в Азербайджане - в борьбе с коррупцией, распространением наркомании и др. Они поднимают разрешение этих проблем, выступая с трибун международных конференций, семинаров, симпозиумов, поскольку эти проблемы глобального характера [6, с.4].

Чудовищное распространение наркотизма, еще более обострившееся к концу XX века, превратилось в трагедию для многих народов, в общечеловеческую беду. Этой участи не избежали и страны бывшего Союза. Злободневным на сегодняшний день является вопрос широкого использования всех возможностей для мобилизации общественного мнения на борьбу с наркотизмом, пропаганды несовместимости наркотизма с национальными обычаями и традициями, моральными и общечеловеческими ценностями, привлечения интеллигенции к антинаркотической компании [7, с.54].

Одним из конкретных проявлений повышения роли общественности в решении важных международных проблем и роста авторитета НПО является их активное участие в различных международных общественных организациях. В настоящее время на международной арене функционируют сотни самых различных общественных организаций, это тоже является одной из закономерностей создания и активизации НПО [2, с.31].

Нормальное развитие, функционирование общества обязательно предполагает необходимость взаимодействия, взаимоотношений его элементов, ибо само общество есть продукт взаимодействия людей.

"Человеческая цивилизация сложилась в ходе широкого общения народов. Во все времена, среди всех народов дружественные т добрососедские отношения расценивались как необходимые для жизни, как основа братства и уважения между народами, подлинного прогресса человеческого общества. И наоборот, взаимное непонимание всегда было причиной подозрительности и недоверия среди народов, вследствие чего их разногласия часто приводили к войне" - эти слова прозвучали в речи доктора философских наук Азимовой Р. на первой международной встрече НПО, занимающихся защитой женщин и детей от насилия [1, с.3].

Стремление народов к миру и дружбе, развитию контактов и обмену - одна из наиболее характерных особенностей современного состояния человечества [13, с.52].

Итак, исследование показывает, что, рассматривая международную деятельность НПО можно говорить о факторах, имеющих место в Азербайджане, которые прямо и непосредственно определяют необходимость международной активности общественных объединений, их характер, основные направления деятельности, конкретные формы:

1. Объективные условия и возможности общественных организаций заложены в самом обществе, стремящемся к демократии. Международную деятельность определяют такие основополагающие принципы, как принципы защиты прав человека, мирного сосуществования. Эти принципы оказывают определенное воздействие на международную деятельность общественных организаций. Защита прав человека, укрепление мира, отвечает интересам "всех народов, всех прогрессивных сил человечества".

Международная деятельность общественных объединений находится в прямой зависимости от состояния международной обстановки, так как только в условиях мира может эффективно развиваться деятельность НПО и их международная активность [8, с.40].

2. Важным фактором, определяющим благоприятные условия и возможности международной деятельности НПО, является растущая политическая и общественная активность граждан во многих сферах социальной жизни. Эта тенденция сегодня имеет место и в Азербайджане.

Право на жизнь и здоровье выражено в пятой части Конвенции о Правах Ребенка. Проблемы детей в Азербайджане - проблемы здравоохранения, образования и развития, беженцев, несовершеннолетних преступников, детской наркомании и др. требуют решения, которыми занимаются различные государственные учреждения. Однако в обстановке недостатка необходимых финансовых средств, правительство не всегда способно в одиночку обеспечить адекватные условия для развития детей. В этих условиях местные

НПО посредством своей деятельности оказывают неоценимую поддержку государственному сектору в решении этих проблем. Осуществляя различные проекты, как на национальном, так и на международном уровнях, они выступают ключевыми партнерами в устойчивом развитии.

Нынешнее положение дел в сфере деятельности детских НПО существенно влияет на общее положение детей в независимости от их социальной принадлежности. Их деятельность является уникальной и очень важной, ибо она представляет альтернативу по отношению к деятельности, проводимой государственными учреждениями, и открывает дополнительные возможности в области социально-образовательных программ и здравоохранения.

Но, при этом надо отметить, что некоторые организации слабо информированы о современных методах управления, механизмы их работы не соответствуют международным стандартам. Это в свою очередь связано с недостатком опыта и специалистов, а также с такими препятствиями, как непонимание обществом роли НПО, ограничениями в доступе к источникам информации и т.д. [10, с.28].

В развитии и деятельности детских НПО активную помощь оказывают такие международные организации как UNICEF, UAFA, "Street children", OXFAM и др. Взаимодействие с этими организациями помогает местным НПО искоренить недостатки в своей работе.

Активизирует свою роль молодежь, как в политической, так и в других направлениях. Она стала активным участником строительства демократического и правового государства. В Азербайджане сейчас нет ни одного сколько-нибудь значительного общественного движения, в котором не участвовала бы молодежь.

Заметное развитие получило женское движение в Азербайджане, который превратился в важный фактор международной действительности. Они ведут борьбу за мир (участие женских объединений во всемирной конференции в Пекине), за социальные права (деятельность общества Защиты прав женщин) [9, с.7].

В урегулировании конфликтов сегодня очень часто прибегают к общественному диалогу. Вовлечение граждан в процесс решения проблем в последние годы стали частым. Развитие диалога и взаимодействия между гражданами, принадлежащими к различным этническим группам в зонах конфликта, являются важным и своевременным на фоне событий на Кавказе. Выработка совместных рекомендаций направленных на решение проблем, привлечение внимания мировой общественности к нормализации межэтнических отношений на Кавказе способствуют некоторой стабилизации ситуации.

Проведение ежегодной конференции с участием представителей регионов, исследователей, групп диалога, а также зарубежных экспертов с целью выработки общих рекомендаций помогают урегулированию конфликтов [14, с.5].

3. Научно-технический прогресс - серьезный фактор, который с одной стороны, определяет возможности активной международной деятельности, а с другой - диктует необходимость международного сотрудничества. Технический прогресс в целом создает возможности кооперирования и объединения внутри страны, расширяет международные связи и сотрудничество. Технический прогресс сопровождается ростом квалифицированных рабочих и инженерно- технических работников в их профессиональных объединениях, которые неизбежно становятся участниками международного общения. После подписания "Контракта века", когда в развитии нефтяной промышленности Азербайджана были привлечены иностранные фирмы, в т.ч. России, связи на уровне НПО также были активизированы.

Надо сказать, что технический прогресс является важным средством, способствующим дружественным связям между народами.

4. Уровень международных связей общественных организаций зачастую зависит от состояния международных отношений. Добрососедские, основанные на прогрессивных нормах современного международного права отношения между государствами служат прочной основой международного сотрудничества общественных организаций этих государств, способствуют их расширению и углублению. И наоборот, международная напряженность (в частности, Армяно-Азербайджанские отношения), гонка вооружений затрудняют нормальные международные связи организаций.

Все вышеперечисленные обстоятельства выступают в качестве объективных факторов, сти-

мулирующих активизацию международной деятельности общественных объединений.

Как будут использованы объективные условия и факторы, благопрепятствующие международной деятельности НПО, в немалой степени зависит от них самих. Так, например, уровень международной активности и авторитет организаций прямо зависит от того, какие конкретные цели ставит общественная организация, каковы ее позиции и реальная программа, насколько близки и понятны широким массам те задачи, осуществление которых добиваются эти организации на международной арене, насколько соответствуют эти задачи прогрессивным, миролюбивым устремлениям народов.

Далеко не второстепенным в деле развития международного сотрудничества общественных объединений является вопрос о том, кем возглавляется организация, каковы способности и авторитет ее руководителей. Необходимо оценивать не только их политические позиции и теоретический уровень, но и их организаторские способности, возможности личного влияния [12, с.29].

Само существование многих международных организаций, деятельность НПО на международной арене находятся в прямой зависимости от состояния международной обстановки [5, с.12].

Международная деятельность неправительственных организаций обязательно предполагает их участие в формировании благоприятного международного климата, высокую активность по созданию тех условий, которые могут способствовать реализации благородных миролюбивых задач на международной арене.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение деятельности НПО в республике, что участие граждан в общественной жизни, их социальная и политическая активность - непостоянные величины, они подвержены колебаниям, переживают подъемы и спады. В отличии от начального этапа становления и развития НПО с середины они становятся реальными партнерами национальных правительств. Постепенно стали создаваться благоприятные условия для продуктивного сотрудничества и партнерства между государственными и неправительственными структурами как внутри страны, так и на международном уровне.

Сложившаяся сложная ситуация в мире, привела к изменению в деятельности неправительственных организаций в сторону их политизации. Хотя это относится далеко не ко всем организациям, можно, тем не менее, утверждать, что при всем их разнообразии, различии программных установок значительная их часть сегодня стремится внести свой вклад в сохранение и упрочнение мира, как необходимого условия борьбы за социальный прогресс, против отсталости, за решение глобальных проблем. На примере участия НПО в международных форумах, на основе содержания проводимых мероприятий на международном уровне, автор приходит к выводу, что в самых широких кругах общественности усиливается осознание того, что мир - решающая предпосылка прогресса в любой сфере человеческой деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Азимова Р. Выступление на I Международной встрече НПО, занимающихся защитой женщин и детей от насилия.//Материалы Конференции, Тула, 2001 г. 13-15 сентября. – Тула.

2. Акай Х., Стратегическое мышление для неправительственных организаций - Разработка стратегии, Публикации Стамбульского университета Билги: исследования неправительственных организаций, 2011, 158 с.

3. Апайдин Ф., Институционализация неправительственных организаций, в Кочкун Али, (изд.), Менеджмент в неправительственных организациях, выдающиеся публикации, 2008, 4(15), с.101-124.

4. Бокерия С.А. Неправительственные организации (НПО): особенности функционирования и развития в РФ // Вестник РУДН. Серия: Политология. 2013. № 2, 36-41 с.

5. Виттенборн С., Роль транснациональных НПО в продвижении глобального гражданства и глобализации коммуникационных практик, Язык и межкультурная коммуникация, Том 10, № 4, 12 с.

6. Гаджиев А. Неправительственные организации: Законодательство Азербайджана и международные стандарты. - Баку, 2001, с.9.

7. Гулиев А., Гражданское общество и роль НПО в его становлении, Баку, 2007, 166 с.

8. Имущие Г и Стефани Л., Сети неправи-

тельственных организаций в действии, Перевод. Гюльсима Байкал, Региональный экологический центр REC Турция, 2018, 256 с.

9. Национальный план действий Республики Азербайджан по выполнению Пекинской Платформы за 1995-1999. -Баку, 1999. 29 с.

10. Силова И., Штайнер Г.Х., Реакция НПО: Глобализация и реформа образования на Кавказе, в Центральной Азии и Монголии, Кумариан Пресс, февраль 2008, 150 стр.

11. Шинелева Л.Т. Некоторые аспекты государственной политики социального партнерства органов власти с НПО на пороге XXI века. - М., 2000 68 с.

12. Шукюрова М.Г., Зейналова И.А., Формирование и развитие неправительственных организаций в Азербайджане, Вестник экспертного совета, № 1 (24), 2021, с.27-32.

13. Ягублу Н. Первые неправительственные организации Азербайджана. Баку: 2013. 120 с.

14. Якимец В. Роль НПО в обществе. Первая конференция НПО Азербайджана. 1-4 марта 2001 г. - Баку, 2001. с.7.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно анализируются социально-политические и социально-экономические условия создания НПО, делается попытка раскрыть экономическую сущность НПО. Наряду с этим в статье всесторонне рассмотрена роль общественных организаций и рассмотрены факторы, непосредственно определяющие необходимость международной деятельности общественных объединений, их сущность, основные направления деятельности, представлены конкретные формы, каждая из которых трактуется в отдельности. При этом отмечается подробная информация о них.

Ключевые слова: *независимые общественные объединения, НПО, международные экономические связи, международная деятельность*

SUMMARY

The article analyzes in detail the socio-political and socio-economic conditions for the creation of non-governmental organizations, an attempt is made to reveal the economic essence of NGOs. Along with this, the article comprehensively examines the role of public organizations and considers the factors that directly determine the need for international activities of public associations, their essence, main areas of activity, presents specific forms, each of which is treated separately. At the same time, detailed information about them is noted.

Key words: *independent public associations, NGOs, international economic relations, international activity*

XÜLASƏ

Məqalədə QHT-lərin yaradılması üçün sosial-siyasi və sosial-iqtisadi şərait ətraflı təhlil edilir, QHT-lərin iqtisadi mahiyyətinin açılmasına cəhd edilir. Bununla yanaşı, məqalədə ictimai təşkilatların rolu hərtərəfli araşdırılır və ictimai birliklərin beynəlxalq fəaliyyətinin zəruriliyini birbaşa müəyyən edən amillər, onların mahiyyəti, əsas fəaliyyət istiqamətləri nəzərdən keçirilir, hər biri ayrı-ayrılıqda şərh olunan konkret formalar təqdim olunur. Eyni zamanda, onlar haqqında ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: *müstəqil ictimai birliklər, QHT-lər, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq fəaliyyət.*

UOT 327;930.22

COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY'S FOREIGN POLICY POSITION REGARDING THE EVENTS OF THE ARAB SPRING IN EGYPT, SYRIA AND LIBYA

KHALID ALAKBAROV
Master, Baku State University
E-mail: alakbarov.khalid.99@gmail.com

Historically, Turkey is inextricably linked to Middle Eastern countries such as Egypt, Syria and Libya as they were all part of the Ottoman Empire. In various periods of the 19th and 20th centuries, the Ottoman Empire lost control of areas in Africa and western Asia, thereby losing its positions in the international arena. During the reign of Muhammad Ali of Egypt, the Ottoman Empire de facto lost control over Egypt. During the Ottoman-Italian War, the Ottoman Empire lost territories in Libya, and as a result of World War I, the Ottoman Empire lost significant territories that are now in located in Syria, Israel, Palestine, and Jordan. As a result of the Sykes-Picot Agreement, the Arab territory of the Ottoman Empire was divided between France (the territory of present-day Syria and Lebanon) and Great Britain (the present-day territory of Iraq and Jordan). Under the French mandate, Syria entered its first conflict with post-Ottoman Turkey during the government of Mustafa Kemal Atatürk. Then, following the local referendum, Turkey managed to take over Hatay province in north-western Syria, although Syria did not recognize the territorial change, calling it “annexation”. This conflict made a huge impact on Turkey-Syria relations, which deteriorated even further during the Cold War, particularly in the 1970s and 1980s, during the presidency of Hafez al-Assad, who in many ways aided the Kurdish armed terrorist organization PKK, while being the USSR ally in the struggle against NATO, including Turkey (1).

The ruling military leader in Libya, Muammar al-Gaddafi, was generally opposed to Turkey and even expressed sympathy for the anti-Turkish group PKK (2).

In the 20th century, relations between the countries were ambiguous as they were on opposite sides of the barricades. As the Erdogan's AKP party came to power, the political ambience led to a rethinking of Turkey's role in the world and in the region, as well as in world politics (3). It also meant a change in the vectors of their Middle East politics, as well as an activation — more specifically, a reactivation of their participation in key events ranging from sympathy for the Palestinian self-determination movement to sympathetic support for disaffected masses in authoritarian Arab countries during the Arab Spring.

There were also some factors that led Turkey to take an active part in the events of the Arab Spring. For several years, Turkey has been negotiating accession to the European Union. Joining this international organization would bring Turkey unprecedented economic and geopolitical prospects. When the European Union supported popular protests in Middle Eastern countries, Turkey, a predominantly Muslim country in these countries' neighborhood, made an attempt to become the “citadel” of the protests, giving asylum to political dissidents. Since the invasion of Iraq by pro-US coalitions in 2003, Western powers have dominated geopolitics in the Middle East. Turkey has maintained a policy of “Zero Problems with Neighbors”, and intended to continue to adhere to it in the future, but with renewed democratic governments. In addition, Turkey planned that the new governments would also adhere to a policy loyal to Turkey.

During the Arab Spring, Turkey actively supported the anti-authoritarian movements in Egypt, Libya and Syria. Despite many similarities in culture and shared history, the Turkish political system was more democratic than the authoritarian regimes of Libya, Syria and Egypt. Turkey's prime minister, Recep Tayyip Erdogan, began to establish himself as a determined leader with a tough stance on the Palestinian issue, in particular on the Gaza sector issue, which was in opposition to Israel, the US ally, even before the beginning of the Arab Spring. In this way, he won the trust of the broad masses in the Arab countries. At the same time, some analysts began to promote the notion that Erdogan's true goal was the restoration of the Ottoman Empire. The mere rumor of Erdogan's ambitions to restore the Ottoman Empire could have offended part of the Arab community, as propaganda spearheaded for decades by local regimes, particularly in Syria and Egypt, where the image of the Ottoman Empire is portrayed as a historical enemy of the Arabs, linked to the romanticization of the British-backed Arab revolt during World War I.

The Arab Spring was the result of the so-called domino effect. Tunisia was the first country to be engulfed by the protests, and the protesters' overthrow of the local government was the impetus for demonstrations to begin in other countries, including Libya, Syria and Egypt. At the head of Libya was the odious leader Muammar Gaddafi, who had long had strained relations with the West for various reasons, including his support for a number of revolutionary and terrorist organizations. As mentioned above, Muammar Gaddafi also sympathized with the anti-Turkish Kurdish separatist movement, which provoked protests from official Ankara. The protests in Libya are linked by several factors, including the high expectations of Libyan society, the misallocation of reports and opportunities between different tribes, and so on. The media also played an important role in stimulating society to protest.

Turkey initially did not want to get involved in Libya's internal political situation and described the willingness of Western countries to get involved as counterproductive. A number of experts justify this position with the fact that at the beginning of the Arab Spring in Libya, about 20,000 Turkish citizens were still working there, who were in existential danger in the context of the widening conflict, which turned into a bloody civilian war (6). Since the UN Security Council passed a resolution on a humanitarian invasion of Libya, Turkey's position began to change from neutral to more active. As early as March, Recep Tayyip Erdogan called on Libyan President Gaddafi to hand over power in favor of the country's future (4). Even then, Erdogan announced that the Turkish government would "keep in touch with the National Transitional Council to ensure that the elements in our road map can be carried out". From that moment Turkey actually declared its solidarity with the Libyan opposition. In June 2011, NATO carried out first strikes on Libya Turkey, as one of the key members of NATO, officially offered Gaddafi security guarantees on condition that he would leave Libya(5), but Gaddafi did not reply. By September 2011, when it was clear that the Libyan anti-Gaddafi forces were already finishing their last battles, Erdogan visited Tripoli, where he paid tribute to the victims of the Libyan people, praising them for fighting for democracy in their country. At the same time, he called on the people of Sirte, where Muammar Gaddafi resided before being killed, go out and join their brothers in Tripoli and Benghazi, meaning to support the democratic movement.

A similar situation existed in Egypt when masses of disaffected people began protesting the long rule of Hosni Mubarak, who came to power after the assassination of President Anwar Sadat in 1982. Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan was among the first world leaders to call on Hosni Mubarak to step down(6). Contrary to the Libyan scenario, the protests in Egypt did not last long as Hosni Mubarak agreed to resign and hand over power to the military. It is worth noting that although there were disagreements between Turkey and Egypt related to the demarcation of water borders, in general, relations between the two countries were stable.

Hosni Mubarak was replaced by the government of Morsi, known for his Muslim Brotherhood links(7). In fact, it was an ideological ally of Recep Tayyip Erdogan, whose political views combined democratic values and conservative Islamic views. But in 2013 there was a coup in Egypt and Sisi came to power, significantly deteriorating relations with Turkey. Sisi organized repressions against political opponents who sympathized with improving Turkish-Egyptian relations(8).

Most problematic and bitter were the consequences of the Arab Spring in Syria, which fragmented Syrian civil society into several parts and let the nation to the bloody and protracted civil war. As a neighboring country, Turkey shouldered a heavy burden and hosted hundreds of thousands of refugees fleeing war and destruction in their country. From March to September 2011, about 3,500 people were killed in Syria. Turkey eventually completely sided with the opposition, which formed the cornerstone of the Free Syrian Army.

Considering that the conflict in Syria is still ongoing, it can be assumed that the Arab Spring in Syria has failed overall. Bashar al-Assad's incompetence in governing destroyed Turkey's confidence in him. As in Egypt and Libya, Turkey invoked both democratic and Islamic values. The fact is that the Assad family, which was in power in Syria for several decades, was not popular with the general population in Syria, especially in some areas where the Syrian leader's father, Hafez Assad, brutally crushed the uprisings against Sunni Muslims . Furthermore, given the conservatism of Syrian society, it is worth noting that Bashar al-Assad is not considered a Muslim in many sections of

the Syrian society because he is an Alawite.

As in the case of Egypt, the population of the opposition part of the population of Syria saw Erdogan as the leader of the Islamic world, given his tough stance on the issue of Gaza and Palestine in general. Militarily strong and economically developed Turkey contrasted with the rest of authoritarian Syria, whose army lost many battles with Israel, most notably the loss of the Golan Heights. Unlike in Egypt, where the Arab Spring was relatively bloodless and with minimal involvement from outside states, the Syrian conflict degenerated into a multi-year war with the emergence of new territorial terrorist organizations such as ISIS and the YPG, which Turkey had to contend with relies on local Syrian opposition forces, and from time to time concludes a ceasefire with Bashar al-Assad.

In general, the Arab Spring has not achieved its goals. Turkey was able to assert itself as one of the global powers, playing an important role in the attempt to democratize the Arab peoples. The support of the opposition in Syria has shaken the local regime and split Syria into several territorial fragments. Instead of the Bashar Assad regime, Turkey has received quite dangerous and openly hostile opponents in Syria in the form of ISIS and groups that are associated with the PKK. In addition, the situation was complicated by the intervention of Russia under the leadership of Putin. Putin's goal was to proclaim Russia as a military superpower that would be capable of military intervention outside the immediate border zone. Since Turkey acted in tandem with the NATO bloc, Russia chose the other side, making Turkey's actions more difficult. The situation became even more complicated when the US began supporting groups linked to the PKK. Turkey's support for the Arab Spring in Egypt also did not bring positive results for either side. A military coup in 2013 brought to power a Sisi government disloyal to Turkey. Compared to Egypt and Syria, Turkey's involvement in Libya was the most successful. The fact is that in 2014 the second phase of the civil war began in Libya, where Turkey supported the legitimate post-Gaddafi government, while Arab and even European countries supported the rebel general Khalifa Haftar. Haftar's goal was to take full control of Libya. Turkey helped the government in Tripoli to stop the Haftar's offensive, which was done, although it was not found to be possible to fully return the territories controlled by Haftar to the government.

LITERATURE

1. Bengio.O The Kurds in a Volatile Middle East. The Meteoric Rise of Kurdistan in Syria – Rojava. Begin-Sadat Center for Strategic Studies (2017)

https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep04759.7.pdf

2. Kinzer.S, Tirade by Qaddafi Stuns Turkey's Premier, New York Times, October 9, 1996

https://web.archive.org/web/20150526162808/https://www.nytimes.com/1996/10/09/world/tirade-by-qaddafi-stuns-turkey-s-premier.html

3. Гузаеров Р.И., Ахметкаримов Б.Г. Проявление идеологического фактора во внешней политике Турции. Казанский (Приволжский) федеральный университетб г. Казань, Россия

4. BBC.com. Turkey's PM Erdogan urges Col Muammar Gaddafi to quit. 3 May 2011

https://www.bbc.com/news/world-europe-13265825

5. France 24. Turkey offers Gaddafi a way out. 11/06/2011

https://www.france24.com/en/20110611-africa-libya-turkey-offers-gaddafi-a-way-out

6. Lindenstrauss.G. Turkey and the Arab Spring: Embracing "People's Power" European Institute of the Mediterranean. 2012, p 9. https://www.files.ethz.ch/isn/165559/PapersEuromesco_14.pdf

7. Latek.M. Egypt's Muslim Brotherhood experience. International response and regional implications. European Parliamentary Research Service (2013), p 1.

https://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130645/LDM_BRI(2013)130645_REV1_EN.pdf

8. Zollner.B. Surviving Repression: How Egypt's Muslim Brotherhood Has Carried On. Malcolm H. Kerr. Carnegie Middle East CenterMarch 11, 2019.

9. Syrian refugees on the Turkish border. Report on the visit to Antakya (Turkey) Committee on Migration, Refugees and Population Ad Hoc Sub-Committee on the Large-scale Arrival of Irregular Migrants, Asylumseekers and Refugees on Europe's Southern Shores. 2011

http://www.assembly.coe.int/CommitteeDocs/2011/amahlarg042011.pdf

10. Burch. J. Turkish PM calls on Syria's Assad to quit.

https://www.reuters.com/article/us-turkey-syria-idUSTRE7AL0WJ20111122

ANNOTATION

This article is devoted to studying the Republic of Turkey's position on the events of the Arab Spring in Egypt, Syria and Libya. In addition, the reaction of these countries to Turkey's position is also studied . The last few years of Turkish foreign policy have been marked by ambiguous tendencies. Of particular note are the confrontation between Turkey and Egypt in the Mediterranean Sea, Turkey's involvement in civil wars in Libya and Syria. In the first case, Turkey participates alongside the government that runs Tripoli, the country's internationally recognized capital, and in the second case, on the contrary, it supports forces opposed to the central government. Relations between Turkey and Egypt have gone from the friendliest under the Morsi government to openly hostile under the Sisi government. The events of the Arab Spring, when civil society in these countries decided to overthrow local governments, opened the window for Turks to actively participate in the Middle East's political arena and finally cemented its status as a regional power. The relevance of the article lies in the fact that it was Turkey's position during the Arab Spring that refined the current situation in relations between the countries. Various academic and open sources were used in writing the article, including a critical analysis of the author.

Key words: *Turkey, Syria, Libya, Egypt, Arab Spring.*

Халид Алекперов Эмин оглы

Магистр, Бакинский Государственный Университет

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ ТУРЦИИ В СВЯЗИ С СОБЫТИЯМИ АРАБСКОЙ ВЕСНЫ В ЕГИПТЕ, СИРИИ И ЛИВИИ

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению позиции Турецкой Республики к событиям «арабской весны» в ряде Египта, Сирии и Ливии. Кроме того, изучается и реакция этих стран на позицию Турции. Последние годы внешней политики Турции характеризуются неоднозначными тенденциями. В частности, стоит отметить противостояние Турции и Египта в Средиземном море, участие Турции в гражданских войнах в Ливии и Сирии. Причем в первом случае Турция выступает на стороне правительства, возглавляющего Триполи, международно признанной столицы, а во втором случае, наоборот, поддерживает силы, противостоящие центральной власти. Отношения между Турцией и Египтом из самых дружеских при правительстве Мурси превратились во враждебные при правительстве Сиси. Актуальность статьи заключается в том, что именно позиция Турции в период «арабской весны» сформировала нынешнюю ситуацию в отношениях между странами. При написании статьи использовались различные академические и открытые источники, включая критический анализ авторов статьи.

Ключевые слова: *Турция, Ливия, Сирия, Египет, Арабская весна.*

Xalid Ələkbərov Emin oğlu

magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

MISIR, SURİYA VƏ LİVİYADA "ƏRƏB BAHARI" HADİSƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏT MÖVQEYİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Bu məqalə bir sıra Misir, Suriya və Liviyada "ərəb baharı" hadisələri ilə bağlı Türkiyə Cümhuriyyətinin mövqeyinin öyrənilməsinə həsr olunub. Bundan başqa, bu ölkələrin Türkiyənin mövqeyinə reaksiyası da öyrənilir. Türkiyənin xarici siyasətinin son illəri qeyri-müəyyən tendensiyalarla xarakterizə olunur. Xüsusilə Aralıq dənizində Türkiyə ilə Misirin qarşıdurmasını, Türkiyənin Liviya və Suriyadakı vətəndaş müharibələrində iştirakını qeyd etmək lazımdır.Birinci halda Türkiyə beynəlxalq səviyyədə tanınan Liviyanın paytaxtı Tripoliyə rəhbərlik edən hökumətin tərəfindədir, ikinci halda isə əksinə, mərkəzi hakimiyyətə qarşı olan qüvvələri dəstəkləyir. Türkiyə ilə Misir arasındakı münasibətlər Mursi hökuməti dövründə dost münasibətdən Sisi hökuməti dövründə düşmənçiliyə çevrilib. Bu ölkələrin vətəndaş cəmiyyətinin kök salmış yerli hakimiyyət orqanlarını devirmək qərarına gəldiyi "ərəb baharı" hadisələri Türkiyənin Yaxın Şərqin siyasi arenasında fəal iştirakına və regional güc statusunun son möhkəmlənməsinə pəncərə açdı. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, ölkələr arasında münasibətlərdə mövcud vəziyyəti formalaşan məhz Türkiyənin "ərəb baharı" zamanı tutduğu mövqe olub. Məqaləni yazarkən müxtəlif akademik və açıq mənbələrdən, o cümlədən məqalə müəllifin tənqidi təhlilindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Türkiyə, Liviya, Suriya, Misir, Ərəb Baharı.*

UOT 327;930.22

INTERNATIONAL TERRORISM AFTER ISIS DEFEAT: TRENDS AND PERSPECTIVES

FARAH MAMMADOVA
Dissertator of Baku State University, International Relations and Modern Integration Processes Department
E-mail: farashka97@gmail.com

The study of international terrorism has great theoretical and practical significance. The history of terrorism goes back thousands of years,but the beginning of the XXI century is undoubtedly distinguished by its quantitative growth and qualitative changes. Terrorism has become a global problem. According to the Institute of Economics and Peace, about 100 thousand terrorist attacks have been committed since 2002 , the victims of which were more than 200 thousand people [5]. Economic damage from terrorism amounts to tens of billions of dollars annually. It should be noted that modern terrorism has become very strong organizationally. Currently, terrorist activities are carried out not by individuals and groups, but by terrorist structures. They consist of cells that directly carry out terrorist attacks; organizations engaged in propaganda activities; information technology structures; financial institutions, etc. In the early 2000s, there were more than 500 international terrorist organizations in the world, the total budget of which was annually from 5 to 20 billion dollars. The scale of the problem has led some authors to talk about the beginning of the Fourth World War – the war on terrorism.

The geography of international terrorism has expanded. Terrorist attacks are taking place in the Middle East, in the Western Asia, Africa. Terrorists are increasingly choosing developed Western countries as targets for attacks. The beginning of the XXI century was marked by an unprecedented terrorist attack on the United States. Then a wave of terrorism swept Western Europe (the Madrid bombings in 2004, the attacks on London's transport system in 2005, a series of terrorist attacks in Paris in November 2015,Brussels in March, Nice in July,Berlin in December 2016, London in March, Manchester in May, Catalonia in August 2017, March 2018 in the south France, December 2018 in Strasbourg, May 2019 the explosion in Lyon, November 2019 attack on London Bridge and etc.). At the same time, in the last few years there has been a decrease in the number of terrorist acts and their victims.Thus, the death rate from terrorism is currently 52% lower than in peak 2014.[1:p.3]. The largest reduction in the number of deaths is observed in Iraq,Syria and Nigeria. In Europe, the number of terrorist victims is also decreasing –from more than 200 people in 2017 to 62 people two years later.

Of course, some decrease in the activity of international terrorism is associated with the defeat of ISIS, the organization which suffered in Iraq and Syria. The State created by the terrorists was liquidated.It is not surprising that due to the defeat of ISIS, the number of victims of terrorist attacks committed by this organization has decreased by about 70% worldwide [3].

The reduction in the scale of terrorist activity in the world is also caused by the weakening of the organization "Boko Haram" (since 2015 – "West African province of the Islamic State").

Undoubtedly, the coronavirus pandemic also contributes to the "freezing" of international terrorism. The closure of borders, monitoring of compliance with the regime of self-isolation and quarantine prevented the activity of terrorists.

At the same time, it is too early to celebrate the victory over terrorism. Although the intensity of terrorist attacks has generally decreased, their number in some regions has not decreased at all. So, Afghanistan has become the country most affected by terrorism, as there has been an increase in the number of victims of terrorist attacks by 59% compared to 2017 [4]. The Taliban movement is becoming more active in the country, which is becoming the most dangerous terrorist organization in the world.

And ISIS, with its extensive network structure, cannot be written off. Some affiliated groups do not reduce their activity. At the moment, a special threat to international stability is posed by foreign fighters who are actively returning to their countries of residence after defeats of ISIS in Syria. For example, some persons who fought on the territory of this country appeared in episodes related to terrorism on the territory of France.

Historical experience shows that political terrorism experiences ups and downs. Thus, the surge of terrorist activity in the second half of the XIX – early XX centuries was replaced by a decline that lasted until the second half of the 1960s, when a new wave of terrorism rose (ultra-left in Western Europe, Palestinian in Middle East and etc.).

In the 1990s the next rise of international terrorism began – Islamist,the leading force of which was first Al-Qaeda and then ISIS.

As we can see, international terrorism is characterized by survivability, the ability to revive in new forms. It has become an attribute of world politics, an integral factor in international relations, which is constantly evolving, adapting to the changing situation,which allows it to maintain its potential.

Therefore, we can not count on the fact that the defeat of ISIS in Syria and Iraq will lead to to the disappearance of terrorism from the political arena. Moreover, for a strategic victory over terrorism, force methods are not enough. It is no accident that in 2016 UN Security Council resolution once again recognized that terrorism cannot be defeated only by military force, law enforcement measures and intelligence operations.

The physical elimination of terrorists does not have a long-term effect if the causes of terrorism remain. The current wave of international terrorism – Islamist terrorism –primarily covers those Muslim countries that are most affected by the uneven and painful modernization of the Western model for the broad strata of society and part of the elites [6].Their disappointment that "development" in the forms proposed by the ruling corrupt elites does not lead to social peace and prosperity is combined with perceptions of injustice towards the Muslim world by developed states of the West.

western countries. This combination feeds the illusion that a return to the values of early Islam and their spread will guarantee more than just a social order and ensure respect and a strong position for Muslims in the world.

In the conditions of modernization and conflict-prone globalization that threaten the cultural and linguistic independence of people, the religious factor serves as a means of identifying society, and political terrorism under religious slogans becomes a method of fighting against Westernization and social injustice.

The intensification of terrorism is also closely linked to political conflicts in Islamic states and attempts by the United States to influence their development through armed intervention. Statistics show that military interventions by Western countries in Afghanistan, Iraq, and Syria have caused outbreaks of terrorist attacks around the world. 95% of victims of terrorist attacks particularly are associated with them.

One of the consequences of armed conflicts in developing countries has been the unprecedented and uncontrolled migration of Asian and African residents to developed countries, many of whom are Muslim believers. It also has a serious impact on the growth of religious terrorism. The resettlement of immigrants from the Islamic world to Western countries leads to the fact that immigrants begin to see the inequality in the situation of rich and poor countries not only on TV screens, but also in real life.

Immigrants make up a fairly high percentage of the population in European countries, but they are mostly on the social bottom. This causes indignation, and they become potential recruits. Many migrants cannot and/or do not want to integrate into a society alien to them, live separately in a kind of "ghetto", which also favors the spread of extremist sentiments. Unsurprisingly, the European countries most affected by terrorism also have the highest rates of immigrants and internally displaced persons[7]. It shows a close connection between the current refugee crisis, military conflicts and the level of terrorism.

Did the military victory over ISIS eliminate the above-mentioned sources of international terrorism? Obviously not. Moreover, the economic crisis caused by the coronavirus pandemic leads to a further deterioration of the socio-economic situation of the poorest social strata in Western Europe. Therefore, despite the weakening ISIS, in the coming years, most of the global terrorist activity will still come from Islamist/jihadist militant movements operating in regions where armed conflicts occur and have cells in Western countries.

The same negative moods –rage, anger arise on the opposite flank, among low-income groups of the local population Western Europe and North America, but only in relation to immigrants. They see them as the reason for their growing financial difficulties, declining living standards, unemployment, etc.

It is not surprising that over the past five years, the number of terrorist acts committed by the far-right has tripled. The most high - profile crime of the far- right was the mass shooting on March 15 , 2019 in a mosque and an Islamic center in Christchurch (New Zealand), as a result of which 50 people were killed [2]. Taking into account the current aggravation of the socio-economic crisis, it is possible to predict a further increase in the activity of right-wing extremists.

Solution

Therefore, in the fight against terrorism, in my opinion, it is necessary to focus not on its suppression, but on prevention. Countering terrorism is such a complex, strategically important and complex task that its solution cannot be reduced to a forceful reaction to another terrorist attack. Prevention of terrorism should be systemic in nature, include a set of political, economic, informational, social, medical, educational, cultural and other measures aimed at identifying and eliminating the causes and conditions that contribute to the emergence and spread of terrorism. Currently, special attention should be paid to the solution of those socio-economic, political and socio-cultural problems that are exacerbated by the pandemic and its result.

Growing poverty and increasing social inequality in the modern

world are a breeding ground for terrorism, not only Islamist and ultra-right, but also ultra-left, which will undoubtedly try to speculate on the socio-economic problems of the lower strata of society in Western countries.

There is still a lot to be done to make the victory over terrorism more lasting both at the international level and at the level of individual States. It is important to understand that the confrontation with terrorism knows no changes and pauses. Otherwise, after some time, the terrorists will take advantage of the loss of vigilance and strike again. As practice shows, terrorism often takes governments and international organizations by surprise, goes on the offensive, seizes the initiative.

In the late 1980s, when terrorists in Western Europe were defeated, Western states reduced their anti-terrorist activity and were not ready for a new wave of terrorism. Added to this was the "vertigo" from the victory of the United States and its allies in the Gulf War, which instilled confidence in the Western world that Islamic extremism is over. However, as subsequent events have shown, this confidence was illusory. Hopefully,this time the world will not repeat the mistakes of the past.

BIBLIOGRAPHY:

1. Allen, Greg; Chan, Taniel (2017, July): Artificial Intelligence and National Security. (Belfer Center Study)

2. Beesley, Julie Patricia (2017, July): Organised Chaos: Bringing Complexity to Criminology and the Study of Organised Crime, Terrorism and the Crime-Terror Nexus. (Doctoral Thesis, University of Sydney, Sydney, Australia). URL: http://hdl.handle.net/2123/17067

3. Berger, J. M. (2017, June): Deconstruction of Identity Concepts in Islamic State Propaganda: A Linkage-Based Approach to Counter-Terrorism Strategic Communications. (Conference Paper; Europol, ECTC Advisory Group). URL: https://www.europol.europa.eu/publications-documents/deconstruction-of-identity-conceptsin-islamic-state-propaganda

4. Berkebile, Richard E. (2017): What Is Domestic Terrorism? A Method for Classifying Events from the Global Terrorism Database. Terrorism and Political Violence, 29(1), 1-26. DOI: https://doi.org/10.1080/09546553.201 4.985378

5. Institute for Economics & Peace. Global Terrorism Index 2019: Measuring the Impact of Terrorism. Sydney, 2019. 97 p.

6. Marret, Jean-Luc et al. (2017, June): Innovative Methods and Procedures to Assess Counter-Violent-Radicalisation Techniques in Europe. (IMPACT Europe Report). URL: http://impacteurope.eu/portfolio/final-projectsynthesis-report

7. Ravndal, Jacob Aasland (2016, June): Right-Wing Terrorism and Violence in Western Europe: Introducing the RTV Dataset. Perspectives on Terrorism, 10(3), 2-15.

8. Silva, Derek M. D. (2018, April-June): "Radicalisation: The Journey of a Concept", Revisited. Race & Class, 59(4), 34-53. DOI: https://doi.org/10.1177/0306396817750778

9. Simpson, Matthew Aaron (2014, August): Reanchoring Terrorism Studies: An Application of Social Movement T heory to the Concept of Domestic Terrorism. (Doctoral Thesis, University of Utah,

Salt Lake City, United States). URL: https://collections.lib.utah.edu/details?id=196775

10. Van Dongen, Teun Walter (2014): The Science of Fighting Terrorism: The Relation between Terrorist Actor Type and Counterterrorism Effectiveness. (Doctoral Thesis, Leiden University, Leiden, The Netherlands). URL: http:// hdl.handle.net/1887/29742

ABSTRACT

Analysis is done on the global situation following ISIL's military defeat in Syria and Iraq. It is demonstrated how the weakening of the main Islamic terrorist group has paradoxical effects. The argument is supported that the downfall of ISIL does not herald the end of global terrorism. The causes of a new rise in terrorist activity in various forms are investigated. As a top priority in the fight against it, the prevention of terrorism is given a special consideration.

Key words: *international terrorism, ISIS, Islamic extremist terrorist activities, causes of terrorism, terrorism prevention*

Мамедова Фарах

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ ПОСЛЕ ПОРАЖЕНИЯ ИГИЛ: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется ситуация которая сложилась в мире после громкого поражения ИГИЛ в Сирии и Ираке и показаны противоречивые последствия ослабления ведущей террористической организации исламистов. Поражение ИГИЛ не означает победу над международным терроризмом, организация ослабла, но не побеждена и этот вывод обоснован. Также исследованы причины нового подъема террористической активности в различных формах. Особое внимание уделено профилактике терроризма как приоритетному направлению борьбы с ним.

Ключевые слова: *международный терроризм, ИГИЛ, террористическая деятельность исламских экстремистов, причины терроризма, профилактика терроризма.*

Fərəh Məmmədova

İŞİD-İN MƏĞLUBİYYƏTİNDƏN SONRA BEYNƏLXALQ TERRORİZM: TENDENSİYALAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

XÜLASƏ

Bu məqalədə İŞİD-in Suriya və İraqda güclü məğlubiyyətindən sonra dünyada yaranmış vəziyyət təhlil edilir və aparıcı islamçı terror təşkilatının zəifləməsinin ziddiyyətli nəticələri göstərilir. İŞİD-in məğlubiyyəti beynəlxalq terrorizm üzərində qələbə demək deyil, təşkilat zəifləyib, amma məğlub olmayıb və bu nəticə əsaslandırılmışdır. Əlavə olaraq müxtəlif formalarda terror fəaliyyətinin yeni yüksəlişinin səbəbləri də araşdırılmışdır. Terrorçuluğa qarşı mübarizədə prioritet istiqamət kimi onun qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *beynəlxalq terrorizm, İŞİD, islam ekstremistlərinin terror fəaliyyəti, terrorizmin səbəbləri, terrorizmin qarşısının alınması.*

UOT 94(479.24)

XIX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ ALBAN KİLSƏSİNİN TARİXİNDƏN

HƏSƏNOV H.N.
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
E-mail: hacihasanov@mail.ru

NİFTƏLİYEV R.Y.
AMEA A.A.Bakıxanov adma Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent
E-mail: ramilniftali@rambler.ru

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də Gəncəsər kilsəsi öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Gəncəsər kilsəsinin nüfuzu güclənməyə başladı. Gəncəsər patriarxının fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, hətta Həştərxan yeparxiyası Üçkilsə yurisdiksiyasından çıxmışdı. Həştərxan yeparxiyasının Gəncəsər katolikosunun tabeliyini qəbul etməsi Üçkilsənin narazılığı ilə qarşılandı. Təşviş keçirən katolikos Simeon (1763-1780-ci illərdə taxtda olmuşdur) yepiskopların iclasını çağırmaqla bu məsələni müzakirə etmiş və arximandrit Davidi Peterburq sarayına göndərməyi qərara almışdı. Məhz həmin vaxtdan Üçkilsənin Rusiya ilə ilk əlaqələri daha da güclənməyə başlamışdı: II Yekaterina Həştərxan yeparxiyasını Simeonun xahişi ilə Gəncəsər katolikosluğuna deyil, Üçkilsəyə birləşdirdi 14, s. 104].

XVIII əsrin sonlarında Üçkilsə ermənilərinə nisbətən Qarabağ qriqorian albanların Rusiyaya münasibətdə təsirli üstünlüyü hiss olunacaq dərəcədə yuxarı olması, hətta Üçkilsə patriarxlığına alban əsilli arxiyepiskopun keçməsi reallığı da yaratmışdı. G.A. Ezovun “Üçkilsənin rus hökuməti ilə münasibətləri” adlı broşurasına istinad edən V.L. Veliçko yazırdı: “XVIII əsrin sonlarında Üçkilsə katolikosunun ümumxalq seçkisi prinsipinin əksinə olaraq, bu kafedraya yalnız Üçkilsə ruhaniləri tərəfindən seçilmiş arxiyepiskop Qukas (Lukas) oturdu. Konstantinopol erməni patriarxı Zaxariya buna etiraz etdi. Qukas ona mehriban məktub yazdı, bu zaman isə Konstantinopol erməni icması türk hökumətindən Zaxariyanın vəzifəsindən götürülməsini xahiş etdi. Cənab Ezovun göylərədək mədh etdiyi Qukasın tələskənliyi onunla izah edilir ki, Üçkilsə taxtına Aqvan (Şuşa şəhəri yaxdığında Qanzasar monastırı) patriarxı İsraelin seçilməsindən yaxa qurtarmaq lazım gəlmişdi. Söhbət müstəqilləşən Aqvan patriarxlığına zərbə vurmaq və teokratik mütləqiyyət yaratmaqdan gedirdi” [3, s.79].

XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiyanın şərq siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, 1787-cı ildə Cənubi Qafqazda Albaniya dövlətinin yaradılması ilə bağlı xüsusi layihə hazırlanmışdı. G.A. Potyomkinin hazırladığı həmin layihədə İrandakı qarışıqlıqdan istifadə edərək Bakı, Dərbənd, digər torpaqları tutmaqla, Gilanı birləşdirməklə ələ keçirilmiş torpaqları Albaniya adlandırmaq nəzərdə tutulurdu [6, s. 46].

II Yekaterinanın ölümündən sonra imperator taxtına çıxan Rusiya imperatoru I Pavelin rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırması, habelə onun 1799-cu ildə Qarabağ məliklərinin adma imzaladığı fərman [15, s. 457] onlar üçün gözlənilməz oldu. Fərmanda imperator Qarabağ məlikləri üçün ayrıca dövlətin yaradılması deyil, “Rusiyanın tabeliyindəki Kartli-Kaxetiyanın Qazax torpaqlarına köçməsini" tövsiyə edirdi.

Rusiya Cənubi Qafqazda albanlardan və gürcülərdən yararlanaraq “xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək” şüarından çıxış etməklə buraya soxulmaq üçün bəhanə əldə etmək istədiyi kimi, İstanbulu öz imperiyasının paytaxtı görmək istəyən Rusiya çarları da Osmanlı imperiyasına da soxulmaq üçün burada yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə başladılar. Bununla da imperiyanın bu yönümdəki fəaliyyəti bəhrəsini verməyə başlamışdı. Belə ki, Rusiyanın İstanbuldakı elçisi Tomar 1801-ci ildə mərhəmət hissilə Üçkilsənin başçısı Qukasın Rusiyanın köməyi ilə öz millətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edirdi [3, s.80].

Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr, Gəncənin işğal edilməsi, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanları ilə “ilhaq” müqavilələrinin bağlanması nəticəsində Alban kilsəsinin və məliklərin müstəqil siyasi qüvvə rolunu faktiki olaraq heçə endirmişdi. İrəvan xanlığına Rusiya yürüşləri isə Üçkilsəyə diqqəti yenidən

artırdı. İlk üç yürüşün uğursuz olması gələcəkdə İrəvan ermənilərindən daha geniş istifadə edilməsini zəruri etməyə başladı. Rusiyanı Cənubi Qafqazın qriqorian alban əhalisi deyil, ermənilər maraqlandırırdı. Belə vəziyyət Qarabağ albanları üzərində ermənilərin təsirinin daha da artmasına şərait yaradırdı. XIX əsrin əvvəllərinədək Üçkilsə katolikosu ilə rəqabət aparan və əksər hallarda isə tamamilə ondan asılı olmayan, ayrıca mövcud olan Aqvan patriarxlığı xarici katolikosun nəfinə əvvəlcə sıxışdırıldı, sonra isə faktiki olaraq xəlvəti, üstüörtülü şəkildə ləğv edildi, eskomasiva (məharətlə mənimsəmək və ya xəlvəti dəyişmək) olundu [3, s.79].

Xristian alban liderləri yeni yaranmış bu situasiyanı kifayət qədər qiymətləndirə bilmədilər və əvvəlki kimi hərəkət etməkdə davam etdilər. Cənubi Qafqazda Gürcüstan dövlətini yaratmağa çalışan P.D. Sisianov tərəfindən Yelizavetpol xristian icmasına rəhbərliyinin Tiflis apxiyepiskopuna verilməsi [29, s. 672] patıiarx İsrailin narazılığına səbəb olmuşdu. Həm də erməni katolikoslarının xeyrinə sıxışdırılan Alban patriarxı İsrail 1806-cı il 19 avqust tarixli məktubunda Qudoviçə yazırdı: “Ağvan vilayəti (Qarabağ, Yelizavetpol, Şəki və Şirvan) onun eparxiyasına daxildir və həmişə tamamilə onun xüsusi səlahiyyətində olmuşdur. Amar (“Amaras” nəzərdə tutulurdu - müəl.) patriarxlığından asılı olan keçmiş Ararat patriarxlığının ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Qaydalara görə Yelizavetpol (xristian) icmasının xahişi ilə indi də onların yanındayam və 40 üdən çoxdur ki, onların monastr və eparxiyalarına layiqincə patriarxlıq etmişəm. Lakin indi rəhbərliyin əmrinə əsasən guya onlar (Yelizavetpol xristian icması nəzərdə tutulur) Sisianov tərəfindən Tiflis apxiyepiskopu İoarnn idarəçiliyinə verilmişdir. Ona görə də xahiş edirəm ki, həmin əraziyə rəhbərliyi mənə qaytarasınız” [16, s. 79-80].

Qarabağ patriarxı İsrail onun xahişi yerə salındığı üçün [23, dok. 323] ruslara qarşı sərt mövqeyə keçərək, Yelizavetpol albanlarını vergi yığanlara qarşı çıxmağa çağırmışdı. Belə ki, onun çağırışına əsasən 500 yüzə yaxın yerli alban vergi yığmağa göndərilmiş yepiskop Minası daşa tutmuşdu. Buna görə də İsrail Yelizavetpoldan qovulmuş və ona geri qayıtmağa icazə verilməmişdi [19, c. 80-81].

Patriarx İsrailin ölümündən sonra Gəncəsərin Üçkilsəyə birləşdirmək xahişi ilə Üçkilsə apxiyepiskopu İoannes Qudoviçə müraciət etmişdi. Onun təqdim etdiyi məktubunda yazılırdı: “... Ağvan patriarxı İsrailin ölümündən sonra bizim dünyasını dəyişmiş Danilin arzusu nəzərə alınaraq, diyarda yaşayan bütün erməniləri mənim tabeliyimdə birləşdirməyi imperatordan rica etməyinizi xahiş edirəm” [7, c. 81].

İsrailin ölümünün xəbərini alan Sərkis qardaşı vardapet Bağdasanı Gəncəsərə yola salmışdır. Bağdasar qısa müddətdə Gəncəsər monastırını qaydaya salmışdı. İbrahimxəlil xanın hədələrindən ehtiyat edərək ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazidəki Ağpad monastırında yeparxiya yepiskonu olan Sərkis Həsəncalalyan burada alçaldılmışdı. O, bununla bağlı Qudoviçə yazdığı məktubunda məlumat verirdi [24, Док. 343]. Qudoviçdən mənfi cavab alan arxiyepiskop Sərkis ruslara qarşı itaətsizlik göstərməyə başlamışdı [25, Док. 375]. Həm də Yelizavetpol “erməniləri” alçaldılırdı. Belə ki, Yelizavetpolun “erməni əhalisi”nin kovxa Bədəl Apriyumovun vəzifəsinin əlindən alınması haqqındakı şikayətinə [26, Док. 392] cavab olaraq Qudoviç onu çalışqan xidmətinə görə gümüş qılıncla təltif etmişdi [27, Док. № 393].

Ağpad monastrında qalan katolikos Sərkis Həsəncalalyan 1812-ci ildə Gəncəsərə qayıdaraq Alban katolikos taxtını ələ keçirə bildi. Qarabağa qayıdandan sonra Sərkis dərhal özünü Alban katolikosu adlandlrdı və katolikosluq hüquqlarından istifadə etməyə başladı. Katolikos Sərkis Gəncəsərə qayıdandan sonra onunla Üçkilsə arasında yeni bir mübahisə başladı. Bunun səbəblərindən biri o idi ki, katolikos Sərkis Gürcüstanda ikən Üçkilsəyə gedərək, kömək istədiyini bildirəndə katolikos möhüründən əl çəkəcəyi təqdirdə ona köməyin göstəriləcəyi barədə cavab almışdı. Məcburi şəkildə buna gedən Sərkis Üçkilsənin şərti ilə razılaşmalı olmuşdu. Bundan sonra o, Ağpad monastrına apxiyepiskop təyin edilmişdi [21]. Sərkis həmçinin P.D. Sisianova da müraciət edərək onu Ağpad monastrının arxiyepiskopu kimi təsdiq etməyini xahiş etmişdi [22, Док. 204]. Üçkilsənin şərtləri ilə razılaşmasına baxmayaraq arxiyepiskop Sərkisin Tiflisdəki Üçkilsə nümayəndəsi isə ziddiyətləri tamamilə aradan qaldırılmamışdı.

Alban katolikosluğunun müstəqilliyini hər şeydən yüksək tutan Sərkis Üçkilsəyə verdiyi vədi pozmalı oldu. “Üçkilsədən asılı olmadan yaşamağa öyrəşmiş bu xalqın özünün əsrlər boyu xüsusi dini idarəsi olan Alban katolikosluğu olmuşdur” fikrinin müəllifi olan Rafifi Sərkisin bu katolikosluğun nümayəndələrindən biri olduğunu yazırdı [21, c.20].

Sərkis Qarabağa qayıdan kimi bir çox xanlara məktublar yazaraq, hətta onların yanına gedərək,

onların razılığı ilə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini almışdı. Mehdiqulu xan hətta Üçkilsənin Qaradağda təsirini zəiflətmək üçün özünün hicri təqvimi üzrə 1227-ci ilin şəvval ayında (1812-ci ü noyabr-oktyabr) imzaladığı xüsusi fərmanı ilə onun Gəncəsər katolikosu hüququnu təsdiq etmişdi [9, s. 74-90].

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması erməni katolikoslarının fəallığını daha da gücləndirmiş oldu. Mehdiqulu xan tərəfindən Sərkisin Gəncəsər patriarxı kimi tanınılması Yefremi hiddətləndirmişdi. O, hətta Rtişşevi katolikos Sərkisə qarşı tədbirlərin görülməsinə təhrik edə bilmişdi. Üçkilsə patriarxı Yefremdən şikayət alan Rtişşev özünün Orbelianiyə ünvanladığı məktubunda bu hadisəyə münasibətini bildirərək yazırdı: "Əlahəzrət imperatorun qanununa [Burada 1809-cu il 30 oktyabr qanunu nəzərdə tutulur (bax: 13, s. 1178-1179)] məhəl qoyulmadan patriarx adını almaq həvəsinə düşən arxiyepiskop Sarkis özbaşına Qarabağda ona həvalə edüən yeparxiyada arxiyepiskop adına layiq olmayan hiyləyə əl ataraq, cidd-cəhd və xahiş dolu məktublarla həm də bir sıra xanları öz tərəfinə çəkməklə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini təsdiqləmişdir. Belə ki, əlahəzrət imperator Rusiya imperiyası hüdudlarında yaşayan bütün erməni xalqının vahid patriarxı kimi Üçkilsə monastrında taxtı olan müqəddəs Yefremi layiq görmüş və təsdiq etmişdir. Bunun haqqında çarın fərmanı ... sizə də təqdim edilmişdir. Sizə tezliklə, apxiyepiskop Sərkisi yanına çağıraraq, ona həmin fərmanın gücünü təlqin etməyi və özünü özbaşına Qarabağ patriarxı adlandırmağı ağlına gətirməyi belə qadağan etməyi, bundan sonra ona həvalə edilən dindarlar evini sakit və vicdanla idarə edəcəyi və əks təqdirdə, Rusiya qanunları ilə ciddi cəzalandırılacağını bildirməyi tapşırıram" [18, Док.518.-s. 437].

Üçkilsə patriarxı Yefrem özünün "Qarabağ erməni ruhanilərinə və xalqına müraciəti"ndə yazırdı: "... arxiyepiskop Sərkis göstəriş olmadan özbaşına yerli diyara getmiş, Ümumrusiya İmperatorunun Şahanə hökmünün və mənim yüksək patriarx hakimiyyətimin əksinə olaraq, patriarx kimi qırmızı möhürdən istifadə etmişdir. Lakin nə zaman ki, alihəzrət, qalib baş komandan general Nikolay Fyodoroviç Rtişşev Tiflisə gəldi, Əlahəzrətin şahanə hökmünə uyğun olaraq, ona bilmərrə patriarx adlanmağı qadağan etdi və qərara aldı ki, o, Gəncəsər monastrının yeparxial arxiyepiskopu adlanmalıdır, knyaz Dmitri Orbeliani tərəfindən ondan bu barədə iltizam alındı. Lakin o, Əlahəzrətin belə şahanə hökmünə qarşı və müqəddəs Eçmiədzin taxtına və bizim patriarx hakimiyyətimizə qarşı çıxmağa, yeparxiya üzrə özbaşına gəzib və müqəddəs Miro paylamağa və kilsə ... gəlirlərini toplamağa cəsarət etmişdir. Bu səbəblər üzündən arxiyepiskop Sərkis öz iradəsi ilə lənətlənmə altına düşüb ki, bu işdə sizin də iştirakınızı arzu etmir, bununla elan edirəm ki, o, bundan sonra öz dərəcəsindən uzaqlaşdırılır" [15, s. 443].

Beləliklə, Üçkilsə patriarxı Yefrem və arxiyepiskop Nersesin birgə fəaliyyəti nəticəsində 1815-ci ilin dekabrın 18-də Gəncəsər katolikosluğu rəsmi şəkildə ləğv edildi. Sərkis isə Gəncəsər arxiyepiskopu və ya mitropoliti təyin edildi.

1822-ci ildə Qarabağ xanlığının, bununla eyni zamanda məlikliklərin ləğv edilməsi ilə bu məsələnin tamamilə aradan qaldırılması ilə nəticələndi. Alban katolikoslarının hüquqları onların Qafqaza gətirdikləri Rusiya hakim dairələrinin əli ilə erməni katolikosu və arxiyepiskop tərəfindən ləğv edildi. Bununla da Üçkilsə patriarxlığının xristian albanlarının erməniləşdirilməsi prosesini daha da gücləndirmiş oldu.

1822-ci ildə Şuşa şəhərində Bazel Yevangeliya cəmiyyəti fəaliyyətinə başladı. Cəmiyyət hökumətin icazəsi ilə Şuşada özünün məktəbini açdı. Cəmiyyətin fəaliyyətinin məqsədlərinə müsəlmanların protestantlığı qəbul etmələri də daxil idi. Lakin yerli "ermənilər" protestantlığı qəbul etməklə böyük həvəslə Bazel məktəbinə gəlməyə üstünlük verirdilər. Bu baxımdan qriqoryanlıq etiqadına görə onun erməni hesab edildiyi üçün lüteranlığı qəbul etmək icazəsini istəyən alban-xristianın dinini dəyişməyə israr etməsi ilə bağlı rus Sinodunun sənədi maraq doğurur [11]. Qarabağ yeparxiyasının arxiyepiskopu Bağdasar Şuşa "ermənilərinin" mütəmadi olaraq lüteranlığı qəbul etdiyi haqqında məlumat verirdi [20, c. 291-293]. Bazel cəmiyyətinin fəaliyyətinin gələcəkdə gözlənilməz nəticələr verəcəyindən ehtiyat edən hökumət 1835-ci ildə Şuşadakı Bazel missionerləri cəmiyyətinə "erməni" uşaqlarının onların məktəblərinə qəbuluna qadağa qoydu [14, s. 767-769].

Gəncəsər arxiyepiskopu Sərkis nəhayət, 1823-cü ildə Rusiyaya sədaqətli olacağı haqqında A.P. Yermolova məktub yazmalı oldu [28, Док. № 89]. İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi başa çatan kimi arxiyepiskop Sərkis satqınlıqda ittiham olunaraq Tiflis həbsxanasına salındı. Onu Abbas Mirzə tərəfindən əsir götürülən "ermənilərin" bir hissəsini azad etdiyinə görə səkkiz aydan sonra həbsdən azad etdilər [7, s. 251-252]. Lakin həbsdə olan za-

man ona verilən işgəncələr onun sağlamlığını əlindən almışdı. Tiflisdən qayıdandan bir müddət sonra o, dünyasım dəyişmişdir.

Arxiyepiskop Sərkisin ölümündən iki il sonra 1830-cu ildə Qarabağ məliklərinin xahişi nəzərə alınaraq Üçkilsə tərəfindən yepiskop Sərkisin qardaşı oğlu yepiskop Bağdasar onun yerinə təyin edilmişdi [21, c. 110].

1836-cı il martın 11-də çar tərəfindən 10 fəsil və 141 maddədən ibarət "Rusiyada erməni-qriqoryan kilsəsinin işinin idarə olunması haqqında əsasnamə" təsdiq edildi [12,. 194-209]. Qanunun 1830-cu ilin martında tərtib edilmiş layihəsi dəfələrlə müzakirə olunduqdan sonra, nəhayət, Üçkilsə patriarxının bəzi qeydləri nəzərə alınmaqla çar tərəfindən təsdiq edilmişdi.

Alban kilsəsinin ləğvi və onun əsasında həyata keçirilən dəyişiklik bu Əsasnamənin IV fəslində əksini tapmışdır. "Erməni-qriqorian kilsəsinin yeparxiya rəisləri haqqında" adlandırılan bu fəsildə erməni-qriqorian kilsəsi həmin etiqadın arxiyepiskopları tərəfindən idarə olunan yeparxiyalara bölündüyü göstərilir (55). Rusiya hüdudlarında erməni-qriqorian kilsəsinin altı yeparxiyasının yerləşdiyi bildirilirdi. Bunlardan dördü - İrəvan, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstan yeparxiyaları Cənubi Qafqazın payına düşürdü.

Əsasnaməyə görə, Qarabağ yeparxiyası Qarabağın özündəki, habelə Şəki və Lənkəran əyalətlərindəki "erməni-qriqorian" kilsələrini əhatə edirdi. Tatev mitropoliyası isə Qarabağ yeparxiyasından ayıraraq Üçmüəzzin patriarxının özünün rəisi olduğu İrəvan yeparxiyasına verilmişdi. Beləliklə, elan olunan Azərbaycan ərazisindəki bütün Alban kilsələri erməni-qriqorian kilsəsinin yeparxiyalarına daxil edildi. Tarixi Gəncəsər Alban kilsəsi tam inkar edildi ki, bu da faktiki olaraq Alban kilsəsinin hüquqi baxımdan ləğv edilməsinə bərabər idi.

Üçkilsədə toqqaşdırılan erməni kilsə tarixi ədəbiyyatından fərqli olaraq, keçmiş İstanbul patriarxı Malaxiya Ormanian fransız dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş kitabında Alban kilsəsi haqqında yazırdı ki, "Xəzər Albaniyasının taxtı" XIX əsrin əvvəllərində ləğv olunmuşdur, yəni o, Alban kilsəsinin ləğvini etiraf edir [2].

1836-cı ildə Şuşada Qarabağ yeparxiyası təsis edildi. Bağdasar Üçkilsəyə çağırılaraq sədaqət andı içdikdən sonra Qarabağ yeparxiyası konsisteriya mitropoliti təyin edildi. Bir müddət sonra Qarabağ yeparxiyası rəisi təyin olunan Bağdasar 1852-cü ilədək həmin işi icra etmişdir [8, s. 544].

Qarabağ yerarxiyası ruhani idarəsi Şuşa şəhərində yerləşdirildiyinə görə Qarabağ katolikosluq dini-mədəni mərkəzləri fəaliyyətlərini dayandırmış oldu. Belə vəziyyət Gəncəsər monastırının baxımsızlığına gətirib çıxardı. XIX əsrin sonlarında artıq Qarabağın digər monastrlarında olduğu kimi, Gəncəsər monastrında da monastr arxivi və kitabxanası müəmmalı şəkildə yoxa çıxmışdı. " ... Bu ecazkar monastr mənəvi və maddi cəhətdən məhv edilmişdir, daşlar tədricən tökülmüş və dağılmışdır, dam örtüyü zədələnmişdir, hasar ayrı-ayrı yerlərdə çökmüşdür və layiqli qapıları qalmamışdır, çoxlu sayda qiymətli əlyazmalar talan edilmişdir, gördüyümüz kimi qalan əlyazmalar nəm və laqeydliyin qurbanı olmuşdur, savadlı insanların, məktəblərin, rahibələrin və hətta sadə oxucuların yoxluğu ucbatından monastrda aylardır ki, heç bir xidmət göstərilmir" [10, s. 600].

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağda tikilən kilsələrin erməni Qriqorian kilsələri kimi qotik üslubda deyil, qədim alban kilsələri memarlığı üslubunda tikilməsini [1, s. 245] yerli qriqorian albanların itaətsizliyinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Qarabağ, kilsə, katolikos, yeparxiya, Rusiya işğalı, erməni məkri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qarabağnamələr. III kitab. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2006. - 248 s.

2. Şükürov K. Azərbaycanda Alban kilsəsinin ləğvindən 180 il ötür //

3. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, Элм, 1990,224 с.

4. Верт П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828-1914 // Ab İmperio, №3, 2006. - С. 99-138.

5. Грамота императора Павла владетельным Карабахским меликам // Русский архив, 1903 г., № 9-12, с. 498(457).

6. Дневник А.В. Храповицского 1792-1797. - Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Базунова, 1874. - 610 с.

7. Записка Армянского архиепископа Иоанесса, поданная гр. Гудовичу // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Тифлис: 1869. 766 с.

8. Карабахская епархия // Кавказский календарь на 1853 год. - Тифлис: Печатано в типографии канцелярии наместника Кавказского, 1852,- 678 с.

9. Магалян А.В. Армянский княжеский род Асан-Джалалянов в XVII-XIX веках // Кавказский сборник. - Москва: Аспект Пресс, 2017. - С. 74-90.

10. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: 2005. 798 с.

11. Мамедова Ф. Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе //https://udi.az/articlr: Э0,/. itini

12. Марта 11. Высочайше утвержденное положение о управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви в Росии // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Вторoе. Том XI. Отделение 1. 1836 г. - Санкт-Петербург: в типографии II отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1837. № 8970. - С. 194-209

13. Имении сему патриарху в своем ведомстве по духовным и церковным делам армян, в Российской империи находящихся, и об избрании для управлении оными архиепископа // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXX. 1808-1809. - Санкт-Петербург: печатано в типографии П отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Ст. 23873, с. 1178-1179.

14. Мерах к устройству шотландский колоний у Кавказских гор // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. X. Отделение первое. 1835. - Санкт-Петербург: в типографии П отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1836. № 8 271. - с. 767-769

15. Обвещение патриарха Ефрема всему Карабахскому армянскому духовенству и народу, от 18-го декабря 1815 года. - Эчмиадзин // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. V. - Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского. - 1873. - 1170 с. Док.552. - С. 443

16. Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1805 года // Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Док. 149. с. 79-80. Т. 3. Тифлис: 1869.766 с.

17. Письмо архиеп. Нерсеса к ген. Паскевичу, от 14-го июня 1827 года, №89 // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. УП. - Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского. - 1878. - 1011 с. Док. 204.-С. 251-252

18. Предложение ген. Ртищева ген.-л. кн. Орбелиани, от 19-го ноября 1813 года, № 680 // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. V. - Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского. - 1873. - 1170 с. Док.518. - С. 437

19. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсему, от 11-го ноября 1807 года, №603 // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Док. 151. с. 80-81

20. Рапорт гсн.-адъют Стрекалова, от 4-го сентября 1830 года, №490 // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 7. Док. 237. с. 291-293

21. Раффи. Меликства Хамсы. Издательство: ЮниПресс СК. 2009.

22. 1805 г. январь, — Прошение Ахпатского архиепископа Саркиса П. Д. Цицианову об утверждении его в правах // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 204

23. 1806 г. ноября 16. — Письмо И. В. Гудовича архиепископу Исраелу о невозможности восстановить его епархиальным начальником в Елисаветполе // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 323

24. 1807 г. марта 11. — Отношение И. В. Гудовича ахпатскому архиепископу Саркису о беспрекословном подчинении его архиепископу Грузии — Иоаннесу // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 343

25. 1807 г. ноября 9. — Отношение И. В. Гудовича архиепископу Саркису о даче отчета об употреблении церковных сборов // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 375.

26. 1808 г. февраля 10. — Жалоба елисаветпольских жителей армян И. В. Гудовичу на кевха Бадала с просьбой упразднить его должность // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 392.

27. 1808 г. февраля 11. — Отношение И. В. Гудовича елисаветпольскому жителю Бадал кевхе Апрюмову о награждении его серебряной саблей

за услуги, оказанные русским // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. № 393.

28. 1823 г. мая 8 — Письмо митрополита Саркиса Хасан-Джалаляна А.П. Ермолову о приверженности к России // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. II. (1814-1830). Ереван: АН Армянской ССР.ССР. 1978. Док. № 89

29. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи его присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: 1852, с. 672.

SUMMARY
ON THE HISTORY OF THE GARABAKH ALBANIAN CHURCH AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Hasanov H.N., Niftaliyev R.Y.

In this report, based on information from various reliable sources, as well as materials from historical literature, various interesting moments in the history of the Albanian church structures that existed in the Garabagh region of Northern Azerbaijan have been considered.

The presented interesting and versatile materials convincingly prove that during the period under review, especially before the beginning of the Russian occupation in this region and during periods of foreign domination, the Albanian Church retained its autocephaly. And only the reactionary occupation policy of the Russian authorities and the multilateral insidiousness of the Armenian Gregorian Church led to the fact that in the mid-30s of the 19th century, the independence of the Albanian church authorities was destroyed.

Keywords: *Azerbaijan, Garabagh, church, catholicos, diocese, Russian occupation, Armenian insidiousness.*

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ КАРАБАХСКОЙ АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ В НАЧАЛЕ XIX СТОЛЕТИЯ

Гасанов Г.Н., Нифталиев Р.Ю.

В данном докладе на основе сведений различных достоверных источников, а также материалов исторической литературы, рассмотрены различные интересные моменты истории албанских церковных структур, существовавших в Карабахском регионе Северного Азербайджана.

Приведенные интересные и многосторонние материалы убедительно доказывают, что в рассматриваемый период, особенно до начала российской оккупации в этом регионе и в периоды иноземного господства албанская церковь сохраняла свою автокефальность. И только реакционная оккупационная политика российских властей и многосторонняя коварность армянской григорианской церкви, привели к тому, что в середине 30-х годов XIX века, самостоятельность албанских церковных властей была уничтожена.

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабаг, церковь, католикос, епархия, российская оккупация, армянская коварность.*

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCANDA SƏNAYE VƏ KOMMUNİKASİYANIN İNKİŞAFI (1969-1982-ci illər)

İLQAR ABDULLAYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Əməkdar müəllim

E-mail: ilqar.heyderoglu@mail.ru

Azərbaycan KP MK-nın 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən plenumu böyük tarixi hadisə kimi tarixə düşmüşdür. Belə ki, həmin gün Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilmişdir. Bununla da Azərbaycanın müasir tarixində dönüş mərhələsinin təməli qoyulmuşdur. Həmin il avqustun 5-də H.Ə.Əliyev Azərbaycan KP MK Plenumunda çıxış edərək respublika iqtisadiyatını dərin və hərtərəfli təhlil etmiş, təsərrüfata rəhbərlikdə, mədəni quruculuqda, ideoloji işdə ciddi nöqsanlar olduğunu müəyyənləşdirmiş və onları aradan qaldırmaq yollarını göstərmişdi. [1,174]

Aşkar edilən nöqsanlara qarşı dərhal başlanılan qəti və güzəştsiz mübarizə tezliklə öz nəticəsini verməyə başladı. Belə ki, artıq 1976-cı il yanvarın 28-də keçirilmiş Azərbaycan KP-nın XXIX qurultayında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev özünün məruzəsində bildirirdi ki, "yaxın keçmişə qədər Azərbaycan sənayesi uzun müddət bütün texniki-iqtisadi göstəricilərdə İttifaqa aid orta səviyyədən geri qalırdı. Bunun başlıca səbəbləri iqtisadiyyata rəhbərlik səviyyəsinin aşağı olması, respublikada məhsuldar qüvvələrin planlaşdırılmasında və onlardan istifadə edilməsində səhvlərə, qüsurlara və nöqsanlara yol verilməsində idi" [2].

"Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında" Sov. İKP MK- nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1970-ci il 25 iyul tarixli qərarında göstərilmişdi ki, son illər respublikanın iqtisadiyyatı "qeyri-qənaətbəxş bir sürətlə inkişaf etmişdir, bu isə neft və qaz hasilatının azalmasından, maşınqayırma sənayesinin, yüngül sənayenin və yeyinti məhsulları sənayesinin, habelə kənd təsərrüfatının ləng inkişaf etməsindən, kimya sənayesində və əlvan metallurgiyada yeni qurğuların işlədilməsinin yarıtmaz vəziyyətdə olmasından irəli gəlmişdir" [2]. Eyni zamanda bu mühüm sənəddə respublikanın iqtisadiyyatını sürətlə yüksəltmək, nöqsanları aradan qaldırmaq üçün geniş proqram verilmiş, Azərbaycan sənayesinə böyük maddi-texniki yardım göstərmək üçün əməli tədbirlər kompleksi nəzərdə tutlmuşdu."

Göstərilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi o vaxtlar mövcud imkanlardan maksimal səvviyyədə bəhrələnərək respublikada sənayenin inkişafında irəliyə doğru doğrudan da çox böyük, inamlı addımlar atdı. Belə ki, elə XXIX qurultayın materiallarında göstərildiyi kimi, sənaye istehsalı beş il ərzində (1971-1976) Sov. İKP-nin XXIV qurultayının Direktivlərində nəzərdə tutlan 43-46 faiz əvəzinə 50 faiz artmışdı [3]. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ümumiyyətlə götürdükdə Azərbaycan SSR-də sənaye istehsalı o vaxtkı SSRİ respublikaları arasında artım sürətinə görə artıq fərqlənirdi. Belə ki, respublikamızda sənaye istehsalı 1913-cü ilə nisbətən 1940-cı ildə 5,9 dəfə, 1965-ci ildə 24 dəfə, 1970-ci ildə 33 dəfə artmışdırsa, 1975-ci ildə 49, 1976-cı ildə isə 53 dəfə artmışdır [9,98]. Orta illik artım sürəti 1966-1971-ci illərdəkinə nisbətən 29 faiz artmış və əvvəlki 20 il ərzindəkindən çox olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, respublika iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşunun həcmi 1971-1985-ci illərdə 32 milyard rubl təşkil edirdi ki, bu da sovet dövrünün əvvəlki 50 ilində cəmi istifadə edilən vəsaitdən 2,1 dəfə çox idi [8,81]. Neftayırma və Kimya Sənayesi Nazirliyi, Yüngül Sənaye Nazirliyi, Ət və Süd Sənayesi Nazirliyi, Yerli Sənaye Nazirliyi, Əlvan Metallurgiya Birliyi və İttifaq Neft Maşınqayırma Müəssisələri Birliyi, Elektrotexnika Sənayesi Nazirliyinin müəssisələri, Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq Komitəsi və başqaları istehsalın həcminin artım sürətinə dair tapşırıqları vaxtından əvvəl yerinə yetirmişlər. Məhsul istehsalı Naxçıvan MSSR-də təqribən iki dəfə, Mingəçevirdə 76 %, Gəncədə (Kirovabadda) 68 %, Sumqayıtda 56 % artmışdır [2].

Əmək məhsuldarlığı 1971-1976-cı illər ərzində 31,1% əvəzinə 34 % artmışdır. Sənaye məhsulu buraxılışı artımının təqribən 76 %-i təkcə bunun hesabına əldə edilmişdir. 1971-1976-cı illər ərzində əmək məhsuldarlığının orta illik artım sürəti 1965-1970-ci illər ərzində artdığı 4,8 % əvəzinə 6,1 % artmışdır. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bütün sənaye istehsalı 1970-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən 552 %, 1971-ci ildə isə 585% artmışdır [8,50].

Xalq təsərrüfatı planında nəzərdə tutulduğu kimi, maşınqayırma və metal emalı daha sürətlə inkişaf etmişdir. Burada məhsul istehsalı 1970-ci ildəkinə nisbətən 73 %, kimya və neft kimyası sənayesində 72 %, yeyinti məhsulları sənayesində 71 % artmışdır. Respublika xalq istehlakı malları istehsal edən sahələrin üstün sürətlə artırılmasını təmin etmək kimi mühüm vəzifənin öhdəsindən gəlmişdir. “B” qrupunda istehsal həcmi 1971-1976-cı illər ərzində 51 % artmışdır ki, bu da plan tapşırıqlarında nəzərdə tutulduğundan çoxdur. Lakin eyni zamanda, məhsulu respublikada bütün sənaye istehsalının 73,7 %-ni təşkil edən ağır sənayenin üstün mövqeyi saxlanmışdır. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, orta hesabla il ərzində “A” qrupunun artım sürəti 1965-1970-ci illər ərzindəkindən 41 % çox olmuşdur. Sənaye istehsalının ümumi həcmində maşınqayırmanın ümumi həcmində maşınqayırmanın və metal emalının xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 12,7 % əvəzinə təqribən 15%-ə çatdırılmış, həm də müasir sənayenin elektrotexnika kimi perspektivli sahəsində daha böyük irəliləyiş olmuşdur; bu sahədə məhsul buraxılışı 1,7 dəfə artmışdır. Bakı Məişət Kondisioneri Zavodunun işə salınması ilə əlaqədar olaraq elektrotexnika sənaye istehsalının həcmi təqribən 1,5 dəfə artacaqdır. Respublikada maşınqayırmanın yeni, mütərəqqi – elektron, radio, sənayesi sahələri, yüngül və yeyinti məhsulları sənayesi üçün maşınqayırma sahəsi və s. sahələr yaranmışdır.

Kimya və neft kimyası sənayesində irəliyə doğru yeni addım atılmış və bu sənayenin xüsusi çəkisi 1970-ci ildəki 7,5 %-dən 1975-ci ildə 8,4 %-ə çatmışdır. Ən mühüm məhsul növlərinin – mineral gübrələrin, plastik kütlələrin, sintetik qətranların, sintetik kauçukun, sulfanolun istehsalı həmin müddətdə 55-90 %, sulfat turşusu istehsalı 3 dəfə, məişət kimyası malları istehsalı 2 dəfə artmışdır. Sənayenin strukturunda yeyinti məhsulları sənayesinin payı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmış – 1970-ci ildəki 23,2 faizdən 1975-ci ildə 26,4 %-ə çatmışdır [2]. Buna iki amil – yeni müəssisələrin işə salınması və Azərbaycanın kolxoz və sovxozlarından kənd təsərrüfatı xammalı alınmasının xeyli artması kimi amillər kömək etmişdir.

Sumqayıt Sintetik Kauçuk Zavodunda, Gəncə (Kirovabad) Alümünium Zavodunda, Kirov adına Neft və Qazçıxarma İdarəsində, Bakı Şin Zavodunda və uzun illər planların öhdəsindən gəlməyən digər iri müəssisələrdə də irəliyə doğru inamlı addımlar atılmış, yüksək nəticələr əldə edilmişdir.

Məlumdur ki, neft kimyası və neftayırma sənayesi bilavasitə neft sənayesinin vəziyyətindən asılıdır. 1971-1975-ci illərdə Azərbaycan neftçiləri yeni müvəffəqiyyətlər qazanmışlar. Azərneft Birliyi və Xəzər Dəniz Neft Birliyi məhsul satışına dair 1971-1975-ci illər üçün tapşırıqları vaxtından əvvəl ödəmiş, qaz çıxarılması planlarını artıqlaması ilə yerinə yetirmişlər [3]. Qaz çıxarılması 1966-1970-ci illərdəkinə nisbətən təqribən bir dəfə yarım artmışdır. Neft hesabı ilə üst-üstə neft və qaz çıxarılması 1975-ci ildə 27,1 milyon ton olmuşdur ki, bu da respublikada 1941-ci ildəki ən yüksək hasilatdan bir milyon ton çoxdur. “Azərneft” birliyi üzrə hasilatın azalması sürəti 1966-1970-ci illərdəki 7,2 %-ə nisbətən 4,3 %-ə enmişdir. Neft sənayesində geoloji – kəşfiyyat işlərinin səmərəsi xeyli artırılmış, 8 yataq, 22 neft və qaz mədəni kəşf edilmişdir. Neftin sənaye ehtiyatlarının artımı 1966-1970-ci illərdəkinə nisbətən üç dəfə, qazın sənaye ehtiyatlarının artımı isə iki dəfə çoxalmışdır. Azərbaycanda milyardıncı ton neft hasil edilmişdir.[2]

Göstərilməlidir ki, 1976-cı ilin yanvarında keçirilmiş XXIX qurultayda 1976-1980-ci illər ərzində neftçilər qarşısında daha mürəkkəb vəzifələrin dayandığı göstərilmişdir. 1980-ci ildə respublikada kondensatla birlikdə 22.150 min ton neft və 11 milyard kubmetr qaz çıxarmaq nəzərdə tutulmuşdur [2].

Tarixən Azərbaycanın əlverişli geostrateji və coğrafi mövqeyi ona həm Şərq – Qərb, həm də Şimal – Cənub əlaqələrində əsas körpü kimi çıxış etməyə imkan verib. Lakin müstəqil dövlətin olmaması və müstəqil siyasətin yürüdülməməsi səbəbindən bu əlverişli mövqedən Azərbaycanın maraqlarına uyğun şəkildə istifadə etmək mümkün olmamışdı [5]. Ümummilli Lider Heydər Əliyev cənablarının bu baxımdan Azərbaycan xalqı qarşısında misilsiz xidmətləri olmuşdur. Yalnız bu böyük dövlət xadiminin fəaliyyətindən sonra ölkəmiz bu imkanlardan yararlanmağa başlamışdır. Bu gün ölkənin istər regionda, istərsə də ümumilikdə dünyada tutduğu mövqe və rola nəzər salanda tam əminliklə söyləmək olar ki, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan öz tarixi missiyasını yerinə yetirmək imkanı əldə edib. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə gəlməsindən sonra respublikada köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz onun müdrikliyi, zəngin siyasi və dövlətçilik təcrübəsi, sarsılmaz qətiyyəti sayəsində Azərbaycan 1970-1980-cı illərdə keçmiş ittifaqın ən qabaqcıl respub-

likalarından birinə çevrilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş layihələr, tikilmiş müəssisələr bu gün də xalqımıza və dövlətimizə xidmət göstərir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında o illərdə sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində sürətli inkişaf və yüksəliş dövrü başlamış, güclü sənaye potensialı yaradılmışdır. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasının dinamik inkişafı məhz həmin illərdə təməli qoyulmuş potensiala əsaslanır.

Respublikada digər sahələrdə olduğu kimi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması da Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə əlaqədardır.

Ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin respublikamızın inkişaf perspektivlərinin sənaye potensialının gücləndirilməsi, xüsusən də elmtutumlu sahələrinin genişləndirilməsi ilə birbaşa bağlı olduğu qənaətinə gələrək, bu sahəyə böyük diqqət göstərdiyini və bu günkü inkişafın təməlini qoymasının şahidi oluruq.

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonunda Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafda ittifaq respublikalarından çox geridə qalırdı. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə bu mənzərə sürətlə dəyişməyə başladı. Həmin illərdə respublikanın sosial-iqtisadi sahələrinin inkişafına əvvəlki 50 ildə olduğundan 1,4 dəfə çox vəsait qoyulmuşdur. 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexi və emal müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş və istehsalat strukturlarına yeni texnologiyalar tətbiq olunmuşdur [6]. Respublikada milli gəlir 2,5 dəfə artmış, adambaşına düşən ictimai məhsul istehsalının artım tempi 2 dəfədən çox olmuşdur.

Onun səyi nəticəsində respublikamızda rabitə, elektronika sənayesi, informasiya texnologiyaları, kosmik tədqiqatlar sahəsi formalaşdırılmışdır. “Nord”, “Ulduz”, EHM kimi elm-istehsalat birlikləri, “Ozon”, “Billur”, “Peyk” və s. elektron və cihazqayırma zavodları işə salınmışdır. Müxtəlif elmi-tədqiqat institutlarının nəzdində “Kristal”, “Reqistr”, “Tellur”, “Kibernetika”, “Biotex”, “Mikroelektronika”, “Kaskad” kimi xüsusi konstruktor büroları fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Qeyd edilməlidir ki, belə innovativ müəssisələr təkcə Bakıda deyil, həmçinin Naxçıvanda, Mingəçevirdə, Gəncədə, Sumqayıtda, indiki Tərtər və Şirvanda da yaradılmışdır.

Ulu Öndərin birbaşa köməyi ilə Azərbaycana ilk böyük elektron hesablama maşını-BESM-6 gətirilmiş və “Respublika avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri– “RASU Azərbaycan” və müxtəlif kompüter şəbəkələri quraşdırılmışdır.[7]

Heydər Əliyev həmçinin bu sahədə çalışacaq kadrların yetişdirilməsinə çox ciddi diqqət yetirmişdir. Buna görə də 1970-1980-cı illərdə Elmlər Akademiyasında, universitetlərdə və sahə institutlarında elektronika, avtomatika və hesablama texnikası üzrə istedadlı alimlər və təcrübəli mütəxəssislər yetişdirildi, elektron avadanlıqlar istehsal edən zavodlar tikildi [4]. Kibernetika institutu, Kosmik Tədqiqatlar Mərkəzi, İnformasiya-Kommunikasiya Elm Mərkəzi, “Neftqazavtomatika” və digər elmi tədqiqat müəssisələri yaradıldı [4]. İndiki Bakı Dövlət Universiteti, Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Dövlət İqtisad Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti kimi ali təhsil müəssisələrində İKT ixtisasları üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün maddi-texniki baza yaradılmış, respublikadan kənarda kadrların hazırlanması geniş vüsət almışdır. Beləliklə, indi bütün dünya tərəfindən müasir sosial-iqtisadi tərəqqinin inkişaf sxemi kimi qəbul edilən “Universitet – İqtisadiyyat və Hökumət” üçqat spiral modelinin tətbiqini Heydər Əliyev Azərbaycanda həyata keçirdi.

Təbiidir ki, bütün yuxarıda göstərdiyimiz faktlar bir daha əyani şəkildə göstərir ki, 1969-1982-ci illərdə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında xalqımız sənaye və kommunikasiya sahəsində kifayət qədər böyük nailiyyətlərə imza atmışdır.

Açar sözlər: *sənaye, kommunikasiya, neft, qaz, istehsal.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 608 səh.

2. Azərbaycan KP –nın XXIX qurultayına Azərbaycan KP MK-nın hesabat məruzəsi. H.Əliyevin məruzəsi. “Kommunist” qəzeti, 29 Yanvar, 1976-cı il

3. Azərbaycan KP-nin XXX qurultayının materialları. H.Əliyevin məruzəsi.

4. “Azərbaycan”, 8 may, 2009-cu il.

5. “Xalq qəzeti”, 14 iyun, 2009-cu il

6. “Xalq qəzeti”, 1 may, 2013-cü il.

7. “Azərbaycan”, 3 may, 2013-cü il.

8. Народное хозяйство Азербайджанской ССР

к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник. Баку, 1972. 179 стр.

9.СССР в цифрах в 1976 году. М. «Статистика», 1977. 128 стр.

SUMMARY

This article deals with the development of Azerbaijan industry and communication in 1969-1982 s years when great nationwide leader Heydar Aliyev was in power Heydar Aliyev"s great role in the measures taken for the training of highly experienced specialists in the field of communication for our republic"s bright future has found its reflection in this article, too.

It is also spoken about the achievements gained in the branches of Azerbaijan industry in this article as well.

Key words: *industry, kommunikation, oil, gas, production.*

РЕЗЮМЕ

В этой статье говориться о развитии промышленности и коммуникации в Азербайджане во время руководства Гейдара Алиева в 1969-1982 годах.

А также говорится о подготовке высококвалифицированных кадров в области коммуникаций, которой Гейдар Алиев уделял большое внимание, учитывая их важность для будущего страны.

В упомянутой статье говориться также об успехах Азербайджана в области промышленности.

Ключевые слова: *промышленность, коммуникация, нефть, газ, производство.*

UOT 94 (479.24)

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVET HAKİMİYYƏTİNİN XALQ TƏHSİLİ SİSTEMİ SAHƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ SİYASƏT (1920-1930-CU İLLƏR)

SEVDA İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: sevdaismayilova@rambler.ru

Giriş

Azərbaycanın XX əsr tarixinin problemlərindən biri də sovet hakimiyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi siyasət olmuşdu. Aprel işğalından keçən bir il ərzində bolşeviklərin qanlı qırğınlarla müşayiət olunan zorakı tədbirləri nəticəsində Şimali Azərbaycanda, guya konstitusiyaya əsaslanan hakimiyyət orqanları formalaşdırıldı, sovet sosialist demokratiyası bərqərar oldu. Əslində isə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun parlamenti ilə müqayisədə, yeni yaradılan demokratiya formal demokratiya idi, sözün əsl mənasında kommunist diktaturası idi. Azərbaycanın bolşevikləşdirilməsi Moskvanın "vahid və bölünməz" imperiyanı bərpa etmək səylərinin nəticəsi idi. Azərbaycanın növbəti, son yüz ildə ikinci dəfə Rusiya tərəfindən işğalının bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, Azərbaycanın təbii sərvətləri və ilk növbədə nefti. İkincisi, Azərbaycanın geostrateji əhəmiyyəti. Onun ələ keçirilməsi Sovet Rusiyasına sonradan Ermənistan və Gürcüstanı işğal etməyə imkan verəcəkdi [12,s.203]. Beləliklə, bolşeviklər Azərbaycana qoşun yeridərək hakimiyyəti yerli kommunistlərə verməklə nəinki milli istiqlaliyyətə qarşı çıxmadılar, əksinə onun təminatının qarantı olduqlarını hər cür sübut etməyə çalışdılar. Bu, dərin düşünülmüş ssenariyə uyğun olaraq 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi Bakı və Azərbaycan əhalisinə müraciətində müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdi. Sovet dövründə bolşevik elitası Azərbaycanda yeni sovet mədəniyyəti formalaşdırmaq məqsədilə "mədəni inqilab" həyata keçirməyə başladı.1) İslam dini sıxışdırıldı. 2) Milli-mənəvi dəyərlər özəlləşdirildi. 3) Məzmunca milli, formaca sosialist mədəniyyəti yarandı. 4) Yeni sovet təhsili yaradıldı. 5) Yeni istiqamətli elm, ədəbiyyat və KİV formalaşdırıldı.1920-ci il mayın 15-dən vicdan azadlığı haqqında dekret qəbul olundu [11,s.14]. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1997-ci ilin 31 yanvarında Azərbaycan Elmlər Akademiyasinin rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdəki nitqində qeyd edirdi ki, XX əsr çox mürəkkəb bir əsrdir. Bu əsrdə dünyada və respublikamızın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr məlumdur. Ancaq bu XX əsrdə yaşadığımız ideologiyaya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olunmuşdur. Belə subyektivliyə və tariximizin bundan sonra da təhrif edilməsinə yol verməmək üçün mən bir neçə dəfə təklif verdim ki, XX əsrin tarixi necə var, elə də yazılsın [9,s. 187].

Sovet hakimiyyətinin xalq təhsili sistemi sahəsində həyata keçirdiyi siyasət

XX əsrin 20-30-cu illərində bütün Sovet İttifaqında olduğu kimi, Azərbaycanda da totalitar rejim, dövlət idarəçiliyində inzibati-amirlik sistemi təşəkkül tapdı. 28 aprel 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda mövcud olan təhsil sistemindən imtina edən bolşevik rejimi yeni sovet təhsil sisteminin yaradılmasını əsas məqsədlərdən biri kimi ön plana çəkdi. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının dekretinə əsasən "köhnə, eybəcər burjua məktəbləri" tam professional təhsil verən politexnik məktəblərlə əvəz olunmalı idi. Azərbaycanda "kommunist ideologiyasını" əsas tutaraq sovet hakimiyyəti mədəni yeniliklərə başlamışdı. Bu yeniliklər mərkəzdən inqilabi metodlarla aparılmalı idi. Xalqın mədəni yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, insanların həyatının demokratikləşdirilməsi sahəsində fəaliyyəti partiya xarakterli idi. Partiyanın rəhbərliyi olmadan heç bir məsələ həll edilmirdi. Partiyanın əsas vəzifəsi mədəniyyəti öz "ideologiyası" ruhunda xalqın sərvətinə çevirmək, standart mədəniyyət yaratmaq, zəhmətkeş kütlələri bu yöndə mədəni-tarixi quruculuğa cəlb etmək idi [13, s.51]. Kütlələrdə avtoritar şüur proletar sinfinin və partiyanın xeyrinə hər şeyin həll edilməsi ilə formalaşdırılırdı. Azərbaycanda yeni sosialist mədəniyyətinin yaradılması zamanı partiya və hökumət qeyd etdiyimiz şərtləri əsas tuturdu. Azərbaycanda sovetlərin mədəniyyət quruculuğu, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi partiya direktivləri, onun qərar və göstərişləri ilə idarə edilirdi. Mədəni quruculuğa rəhbərlik Xalq Maarif Komissarlığının əlində toplaşmışdı. Yeni qurulan cəmiyyətin mənəvi həyatının əsas sahələri - təhsil, elm, ədəbiyyat və incəsənət faktiki olaraq partiya, dövlət rəhbərliyinin nəzarəti altına alınırdı, "mədəni inqilabın" bütün gedişində "kommunist ideologiyası" həyata keçirilməli və sovet hakimiyyətinin əsas məqsədi olmalı idi. Tədris müəssisələrində təlim prosesini yeniləşdirmək, köhnə

dövrün ziyalılarını təhsil şəbəkəsində sovet hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa geniş cəlb etmək üçün cəhdlər göstərmək, milli müəllim kadrları hazırlamaq, yeni tədris vəsait və proqramları, mütərəqqi dərs metodikası tətbiq etmək tələb olunurdu [8, s.181-182]. 1920-ci ildə Xalq Maarif Nazirliyinin köhnə sistemi ləğv edildi, D.Bünyadzadənin sədr təyin edildiyi yeni Xalq Maarif Komissarlığı yaradıldı. Sovet dərslikləri, tədris planlarının hazırlanmasından ötrü 1920-ci ildə komissiya yaradıldı. Azərbaycanda formalaşdırılmış vahid təhsil sistemi dövlət və partiya nəzarətində idi. Savadlı müəllim heyətinin çatışmazlığı, xüsusilə qadın müəllimlərin azlığı azərbaycanlı qızların təhsil müəssisələrinə cəlb edilməsinə mane olurdu. Xalq təhsili orqanları qadınların vəziyyətinin spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan çətinlikləri aradan qaldırırdı. Azərbaycanda təhsilin tətbiqi kənd yerlərində düşmənçiliklə qarşılanırdı. Bəzi bölgələrdə kəndlilər övladlarının təhsil almasına mane olurdu. Sovet hakimiyyəti Azərbaycan xalqını öz mənəvi köklərindən uzaqlaşdırmaq üçün təhsil siyasətini bəhanə gətirərək ibtidai məktəbləri ilk növbədə dini məktəblərin mövcud olduğu kəndlərdə inşa etməyi vacib sayırdı [7, s.340]. Kənd məktəbləri nəzdində gənclər üçün axşam kurslarının açılması haqqında 1927-ci il oktyabrın 24-də qərar qəbul edildi [5, s.1]. Sonrakı dövrdə Azərbaycanda ibtidai təhsil geniş miqyas aldı. Müəllimlərin sayı 1920/21-ci tədris ilindəki 2611 nəfərdən 1925/26-ci tədris ilində 5232 nəfərə çatmışdı. Sovet hakimiyyəti ibtidai və orta məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsinə 1930-cu illərdə başladı. Azərbaycan XKS 1930-cu il avqustun 29-da "1930/31-ci tədris ilində ümumi ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi haqqında" qərar qəbul etdi. 1935-ci ildə qəbul olunmuş "Ümumtəhsil məktəbləri haqqında Əsasnamə"yə görə, Azərbaycanda ümumi təhsil üç pilləyə bölünürdü. 1932-ci ildə "İbtidai və orta məktəb tədris proqramları haqqında", 12 fevral 1933-cü ildə "İbtidai və orta məktəb dərslikləri haqqında" qərarlar verilmişdi. Ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərsliklər hazırlanarkən milli-mənəvi dəyər və xüsusiyyətlərimiz nəzərə alınmırdı. "Siyasi fənlər" hesab edilən tarix və coğrafiya Kommunist Partiyasının tam nəzarəti altında idi. Bu fənlərdən sosializm cəmiyyətinin qurucusu olacaq "yeni insan"ın, əslində isə sovet vətəndaşının formalaşdırılmasında əsas ideoloji silah kimi istifadə edilirdi. Müəllimlərin ümumi təhsil səviyyəsinin artırılmasına, ən başlıcası isə onların "ideoloji" tərbiyəsinə xüsusi fikir verilirdi. 1936-cı ildən başlayaraq müəllimlərin attestasiyası keçirilirdi. Bu qərar ilə partiyaya sadiq müəllimlər müəyyənləşdirilirdi, qohumları arasında "xalq düşməni" adını almış şəxslər isə məktəblərdən uzaqlaşdırılmalı idi.

Sovet hakimiyyətinin savadsızlığın ləğvi sahəsində həyata keçirdiyi siyasət

Əsas məqsəd sosialist ideologiyasına sahib olan, sovet rejiminə və mövcud quruluşa sədaqətli yeni gənc nəsil yetişdirməkdən və SSRİ-nin iqtisadi mənafeyinə tabe edilən və mərkəzdən planlaşdırılan sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri üçün savadlı yerli kadrlar hazırlamaqdan ibarət idi. 1920-ci illərdə bolşevik hökumətinin irəli sürdüyü yanlış tezisə görə Azərbaycan "başdan - başa savadsızlar ölkəsi"idi, buna görə də Azərbaycanda xalq maarifinin birinci dərəcəli vəzifəsi əhalinin savadsızlığını ləğv etmək hesab olunurdu. Əslində isə, əhalinin bir hissəsi dini məktəblərdə, xeyli hissəsi isə çar hökumətinin dövründə açılmış müxtəlif tipli ibtidai və orta məktəblərdə təhsil almışdı. XKS-nin qərarına əsasən 1921-ci ildən yaradılmış Mərkəzi Maarif İdarəsinin savadzılığın ləğv edilməsi sahəsində təxirə salınmaz öhdəlikləri var idi. Əhalini hamısını əhatə edən savadsızlığı ləğv etmə məktəbləri fəaliyyətə başladı. 1922-23-cü dərs ilində savadsızlığı ləğvetmə kurs və məktəblərində 14336 nəfər çalışırdı. Kəndlilərin savadsız əhalisini təhsilə cəlb etmək üçün qəzalarda səyyar məktəblər yaradılırdı. Savadsızlığın ləğvi işini vahid orqanda mərkəzləşdirdilər. XKS-nin sədri Q. Musabəyovun rəhbərliyi ilə 1923-cü ilin dekabrın 17-də "Savadsızlıqla mübarizə komitəsi" təşkil edildi [1,s.199]. Savad məktəblərində oxuyan zəhmətkeşlər üçün iş vaxtı iki saat azaldıldı. "Rədd olsun savadsızlıq cəmiyyəti" 1924-cü il iyulun 17-dən fəaliyyətə başladı. Daxili işlər komissarı H.Sultanov savadsızlığın əleyhinə yaradılmış cəmiyyətin sədri seçilmişdi. Kəndlilər və fəhlələr arasında savadsızlığın ləğvi təbliğ olunur, bunun üçün kampaniyalar, yığıncaqlar təşkil edilirdi. Yeniyetmələrin,16-35 yaş arası insanların bu kurslara cəlb edilməsinə diqqət yetirilirdi [3, s.49-50]. Kənd əməkçiləri içərisində savadsızlığı ləğvetmə kurs və məktəblərinin təşkilinə Torpaq və meşə işçiləri Həmkarlar İttifaqı yardım edirdilər. Təkcə 1925- ci ildə bu İttifaq klub və qırmızı guşələrdə muzdurlar üçün 24 savadsızlığı ləğvetmə məntəqəsi və 22 savad məktəbi təşkil etmişdi. Çox hallarda savad məntəqələri 20-25 əvəzinə 40-45 nəfərə xidmət edirdi. 1923-1924-cü tədris ilində 21480 nəfər savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrində ancaq əlifba savadı qazanmışdı. Onlardan 17008 nəfəri azərbaycanlı, o cümlədən 1287 nəfəri azərbaycanlı qadın idi [2, s.165].

Əlifba islahatları

Bolşevik istilasına qədər Azərbaycan xalqı ərəb əlifbasından istifadə etmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatının da əsası qoyulmuş, lakin ölkənin hərbi-siyasi çətinlikləri üzündən bu proses başa çatdırılmamışdı. Aprel işğalından sonra kommunistlər inzibati-amirlik sisteminin iradəsi olaraq yeni türk əlifbasına keçidi sürətləndirdilər. 1922-ci ilin mayında əlifbanın latınlaşdırılması işini aparan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Daimi Komitəsi yaradıldı. Komitə bütün qəzalarda şöbələrini açdı, hökumətin köməyi ilə (Ali İqtisadi Şura komitənin ehtiyacları üçün üç milyard manat məbləğində valyuta fondu ayırdı) yeni şrift, yeni əlifbada ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr etmək üçün lazımi texniki avadanlıq alındı, mütəxəssislər hazırlandı, əhali içərisində geniş izahat kampaniyasına başlandı [8,s.187]. 1923-cü il oktyabrın 20-də Azərbaycan SSR MİK-nın qəbul etdiyi "Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında" dekretinə uyğun olaraq bütün idarə və təşkilatlara kargüzarlığı həm əski, həm də yeni əlifbada aparmaq haqqında göstəriş verildi.1924-cü il 27 iyun "Yeni türk əlifbası haqqında" dekretə əsasən o, "dövlət və məcburi" əlifba kimi elan edildi. Lakin əhalinin əksəriyyəti hələ bu əlifba ilə tanış deyildi. Kommunistlərin məntiqinə görə əlifba islahatı sosializm cəmiyyətinin yeni keyfiyyətli insanını formalaşdırmaqdan, xalqların irəli getməsi üçün öz keçmişləri ilə əlaqələri qətiyyətlə qırmalarından ötrü bir vasitə idi. Əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zərurəti meydana çıxdı. Azərbaycan YTƏ Komitəsi "Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti" ilə birlikdə türkoloji qurultay çağırmaq qərarına gəldi. Qurultay Bakıda 1926-cı ilin fevralında açıldı [4, s.85]. Türkdilli xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynamış Birinci Ümumittifaq türkoloji qurultayda ərəb əlifbasının islahatı və latın əlifbasının qəbul edilməsi, milli terminologiyanın yaradılması və türk dilli xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, diyarşünaslıq, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında məsələləri müzakirə edildi, latın əlifbasına keçilməsinin mühüm əhəmiyyəti vurğulandı [13, s.112].

Vahid şəklə salınmış latın əlifbası Azərbaycanda 1932-ci ilin iyununda qəbul edildi. 1928-ci ildə Türkiyədə latın əlifbasına keçildikdən sonra türk dünyasının mənəvi birliyinin möhkəmlənəcəyindən qorxan sovet hakimiyyətinin göstərişi ilə 30-cu illərin ortalarında Azərbaycanda da rus-kiril yazı qrafikasına keçilməsi sahəsində "hərəkat" başlandı. Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında Azərbaycan SSR Ali Soveti 1939-cu il iyulun 11-də qanun qəbul etdi. Qanunda göstərilirdi ki, Azərbaycan yazısı 1940-cı il yanvarın 1-dən başlayaraq latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilsin. Kütləvi məktəblərdə yeni əlifbada dərs keçilməsinə və təlim verilməsinə 1940-cı il sentyabrın 1-dən etibarən ilk növbədə aşağı siniflərdə başlanılsın; bunun üçün qabaqcadan müəllim kadrları hazırlansın və məktəblər üçün yeni əlifbada lazımi dərsliklər nəşr olunsun. Dövlət idarələrinin, ictimai təşkilatların kargüzarlıq işləri və dövri mətbuat 1940-cı il yanvarın 1-dən etibarən tədricən yeni əlifbaya keçirilsin [6, s.1].

Göründüyü kimi, iki onillikdə iki dəfə əlifba dəyişdi. SSRİ rəhbərliyi heç bir zərurət olmadan, sırf siyasi məqsəd güdərək əlifbanı yenidən dəyişdi. M.Ə. Rəsulzadənin göstərdiyi kimi, mədəniyyətin ruslaşdırılması bu, Azərbaycanın həqiqi bir faciəsi idi. Sovetləşdirmənin ilk dövrlərində bu siyasət mədəniyyətin "formaca milli, məzmunca kommunist" olmasından bəhs edən bolşevik formulu ilə maskalanırdı. Sovet hökuməti əvvəlcə ərəb hərfləri ilə yazmağa icazə verirdi. Lakin sonra sovet mədəniyyət xadimləri Azərbaycan ədəbiyyatını dayandığı öz mədəni və tarixi köklərindən qoparıb, onu və onunla bərabər xalqın mədəniyyətinin bütün sistemini yeni sovet yoluna salmaq istədilər [10, s.98].

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR, sovet hakimiyyəti, xalq təhsili, əlifba islahatları, savadsızlığın ləğvi, kommunist ideologiyası.*

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanın XX əsr tarixinin problemlərindən biri də sovet hakimiyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi siyasət olmuşdu. Əhalinin savadlanması üçün məktəb quruculuğu və ibtidai ümumi təhsil, savadsızlığın ləğvi, dil, əlifba sahəsində tədbirlər həyata keçirilmişdi. Azərbaycanda "kommunist ideologiyasını" əsas tutaraq sovet hakimiyyəti mədəni yeniliklərə başlamışdı. Yeni təhsil sisteminin yaradılmasında sovet hakimiyyətinin əsas məqsədi sovet rejiminə və mövcud quruluşa sədaqətli yeni gənc nəsil yetişdirmək, savadlı yerli kadrlar hazırlamaqdan ibarət olmuşdu. Türkiyədə latın əlifbasına keçildikdən sonra türk dünyasının mənəvi birliyinin möhkəmlənəcəyindən qorxan SSRİ rəhbərliyi əlifbanı yenidən dəyişmiş, Azərbaycan yazısının latin əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun qəbul etmişdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, f.1, siy.4, s.v.10.

2. ARPİİİSSA , f.1, siy.5,s.v. 60.

3. ARPİİİSSA , f.1, siy.6,s.v. 201.

4. ARPİİİSSA , f.1, siy.9,s.v. 358.

5. ARPİİİSSA , f.1, siy.10,s.v. 21.

6. ARPİİİSSA , f.1, siy.32,s.v. 694.

7. ARPİİİSSA, f.1, siy.74,s.v. 256-260.

8.Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VI cild. Bakı: "Elm", 2008, 568 s.

9.Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 8-ci kitab. Noyabr, 1996 - mart, 1997. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Bakı: Azərnəşr, 1998, 488 s.

10.Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991,112 s.

11.Vahid Ömərov. Səs. 2012. 27noyabr. S.14. http://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/noyabr/279755.htm

12.Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана . Москва: Флинта, 2010, 424 с.

13.Мусаева Т.А. Культура Азербайджана на рубеже эпох (20-30-е годы XX столетия), Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 376 с.

SEVDA ISMAYILOVA
Associate Professor of Baku State University
Doctor of Philosophy in History

THE POLICY IMPLEMENTED BY THE SOVIET GOVERNMENT IN THE FIELD OF PUBLIC EDUCATION SYSTEM IN THE AZERBAIJAN SSR (1920-1930 YEARS)

SUMMARY

The presented article examines the measures taken by the Soviet government in the Azerbaijan SSR in 1920-1930 to establish the Soviet system of public education and their essence. The main purpose of the study is to show the main policy of the Soviet government in creating a new education system in Azerbaijan, to raise a new generation of young people loyal to the Soviet regime and the existing system, to train educated local staff. It was emphasized that history and geography, which are considered "political subjects", are under the complete control of the Communist Party, and that these subjects are used as the main ideological weapon in the formation of the "new man" who will be the founder of the socialist society, and in fact, the Soviet citizen. The article also examines the essence of the Soviet government's policy in the elimination of illiteracy, alphabet reforms in Azerbaijan.

Keywords: *Azerbaijan SSR, Soviet power, public education, alphabet reforms, elimination of illiteracy, communist ideology.*

СЕВДА ИСМАИЛОВА
доцент Бакинского Государственного Университета
доктор философии по истории

ПОЛИТИКА, ОСУЩЕСТВЛЯЕМАЯ СОВЕТСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ В ОБЛАСТИ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1920-1930-Е ГОДЫ)

РЕЗЮМЕ

В представленной статье рассматриваются меры, предпринятые советским правительством в Азербайджанской ССР в 1920-1930-е годы по созданию системы народного образования и их сущность. Основная цель исследования - показать основную политику советского правительства в создании новой системы образования в Азербайджане, воспитать новое поколение молодых людей, лояльных советскому режиму и существующей системе, подготовить образованные местные кадры. Подчеркивается, что история и география, считающиеся «политическими предметами», находился под полным контролем Коммунистической партии, что из этих предметов использовался в качестве главного идеологического оружия в формировании «нового человека» - основателем социалистического общества, советского гражданина. В статье рассматриваются также, сущность политики советского правительства в Азербайджане, в области народного образования, ликвидации неграмотности, реформа алфавита.

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР, советская власть, народное образование, алфавитная реформа, ликвидация неграмотности, коммунистическая идеология.*

UOT 94 (479.24)

NADİR ŞAH ƏFŞARIN 1726-1736-CI İLLƏR FƏALİYYƏTİ TARİXİ TƏDQİQATLARDA

SƏBİNƏ ALIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti. Tarix fakültəsi, "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının əyani doktorantı

E-mail: sabinalyeva@mail.ru

Nadir şah Əfşar Asiyanın son sərkərdəsi adlandırılaraq dünya tarixində özünəməxsus yeri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Belə bir şəxsiyyətin araşdırılması, təbii ki, hər zaman diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq, obyektiv aparılmamışdır. Çünki tədqiqatçının yaşadığı mühit və hakim sinfin ideologiyası hər zaman araşdırılan mövzuya təsirsiz ötüşmür.

Nadir şahın araşdırılması zamanı da bu hallar özünü göstərmişdir. Sovet dövründə aparılan tədqiqat işləri öz əhatə dairəsinə, akademik səviyyəsinə, orijinallığına görə tamamilə fərqlənir. Sovet dövrü tarixçiləri Əfşar şahı uğurları ilə deyil, uğursuzluqları ilə göstərməyə çalışmış, onun dünya hərb tarixinə gətirdiyi yenilikləri qabarıq göstərməmişlər. Buna rəğmən sovet tarixçiləri də Nadirin danılmaz zəkası haqqında mənfi fikir söyləməmişlər. Əslində, Nadir şah şəxsiyyəti ilə bağlı sovet dönəmində mənfi fikirlərin söylənilməsi dövrün tələblərini nəzərə alsaq normal qarşılanmalıdır. Həmin dövrdə Nadiri qəddar, acımasız, həmçinin, Azərbaycanın sərkərdəsi, hökmdarı kimi deyil, düşməni kimi göstərməyə çalışmışlar. Çünki Nadir şah rusların Qafqazla bağlı planlarını alt-üst etmiş, onları Şimali Qafqazdan və Azərbaycanın şərqindən qovub çıxartmışdı. O, rusların canına qorxu salaraq, onları XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycana tərəf gəlmələrinə mane olduğundan, yalnız Nadir şahın öldürülməsindən və Azərbaycanın xanlıqlara bölünməsindən istifadə edərək onlar işğal prosesini həyata keçirə bilmişlər. Nadir şah Əfşar imperiyası Azərbaycanın növbəti müstəqilliyindən sonra Vətən tarixşünaslığında yenidən obyektiv araşdırılmağa başlanılmışdı. Məhz bu dövrdən Əfşar imperiyasının qurucusuna layiq olduğu qiymət verilməyə başlanıldı.

Bildiyimiz kimi, Nadirqulunun siyasi meydana çıxdığı zamanlarda Səfəvi imperiyası artıq süqutun astanasında olan bir dövlət idi. Rəhimə Dadaşova "Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)" əsərində həmin dövr haqqında qeyd edir ki, XVIII əsrin birinci yarısında Səfəvi imperiyası tarix səhnəsindəki ən ağır illərini keçirirdi. Çünki XVIII əsrin 20-ci illərində istər Rusiya, istər Osmanlı Səfəvilər dövlətinin tənəzzülündən istifadə edərək Azərbaycanı ələ keçirmək üçün açıq-aşkar müdaxiləyə başlamış, 1722-1725-ci illər arasında Azərbaycan uğrunda mübarizənin sonunda Rusiya və Osmanlı Azərbaycanı öz aralarında bölüşdürmüşlər. Eyni zamanda əfqanlar Şah Hüseyni taxtdan salıb hakimiyyəti ələ almışdılar (Dadaşova, 2003).

Fikrimizcə, bütün bunlar artıq tarix səhnəsinə güclü bir liderin gəlməsini labüd edən səbəblər idi. Araşdırmamıza əsasən göstərilir ki, Nadirqulu ağıllı, uzaqgörən olduğu üçün əfqanların əlində oyuncaq olmuş Səfəvi dövlətini xilas etməyə müvəffəq olmuşdu. Nadirqulu siyasi səhnəyə çıxıb, şahzadə Təhmasib Mirzəyə yardım edərək taxt-tacını bərpa etmək sözünü də verir. Lakin Nadirqulunun şahzadə Təhmasib Mirzə ilə əlaqə qurması haqqında tarixi mənbələrdə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Mehman Süleymanov "Nadir Şah" əsərində Məhəmməd Kazım Mərvin "Aləm Ara-ye Naderi"yə əsərinə istinadən yazır ki, Təhmasib Mirzə Fətəli xan Qacar ilə birlikdə qoşun toplayan zaman Nadirin igidliyi, qoçaqlığı haqqında fikirlər şimal əyalətlərə də yayılmışdı. Təhmasib Mirzə əyanı Həsənəli bəyi Nadirqulunun yanına göndərib, xidmət üçün dəvət edir. Şahzadə Təhmasib Qacarla birlikdə güclü qoşun yaradıb Xorasan vilayətini azad etmək istəyirdi. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, Nadirin Xorasan hakimi Məlik Mahmudla gərgin münasibəti Təhmasib Mirzəyə də məlum idi. Nadir Təhmasib Mirzənin təklifinə müsbət cavab verir, hədiyyələr ilə onu geri göndərir. Amma Nadir ilə Təhmasib Mirzənin qoşunlarının birləşməsi bəzi tayfaların Xorasanın şimal-şərqində qiyam qaldırması səbəbindən bir qədər ləngiyir (Süleymanov, 2010).

Lawrence Lockhart isə "Nadir Şah" əsərində bu hadisəni belə göstərir ki, Təhmasib 1726-cı ilin əvvəllərində Nadirin cəsurluğundan xəbər tutdu. Hərfi mənası dövlətin yoxlayıcısı olan müafirül-məmalik Həsənəli bəyi göndərir ki, Nadir haqqında məlumat toplasın. Görünür Nadir ona yaxşı təsir bağışlayır ki, Nadiri Təhmasib Mirzənin Əbivərddəki nümayəndəsi təyin edir (Lockhart, 2018).

Elnur Hüseynov isə "Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə" adlı namizədlik işində qeyd edir ki, Hüseyn Şah Səfəvi əfqanlara təslim olduqdan sonra oğlu Təhmasib Mirzə atasının yerinə özünü şah elan etmək arzusunda olmuşdu. Lakin Təhmasib Mirzənin sərkərdəlik məharəti olmadığı üçün özünə müttəfiq axtarıb və Astrabad hakimi Fətəli xan Qacarı tapmışdı. Lakin tezliklə onun təsiri altına düşdüyü üçün yeni müttəfiq axtardığı zaman Nadirqulunun təklifinə müsbət yanaşmışdır. Həmin dövrün mənbələrində göstərilir ki, Nadirqulu o dövrdə Qulu xan adlanırdı. 6 minlik qoşunu yaxşı silahlanmış, təlim görmüş və döyüş təcrübəsindən keçmişdi. Təhmasib Mirzəyə Xəzərboyunda, Tabasaran əyalətində və Astrabadda olan qoşun rəhbərləri kömək üçün gəlirdilər. Nadirqulu Təhmasib Mirzəyə öz xidmətini təklif edib, and içdi ki, əgər ki şahzadə ona birinci vəzir vəzifəsinə verərsə, qarşılığında taxtını bərpa edib, əfqanları ölkədən çıxaracaqdır. Şahzadə Təhmasib sevincək bu təklifi qəbul edir, hətta Nadiri özündən sonra ikinci şəxs hesab etdiyini göstərmək üçün Nadirin adını öz adı ilə əvəz edərək ona "Təhmasib Qulu" xan adını verir. Nadirqulu həmin gündən sonra Təhmasib Qulu xan adlandırılır (Hüseynov, 2006).

Məşhəd şəhərinə Təhmasib Mirzənin birləşmiş qoşunu ilə daxil olması haqqında Məhəmməd Hüseyn Qüddüsi "Nadir-Namə (Nadir şah Əfşarın həyatı)" əsərində yazır ki, Təhmasib Mirzə iki qüvvəli həmkarı (Fətəli xan və Nadir – A.S) ilə 1139-cu il məhərrəm ayının 22-də (19 sentyabr 1726-cı il - A.S) Xəbuşandan Məşhədə yola düşdülər. Fətəli xan ilə Nadir arasında yolda rəqabət yarandı. Nəticədə Nadir Təhmasib Mirzənin inandıra bildi ki, Məşhədi ələ keçirə biləcəkdir. Lakin, Nadir istəyinə nail ola bilmədi. O düşünürdü ki, qoşunu ilə gedib Məlik Mahmudun ordusunun bir hissəsi məhv edə biləcəkdir. Amma Nadir nə özünün topxanasının olmamasını, nə də Məşhəd qala divarlarının qalınlığını və möhkəmliyini nəzərə almadığı üçün, sadəcə Məşhədi mühasirəyə almaqla kifayətlənmişdi. Xavər Təbii məqbərəsi yaxınlığında isə artıq Fətəli xanla Nadir arasındakı mübarizə qanlı mübarizəyə çevrilmişdi (Quddusi, 2017).

L.Lockhartın göstərilən əsərində yazdığına görə, Nadir Təhmasib Mirzəni inandıra bilir ki, Fətəli xan Məlik Mahmudla birlikdə səfər ayın 14-də (1726-cı il oktyabr ayının 11-də - A.S) onu (Təhmasibi - A.S) sui-qəsdlə öldürəcəklər. Bundan sonra, Şahzadə Təhmasib Fətəli xanı öldürmək istəsə də, Nadir zindana salınmasının kifayət olduğunu söyləyir. Şahzadə Təhmasib isə Nadirin fikri ilə razılaşsa belə, Fətəli xanın ölüm hökmünü verir. Buradan aydın olur ki, Nadirin razılığı olmadan ölüm hökmü həyata keçirilir.

M.H.Quddusi isə göstərilən əsərində bu hadisəni bu cür göstərib ki, Fətəli xan Nadirlə Təhmasib Mirzəyə təsir etmək uğrunda savaşırdılar. Kim bu savaşda qalib gəlsə, Təhmasibi öz təsiri altına alacaqdı. Bunun üçün də Fətəli xan Təhmasib Mirzənin Nadirlə görüşməsindən əvvəl ondan icazə istəmişdi ki, Gürgana gedib qoşun toplayıb gəlsin. Əslində o, bu üsulla müharibədən yaxasını qurtarmaq istəmişdi. Təhmasib onun bu əməlindən şübhələnib Nadirə əmr verdi ki, onu öldürsün. Nadir isə onun öldürüldüyü halda qacarlıların qiyam edəcəyini nəzərə alaraq sadəcə Kəlatda zindana atılmasını söylədi. Təhmasib Mirzə razılaşsa da, gizlin əmr verib Fətəli xanı öldürtdü. Qacar eli qiyam etməsin deyə də, bir sıra ordu başçılarını da həbs etdirdi. Ordunun baş komandanlığını Nadir xana tapşırdı (Quddusi, 2017).

M.Süleymanov göstərilən əsərində mənbələrə istinadən yazır ki, Nadir Fətəli xanın öldürülməsindən sonra özünü ondan daha üstün göstərmək üçün bütün bacarıqlarını göstərməyə çalışmışdı. Məlik Mahmud isə şah qoşunlarını məğlub etmək üçün Fətəli xanın öldürülməsini fürsət bilmişdi. Onun qoşununu qaladan çıxardıb şah qoşunları üstünə göndərməsi qərarı Nadiri çox sevindirmişdi. Nadir bütün qoşunlarını qruplaşdıraraq döyüşə hazır vəziyyətə gətirmişdi. Nadirin düzgün strategiyası nəticəsində Məlik Mahmudun topları belə aciz qalmışdı. Nadir Məlik Mahmudun ordusuna ciddi ziyan vuraraq bir neçə təcrübəli sərkərdəsinin öldürülməsinə, Məlik Mahmudun qalaya geri çəkilməsinə nail olmuşdu. Artıq Məlik Mahmudun adamları belə Nadirlə döyüşün asan olmayacağını anladıqları üçün, bir neçə şəxs Nadirlə əlaqə yaratmağa çalışmışdılar. Onlardan biri də Məlik Mahmudun sərkərdələrindən olan Pir Məhəmməd olmuşdu. O, Nadirlə olan razılığına görə, gecə Mirəli darvazasının mühafizəçilərini zərərsizləşdirib, qapıları Nadirin qoşunları üçün açmalı idi. Pir Məhəmməd razılaşmaya əməl etmiş və Nadir 12 minlik qoşun ilə qalaya daxil olmuşdu. Mənbələrə görə, döyüş zamanı Nadir özü də əlində qılınc düşmən ilə döyüşmüşdü (Süleymanov, 2010).

Tez bir zamanda Məşhəddə Məlik Mahmud hakimiyyətinə tamamilə son qoyuldu. Təhmasib Mirzə Məşhədə gələrək İmam Rzanın qəbrini ziyarət etmişdi. Məlik Mahmud hakimiyyətini istəməyən əhali də

Təhmasib Mirzənin gəlişini, sevinclə qarşılamışdılar. Təhmasib Mirzə Məşhədin alınmasına çox sevinmiş, lakin taxt tacı olmadığı üçün Nadirə Təhmasibqulu adını verməklə kifayətlənmişdi (Süleymanov, 2010).

Nadirin "Təhmasibqulu" adını alması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilir. L.Lockharta görə, Fətəli xanın öldürülməsindən sonra Nadir fəaliyyətsiz Təhmasib Mirzəni inandırır ki, rəhbərlik işlərini ona verməli, bir sıra təyinatlar həyata keçirilməlidir. Təhmasib Mirzə bu zaman Nadiri həm qorçubaşı təyin edir, həm də ona Təhmasibqulu adını verir (Lockhart, 2018). L.Lockhartın bu fikirlərini M.H.Quddusi də öz əsərində təsdiqləyir. O, da Nadirin Təhmasibqulu adını almasını Fətəli xanın öldürülməsindən sonra olduğunu yazır. Lakin bəzi tarixçilər lap elə ilk görüşlərində Təhmasib Mirzənin bu adı Nadirə verdiyini söyləyirlər.

1743-1744-cü illərdə Azərbaycanda olmuş Conas Hanvey Təhmasibqulu adının verilməsinin Nadirin Məşhəd şəhərini azad etməsi ilə əlaqəli olduğunu məlumat vermişdi. Əslində bizim fikrimizcə də C. Hanveyin məlumatı həqiqətə daha uyğundur.

M.Süleymanov göstərilən əsərində qeyd edir ki, Nadir və Təhmasib Mirzə Məşhəddə olduqları zaman, Sarılı, Yumurlu və Təkə türkmənlərin qiyam etdikləri xəbərini alırlar. Nadir əfqanlara yürüş hazırlığında olduğu üçün, qiyamı yatırmağa qardaşı İbrahim xanı göndərmiş, amma İbrahim uğursuz olduğu üçün özü gedib qiyamı yatırmış, sabitliyi bərpa etmişdi. 1729-cu ildə növbəti dəfə Məşhədə gələn Nadir əfqanlara qarşı döyüş hazırlıqlarına qaldığı yerdən davam etmişdi (Süleymanov, 2010).

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Nadirin əfqanlarla döyüşü zamanı, onun qoşunu əfqanların qoşunundan say baxımından azlıq təşkil etsə də, Nadirin qoşunu qalib gəlmiş, 1729-cu ilin dekabr ayına qədər düşməni ölkədən qova bilmişdi. (Süleymanov, 2010). Qeyd edə bilərik ki, heç şübhəsiz, uğurun əsas səbəbi Nadirin düzgün strategiyası, qorxmazlığı və ağlı olmuşdu.

Cahangir Hüseyn Əfşar "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" əsərində yazır ki, Təhmasib Mirzə şah olduqdan sonra qonşu dövlətlər tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmağa çalışır ki, ilk olaraq Osmanlılardan işğal etdikləri əraziləri tərk etmələrini tələb edir. Qarşılığında rədd cavabı alır ki, bu da Nadirin osmanlılara qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başlamasına səbəb olur. Amma Nadir əfqanların Xorasana hücum xəbərini eşidən kimi Xorasana gedir. Şah II Təhmasib öz itirilmiş nüfuzunu bərpa etmək üçün osmanlılar ilə müharibəni özü davam etdirir, lakin məğlub olaraq 1732-ci ildə Kirmanşah sülhünü imzalamağa məcbur olur (Əfşar, 2014). Müqavilənin şərtləri 7 cildlik Azərbaycan tarixinin III cildində göstərilmişdir ki, İrəvan, Gəncə, Şamaxı və Tiflis şəhərləri ilə birlikdə Şirvan vilayəti, həmçinin Dağıstan Türkiyə (Osmanlıya - A.S.), Təbriz və Kirmanşah şəhərləri İrana (Səfəvilərə - A.S.) qaytarılmışdı. (Azərbaycan Tarixi, III cild, 2007).

Türk tarixçi Sertaş Sarıçiçek "Safeviler döneminde İran'da Avşarlar" adlı yüksek lisanz tezində qeyd edir ki, Xorasandan geri dönən Nadir xan Şah II Təhmasibin osmanlılar ilə rüsvayçı sülh bağlamasınına görə onu xalqın gözündən salmaq üçün, əyyaşlığını, hakimiyyəti idarə edə bilməməsini rəhbər tutaraq hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb, 8 aylıq Abbası taxta çıxarır, özünü isə onun naibi elan edir (Sarıçiçek, 2016).

II Şah Təhmasibin taxtdan endirilməsi ilə əlaqəli isə C.H.Əfşar E.A.Belyayevin "Orta əsrlərdə İran" əsərinə istinad edərək yazır ki, Kirmanşah sülhü II Şah Təhmasibin tacını itirməsinə səbəb oldu ki, onsuz da tac onun ağılsız başında çox zəif görünürdü (Əfşar, 2014).

1732-ci il avqust ayının 22-də taxtdan endirilən II Şah Təhmasibin yerinə, III Şah Abbas adı ilə M.Süleymanova görə 7 aylıq, L.Lockhart və M.H.Quddusiyə görə isə 8 aylıq oğlu Abbas şah elan edildi. Tac qoyma mərasimi M.H.Quddusinin əsərində göstərilir ki, hicri tarix ilə 1145-ci il rəbiüləvvəl ayının 17-də (1732-ci il sentyabr ayının 7-də - A.S.) baş tutmuşdu. Belə ki, kiçik şəhzadənin beşiyi taxt otağına gətirilmiş, Nadir xan Əfşar tərəfindən onun başına tac, yanına isə şahlıq qılıncı qoyulmuşdu (Quddusi, 2017). Hakimiyyəti tamamilə öz əlinə keçirən Nadir xan artıq Təhmasibqulu adından imtina etmiş, naibüssəltənə (səltənət vəkili - A.S.) və vəkilüddövlə (dövlətin vəkili - A.S.) adlarını qəbul etmişdi. Naibüssəltənə Nadir xan osmanlılar ilə bağlanmış Kirmanşah sülhünü ləğv etmiş, 1723-cü ildən ələ keçirilən torpaqların geri qaytarılmasını Osmanlı Sultanı I Mahmuddan tələb etmişdi. Lakin Osmanlı Sultanı I Mahmud rədd cavabı, müharibənin başlamasına səbəb olsa da, müharibə Nadir xanın qələbəsi ilə bitmiş, Bağdad sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Lakin müqavilənin şərtlərinə də razılığa gələ bilmədikləri üçün müharibə yenidən alovlanmışdı (Əfşar, 2014).

C.H.Əfşar göstərilən əsərində Tofiq Mustafazadənin "XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində

Osmanlı Azərbaycan münasibətləri" əsərinə istinadən yazır ki, Nadir Osmanlı dövlətinin zəbt etdiyi Şirvan ərazisinə hücum etmiş, müqavimətsiz 1734-cü il avqust ayının 24-də Şamaxını ələ keçirmiş, şəhərin dağıdılmasını əmr etmişdi (Əfşar, 2014). Nadir xanın bu addımı atmasına səbəb əslində Şamaxının XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən hər zaman üsyanların baş şəhəri olması olmuşdu. Tahirə Həsənzadə "XVIII – XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri" əsərində göstərir ki, Şamaxı Təhmasibqulunun qoşunu tərəfindən dağıdıldığından o, Yeni Şamaxı adlandırılan Ağsu şəhərini saldırıb, əhalini oraya köçürtmüşdü (Həsənzadə, 2013). Bundan sonra Nadir 1734-cü ildə Şimali Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı dövlətinin əsas dayaq nöqtəsi olan Gəncə şəhəri ətrafına yaxınlaşmış və təslim olmaları üçün təhdid məktubları göndərmişdi. Lakin məktubu alan şəxslər yalnız padşahın əmrdən sonra təslim ola biləcəklərini söyləmişdilər. C.H.Əfşar M.K.Mərvin "Aləm Ara-ye Naderi" əsərinə istinadan yazır ki, Nadir xan cavab məktubunu gözlədiyi zaman, Gəncəli paşa şəhərə çoxlu azuqə toplayaraq, şəhərin möhkəmləndirilməsi ilə məşğul olmuşdu. Belə olduqda Nadir xan şəhərə aramsız hücum etməyə başlamışdı. Şəhərin paşası isə İrəvan və Qars şəhərlərindən kömək gələcəyinə arxayn olsalar da, istəkləri baş tutmamışdı. Nadir xan Əfşar Gəncə ətrafında kiçik bir dəstə qoyaraq 1735-ci ildə Qarsa hücum etmiş, Osmanlı paşası Abdulla paşanın ordusunu darmadağın etmiş, Qarsı ələ keçirmişdi. Bu qələbədən sonra döyüşün mənasız olduğunu başa düşən Tiflis, Gəncə, İrəvan şəhərləri təslim olmuşdu (Əfşar, 2014).

M.Süleymanovun yazdığı kimi, Nadir ağlı və sərkərdəlik məharəti ilə Şərqin böyük imperiyalarından biri olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazdan çıxartmış, Səfəvi dövlətinin mütləq hakimiyyətini gücləndirmişdi (Süleymanov, 2010).

T.Həsənzadə göstərilən əsərində qeyd edir ki, Təhmasibqulu xan Qafqazda apardığı döyüşlər nəticəsində Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanda əraziləri düşmən əlindən azad etmiş, ərazidə nizam-intizam yaratmışdı. Bu zaman Bakı və Dərbənd şəhərləri ruslar tərəfindən boşaldılmış, 1735-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövləti ilə Rusiya arasında Gəncə müqaviləsi imzalanmışdı. (Həsənzadə, 2013).

L.Lockhart "Nadir Şah" əsərində qeyd edir ki, Gəncə müqaviləsinin imzalanmasından sonra ruslar iki həftə ərzində Bakını, iki ay ərzində isə Dərbəndi boşaltmaq öhdəliyini götürmüş, Səfəvilər isə bunun qarşılığında Rusiya ilə əbədi müttəfiq olmağı, Bakı və Dərbəndi heç kimə güzəştə getməməyi vəd etmişdilər (Lockhart, 2018).

Nadir xan Əfşar həm osmanlıları, həm də rusları Azərbaycan Səfəvi dövlətinin sərhədlərindən çıxartdıqdan sonra mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməyə, iri feodalların gücünü zəiflətməyə başlamışdı. Bu səbəbdən 1735-1736-cı illərdə Dağıstanda ona qarşı itaətsizlik göstərən dəstələri çoxsaylı qurbanlar hesabına belə olsa məhv edib, 1736-cı ildə çağırdığı Muğan qurultayında öz hakimiyyətini bərqərar etmişdi.

Nəticədə qeyd edə bilərik ki, araşdırmamızda Nadirin 1726-1736-cı illərdəki fəaliyyəti ilə əlaqəli ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edərək, Nadirqulu ilə Təhmasib Mirzənin müttəfiqliyinin Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin taxtı üçün müsbət nəticələrini göstərdik, Nadir Əfşarın süqutun astanasında olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətini düşmən əlindən xilas etməsini, Təhmasibqulu xanın Rusiya və Osmanlı qoşunlarını Qafqazdan çıxartmasını dövrün mənbələrinə və tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edərək araşdıra bildik. Sonda qeyd edə bilərik ki, Nadir xan Əfşar olmasa bəlkə də, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin mövcudluğu daha qısa olacaq, ölkə əfqanların, rusların və osmanlıların əlində oyuncağa çevriləcəkdi.

XÜLASƏ

Nadir şah Əfşar orta əsrlər tarixinin sonuncu ən parlaq şəxsiyyətidir. Məhz elə bu səbəbdən, Şərqin sonuncu Fatehi adlanır. Ağlı və cəsarəti hər zaman onu irəliyə aparmışdı. Süqutun astanasında olan Səfəvilər dövlətini işğaldan qurtarmış və Təhmasib Mirzəyə haqqı olan şahlıq taxtını vermişdi. Nadir Əfşar Şah II Təhmasib zamanından başlayaraq 1736-cı ilə kimi Səfəvilər dövlətinə xidmət etmiş, ölkəni xarici düşmənlərdən təmizləmiş, dövlətin itirilmiş nüfuzunu bərpa etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: *Nadir xan, Səfəvilər dövləti, Şah II Təhmasib*

SUMMARY

Nadir Shah Afshar is the last most brilliant personality of medieval history. It is for this reason that he is called the last Conqueror of the East. His mind and courage always carried him forward. The Safavids, which were on the verge of collapse, saved their state from occupation and gave rightful royal throne

to Tahmasib Mirza. Nadir Afshar served the Safavid state from the time of Shah Tahmasib II until 1736, cleansed the country of foreign enemies, and tried to restore the lost influence of the state.

Keywords: *Nadir khan, Safavid state, Shah Tahmasib II.*

РЕЗЮМЕ

Надир Шах Афшар — последняя ярчайшая личность средневековой истории. Именно по этой причине его называют последним завоевателем Востока. Его разум и тело всегда несли его вперед. Сефевиды, находившиеся на грани краха, спасли свое государство от оккупации и отдали законный царский престол Тахмасибу мирзе. Надир Афшар служил государству Сефевидов со времен шаха Тахмасиба II до 1736 года, очищал страну от внешних врагов и пытался восстановить утраченное влияние государства.

Ключевые слова: *Надир-хан, государство Сефевидов, шах Тахмасиб II.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cahangir Hüseyn Əfşar (2014). Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti. Bakı, n.y., 33, 252, 57-60

2. Elnur Hüseynov (2006). Azərbaycan Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Namizədlik dissertasiyası, Bakı. 23, 26

3. Tahirə Həsənzadə (2013). XVIII – XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri. Bakı, Elm və Təhsil nəşriyyatı. 33-34

4. Lawrence Lockhart (2018). Nadir Şah. Bakı, Qanun Nəşriyyatı. 32, 33, 37, 365- 368, 373-375

5. Mehman Süleymanov (2010). Nadir Şah. Tehran, Neqare Endişe. 5, 126-129, 271-278

6. Məhəmməd Hüseyn Quddusi (2017). Nadir-Namə/Nadir Şah: Nadir Şah Əfşarın həyatı. Bakı, Kitab Klubu MMC. 20-26, 38-39

7. Rəhimə Dadaşova (2003). Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı, Nurlan nəşriyyat. 213-223

8. Sertaş Sarıçiçek (2016). Safeviler döneminde İran'da Avşarlar. Yüksek lisans tezi, Ankara. 136-137

UOT 94 (479.24)

QARABAĞIN ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİNİN SİYASİ HƏYATINDA ROLU

AYNUR HƏŞİMOVA
Bakı Dövlət Universitetinin "Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika" kafedrasının doktorantı

E-mail: aynur.hashimova@arti.edu.az

Qarabağ Azərbaycanın qədim tarixi ərazisi olmuş, Kiçik Qafqaz dağlarından tutmuş Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə etmişdir. Tarixi mənbələr sübut edir ki, bu ərazi qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur.

Məlumdur ki, Qarabağ orta əsrlər dövründə Araz çayından Sınıq körpüyə qədər, bütövlükdə Kür-Araz hövzəsini əhatə etmişdir. Buna görə də yazılı mənbələrdə orta əsrlər dövrü Qarabağından bəhs olunarkən "Arran Qarabağı" ifadəsi işlənilmişdir [1].

Qarabağ qədim dövrlərdən əsasən türk və Qafqaz qəbilələrinin yaşadığı Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olmuşdur. Yuxarı Qarabağın Xankəndi, Ağdərə, Xocavənd, Şuşa, Aran Qarabağın isə Bərdə, Tərtər, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Beyləqan, həmçinin Laçın və Kəlbəcər ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri, numizmatik dəlillər Qarabağın qədim maddi mədəniyyətini, etno-mədəni vəziyyətini, əhalinin sosial-iqtisadi səviyyəsini, məişət şəraitini, ümumiyyətlə, Azərbaycanın bu bölgəsinin iqtisadi, ictimai və mədəni tarixini hərtərəfli əks etdirir.

Qarabağ ərazisinin müəyyən hissəsi vaxtilə həmin ərazidə alban tayfalarından olan utilərin yaşaması ilə əlaqədar Uti adlandırılırdı. Utilər də, qarqarlar da Qarabağda yaşayan əsas və qədim tayfalardan olmuşlar. Buna görə də Qarabağın bir hissəsi Qarqarlar ölkəsi adlandırılmışdır [5, s.20]. Albaniyanın tarixi və böyük əyaləti olan Uti əyaləti Kürün sağ sahilində yerləşirdi. Uti əyaləti öz növbəsində ayrı-ayrı inzibati vahidlərə (havarlara) bölünmüşdü ki, bunlardan da ən əsası Sakasena idi. Sakasena Kür çayı ilə Arsak əyaləti arasındakı ərazini əhatə edirdi. İnzibati cəhətdən yeddi vilayətə bölünmüş Utinin ən iri vilayəti "Xüsusi Uti" məhz Qarabağda olmuşdur. Belə hesab olunur ki, Qarabağda yerləşən "Xüsusi Uti"nin ərazisi Sakasena vilayətinin ərazisi ilə eynilik təşkil edir və paytaxt Bərdə şəhəri də məhz bu vilayətdə yerləşirdi. Uti əyalətinin Sakasena vilayətinin "Mərkəzi Uti" və ya "Xüsusi Uti" adlandırılmasının səbəbi Albaniyanın siyasi, dini mərkəzinin Utinin bu hissəsində, başqa sözlə Sakasenada yerləşməsi olmuşdur. Beləliklə, paytaxt Bərdə şəhəri daxil olmaqla Aran Qarabağın əsas hissəsi, Kür çayı ilə Dağlıq Qarabağ arasındakı ərazi Mərkəzi Utini – Sakasenanı əhatə edirdi. Qarabağın əsas hissəsini isə tarixi Arsak əyalətinin ərazisi təşkil edirdi [1]. R.B.Göyüşov yazırdı ki, III-IV əsrlərdən etibarən Qarabağın dağlıq hissəsi Arsak adlanmışdır [3, s.7].

Beləliklə, Qarabağın müasir Bərdə, Tərtər rayonlarının ərazisi, Ağdərə, Kəlbəcər, Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazisinin bir hissəsi tarixi Uti əyalətinin, həmin rayonların digər hissəsi, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarının ərazisi, eləcə də Dağlıq Qarabağ ərazisi Arsak əyalətinin hüdudlarına daxil idi. Müasir Yevlax rayonunun Kür çayının sağ sahilində yerləşən və Bərdə rayonuna yaxın ərazisi də Uti vilayətinə daxil olmuşdur [1].

Bu regionun əsas əhalisi gəlmə ermənilərdən fərqli olaraq, mənşə, dil və mədəniyyət etibarı ilə min illərlə Böyük Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasında yaşamış türk mənşəli və Qafqaz dil qrupuna mənsub olan etnik qruplardan ibarət olmuşdur.

Zaman və dövrün təsirindən asılı olaraq, müxtəlif həyat tərzi və dini ideologiya mövcud olmuş, mənəvi mədəniyyətin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxmışdır. Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq, Qarabağda dini ayrılığın davam etməsi bölgədə sonralar böyük dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Albaniyada Qarabağın dağlıq ərazisində yaşayan və xristianlığa etiqad etməkdə davam edən avtoxton albanların xristian olmasından istifadə edərək, oraya XIX əsrdən etibarən çoxlu erməni ailəsi köçürülmüşdür. Onlar yerli xristian albanları qriqoryanlaşdıraraq, assimilyasiya etmiş, hayklar adlandırmış, ərazini isə "hayk ölkəsinin bir hissəsi" kimi qələmə vermişlər [6].

Qarabağ ərazisi (Uti və Arsax vilayəti) erkən orta əsrlər dövründə Albaniya dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Kür və Araz çayları arasında yerləşən Qarabağ ərazisində əsasən yerli tayfalar

albanlar, utilər, qarqarlar və savdeylərdən savayı, həmçinin gəlmə tayfalar maskutlar, saklar, gellər və ballar yaşamışlar [7, s.22].

Ərəblərin işğalından sonra Uti Arran, Arsax isə Agvan adlandırılmağa başlandı. Albaniyanın Kür çayından cənubdakı ərazisi dörd vilayətə - Arsax, Uti, Paytakaran və Sünik vilayətlərinə bölünürdü. Burada göstərilən Arsax Qarabağın Dağlıq və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi. Alban tarixçisi M.Kalankatlı və VII əsr coğrafiyaşünaslarının da təsdiq etdiyi kimi, Arsax 12 əyalətə bölünürdü və onun əhalisi birmənalı olaraq albanlardan ibarət olmuşdur. Arsax I-VI əsrlərdə Albaniya Arşagirdlərinin, VI-VIII əsrlərdə isə Mehranilərin hakimiyyəti altında olmuşdur. IX əsrdə ərəblər Mehranilərin hakimiyyətinə son qoyaraq Arsaxı – Qarabağı Xilafətin tərkibinə daxil etdilər [5, s.20].

Qafqaz Albaniyası ərazisinə qarşı ermənilər tarixən iddialar irəli sürmüşlər. Ermənilərin iddialarına görə Albaniya ərazisinin Kür və Araz çayları arasındakı torpaqları ermənilərə məxsus olmuşdur. Ermənilərin başqa iddiasına görə isə bütün Albaniya ərazisi ermənilərin olmuş və onlar bu torpaqları Şərqi Ermənistan adlandırmışlar. VII əsr müəllifi olan Ananiy Şirakli özünün "Coğrafiya" əsərində yazırdı ki, Kür və Araz çayları arasındakı ərazilər, yəni Arsax, Paytakaran və Uti vilayətləri hələ qədim zamanlardan ermənilərə məxsus olmuş, yalnız 387-ci ildə Ermənistan İran və Bizans arasında bölüşdürülərkən həmin ərazilər Albaniyaya, Quqark isə Gürcüstana birləşdirilmişdir. Ermənilərin digər iddiası isə Böyük Ermənistan yaratmaqla bağlı olmuşdur. Ermənilər üç dənizin arasındakı torpaqlara yiyələnməyə can ataraq bütün Albaniya ərazisinin onlara məxsus olduğunu iddia edir, Xəzər dənizinə çatmağı düşünürdülər.

XX əsrin sonlarında çəkilmiş S. Yeremyanın xəritəsində göstərilmişdir ki, guya ərəblərin Cənubi Qafqaza yürüşü və Qafqaz Albaniyasının süquta uğraması ilə onun ərazisi Ərminiyə ərəb inzibati bölgüsünə qatılaraq erməni torpağına çevrilmişdir. Lakin Ərminiyə ərəb inzibati bölgüsündə olan torpaqlar heç də Ermənistan əraziləri hesab olunmurdu. Ananiy Şiraklinin və V əsr müəllifi Favst Buzandlının Kür-Araz çayları arasındakı torpaqların ermənilərə məxsus olması barəsindəki qeydləri dövrün müəlliflərindən olan Movses Xorenskinin, Musa Kalankatlının məlumatlarında təkzib olunmuşdur. Bu müəlliflərə görə qədim Albaniyanın cənub sərhədləri bizim eranın I əsrində Araz çayı boyunca uzanırdı [8, s.18].

Bizim eranın I əsrində bütpərəst olan Qafqaz Albaniyasında xristianlıq yayılmağa başlamışdır. Həmin dövrdə Fələstində meydana gəlmiş xristianlıq Yerusəlimdən gəlmiş apostol Faddey tərəfindən təbliğ olunsa da, bu din Albaniyada möhkəmlənə bilməmişdir. Alban hökmdarı Urnayr 313-cü ildə xristianlığı dövlət dini elan etmiş, V-VI əsrlərdə isə Albaniyanın əhalisi zorla xristianlaşdırılmışdır. Xristianlıq Arsax və nisbətən Kambisena vilayətində daha çox kök salmış, 552-ci ildə xristianlığın mərkəzi Çoladan Bərdəyə, VIII əsrdən isə Bərdədən Arsaxa keçmişdir [8, s.24].

VII əsrdən başlayan ərəb yürüşləri nəticəsində Albaniya dövləti süqut etdi və VIII əsrdən etibarən Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da yeni dövr başlandı. Qarabağ Xilafətin şimaldakı mərkəzinə çevrildi [9, s.58]. Bu, Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyasına təsir etdi. Qafqaz Albaniyasının ərazisi ərəb müəllifləri tərəfindən Arran adlandırılmağa başlandı.

Ərəb xilafəti və IX-XI əsr feodal dövlətləri dövründə Qarabağ Arranın tərkib hissəsi olaraq qalmış və həmin dövlətlərin siyasi, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Sonralar Qarabağ Arranla birlikdə əvvəl Səlcuqlu dövlətinin, sonra isə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin idarəsinə keçmişdir. Monqolların işğalından sonra Qarabağ bölgəsi monqol əmirlərinin nəzarətində olmuş, bu ərazi Xarəzmşah Cəlaləddinin, sonra isə Hülaki hökmdarlarının siyasi mərkəzlərindən biri olmuşdur [4, s.451]. Monqol yürüşləri dövründə Azərbaycana bir sıra monqol-türk qəbilələri gəlmiş, Qarabağın Hülakilərin istirahət mərkəzinə çevrilməsi gəlmələrin əksəriyyətinin bu bölgəyə axışmasına səbəb olmuşdu [8, s.32].

XIV əsrin sonlarında Qarabağ Teymurun, XV əsrdə isə Teymurilər və Qaraqoyunluların müharibə meydanına çevrildi. 1410-cu ildən etibarən Qarabağ da daxil olmaqla Kürdən cənubda yerləşən Azərbaycan torpaqları Qaraqoyunluların hakimiyyəti altına düşdü. 1467-ci ildə Qaraqoyunlular dövlətinin süqutundan sonra Qarabağ Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə keçdi.

XV əsrdə Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın vilayətlərindən biri kimi Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu hökmdarlarının təyin etdiyi hakimlər tərəfindən idarə olunmuşdur [4, s.451].

Azərbaycan ərazisi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə monqollar dövründəki hüdudla-

rında qalırdı və əsaslı dəyişikliyə məruz qalmamışdı. İnzibati ərazi bölgüsü baxımından ölkə Azərbaycan, Arran, Muğan, Şirvan və Şəki əyalətlərinə ayrılırdı. Bu əyalətlərin tərkibinə Qaradağ, Qarabağ, Şərur, Çuxursəəd, Güştafti mahalları daxil idi. Beləliklə, həmin dövrdə Arran əyaləti ərəb dövrü Arranından fərqli olaraq, Kür ilə Arazın qovuşduğu yerdən Göyçə gölünə kimi əraziləri əhatə edirdi və buraya Qarabağ, Güştasfi, Arasbar mahalları daxil idi [8, s.32].

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin bir hissəsi Gəncə bəylərbəyliyinin, bir hissəsi isə Çuxursəəd bəylərbəyliyinin idarəsi altında olmuş və Qacar tayfa əmirləri tərəfindən idarə edilmişdi.

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaratdığı inzibati ərazilərdən biri olan Qarabağ bəylərbəyliyinin tərkibinə XVII əsrdən XVIII əsrin əvvəlinə qədər Astabad, Cavanşir, Bərgüşad, Qazax, Şəmşədil daxil idi [2, s.33].

Məlumdur ki, Qacarlar hələ Ağqoyunlu dövründən Qarabağda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, aydın olur ki, I Şah İsmayıl dövrünün əvvəllərində yaradılmış Qarabağ bəylərbəyliyi ilk vaxtlar Qara Piri bəy Qacarın nəslinə mənsub olmuş, yalnız 1554-cü ildə bəylərbəylik qacarların digər bir qolu olan ziyadoğlular nəslinə verilmişdi. Onlar, 1590-1606 və 1725-1735-ci illərdəki Osmanlı fəthləri və I Şah Abbas (1587-1629) dövrünün sonları və Şah Səfi (1629-1642) hakimiyyətinin ilk illəri (1632-ci ilədək) istisna olmaqla, Səfəvilər dövlətinin süqutu və Nadir şah Əfşarın hakimiyyətə gəlməsinə qədər Qarabağ bəylərbəyliyini idarə etmişlər. Mənbələrdə bir-birinin ardınca Qarabağ bəylərbəyləri olmuş ziyadoğlulardan Şahverdi sultanın, İbrahim xanın, Yusif xəlifənin, Peykər sultanın, İmamqulu xanın, Məhəmməd xanın, Mürşüdqulu xanın, Məhəmmədqulu xanın, Mürtəzaqulu xanın və başqalarının adları çəkilmişdir. Mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi xeyli geniş əraziləri əhatə edirdi. Səfəvi dövrünün rəsmi dövlət quruluşu və inzibati bölgüsü haqqında ən dəyərli və mötəbər mənbə olan "Təzkirətülmüluk"də Qarabağ ərazisində hər hansı bir xristian məlikliyin mövcud olması qeyd edilməmişdir.

Beləliklə, Səfəvilər dövründə Qarabağ torpaqları bütöv halda Qarabağ və ya Gəncə bəylərbəyliyində birləşdirilmişdir. Səfəvi – Osmanlı müharibələri dövründə (1514-1555, 1578-1590 və s.) Qarabağ əldən-ələ keçdi. Osmanlı dövləti Gəncə - Qarabağ bəylərbəyliyi haqqında iki dəfə 1593 və 1727-ci illərdə müfəssəl dəftərlər tərtib edərək ərazi haqqında ətraflı şərh vermişdir. Məlum olmuşdur ki, XVI əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Gəncə - Qarabağ bəylərbəyliyinin ərazisi dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Həmin dövrdə Qafqazda ən böyük inzibati-ərazi vahidi olan Gəncə - Qarabağ əyalətinin əhalisi 121.975 nəfər olmuş, onlardan 65,9%-ni (80.340 nəfər) türklər, 31 faizini ermənilər (37.885 nəfər), 3,1 faizini kürdlər (3.750) təşkil etmişdir [8, s.36].

Həmin məlumata görə, Gəncə - Qarabağ əyaləti 5 sancağa, 36 nahiyəyə bölünürdü. Dini mənsubiyyətinə görə əhalinin 61%-i müsəlman, qalanı isə qeyri-müsəlman idi. Qeyri-müsəlman əhali isə Albaniya dövləti dönəmində V əsrdə xristianlığı qəbul etmiş albanlar idi. XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycan torpaqları İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürüldükdə Qarabağ Osmanlı dövlətinin tərkibində qaldı [4, s.454].

Azərbaycanda Nadir şah hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan torpaqlarının parçalanması prosesinin qarşısını aldı. O, Qarabağın məlikliklərini – Vərənd, Çilaberd, Gülüstan, Dizaq və Xaçın ərazilərini Gəncə bəylərbəyliyinə tabe etdi, Qarabağ, Şirvan, Çuxursəəd və Təbriz bəylərbəyliklərini ləğv edərək Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgü yaratdı. Nadirin ölümündən sonra isə ölkə 30 hissəyə ayrılmışdı [8, s. 40].

XVIII əsrin 40-cı illəri – XIX əsrin I rübündə Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq, 5 sultanlıq və 5 məliklik fəaliyyət göstərirdi. XVIII əsrdə yaranmış xanlıqlardan biri Qarabağ xanlığı idi. Qarabağ xanlığı (1747-1822) fəal xarici siyasət yürüdərək, İranın və qonşu xanlıqların dəfələrlə hücumunun qarşısını almışdı. Ona görə də Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan (1763-1806) Kartli-Kaxet çarlığı ilə hərbi ittifaqda idi [10, c. 69].

Qarabağ xanlığı inzibati cəhətdən 21 mahala, o cümlədən 5 xristian məlikliyinə bölünürdü. Mahalları naiblər, məlikləri isə mahal məlikləri idarə edirdilər. Qarabağ xanlığı dövründə Qarabağda 1 şəhər, 638 kənd olmuşdur. Sayı 90 minə çatan Qarabağ əhalisi 18500 ocaqda birləşirdi [7, s. 4]. Qarabağ xanlığı Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə etmiş, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ, Cavad və Şamaxı xanlıqları ilə həmsərhəd olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasını Pənahəli xan Cavanşir qoymuşdur. O, xanlığın ərazisində Bayat, Şahbulaq qalalarını tikdirmiş, Əsgəran qalasını möhkəmləndirmiş, Şuşa şəhərinin əsasını qoymuşdur. Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal

olunmuş və 1822-ci ildə çarın fərmanı ilə ləğv edilmişdir [8, s. 41].

Xanlığın ləğv olduğu dövrdə bu bölgəyə daxil olan 9 kənddə 303 (87-i vergini verən, 116-sı vergi verməyən) ailə yaşayırdı. Qaynağın verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, əvvəllər bu bölgədə 2000 ailə yaşamışdır. Xanlıq Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra və birinci Rusiya – İran müharibəsi ilə əlaqədar olaraq bölgə sakinləri evlərini tərk edib Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə və digər ölkələrə köçmüşdülər. Ümumiyyətlə, tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanın Qarabağ regionunun siyasi coğrafiyasını XX əsrin əvvəllərində dörd qəzanın ərazisi Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir (1904-cü ildən Qaryagin) təşkil etmişdi. XIX əsr Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ərazidə imperiyanın siyasətinə uyğun inzibati-ərazi idarəetmə sistemi yaradılmağa başladı [4, s. 455].

Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən də Dağlıq Qarabağa kütləvi surətdə köçürülməsi 1826-1828-ci illər Rus – İran müharibəsindən sonra baş vermişdir. Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay sülh müqaviləsi Rusiya imperiyasına geniş siyasi səlahiyyətlər verdi. Bundan istifadə edən Rusiya imperiyası özünə siyasi dayaq yaratmaq üçün İran və Osmanlı Türkiyəsindən erməniləri kütləvi sürətdə Qərbi Azərbaycan ərazisinə, yəni İrəvan xanlığı torpaqlarına və Qarabağa gətirib məskunlaşdırmağa başladı. Ümumiyyətlə,1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra, 1830-cu ilə kimi Rusiya imperiyası Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Osmanlı Türkiyəsindən isə 84 min erməni ailəsini köçürüb yerləşdirdi [5, s.23].

Məlumdur ki, 1828-ci ildə yaradılan komendant idarə üsulu çarizmin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda siyasi dayaqlarının möhkəmləndirilməsinə cavab vermədiyindən 1840-cı ilin aprelin 10-da Cənubi Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun verildi. Qanuna görə komendant üsul-idarəsi ləğv olunmuş və burada da Ümumrusiya inzibati sistemi yaradılmışdı. 1868-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda Sovet inzibati idarəetmə sisteminin yaranmasına qədər Qarabağ regionu mərkəzi Yelizavetpol şəhəri olan Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olmuşdu. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə də ərazidə dəyişiklik edilməmişdir [5, s.96].

Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Qarabağ bölgəsi qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın tərkib hissəsində olmuş, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaradılmış dövlətlərin siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bağırzadə, C. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin ilk orta əsrlər dövrü tarixi coğrafiyası haqqında: [Elektron resurs] / URL: https:// fedai.az/?p=21161.

2. Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / O. Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.

3. Göyüşov, R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət / R.B.Göyüşov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1993. – 83 s.

4. Həsənov, B. Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunun tarixi coğrafiyası // – Bakı: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, – 2018. – № 34 (2), – s.445-468.

5. Hüseynov, Y. Qarabağ tarixi mənbələrdə / Y. Hüseynov. – Bakı: "Şuşa" nəşriyyatı, – 2012. – 248 s.

6. Qarabağın xristianlıq tarixi: [Elektron resurs] / URL: https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/22/37/qarabagin-xristianliq-tarixi.html

7. Mustafazadə, T. Qarabağ xanlığı / T. Mustafazadə. – Bakı: Sabah, – 2010. – 333 s.

8. Piriyev, V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası / V. Piriyev. – Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, – 2006. – 148 s.

9. Vəlixanlı, N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan / N. Vəlixanlı. – Bakı: Azərnəşr, – 1993. – 157 s.

10. Марджанлы, М. Армянство. Россия. Кавказ / М. Марджанлы. – Москва: Издательство «Флинта», – 2011. – 96 с.

XÜLASƏ

Qarabağın orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin siyasi həyatında rolu

Məqalədə erkən orta əsrlər dövründən tutmuş son orta əsrlərədək Qarabağ bölgəsinin müxtəlif vaxtlarda mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinin siyasi həyatında rolu araşdırılmışdır. Kür-Araz çayları ərazisini əhatə edən Qarabağda müxtəlif türk tayfaları – utilər, qarqarlar, qıpçaqlar yaşamışdır. Qarabağ bölgəsində Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulmuş Qarabağ xanlığı mühüm siyasi və mədəni mərkəz olmuş, müstəqil siyasət yürütmüş və xarici düşmənlərdən özünü qorumuşdur. Çar Rusiyası Qarabağ xanlığını işğal etdikdən sonra buraya müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən İran və Türkiyədən minlərlə ermənini köçürərək, etnik mənzərəni dəyişməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, türklər, ermənilər, Qafqaz Albaniyası, Türkmənçay müqaviləsi, köçürmə siyasəti, işğal*

Роль Карабаха в политической жизни средневековых азербайджанских государств

Айнур Гашимова
Докторант кафедры источниковедения, историографии и методики Бакинского Государственного Университета

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется роль Карабахского региона в политической жизни азербайджанских государств, существовавших в разное время, от периода раннего средневековья до периода позднего средневековья. В Карабахе, охватывающем территорию рек Кура – Араз, жили различные тюркские племена – ути, гаргары, кипчаки. Карабахское ханство, основанное Панахали Ханом в Карабахском регионе, было важным политическим и культурным центром, проводило независимую политику и защищало себя от внешних врагов. После того, как царская Россия оккупировала Карабахское ханство, она попыталась изменить этнический ландшафт, переселив сюда тысячи армян из разных стран, в том числе из Ирана и Турции.

Ключевые слова: *Карабах, турки, армяне, Кавказская Албания, Туркменчайский договор, переселенческая политика, оккупация.*

The role of Karabakh in the political life of medieval Azerbaijani states

Aynur Hashimova
Doctoral student of the Department of Source Studies, Historiography and Methodology of Baku State University

SUMMARY

In the article, the role of the Karabakh region in the political life of the Azerbaijani states that existed at different times, from the early medieval period to the late medieval period, was investigated. Various Turkic tribes – utis, gargars, kipchaks lived in Karabakh, which covered the territory of the Kura-Araz rivers. The Karabakh Khanate, founded by Panahali Khan in the Karabakh region, was an important political and cultural center, pursued an independent policy and protected itself from external enemies. After the occupation of the Karabakh Khanate, Tsarist Russia resettled thousands of Armenians from different countries, including Iran and Turkey, and tried to change the ethnic landscape.

Key words: *Karabakh, turks, armenians, Caucasian Albania, Turkmenchay treaty, resettlement policy, occupation*

UOT 94"19/..."

BİR DAHA KİPR BARIŞ HƏRƏKATININ TARİXİNDƏN (1967-1974-CÜ İLLƏR)

LƏMAN ZÜLQƏDƏROVA
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: l.zulgadarova@mail.ru

1967-ci ilin aprel ayının 21-də Yunanıstanda general Yorqas Papadopulosun rəhbərliyi ilə hərbi çevriliş oldu və hakimiyyətə hərbi Xunta gəldi. Yunanıstanda Hərbi Xuntanın hakimiyyətə gəlişi ilə Enosis planları yenidən işə salındı. Yunan hakimiyyəti Qərbi Trakyada türklərə qarşı mürtəce siyasət xəttini daha da gücləndirdi. 1967-ci ilin 26 iyununda Kiprin Təmsilçilər Məclisində türk millət vəkillərinin iştirakı olmadan rum vəkillər Enosis qərarını qəbul etdilər [7, s. 449].

1967-ci ilin 10 sentyabrında Keşanda (Dədəağac) Yunanıstanın Baş naziri Konstantin Kollias ilə Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl arasında görüşdə, Kiprin Yunanıstana birləşdirilməsi əvəzində Qərbi Trakya sərhəddində Türkiyənin lehinə dəyişiklik etməyi təklif etdi. Həmçinin Enosis qəbul olunacağı təqdirdə Türk hökumətinə Kiprdə bir hərbi baza qurmağa etiraz etməyəcəyini bəyan etdi. Türkiyə tərəfindən bu təkliflər dərhal rədd edildi [7, s. 449].

Bunun ardından yunan xunta rejimi 1967-ci ilin 15 noyabrında Kiprin türklər yaşayan Boğaziçi və Keçitqala kəndlərinə yunan hərbçisi Qrivasın komandanlığı ilə tank və toplarla hücum etdi. Kənd sakinlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq yunanlar BMT sülhməramlılarının gözü qarşısında 23 türkü qətlə yetirdi, kəndlərə daxil olaraq bütün evləri yandırdılar [12, s. 227].

Bu qanlı hadisələr Türkiyəni və hökuməti ayağa qaldırdı. Türkiyənin sərt təpkisi nəticəsində yunan-rum hərbi birləşmələri kəndləri tərk etdi və qətliamlar dayandı. Bu qanlı faciələrdən sonra Kipr türk lideri Doktor Fazil Küçük Türkiyə hökumətinə məktub göndərərək adaya hərbi müdaxilə tələbi ilə müraciət etdi. Həmin gün TBMM bütün siyasi partiyaların səs birliyi ilə hökumətə Kipr adasına müdaxilə səlahiyyəti verdi. Bu qərarın ardınca Türk Silahlı Qüvvələri Adana-Mersin bölgəsində çox sayda hərbi qüvvələr topladı [3, s. 72].

Belə bir gərgin siyasi şəraitdə ABŞ hökuməti hər iki NATO üzvünün açıq müharibəyə girməsindən ehtiyat edərək Türkiyənin adaya hərbi müdaxiləsinə maneə oldu. ABŞ hökuməti diplomat Cyrus Vanceni hər iki tərəflə danışıqlar aparmaq üçün səlahiyyətləndirdi. Danışıqlar nəticəsində sonda Yunanıstanın Xunta hökuməti Türkiyə ilə hesablaşmağa məcbur oldu və Türk hökumətinin tələblərini qəbul etdi. Bu tələblər sırasında yunan generalları və hərbçilərinin adanı tərk etməsi, kiprli yunanların tərksilah edilməsi, türklərə qarşı embarqonun götürülməsi və digər tələblər yer almışdır [14, s.194].

Makarios hökuməti tərəfindən adanın idarəçilik sistemindən faktiki olaraq uzaqlaşdırılan türk kəsimini təmsil edən adanın türk liderləri 1967-ci ilin 27 dekabrında Müvəqqəti Türk İdarəçiliyini elan edərək, 1960-cı il Konstitusiyası tam qüvvəsi ilə bərpa olunana qədər türk bölgələri adından qanuni fəaliyyətlərini davam etdirəcəklərini bəyan etdilər. Müvəqqəti Türk İdarəçiliyinə Təmsilçilər Məclisinin türk vəkilləri və Kipr Türk Camaat Məclisinin üzvləri daxildi [7, s. 450].

Makarios hökuməti 1968-ci ilin yanvar ayında Konstitusiyanın yenidən yazılması üçün türk tərəfi ilə sülh danışıqlarına başlayacağını elan etdi və "arzu edilən hər zaman mümkün olanın daxilində olmur" deyərək artıq Enosis deyil, müstəqillik siyasəti həyata keçirəcəyini elan etdi. Makariosun bu açıqlaması yunan cəmiyyəti və mətbuatında Enosisə və Ellinizmə xəyanət kimi dəyərləndirildi. Makarios, 1968-ci ilin fevralında yenidən Kiprin Prezidenti seçildi [8, s. 146].

1968-ci ilin 3 iyununda Kipr problemi ilə bağlı Livanda hər iki toplum arasında danışıqlar başladı. Danışıqlarda kiprli rumları Kliridis, kiprli türkləri isə Rauf Denktaş təmsil edirdi. Bu görüşdə tərəflər arasında vasitəçiliyi BMT təmsilçisi Osoria Taffal həyata keçirirdi. 25 iyun 1968-ci ildə Kliridis və Denktaş Lefkoşada yenidən görüşərək danışıqlar apardılar. Müzakirələrin ilk mərhələsi 28 avqust 1968-ci ildə yekunlaşdı. Danışıqlar nəticəsində Kipr türk tərəfi Makariosun 1963-cü ildə tələb etdiyi Konstitusiya dəyişikliyi arasında olan veto haqlarının ləğv edilməsini və hakimiyyətdə təmsil olunan türklərin kvotasının 30 faizdən 20 faizə endirilməsini qəbul etdi. Lakin Denktaş kiprli türklərin yerli idarəçilikdə muxtariyyat hüququnun olmasını tələb

etdi. Kipr rum tərəfi bu təklifə müsbət yanaşmadığı üçün danışıqların ilk mərhələsi nəticəsiz qaldı. 1974-cü ilə qədər müxtəlif dövrlərdə Türk kəsiminin yerli muxtariyyət tələb etməsi danışıqların nəticəsiz qalması ilə nəticələndi [7, s. 451].

1969-cu ilin oktyabr ayında Makariosun həyata keçirdiyi anti-Enosis siyasətinə qarşı kiprli rumlardan formalaşan Afinaya bağlı Milli Cəbhə adlı terror təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilat Makariosun Sovet İttifaqı, AKEL-lə olan əməkdaşlığını qınayan, kiprli türklərə Qərbi Trakyadakı türk azlığına verilən hüquqlardan daha artıq hüquqlar verilməyəcəyini ifadə edən, Kipr probleminin Enosis xaric başqa bir yolla həll edilməyəcəyini elan edən məlumatlar yaydılar. Bu təşkilat 1970-ci ilin 8 martında Makariosa qarşı sui-qəsd təşkil etdi. Lakin sui-qəsd baş tutmadı [7, s. 451].

1971-ci ilin sonlarında Qrivas gizlicə Kiprə gələrək adada EOKA B adlı bir terror təşkilatı yaratdı. Təşkilatın məqsədi Makariosu devirərək yenidən Enosis siyasətini davam etdirmək idi. 1972-ci ilin 11 fevralında yunan hökuməti Lefkoşa səfirliyi vasitəsilə Makariosu istefa verməyə çağırdı. Bunun müqabilində Makarios Qlafkos Kliridisi ABŞ-ın Kipr səfirliyinə göndərərək Vaşinqtonun hadisəyə müdaxilə etməsini istədi. Təcili olaraq ABŞ səfiri Henri Taskanın yunan hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Yunan hökuməti qərarından geri çəkildi. 16 fevral 1972-ci ildə Afina-Lefkoşa gərginliyinin bəzi detalları ictimaiyyətə məlum olunca 3000 nəfər kiprli yunan mitinq keçirərək yunan hökumətinə etiraz etdi. Makarios həmin gün xalqa müraciət edərək “Kipr məsələsində son sözü kiprlilər deyəcək” ifadəsini bəyan etdi [7, s. 452].

Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq Qrivas cəbhəsi ilə Makarios cəbhəsi arasında qarşıdurmalar daha da gərginləşərək açıq müstəviyə keçdi.

27 yanvar 1974-cü ildə EOKA-B-nin lideri Qrivas vəfat etdi. Makarios silahlarını təslim etmək şərtilə EOKA-B təşkilatının üzvlərini əfv edəcəyini elan etdi. Lakin Afina hökumətindən dəstək alan bu təşkilat öz terror hərəkətlərini davam etdirdi. Qrivasın ölümündən sonra EOKA-B-nin başına Qrivasınköməkçisi Georgios Karusos keçdi. Terror təşkilatının yeni rəhbərinin siyasəti təşkilat daxilində parçalanmalara səbəb oldu və bundan istifadə edən Makarios 25 aprel 1974-cü ildə EOKA-B təşkilatının fəaliyyətini qadağan etdi [9, s. 270].

Makarios 1974-cü ilin 2 iyulunda Afinaya bir məktub göndərərək Xunta rejiminin EOKA B-yə etdiyi dəstəyi dayandırmasını və Kiprdəki yunan hərbi komandirləri geri çağırmasını tələb etdi. Makariosun məktubu Afina-Lefkoşa münasibətlərini daha da gərginləşdirdi [5, s.1].

1974-cü ilin 15 iyulunda EOKA təşkilatının aparıcı şəxslərindən olan Nikos Sampson RUM Milli Mühafizə Təşkilatının (RMMT) təşkilatçılığı, yunan komandirlərinin rəhbərliyi ilə rum ordusu və Kiprdə olan yunan alayı Prezident sarayına daxil olaraq hərbi çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Makarios saraydan çıxmağı bacararaq, radio vasitəsilə xalqa müraciət edərək çevrilişə qarşı müqavimət göstərmələrini istədi. Kənardan Yunanıstanın dəstəyi ilə həyata keçirilən bu çevriliş Kiprin Yunanıstana ilhaqı anlamına gəlirdi [1, s. 802].

Hərbi çevrilişdən sonra Yunanıstanın Xunta hökuməti Nikos Sampsonu Kiprə Prezident təyin etdi. Hərbi çevrilişdən sonra hökumətdə çalışan, həmçinin güc strukturlarında işləyən minlərlə sol təmayüllü Makarios tərəfdarı həbs olundu. 16 iyulda Makarios ingilis hərbçilərinin köməyi ilə Kiprdən ayrıldı. əvvəlcə SSRİ-yə, sonra isə ABŞ-a getdi [11, s.10].

Türkiyə adadakı türk əhalisinin təhlükədə olmasından və Kipr Cümhuriyyətinin əsaslarını formalaşdıran andlaşmaların pozularaq hərbi yolla hakimiyyətin ələ keçirilməsi səbəbindən ciddi addımlar atmağa qərar verdi. 17 iyulda türk baş naziri Bülənt Ecevit Londona gedərək ingilis həmkarı Harold Vilsona Qarant Andlaşmasına əsasən adaya türk-ingilis hərbi müdaxiləsinin edilməsi təklifini verdi. İngilis Baş naziri bu təklifi rədd etdi [10, s.1].

Kiprdə baş verən gərgin siyasi hadisələri müzakirə etmək üçün 19 iyul 1974-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası təcili iclasını çağırdı. İclasda çıxış edən Makarios “Kiprin Yunanıstan tərəfindən işğal edildiyini, bu vəziyyətin adadakı hər iki topluma zərər verdiyini ifadə edərək Təhlükəsizlik Şurasından Afinanı adada çevriliş hərəkətlərinə son qoymağa və yunan hərbi generallarının adadan çıxarılmasını tələb etdi [7, s. 454].

BMT Təhlükəsizlik Şurasının keçirdiyi bu iclasda baş verən hadisələrlə bağlı hər hansı bir ciddi nəticə əldə olunmadı. Beynəlxalq hüquq normalarını və Sürix-London müqavilələrini önə çəkərək Kiprdə həyata keçirilən çevrilişi hüquqazidd və qanundankənar hesab edən Türkiyənin haqlı etirazları beynəlxalq müstəvidə dəstək qazanmadı.

Buna görə də, Türkiyə Kipr türklərinin təhlükəsizliyi, adanın siyasi sisteminin qorunması və Enosisin qarşısını almaq üçün qarantor ölkə olaraq 1974-cü ilin 20 iyulunda adaya qoşun yeritdi [13, s. 25].

Türkiyənin Baş naziri Bülənt Ecevit 20 iyul səhər saat 06.15-də radio vasitəsilə Kipr Barış Hərəkatının başlandığını elan etdi. Türk Silahlı Qüvvələri havadan və dənizdən Girnə istiqamətində hərəkət edərək adaya daxil oldu [2, s.110].

Birinci Kipr Hərəkatının başlanmasından bir neçə gün sonra, artıq 25 iyulda Türk Silahlı Qüvvələri Girnədən paytaxt Lefkoşaya qədər uzanan adanın bir hissəsinə nəzarəti ələ götürmüşdür. 21 iyul 1974-cü ildə toplanan BMT, 22 iyul saat 17.00-dan atəşkəs qərarı elan etdi [2, s.369-370].

Makariosu devirərək Kiprin prezidenti olmuş Nikos Sampson 23 iyul tarixində istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Yerinə isə müvəqqəti olaraq Qlafos Kleridis gətirildi. Həmin gün siyasi böhran vəziyyətində olan Yunanıstanın Xunta hökuməti də istefa verdi və yeni Baş nazir Karamanlis vəzifəyə başladı [3, s.189].

Qeyd olunduğu kimi, Türkiyənin Kipr Hərəkatı qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə qalan Yunanıstan hakimiyyəti adada idarəçiliyi mülki idarəçilərə təhvil vermək məcburiyyətində qaldı və Kiprdəki Sampson rejimi çökdü. Lakin türklərin yaşadığı bölgələrin böyük bir qismi hələ də türk əsgərlərinin nəzarətindən kənarda idi. Adanın çox sayda türk əhalisi EOKA B təşkilatının gözlənilən hücumları qarşısında təhlükə qarşısında idi. Eyni zamanda türk hərbi birliklərinin adada tutduğu mövqe hərbi – strateji baxımdan təhlükəli idi. Türk hökuməti belə bir vəziyyətdə 9 avqust 1974-cü ildə Cenevrədə başlayacaq sülh danışıqlarında ciddi bir siyasi nəticəyə nail olmağa, əks təqdirdə təkrarən hərbi əməliyyatları davam etdirməyi planlaşdırırdı [4, s. 747-749].

25-30 iyul arası Cenevrədə davam edən müzakirələrdə Türkiyənin demək olar ki, bütün tələbləri qəbul edilmişdi. İlkin razılaşma 30 iyul tarixində Cenevrədə BMT-nin iqamətgahında üç dövlətin – türk, yunan, ingilis xarici işlər nazirləri tərəfindən imzalanmışdır. Razılaşmaya görə, avqust ayının 8-də üç ölkənin xarici işlər nazirləri bir araya gələrək adanın yeni statusunu təsbit edəcəkdilər [2, s.370].

8 avqust 1974-cü ildə İkinci Cenevrə Konfransı başladı. Konfransda iştirak edən Kipr türk lideri Rauf Denktaşın adanın statusu ilə bağlı iki federal subyektdən formalaşan müstəqil Cümhuriyyət formulunu yunan tərəfi rədd etdi. Türkiyə hakimiyyətinin təklif etdiyi, adanın 34 faizinin türklərin nəzarətinə verilərək “kanton” bölgə statusu verilməsi də qəbul olunmadı. Yunanların 1960-cı il Kipr Konstitusiyasına qayıdış tələbi, türklərin isə federal dövlət formulu təklifi qəbul edilmədi. Belə bir vəziyyətdə heç bir nəticə əldə olunmadan 14 avqustda İkinci Cenevrə Konfransı dağıldı [3, s. 194-195].

Beynəlxalq müstəvidə Kipr türklərinin problemini siyasi yolla həll edə bilməyən Türkiyə Cümhuriyyəti, məcburiyyət qarşısında qalaraq yenə də hərbi yola əl atdı.

İkinci Cenevrə Konfransının uğursuz bitməsinin ardından, 1974-cü il avqust ayının 14-də gecə saat 02.30-da Cenevrədən Ankaraya “Ayşə tətilə çıxsın”, Ankaradan Kiprə isə “Zəfər kodunu tətbiq edin” adı ilə gizli mesaj göndərildi. Bununla da İkinici Kipr Barış Hərəkatı başladı [6, s.67-72].

Türk Silahlı Qüvvələri uğurlu əməliyyatlar həyata keçirərək 16 avqust günü elan edilən atəşkəsə qədər artıq adanın 37%-nin nəzarətini ələ keçirdi [7, s.455].

Ümumiyyətlə, 1974-cü ilin iyul-avqust aylarında Türkiyə tərəfinin Kipr adasına yönəlik həyata keçirdiyi iki hərbi əməliyyat Kipr məsələsində yeni bir dövrün əsasını qoydu. Türkiyənin həyata keçirdiyi Kipr Barış Hərəkatlarından sonra, adanın türk əhalisinin təhlükəsizliyi təmin olunmuş, Türkiyə adada özünün siyasi və strateji məqsədlərinə nail olmuşdur. Bununla da, faktiki olaraq ikiyə bölünmüş adada Türkiyənin problemi həll olunmuşdur. Lakin adadakı mövcud siyasi təsisatlar və adanın statusu hüquqi baxımdan öz həllini tapmadığına görə Kipr məsələsi bu gün də beynəlxalq müstəvidə problem olaraq mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Armaoğlu Fahir. 20’nci Yüzyıl siyasi tarihi (I cilt, 1914-1980) 9 baskı, Ankara, TİBKY, 1993, 1224 s.

2. Denizli Ali. Kıbrıs barış Harekatı. Ankara, 2014, 465 s.

3. Evcil Cumhur Kıbrısta zafer ve 40 yıl. Kaştay yayınevi, İstanbul, 2014, 352 s.

4. Fırat M. Göreli özerklik-3 Yunanistan’la ilişkiler: 1960-1980. Türk dış politikası: Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar 1919-1980. Cilt I. İstanbul, 2008, s. 747-749.

5. “Haravgi” qəzeti, 15 Temmuz 1975.

6. Kalelioğlu Oğuz. Kıbrıs Barış Harekatı ve Gazimagosa Savunması. Ankara, 2011. S.67-72.

7. Kıralp Sevki. 1967-1974 Döneminde Kıbrıs Sorunu ve Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs Politikaları. Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi Vol. 7, No. 2, June 2018, 444-460 s.

8. Kızılyürek N. Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti: Doğmamış bir devletin tarihi. İstanbul: İletişim. 2005.

9. Kürşat F., AItan M.H., Ergeli S. Kıbrıs'ta Yunan emperyalizmi. İstanbul, 1978.

10. Milliyet, 18 Temmuz 1974.

11. Milliyet, 19 Temmuz 1974.

12. Serter Vehbi Zeki, s. 227.

13. Zeynel Levent. Avrupa Birliği üyeliği yolunda Kıbrıs sorunsalı. Detay Yayıncılık, Ankara, 2014, 219 s.

14. Uslu N. The Turkish-American relationship between 1947 and 2003: The history of a distinctive alliance. New York: Nova.

XÜLASƏ

Mövcud məqalədə müəllif Kipr probleminin həllinə yönəldilmiş müxtəlif proseslərin gedişini şərh edir. Gətirilmiş çoxsaylı materiallar inandırıcı şəkildə göstərir ki, məhz yunan tərəfinin adanın tamamilə yunanlaşdırmağa və Kiprin türk icmasının heç bir mənafeyi ilə hesablaşmayan siyasəti, adanın türk əhalisinin real qırılması təhlükəsi Türkiyə Respublikasının Kiprdəki soydaşların dinc və təhlükəsiz həyatını təmin etmək üçün türk hərbi qüvvələrinin yeridilməsi də daxil olmaqla ən qəti və təxirəsalınmaz tədbirlər görməyə vadar etdi.

Açar sözlər: *Afina, xunta, hərbi çevriliş, Kipr, Türkiyə, Yunanıstan.*

Еще раз из истории кипрского примирительного движения (1967-1974 годы)

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор излагает ход различных процессов, направленных к разрешению кипрской проблемы. Приведенные многочисленные материалы убедительно показывают, что именно агрессивная политика греческой стороны, направленная к полной гречизации острова, и не считавшегося с никакими интересами турецкой общины Кипра, реальная опасность истребления турецкого населения острова, заставила Турецкую Республику принять самые крайние и неотложные меры, вплоть до введения турецких военных сил, для обеспечения мирной и безопасной жизни соотечественников на Кипре.

Ключевые слова: *Афины, хунта, военный переворот, Кипр, Турция, Греция.*

Once again from the history of the Cypriot reconciliation movement (1967-1974)

SUMMARY

In this article, the author outlines the course of various processes aimed at resolving the Cyprus problem. The numerous materials cited convincingly show that it was precisely the aggressive policy of the Greek side, aimed at the complete Greekization of the island, which did not take into account any interests of the Turkish community of Cyprus, the real danger of extermination of the Turkish population of the island, forced the Republic of Turkey to take the most extreme and urgent measures, up to the introduction of Turkish military forces, to ensure the peaceful and secure life of compatriots in Cyprus.

Keywords: *Athens, junta, military coup, Cyprus, Turkey, Greece.*

UOT 94 (479.24)

BAHARLI DÖVLƏTİNİN TEYMURİLƏRLƏ MÜBARİZƏSİ

ƏSMƏR LƏTİFOVA
Azərbaycan Universiteti, magistrant
E-mail: asmarr.latiff@mail.ru

Yusif padşah 1410-cü ildən etibarən artıq Baharlı bəyliyini dövlətə çevirir. Dövlət yaranandan sonra da Teymurilərlə münasibətlər davam edir. Sözügedən illərdə Teymuri dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Bu zaman Şahrux atasının mirasını Azərbaycan və İraq-Əcəmindən almaq üçün Miranşahın oğlu Xəlil bəyi həmin ərazilərə göndərir. Xəlil sultan Reyə gələndə Fars hakimi İsgəndər və qardaşı Mirzə Rüstəm arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gedirdi. Xəlil sultanın Reydə olması xəbərini alan Rüstəm Mirzə ondan qardaşına qarşı mübarizədə yardım istədi. Lakin Rüstəm Mirzə uzun müddət İsgəndər bəyə qarşı mübarizə apara bilməyib Baharlı dövlətinə gəlir (1, s. 430).

Baharlı dövlətinə sığınan Rüstəmi Yusif padşah yaxşı şəkildə qarşılayıb, onun gəlişinə məclis qurdu. Bundan sonra Rüstəm Mirzə ilə birlikdə Marağaya doğru getdi. 14 noyabrda isə Teymuri sərkərdəsini kiçik bir ordu və atlarla bərabər İsfahana yola salan Yusif padşah Bağdad səfərinə hazırlaşdı. Əbu Cəfəri isə qeyd edir ki, Yusifin yanına yardım tələbi ilə gələn Rüstəm istədiyini ala bilmədiyi üçün yenidən İsfahana qayıtmaq məcburiyyətində qalır (2, s.71).

Mirzə İsgəndər İsfahanda hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra burada tikinti işləri apardı. Az sonra isə Kirman və Luristan üzərinə yürüşlər təşkil etdi. Buradan isə Azərbaycana yürüş təşkil etmək qərarına gələn İsgəndər Nihavənddə məskunlaşır. Yusifin yanına sığınan Teymuri sərkərdəsi Məhəmmədin dəstəyi ilə Türkmən hökmdarı 1413-cü ildə Teymuri dövləti üzərinə yeni bir yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. Hazırlıqlara başlayan Yusif ordu toplayıb Həmədana gəlir. Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, Teymuri əsgərləri türkmənlərdən həddindən çox qorxurdu. Lakin Yusif yürüş ərəfəsində xəstələndiyi üçün döyüşü təxirə salır. Mirzə İsgəndər məsələdən xəbərdar olandan sonra xeyli rahatlaşıb türkmənləri izləmiş və onların bəzilərini əsir almışdır (3, s.92). Lakin İsmayıl Aka belə bir hadisənin mümkün olmadığını, ancaq ola bilsin ki, Teymuri əsgərlərinin baharlıları uzaqdan izlədiklərini qeyd edir (4).

Yusif padşah daha əvvəl ona tabe olmayan Gavur qalasına 1413-cü ildə yenidən bir yürüş təşkil edir. Qala son dərəcə yaxşı müdafiə olunmasına baxmayaraq, qala hakimi Əmir Baba Hacı Yusifi ehtiramla qarşılayıb, ona qiymətli hədiyyələr bəxş etdi. Bu hərəkəti bəyənən Yusif qalaya toxunmadı, idarəsini Baba Hacıya tapşırıb Təbrizə geri döndü (4, s.100). Göründüyü kimi, Yusif Teymurilər üzərində mühüm bir qələbə əldə etməsə də, Baharlıların Azərbaycanda olan hakimiyyətini qoruyub saxladı.

Teymuri Şahrux sultan eynilə atası Teymur kimi Azərbaycanı öz torpaqları kimi görürdü. O, Azərbaycanı ələ keçirib Baharlıların Anadoluda yayılmasının qarşısını almağa çalışırdı. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, bu məqsədlə Xəlil Sultanı İsfahana göndərmiş, Xəlil isə qıtlıq səbəbi ilə uzun müddət orada qala bilməyib Reyə geri dönmüşdür. Lakin Xəlil sultan 1411-ci ildə Reydə vəfat edir (5).

Lakin baş verən hadisələr Şahruxun Azərbaycanı ələ keçirmək istəyini zəiflədə bilmədi. Müəyyən hazırlıqları görəndən sonra Nişapura doğru yola çıxdı. Yolda olarkən öz nümayəndəsini Mirzə İsgəndərin yanına göndərərək, qışı Mazandaranda keçirəcəyini, havalar isinən kimi Qara Yusif üzərinə yeni yürüş təşkil edəcəyini bildirir. Həmçinin, Həsən Bəy Rumlu yazır ki, ondan öz ordusu ilə onlara qoşulmasını tələb edir (2, s. 102-103).

Mirzə İsgəndər qardaşlarından sonra ən böyük rəqibi Şahrux olduğu üçün məktubu gətirən elçiyə pis davranıb onu geri qaytardı. Elçi gedər-getməz Şahruxun yürüş edəcəyini təxmin edib hazırlıqlara başladı. Yolları bağlayıb, Sistan və Qəndəhar əmirlərinə məktub yazıb onlardan dəstək istədi. Bunlardan xəbər tutan Şahrux bir müddətlik Azərbaycan üzərinə yürüşünü təxirə salıb İsfahana yürüş etmək qərarına gəlir (6).

Yusif padşah isə yaranmış şəraitdən istifadə edərək Şahruxla olan münasibəti diplomatiya vasitəsi ilə həll etməyə çalışırdı. İsmayıl Aka qeyd edir ki, Şahruxun yanına sonuncu elçilik 1415-ci ildə göndərilmiş və Yusifin nümayəndəsi tanınmış şairlərdən Mərdanşah idi. Mərdanşah 1415-ci ilin aprelində Herata gələrək Türkmən hökmdarının məktubunu Şahruxa təqdim etdi. Məktubda Yusif Şahruxun Sultaniyyəni Baharlılara vermə şərtilə digər ərazilərdən imtina etdiyi qeyd edilir. Lakin burada belə bir haşiyəyə çıxmaq lazımdır ki, Qara Yusif Şahruxun hakimiyyətini heç bir zaman qəbul etmir, onun

məqsədi ticari əhəmiyyətdə Təbriz üçün önəmli olan Sultaniyyəni əldə saxlamaq idi. Şahrux bu məktuba qarşı Teymurilərə dost olana heç bir zaman düşmən olmadıqlarını, şərtlərə əməl edərsə, sözügedən ərazini türkmənlərə bağışlayacağını bildirir (3, s. 94-95).

Bilindiyi kimi Xəlil Sultanın ölümündən sonra Reyin idarəsini Şahrux Miranşahın oğlu Mirzə İcilə tapşırmışdır. İcilin ölümündən sonra isə bölgəyə daha güclü əmirlər göndərdi (5). Rey hakiminin ölüm xəbərini eşidən Yusif yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək ordusunu Sultaniyyə üzərinə göndərdi. Bu xəbəri alan Şahrux İlyas Xocanı Mazandarana, ona dəstək olması üçün Əmir İbrahimi də Rey ətrafına göndərdi (4, s.105).

Qeyd edim ki, bu zaman İraqı-Əcəmdə də şərait Yusifin xeyrinə irəliləyirdi. Belə ki, Sultaniyyədən qaçıb Quma sığınan Bistam Çakir Qum əmiri tərəfindən həbs olunmuşdur. Bu xəbər Çağatay hökmdarına çatanda çox əsəbləşmiş, vəziyyəti düzəltmək üçün Quma öz elçilərini göndərdi. Qum hakimi Mirzə Səd Vakkas isə bütün İraqı-Əcəmdə hakim olmaq üçün Yusif padşahla ittifaq yaratmaq niyyətinə düşdü. Bunun üçün Rüstəm Mirzə ilə birgə onun hüzuruna gəldi. Yusif padşah isə onları hörmətlə qarşılayıb, Bistam bəyi isə azad elədi (3, s. 96).

Yaranmış şəraitdən istifadə edən Yusif padşah Sultaniyyə və Qəzvini yenidən Baharlılara birləşdirdi. Şahrux isə Türkmən hökmdarına qarşı mübarizəni davam etdirirdi. Belə ki, 1415-ci ilin yayında Şiraza hücum etdi. Bu yürüşü gözləməyən Şiraz hökmdarı Mirzə Bayqara Şahruxun hüzuruna gəlib ona tabe oldu. Çağatay hökmdarı Qum, Kaşan, Rey və Gilan daxil olmaqla İraqı-Əcəmin idarəsini əmirlərindən İlyas Xocaya, Farsın idarəsini isə oğlu İbrahim Mirzəyə verib Herata geri döndü (7).

Teymuri hökmdarı Şahrux sultan 1419-cu ildə artıq Reydən başlayaraq İraqı-Əcəm, Kirman, Yəzd, Sistan, Mazandaran, Xorasan, Xarəzmi öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Lakin hələ də Anadoluda, o cümlədən Yusif üzərində parlaq bir qələbə qazana bilməmişdir. Şahruxun Baharlı üzərinə yürüş etməkdə bir neçə məqsədi var idi. Belə ki, Azərbaycan, Əcəm İraqını və İraqı ələ keçirərək Yusifi öz tabeliyinə salmaq və ticarət əhəmiyyətli olan Sultaniyyə və Qəzvini geri qaytarmaq idi. Bu məqsədlə Şahrux öz elçisi Sadıq bəyi bir sıra tələblərlə Yusifin yanına göndərdi. Belə ki, Qəzvin və Sultaniyyəni geri istəyən Şahrux, həmçinin, Yusifdən onun adına sikkə kəsdirməsini və xütbə oxutmasını tələb edirdi. Məktubu alan Yusif isə ona məhəl qoymamış, əsla tabe olmaq fikri də olmamışdır (2, s.107).

Belə bir cavab gözləməyən Şahrux dərhal döyüş hazırlıqlarına başlayır. 1420-ci ilin 25 avqustunda Heratdan Muğana gəldi. Bir müddət Muğanda qalmaq qərarına gələn Şahruxun ordusuna Xarəzm əmiri Şah Məlik qatıldı. 7 oktyabrda başda Mirzə Baysunqur olmaqla Nişapura doğru yol aldı. Tarixi mənbələrdə Teymuri hökmdarının dinə çox bağlı olduğu, döyüş hazırlıqları görünən zamanı bir çox türbələri ziyarət etməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik (6, s. 194).

Nafiz Şahinoğlu qeyd edir ki, artıq 18 oktyabrda Şahrux özü əsas orduya qatıldı. Həmçinin, Sistan, Qəndəhar və Əfqanıstandan da bir qrup əsgərlər Teymuri ordusuna qatıldı. Əmir İlyas Xoca Qum və Kaşandan bir qrup əsgərlərlə, həmçinin, Fars hökmdarı Mirzə İbrahim, Kirman valisi Əmir Çaqmaq, İsfəhan valisi Rüstəm Mirzə də öz orduları ilə birgə döyüşə qatıldılar. Mənbələrdə rast gəlinir ki, bu zaman Teymuri ordusu 200 minə yaxın idi. Lakin orduda yeni bir inamsızlıq hökm sürür, qələbə çalacaqlarına güvənmirdilər (4, s. 107). Bir qrup tarixçilər məlumat verir ki, Teymurun ordusunun çox hissəsi uşaqlardan ibarət idi və uzunsürən müharibələrdə həddindən çox yorulduqları üçün Baharlılara qarşı qələbə çalacaqlarına inanmırdılar.

Hətta Şahrux göndərdiyi elçi vasitəsilə Qəzvin və Sultaniyyəni Teymurilərə verilməsini tələb edir, qalan ərazilərin-Azərbaycan, Rum və Şam daxil olmaqla İraq-Ərəbini Yusifə verəcəyini bildirirdi. Qeyd olunur ki, əvvəl tələb etdiyi istəklərdən indi isə sadəcə Yusifdən onun hakimiyyətini qəbul etməsi qalmışdır. Baharlıların siyasi gücünü dərk edən hökmdar münasibətləri diplomatik yolla həll etməyə çalışırdı. Yuxarıda qeyd olunanlar, şübhəsiz ki, Şahruxun dinə bağlı olmasından əlavə qələbə qazanmağı yalnız Haqq yolunda görməsindən doğan hərəkətlər idi. Təsadüfi deyil ki, Şahrux günbəgün Quranın surələrini hafizlərə 12 min dəfə oxutdurub, Yusifi hücum etmək fikrindən daşındırmaq üçün Allaha yalvarırdı (8, s. 332).

Yusif padşah tərəfindən Sultaniyyəyə vali təyin olunmuş Cahanşah burada hazırlıqları davam etdirir, qalanı möhkəmləndirirdi. Lakin artıq məlumat verdiyim kimi Yusifin ölüm xəbəri bütün Anadoluda eşidilməyə başlayır. Xəbəri alan Teymuri ordusu görünməmiş bir sevinc yaşayır (1).

Əbu Bəkr Tehrani qeyd edir ki, Yusif padşah müharibəyə hazırlaşdığı zamanı iki oğlu-İspənd Mirzə və Bağdad valisi Məhməd bəy Baharlılara yardıma gəlməmiş, hətta "atamızda ağıl qalmamışdır" demişdilər (2).

Əbdürrəzzaq Səmərqəndi Yusifin ordusunun sayını şişirdərək "günəşin şüaları qədər çox, buludun damlaları qədər sayısız" olduğunu qeyd etsə də, mənbələrdə

ordunun sayının 50 mindən çox olmadığı yazılır (1, s.409). Lakin Yusifin ordusu özlərinə yetəri qədər güvənir və silahları da son dərəcə mükəmməl idi.

Yusif padşah Təbrizdən ayrılarkən dəyərli əşyaları və qızılları yaxın əmirlərinə paylamışdır. Lakin o Saidabad kəndində ağır xəstəliyin ucbatından vəfat etdi və Teymurilərlə mübarizə bir müddətlik təxirə salındı.

Yusifin ölümündən sonra ölkəni İsgəndər padşah idarə etməyə başladı. Atasının ölümündən sonra sədlulara arxalanaraq özünü onun xələfi elan etmiş və Bəyazid qalasındakı xəzinəni ələ keçirmişdir. Cahan şah isə Sultaniyyədən ayrılaraq atasının nəşini Ərçişə gətirmiş, digər oğlu isə Əbu Səid Ərzincandan yerli əhalinin tələbi ilə çıxarılmışdı (2, s.75).

Qışı Qarabağda keçirən Şahruxun ordusu daha da gücləndi. Belə ki, İraq əmirlərindən Hacı Müsafir, Əmir Hüseyn, Şirvanşah Xəlillulah, Şeyx İbrahim, Şəki hakimi Seyid Əhməd, Qara Yusifin əmirlərindən Əmir Cəfər, Əmir Mənsur, Bayram bəy, Oyrat bəyi Çoban Əli və Bayandurlu bəyi Qara Yuluq Osman bəy və digərləri Şahruxun hüzuruna gəlib onun hakimiyyətini qəbul etdilər (2).

Çağatay hökmdarı 1421- ci ilin yazında Qarabağdan ayrılaraq Təbrizə gəldi. Gəncə-Bərdə bölgəsində Qaramanlı bəyi Yar Əhməd Teymuri ordusuna hücum çəkdi. Şahruxun hüzuruna gətirilən Qaraman bəy əfv edildi (1, s. 438-444).

Belə ki, Qara Yuluq atasının ölümündən sonra Mardin üzərinə hücum təşkil etmişdir. Bu xəbəri alan İsgəndər padşah Kərkükdə savaşa hazırlaşdı. Əbu Bəkr Tehraninin də qeyd etdiyi kimi, eyni boya mənsub olan, lakin eyni zamanda bir-birlərinə qəti düşmən olan iki Türkmən bəyi - Bayandurlu və Baharlı arasında 1421-ci ilin martında şiddətli döyüş baş verdi. Bu döyüş Baharlıların üstünlüyü ilə nəticələndi (2, s.77-82).

Bu qələbədən sonra Baharlıların mənəvi gücü qüvvətləndi. Şahrux isə 26 mayda Bəyazid qalasını mühasirəyə alıb, şiddətli hücumla qalanı ələ keçirmişdir. Bunun ardınca Van gölü hövzəsinə gələn Şahrux bir-bir Əhlət və Ərçiş qalalarını da ələ keçirdi. Bundan sonra ölkəsinə qayıtmaq niyyətində olan Şahrux İsgəndər padşahın və İspənd Mirzənin Əhlət qalasına doğru gəldikləri xəbərini aldı. Əbu Bəkr Tehrani qeyd edir ki, bu əsnada Şahruxun yanında olan Bayandurlu bəyi Osman bəy “ Qara Yusifin oğulları yox edilməyənə qədər Anadoluda tam hakimiyyəti ələ keçirmək mümkün olmayacaq” deyərək Baharlılarla müharibəyə başladılar. Sözügedən zamanda dəfələrlə türkmən bəyləri barışıq əldə etmək üçün elçilərini Teymuri dövlətinə göndərsələr də, hər dəfə rədd cavabı aldılar (8, s.452-453). Artıq görünür ki, Çağataylar siyasi güclərini bərpa etmiş, Yusif zamanından fərqli olaraq tərəddüdləri tamamilə yox olmuşdur.

Barışıq təklifləri rədd edilən Türkmən bəyləri Ələşgirdə döyüş hazırlıqlarına başladılar. Mənbələrdə qeyd olunur ki, baharlıların ən çox çəkindiyi teymurilərin ordusundakı fillər idi. Çünki indiyə qədər heç bir savaşda onların atları fillərlə qarşılaşmamışdılar. Beləliklə, Teymuri və Baharlı əsgərləri 1421-ci ilin yayında Ələşgirddə qarşılaşdılar. Baharlı ordusu təxminən 35 min olduğu halda, Şahruxun ordusu bundan 4 qat çox idi. Baharlı ordusunun sağ qoluna Pir Hüseyn bəy, sol qoluna isə İspənd Mirzə rəhbərlik edirdi. Mərkəzdə isə İsgəndər padşah özü dururdu. Fəqət Teymuri ordusunun sayca üstünlüyü baharlıların məğlubiyyətini labüd edirdi. İspənd Mirzə Əmir Məlik tərəfindən ələ keçirildi. Sayca az olan Baharlı ordusunun daxilində çaxnaşmalar baş verdi və bütün bu baş verənlər İsgəndəri savaş meydanını tərk etmək məcburiyyətində qoydu. Mənbələrdə göstərilir ki, Şahrux bu qələbədən sonra Qara Yuluq, Pir Məhmd və Əli bəyi əsir almışdır. Az sonra Təbrizə doğru irəliləyən Çağatay hökmdarı payızda Sultaniyyəyə doğru getdi (1, s.458-463).

Ələşgird savaşından sonra İsgəndər Kərkükə getmiş, İspənd isə Anadoluda qalmışdır. Şahruxun Azərbaycanı tərk etdiyi xəbərini alan İspənd Mirzə Təbrizə gəlmişdir. Bu zaman Təbrizi idarə edən Qara Yuluq bəyin oğlu Əli bəy Diyarbəkirə çəkilmişdir. Lakin İspənd qardaşı İsgəndərin gəlişi ilə əlaqədər Təbrizi tərk edərək Ərzuruma, az sonra isə Bağdada gəldi (2, s. 88).

Teymuri-Baharlı qarşıdurması yenə iki ay sonra Dəli Əhmədin rəhbərliyi ilə Sultaniyyə ətrafında baş vermişdir. Şahrux dərhal İlyas Xocaya yardım etmələri üçün Yusif və Seyid Əmirin rəhbərliyi ilə 3 min atlı qoşun göndərdi. Dəli Əhməd məğlub olaraq Təbrizə doğru çəkildi (1, s. 98).

İsgəndər padşah 1428-ci ildə Sultaniyyə, Əbhər, Qəzvin və Zəncanı ələ keçirib idarəsini Dəli Əhmədə verdi. Baharlı hökmdarı çox yaxşı başa düşürdü ki, bu hərəkəti ilə Teymuri hökmdarı yeni bir savaş başladacaq. Düşündüyü kimi sultan Şahrux 1429-cu ilin yazında Heratdan ayrılıb, Reyə gəldi. Az sonra Sultaniyyəyə gələn hökmdar, yayda Təbrizin Şənbi-Qazan məhəlləsinə yan aldı. Bu zaman İsgəndər padşah və ordusu Şahruxu Səlmasda gözləyirdi. Belə ki, Baharlı ordusuna Cahan şah rəhbərlik edirdi. Təxminən 50 minlik əsgərlə savaşa girən baharlılar 1429-cu ilin sentyabrında Teymuri ordusu ilə qarşılaşdılar. Əbdürrəzzaq Səmərqəndi qeyd edir ki, Səlmas savaşı 2 gün çəkmiş, şiddətli döyüş Teymurilərin qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Şahrux ardınca Əlincə qalasına getdi.

Qalada İsgəndər padşahın oğulları və digər yaxınları var idi. Lakin onlar Şahruxa hədiyyə verərək azad olundular və Çağatay hökmdarı 7 noyabrda Qarabağa getdi (1, s. 123-124).

Şahrux qazandığı qələbələrə baxmayaraq artıq başa düşürdü ki, Baharlı dövlətini tamamilə məhv etmək olmayacaq. Ona görə də İsgəndər və qardaşları, ümumən Türkmən bəyləri arasındakı ixtilaflardan istifadə etmək qərarına gəlir. Belə ki, Yusifin kiçik oğlu Əbu Səid 1430-cu ildə Qarabağa Şahruxun hüzuruna gəlir və Çağatay hökmdarı Azərbaycanın idarəsini ona tapşırdı. Lakin Əbu-Səid Azərbaycanı 6 aydan artıq idarə edə bilmədi, çünki İsgəndər padşah onu ələ keçirərək öldürtdü (8, s. 644).

Motaslı Tomasın yazdığına görə, bu zaman Vanı idarə edən İsgəndərin oğullarından Yar Əli qəddarlığı ilə ad salmışdır. Van əhalisi padşaha şikayətlər etməyə başlayanda, bu şikayətləri nəzərə alan İsgəndər oğlunu yanına çağırır. Lakin atasından qorxan Yar Əli Şirvanşaha sığındı (8, s. 644).

Şirvanşah hökmdarı isə Yar Əlini teymurilərə təhvil verdi. Bir müddət Şahruxun yanında qalan Yar Əli sonradan onun əmri ilə Səmərqəndə göndərildi. Uluqbəy isə onu burada qalaya həbs etdi. Bir müddət sonra qaladan qaçan Yar Əli Herat şəhərini ələ keçirdi. Lakin 1449-cu ildə Babur Mirzə tərəfindən həyatına son qoyuldu (2, s. 107-108).

Teymuri hökmdarı 1434-cü ilin sonunda Heratdan ayrılaraq Reyə gəldi. Reydə olarkən hökmdarın yanına bir sıra Baharlı əmirləri gəlib ona itaətini bildirdilər. Bundan sonra Şahrux əmirlərini göndərərək Cahanşahı yanına dəvət elədi. Bu dəvət Cahan şahın bir müddət (1434-1444) Şahruxun hakimiyyətini tanımasından irəli gəlirdi. Avqust ayında Cahan şah Şahruxun hüzuruna gəldi. Çağatay hökmdarı Cahan şaha İsgəndərin əlində olan torpaqlara hücum etmək əmri verib, həmçinin, Şirvanşah Xəlilulahı da baharlılar üzərinə göndərdi (2, s. 47).

Çətin vəziyyətə düşən İsgəndər Təbrizdən ayrılaraq Osmanlı dövlətinə qaçdı. Vəziyyəti əvvəlcədən təxmin edən Şahrux Qara Yuluq Osman bəyə Ərzurum tərəflərdə İsgəndərin yolunu kəsməyi tapşırmışdır. Bu hadisə iki Türkmən bəyi arasında döyüşə səbəb oldu. Belə ki, baş vermiş döyüşdə Bayandurlu bəy ağır şəkildə yaralanıb Ərzurumda vəfat etdi (2, s. 133).

Bu hadisədən sonra erməni mənbələrdə göstərilir ki, Çağatay əsgərləri baharlıları yaxından izləmək istəməmişdilər. Şahrux isə Osmanlı ərazisinə gəlib II Murada əgər İsgəndər onun yanına gələrsə, teymurilərə təhvil verməsini tələb etmişdir. Digər tərəfdən isə Teymuri hökmdarı Cahan şahı yanına çağırıb, onu ordu ilə təhvil edib İsgəndərin ailəsi olan qalanı almağı tapşırdı. 2 mayda Qarabağdan Ucana gələn Şahrux qalanı alan Cahan şaha Azərbaycanın idarəsini verdi. Və nəhayət ki, bundan sonra Şahrux bir daha gəlməmək qərarı ilə Azərbaycanı tərk edib Xorasana hərəkət etdi (2, s. 49).

Geri qayıdan İsgəndər padşah yenidən hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışsa da, buna müvəffəq olmadı. Şirvanşah əmirləri ilə ittifaqa girən Cahan şahın hücumu ilə Əlincə qalasına salındı və sonra oğlu Şahbudaqın xəyanəti nəticəsində öldürüldü. Cahan şah isə bu sürətlə Baharlı hökmdarı oldu və dövlət ən parlaq dövrünü yaşadı (3, s. 142).

1447-ci ildən etibarən, yeni sultan Şahruxun ölümündən sonra Cahan şah dövləti müstəqil şəkildə idarə etməyə başladı. 1458-ci ildə Heratı ələ keçirən Cahan şah oğlu Həsən Əlinin baş qaldırdığı üsyan ilə əlaqədər sultan Əbu Səidlə müqavilə imzalayıb Herat və Xorasan üzərindəki hakimiyyətindən əl çəkib Azərbaycana qayıtdı (8)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər (Ali məktəblərin tarix fakültələri və tarix üzrə yenidənhazırlanma kursları üzrə dərs vəsaiti). Bakı, 2019, 872 s.

2. Əfəndiyev O., Musalı N. Həsən bəy Rumlu Əhsənüt-təvarix əsəri. İstanbul, 2017, 661 s.

3. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000, 198 s.

4. Şükürov R. Əbu Bəkr Tehrani və onun "Kitab-i Diyarbəkriyyə" əsəri. Bakı, 2006, 114 s.

Türk dilində

5. Aka İ. Şahruhun Karakoyunlular üzerine seferi. IV cild. İstanbul, 1989.

6. Kazanazmaz M. Kara Koyunlu Kara Yusuf ve zamanı. Atatürk Üniversitetisi Türkiye Araştırmaları Ensitüsü. 2019, 207 s.

7. Korkmaz F. Sultan Ahmed Celayir dönemi ve Celayirli-Timuru ilişkileri. Atatürk Üniversitetisi Türkiye Araştırmaları Ensitüsü (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Ərzurum, 2017.

8. Sümer F. Kara Koyunlular (başlangıçtan Cihan şaha kadar) I cild. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara, 1992, 184 s

9. Uzunçarşılı İ. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri . Türk Tarih Kurumu yayınları. Ankara, 2017, 345 s.

UOT: 338.2: 338.24.021.8

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ ROLU

ŞƏFA ƏLİYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin professoru,
UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar
Mərkəzinin rəhbəri, iqtisad elmləri doktoru
E-mail: garabagh.iam@unec.edu.az

2023-cü il Azərbaycan xalqının həyatında əlamətdar bir ildir və bütün dünya Azərbaycanlıları Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 100 illiyini qeyd edirlər. Heydər Əliyev dühası və zəkası Azərbaycan xalqının önündə bir mayak və işıq kimi saçır. Heydər Əliyev dövlətçiliyimizin inkişafında tarixi izlər buraxmış və xidmətləri ilə yadda qalmışdır. Bu amillər nəzərə alınmaqla ölkə Prezidentinin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2023-cü il ölkəmizdə "Heydər Əliyev İli" elan edilmişdir [1].

Qeyd edək ki, Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən biri də Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və xüsusilə Şuşa şəhərinin Qarabağın mərkəzi kimi inkişaf etməsində rolu ilə bağlıdır [2]. Son 100 il ərzində erməni işğalçıları xarici havadarlarının köməyi və fəal dəstəyi ilə Qarabağ torpaqlarını zaman-zaman işğal etmişlər. Keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra isə Qarabağ tamamilə işğal olunmuşdur. Məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda dövlətçilik atributlarını gücləndirmiş, milli ordu quruculuğunun əsasını qoymuş və Qarabağ həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırmaqda tarixi işlər görmüşdür. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu bu milli strategiya Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən daha da təkmilləşdirilmiş və 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan və 44 gün davam edən Böyük Qarabağ Zəfərində torpaqlarımız işğaldan azad olunmuşdur.

Hazırda strateji prioritet vəzifələr kimi Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğunun və sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin Azərbaycanın davamlı inkişafına təsirinin obyektiv olaraq baxılması, araşdırılması, qiymətləndirilməsi və reallaşdırlmasından ibarətdir. Belə ki, ölkəmizin son 10 illiklərdə apardığı sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində müəyyən nəticələr əldə olunmuş, iqtisadiyyatın dayanıqlılığı təmin edilmiş, regionların sosial-iqtisadi inkişaf prosesləri sürətləndirilmiş və demək olar ki, regionların siması tamamilə dəyişilmişdir. Hazırda Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu prosesləri gedir. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra başlanan iqtisadiyyat quruculuğu minaların təmizlənməsi proseslərinin çətinliyi ilə fərqlənir, amma bu istiqamətdə də intensiv tədbirlər görülməkdədir. Minaların təmizlənməsi işləri sürətləndikcə sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinin həyata keçirilməsi, xüsusilə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin genişmiqyaslı və intensiv olaraq yerinə yetirilməsi imkanları artacaqdır [3].

Qeyd edək ki, artıq işğaldan azad olunmuş ərazilər də nəzərə alınmaqla ölkəmizdə iqtisadi rayonlaşdırmanın yeni modeli işlənilmiş və bu qəbildən olan iqtisadi rayonların sayı 12-dən 14-ə qaldırılmış, nəticədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılmışdır [4]. Eyni zamanda, 2030-cu ilədək olan dövrə qədər Milli Prioritetlərin reallaşdırılması məqsədilə 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası təsdiq edilmişdir [5]. Prioritet fəaliyyət istiqamətləri sırasında Qarabağın bərpasının intensivləşdirilməsi, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyat quruculuğunda isə daha çox yüksək texnologiyalar əsaslı xidmət sahələrinin formalaşdırılması ön plana çıxarılmışdır.

Yeni iqtisadiyyat quruculuğu, əslində bir çox məsələlərin kompleks və sistemli baxılmasını şərtləndirir. Burada ənənəvi iqtisadiyyat sahələrinin nə dərəcədə aparıcı rol oynayacağı və müasir dövrdə yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin perspektivlərinin qiymətləndirilməsi və bununla bağlı Qarabağda infrastrukturun yaradılması, kadrların hazırlanması, Böyük Qayıdış proseslərində yeni iş yerlərinin formalaşdırılmasında adı qeyd olunan iqtisadiyyat sahələrinin hansı dərəcədə səmərə verə biləcəyi və multipilkativ təsirinin olması məsələləri ciddi şəkildə araşdırılmalı, təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir [6].

Fikrimizcə, Qarabağda sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi Azərbaycanın davamlı inkişafına əlavə töhfələr verəcəkdir. Uzun illər ərzində işğal altında qalmış ərazilərimizdə sosial və istehsal infrastrukturu ta-

mamilə darmadağın edilmiş, ərazilər şoranlaşmış və demək olar ki, torpağın səthi belə deqradasiyaya uğramışdır. Su hövzələri çirkləndirilmiş, filiz yataqları, qızıl yataqları barbarcasına istismar olunmuş və ekoloji fəlakət mühiti formalaşmışdır. Bütün bunların ardıcıl şəkildə aradan qaldırılması və sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tələblərinə uyğun şəkildə sosial və istehsal infrastrukturunun, yeni iş yerlərinin, əhalinin rahat yaşaya biləcəyi kənd və qəsəbələrin yaradılması, yaşayış massivlərinin istismara verilməsi və əhalinin qayıdışına imkan verən sosial və istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması, xidmət sahələrinin təşkili vacibdir.

Eyni zamanda, Qarabağda yeni iqtisadi inkişaf proseslərinin əsas tərkib hissəsi kimi bu iqtisadi rayona daxil olan inzibati vahidlərin mövcud resurslarından istifadə etməklə emal sənaye sahələrinin yaradılması, onların təsərrüfat və maliyyə dövriyyəsinə cəlb olunmasında ciddi tədbirlərin görülməsi, məhsuldarlığı yüksək olan sahələrin potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri mövcuddur və onların ardıcıl şəkildə həll edilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi iqtisadi-təşkilati maliyyə mexanizmlərinin işlənərək tətbiq olunması, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin hazırda tətbiq olunan imkanlarından daha geniş bəhrələnməsi məsələləri ön plana çıxarılmalıdır.

Məlumdur ki, Böyük Qayıdışla bağlı I Dövlət Proqramı çərçivəsində regionda sahibkarlığın inkişafı və biznes, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi önəm verir və bu məqsədlər üçün güzəştlər paketi də ortaya qoyulmuşdur. Burada nəzərdə tutulan güzəştlər Qarabağda bütün sahələrdə həm iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, həm sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, Qarabağda yaşayan və fəaliyyət göstərən insanların bu regiona inteqrasiya etməsi üçün əlavə imkanlar formalaşdıracaqdır. Digər tərəfdən, müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, biznes və investisiya fondları birliklərinin nümayəndələrinin, eyni zamanda iş adamlarının regiona daha çox investisiyalar yatırmaq və bununla əlaqədar olaraq zəruri tədbirlərin görülməsində fəal iştirak etmək niyyətlərinin həyata keçməsində, reallaşdırılmasında lazım olan addımlar atılmalıdır. Qarabağda sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin planlaşdırılması, buna uyğun olaraq resursların dövriyyəyə cəlb edilməsi, emal müəssisələrinin yaradılması, maliyyə təminatı mexanizminin işlənilməsi və tətbiq edilməsi daha çox fayda verə bilər. Belə ki, nəzərdə tutulan layihələrin reallaşdırılması və onların həyata keçirilməsi proseslərində dövlət strukturları nümayəndələrinin fəal iştirak etməsi son nəticədə həmin layihələrin reallaşdırılması baxımından önəmlidir və həlledici amil kimi nəzərə alınmalıdır [7]. Eyni zamanda, Azərbaycanın davamlı inkişaf etdirilməsi vəzifələri bir çox məsələlərlə bağlı əlavə tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Buna görə də, yaxın perspektivdə regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi, ölkəmizin davamlı inkişafına əlavə stimullar verməklə bərabər, insanların sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə imkan verə biləcək, onların daha yaxşı yaşaması üçün əlavə stimullar formalaşdıracaqdır. Bunlarla yanaşı, sosial-iqtisadi inkişafın mümkün potensialının dövriyyəyə cəlb edilməsi baxımından qeyd olunan tədbirlər və prioritetlər ciddi önəm kəsb edəcəkdir.

Qeyd edək ki, 1970-ci illərin ikinci yarısında Şuşa şəhərinin inkişafı baxımından Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü, tələbkarlığı və rəhbərliyi ilə bir sıra xüsusi qərarlar qəbul edilmiş və həmin qərarlara uyğun şəhərin tarixi abidələri, keçmişdə tikilmiş binaları bərpa edilmiş, iri mehmanxana kompleksləri, yeni yaşayış və ayrıca inzibati binalar tikilib. Şuşanın statusunu yüksəltməklə, ümumittifaq əhəmiyyətli kurort şəhərinə çevrilməsinə nail olunmuşdur [8]. Bu qərarların reallaşdırılmasının böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, Şuşada əlavə iş yerləri açıldı, həyat səviyyəsi yüksəldi, Azərbaycanlıların milli ruhu gücləndi. Şuşaya dincəlmək üçün keçmiş SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən gələnlər eyni vaxtda Azərbaycanın tarixi, incəsənəti və mədəniyyəti ilə tanış ola bilirdilər [9]. Heyvandarlıq Şuşa rayonunun iqtisadiyyatında əsas yer tuturdu. Ən yüksək iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunan 1986-cı ildə burada mal-qara 5,2 min baş olmuşdur. Kənd təsərrüfatına yararlı sayılan torpaq sahəsi 20,9 min hektar olmuşdur ki, bunun da 3,8 min hektarını əkin sahələri, 0,1 min hektarını çoxillik bitkilər, 0,3 min hektarını biçənəklər, 16,7 min hektarını otlaqlar təşkil edirdi. Suvarılan torpaq isə 0,1 hektar olmuşdur. 3,4 min hektar əkin sahəsinin 41%-də dənli və paxlalılar (buğda, qarğıdalı, arpa), 6%-də tərəvəz və kartof, 53%-də isə yem bitkiləri əkilmişdir [10].

Müasir dövrdə Şuşanın dirçəldilməsinin strateji əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Belə ki, Böyük Qarabağ Zəfərində məhz Şuşa şəhərinin işğaldan

azad edilməsi həlledici rol oynamışdır. Dünyanın hərb dərsliklərinə düşmüş Şuşa Zəfər döyüşünün bir əfsanəyə çevrilməsi, Şuşa fatehlərinin misilsiz igidliyi və qəhrəmanlığı tarixlər boyunca yaşayacaqdır. Məhz bu səbəblərdən Şuşa hazırda Qarabağda və ümumilikdə işğaldan azad olunmuş torpaqların dirçəldilməsi proseslərində əsas mərkəz və istinad məbədi kimi baxılır və qiymətləndirilir. Şuşa dirçəldikcə və inkişaf etdikcə düşmənin gözdağı artır, bağrı çatlayır və beləliklə, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq simvolu kimi Şuşa bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən müqəddəs məkana çevrilir. Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri artıq əsasən müəyyənləşdirilmişdir və hazırda şəhər geniş tikinti meydançasını xatırladır. Hər tərəfdən qədim abidələr, memarlıq nümunələri təmir edilir, sosial və xidmət infrastrukturu yaradılır, yaşayış binaları tikilir. Bir sözlə, Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi prosesləri intensiv xarakter daşıyır.

Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi dirçəldilməsi və şəhərin sahəvi strukturunun formalaşdırılması, milli ornametlər ənənəvi dəyərlər, məşğulluq sahələri və digər məsələlərin nəzərə alınmaqla, burada iqtisadiyyat quruculuğunun təmin edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Şuşa artıq türk dünyasının mədəniyyət mərkəzi kimi ildən-ilə özünün strateji mövqeyini artırmaqdadır. Eyni zamanda, bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən, bir yerə toplayan bir dəyərli və qiymətli müqəddəs yer kimi artıq statusa malik olan bir yerdir. Şuşa Cənubi Qafqazın incisi hesab olunur və nəhayət, Şuşa Azərbaycanın ən dəyərli bölgələrindən və qiymətli strateji əhəmiyyət kəsb edən mərkəzlərindən biridir. Buna görə də, Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi dirçəldilməsi, eyni zamanda həm də Qarabağın strateji inkişaf impulsları kimi dəyərləndirilə bilər.

Qeyd edək ki, ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə 2022-ci il "Şuşa İli" elan olunmuşdur və Şuşa şəhərinin 270 illiyi ilə əlaqədar olaraq silsilə tədbirlər keçirilmiş, dünyanın hər yerindən Şuşaya məşhur insanlar, turistlər, siyasi xadimlər, görkəmli şəxslər, ilk növbədə, qardaş respublikalardan, qardaş dövlətlərdən, başda Türkiyə olmaqla, Türkdilli ölkələrdən çoxlu sayda insanlar Şuşa şəhərinə səyahət etmiş, şəhərin qədim incəlikləri, abidələri, görkəmli yerlərini ziyarət etmiş və Şuşada həyata keçirilən dirçəliş prosesləri ilə yerindəcə tanış olmuşlar. Hazırda Şuşa əslində böyük bir tikinti meydançasını xatırladır, burda yüzlərlə abidələrin, görkəmli yerlərin, mədəniyyət və digər baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edən binaların, arxitektur binaların bərpası və yenidən qurulması prosesləri gedir [11]. Şuşada infrastruktur yaradılır, sosial infrastruktur şəbəkəsi formalaşdırılır. Şuşada həm də turizm-rekreasiya imkanlarını özündə ehtiva edən iri sanatoriyanın, Şuşa sanatoriyasının təməli qoyulmuşdur. Digər tərəfdən, Şuşada sosial sahələrinin formalaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişaf impulslarının təmin edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, kommunal xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi və xidmət sektorunun genişləndirilməsi istiqamətində önəmli addımlar atılmaqdadır. Təbii ki, şəhər, ilk növbədə, sabit şəkildə elektrik enerjisi və içməli su ilə təmin olunmuşdur.

Yeni infrastruktur obyektlərinin tikintisi və yaxın perspektivdə Şuşada geniş xidmət sektorunun və şəbəkəsinin yaradılması proseslərinin daha da sürətlənməsi gözlənilir. Digər tərəfdən, Şuşa iqtisadiyyatının əsasında hesab edirik ki, mədəniyyət iqtisadiyyatı ilə yaradıcılıq sənayesinin imkanlarının sintezi nəticəsində formalaşdırılacaq fəaliyyət sahələrinin böyük rolu olacaqdır. Artıq bu istiqamətdə işlər başlanıb. Burada söhbət bütün ilboyu müxtəlif festivalların və musiqi tədbirlərinin, yəni yaradıcılıq sənayesi tədbirlərinin keçirilməsi, layihələrin reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, Şuşa ilə bağlı tədbirlər əsasında, ilk növbədə, şəhərin milli ornamentləri, arxitektura ənənələri, milli dəyərlər və şəhərin özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri və memarlıq üslubları nəzərə alınmaqla, burada yaşayış massivinin salınması prosesləri sürətləndirilməkdədir.

Şuşa həm də davamlı inkişafın təmin edilməsində, Azərbaycan xalqının qədim adət və ənənələrinin yaşanmasında və bunun dünyaya çatdırılmasında önəmli funksiyaları yerinə yetirən bir mədəniyyət beşiyi və mərkəzi kimi yaxın perspektivdə çox mühüm funksiyaları yerinə yetirəcəkdir. Burada beynəlxaq əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərin reallaşdırılması, elmi-praktiki, iqtisadi və digər sahələrdə olan tədbirlərin keçirilməsi, xüsusilə xidmət və mədəniyyət sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı mövcud potensialı dəyərləndirilərək beynəlxalq səviyyəyə çıxarılması, investorların bu sahəyə cəlb edilməsi, dünya səviyyəsində formalaşmış təcrübədən daha geniş istifadə etməklə, Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə imkan verən layihələrin həyata keçirilməsi ölkəmizdə da-

vamlı inkişafın sürətləndirilməsinə əlavə imkanlar verəcəkdir.

Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi həm də hər bir azərbaycanlı və Türk dünyası tərəfindən böyük qürurla qarşılanan sosial-iqtisadi inkişaf impulsu kimi də qəbul olunur. Şuşa həm də Türk dünyasının fəxridir, gözüdür, bəbəyidir və 2023-cu ildə Şuşanın Türk dünyasının mədəniyyət mərkəzi kimi elan edilməsi, bu istiqamətdə daha genişmiqyaslı tədbirlərin görülməsinə və layihələrin həyata keçirilməsinə əlavə imkanlar formalaşdırmışdır. Yəni, bütün ilboyu Türkdilli dövlətlərin iştiraki ilə adət-ənənələrin geniş təbliği, milli dəyərlərimizin aşılanması və dəyərləndirilməsi, burada mövcud resurslardan daha da bəhrələnərək müxtəlif istiqamətlərdə regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanları diqqət çəkir. Digər tərəfdən, Şuşa şəhəri həm də ölkəmizin dayanıqlı və davamlı inkişafında önəmli rol oynaya biləcək amillər baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi və sürətli inkişafı, ümumilikdə regionun inkişafına müsbət və multiplikativ təsir göstərəcəkdir. Şuşanın inkişafı onun ətrafındakı kənd və qəsəbələrin bərpasını sürətləndirəcək, həmin kəndlərin, qəsəbələrin sosial-iqtisadi inkişafına əlavə stimullar verəcəkdir. Reallaşdırılan layihələr hesabına həmin kənd və qəsəbələrin əhalisinin reinteqrasiyası, həm kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi və emal olunması infrastrukturunun yaradılması, kiçik və orta biznes subyektlərinin formalaşdırılması perspektivləri genişlənəcəkdir. Həmçinin Şuşa şəhərində milli brendlərin formalaşdırılması, suvenirlərin hazırlanması, tekstil məhsullarının istehsal edilməsi imkanları artacaqdır.

Bu qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində Şuşa şəhəri Ulu Öndər Heydər Əliyevin görmək istədiyi və vaxtı ilə əsasını qoyduğu dinamik inkişaf edən və Qarabağın mərkəzi funksiyasını yerinə yetirən Şuşa şəhərinin formalaşması və inkişaf etməsi mümkün olacaqdır və s.

YEKUN

Yaxın perspektivdə Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının dirçəldilməsində önəmli hadisələrin baş verəcəyini qeyd edə bilərik. Belə ki:

- Şuşada iqtisadiyyat quruculuğu daha intensiv təmin olunacaq və əsas etibarı ilə xidmət sektoru sahələri prioritetlik təşkil edəcəkdir;
- şəhərdə turizm-rekreasiya imkanlarının reallaşdırılması istiqamətində daha çox işlərin görülməsi qənaətindəyik, hazırda təməli dövlət başçısı tərəfindən qoyulmuş Şuşa turizm-rekreasiya kompleksinin – "Şuşa" sanatoriyasının tikintisi aparılır;
- şəhərdə yaşayış massivlərinin salınması sürətlə gedir və tezliklə Şuşaya Böyük Qayıdış reallaşacaqdır və s.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ümummilli Lider Heydər Əliyev, Qarabağ, Şuşa, Qarabağ iqtisadi rayonu, Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı, Şuşanın iqtisadiyyat quruculuğu.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. – Bakı, – 29 sentyabr 2022-ci il.

2. Səmədzadə, Z.Ə. Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə: 5 cild/ Z. Səmədzadə; [baş red. A. Səmədzadə; red. Y. Məmmədova]. Bakı: Kitab Çapı, 2022. – 856 s.

3. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. – Bakı, – 7 iyul 2021-ci il.

5. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası. Bakı, – 22 iyul 2022.

6. Əliyev, T.N. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın mütərəqqi menecment formaları əsasında inkişaf istiqamətləri// AMEA İqtisadiyyat İnstitutu "İqtisadi artım və ictimai rifah" elmi jurnalı – Bakı: "Avropa" – 2021. №1, – s. 11-19.

7. Əliyev, Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. // Geostrategiya jurnalı, – 2021. № 04 (64), – s.67-72.

8. Şuşa-270. Şuşanın demoqrafik, sosial-iqtisadi inkişafı: dünən, bu gün və perspektivlər. Bakı, – 2022. – 268 s.

9. Şuşa - Azərbaycanın tarixi və strateji əhəmiyyətli mədəniyyət paytaxtı. https://azertag.az/xeber/Susa_Azerbaycanin_tarixi_ve_strateji_ehemiyyetli_medeniyyet_paytaxti-1921706.

10. İqtisadiyyat. Şuşa şəhər icra hakimiyyəti. http://www.shusha-ih.gov.az/az/page/14.html.

11. Алиев, Ш.Т. Стратегическая важность возрождения Шуша в интенсификации социально-экономического развития Карабахского экономического района / Ш.Т. Алиев, Л.А. Меликова // Современные тенденции развития науки и мирового сообщества в эпоху цифровизации: Сборник материалов VII Международной научно-практической конференции, Москва, 30 июня 2022. – с. 321-329.

РЕЗЮМЕ
ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДА ШУША

В статье рассматривается историческая роль Гейдара Алиева в обеспечении социально-экономического развития города Шуша. Раскрываются значимость и концептуальные основы экономической политики Общенационального лидера Азербайджана. Рассматриваются приоритеты развития и восстановления территорий, освобожденных от оккупации, и пути скорейшей реинтеграции их в национальную экономику. Подготовлены рекомендации и предложения по развитию экономики Азербайджана в контексте целей возрождения Карабаха.

Ключевые слова: *Азербайджан, Общенациональный Лидер Гейдар Алиев, Карабах, Шуша, Карабахский экономический район, экономическое возрождение город Шуша.*

SUMMARY
THE HISTORICAL ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CITY OF SHUSHA

The historical role of Heydar Aliyev in ensuring the socio-economic development of the city of Shusha is analyzed in the article. The importance and conceptual foundations of the economic policy of the National Leader of Azerbaijan are revealed. Priorities for the development and restoration of territories liberated from occupation and ways of their early reintegration into the national economy are considered. Recommendations and proposals on the development of the Azerbaijan economy in the context of the goals of the revival of Karabakh are given.

Keywords: *Azerbaijan, National Leader Heydar Aliyev, Karabakh, Shusha, Karabakh economic region, economic revival of the city of Shusha.*

UOT 336.027

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ DAXİLİ RESURS POTENSİALI: TƏHLİL, QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ REALLAŞDIRMA

TALE ƏKBƏROV
Bakı Biznes Universitetinin dosenti, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: akberovtaleh@yahoo.com

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi, 2020-ci il Azərbaycanın şanlı tarix səhifələrində zəfər ilinə çevrildi. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə xalqımızın birliyi və ordumuzun rəşadətli zəfəri və yenilməz gücü ilə torpaqlarımız işğaldan azad edildi, tarixi ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu. Ərazilərimizin bərpası üçün 2030-cu illərə kimi hədəflərimizi nəzərdə tutan Milli Prioritetlər arasında "İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərə Böyük Qayıdış"ın mühüm əhəmiyyəti vardır. Cənubi Qafqaz regionunda yeni beynəlxalq və regional səviyyəli nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpası nəticəsində Azərbaycanın dünya bazarlarına çıxış imkanlarının artması təmin ediləcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpa olunması prosesində xarici və milli sahibkarlıq subyektlərinin iştirakının mühüm rolu olacaq. Beləliklə də bu ərazilərdə formalaşdırılacaq və yenidən qurulacaq istehsal və xidmət sahələrinin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının sürətli artımı təmin ediləcəkdir.

Müasir şəraitdə işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə sahibkarlığın maliyyə təminatında güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təkmilləşdirilməsi probleminin elmi-nəzəri və praktiki araşdırılması, bu aspektdə sahibkarlıq subyektlərinin daha təkmil inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi yaxın və orta perspektivdə maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi üçün optimal variantın tapılmasına imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın işinin aparılmasında əsas məqsəd işğaldan azad olunmuş bölgələrimizdə sahibkarların güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını təhlil edib qiymətləndirməklə, yerli və beynəlxalq səviyyəli dövlət və özəl maliyyə-kredit qurumlarının rolunu müəyyənləşdirməkdən, bu istiqamətdə müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni vandalizminin izləri

Tarixi qələbədən sonra Qarabağ regionunda, həm də ona daxil olan 7 regionda ölkə iqtisadiyyatının əlavə dəyər formalaşdırmaq, həmçinin investisiya potensialının çoxaldılması imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi strateji vəzifə kimi qarşıda dayanır. Bu rayonlar hələ sovetlər birliyi dövründə respublikamızın iqtisadiyyatında vacib yer tutmuşdur və əsasən də kənd təsərrüfatının, həmçinin aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsində, turizm-rekreasiya potensiallarından istifadədə mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, hər bir müharibənin sonu olur və sülhün bərqərar olunmasından sonra dirçəliş və yaradıcılıq işlərinin reallaşdırılması tələb edilir. İşğaldan azad edilmiş regionlarda dirçəlişin və bərpa işlərinin maksimal formada nizamlı və mütəşəkkil şəkildə reallaşdırılmasının prinsip və meyarları müəyyən edilməli və indiki şəraitə uyğun formada mükəmməlləşdirilməlidir. Artıq qeyd etmək olar ki, respublikamız bu istiqamət üzrə başlıca konseptual yanaşma və konkret fəaliyyət istiqamətinin dairəsinin müəyyən edilməsi və icra olunması fazasına daxil olmuşdur. Bu məsələlərə dünya praktikasından yanaşdıqda başlıca ünsürlərdən biri kimi, postkonflikt regionlarının bərpa olunmasına dövrün tələbi cəhətdən, həmçinin obyektiv reallıq bazasından yanaşılması mühüm şərtlərdən biridir [1]. Məsələ burasındadir ki, erməni vandallarının işğal zamanındakı vəhşiliklərinin və faşist davranışlarının sərhədi olmamışdır. İnsanlığa qarşı cinayətləri ilə xislətini bütün dünyaya göstərən bu cəlladlar Qarabağ, həm də işğal edilən digər 7 rayon ərazisində talançılıq və virançılıqla məşğul olaraq həzz almış və bu ərazilərdə bir salamat belə tikili, həmçinin insan qəbirləri qalmamışdır.

Erməni faşistlərinin hərbi təcavüzü zamanı işğal olunmuş rayonlarımızda 900 yaşayış məntəqəsinin, 150 min evin, 7 min ictimai binanın, 693 məktəbin, 695 tibb müəssisəsinin, 855 uşaq bağçasının, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dağıdılmasının şahidi olmuşuq. Bundan başqa, 2670 km avtomobil yolunun, 160 körpünün, 2,3 min km su xəttinin, 2 min km qaz kommunikasiyasının, 15 min km elektrik xəttinin dağıdılması və sıradan çıxarılmasını, torpaq sahələrinin deqradasiyaya uğradılmasını, su mənbələrinin zəhərlənməsi və meşələrin yandırılmasını tarixi qaynaqlarda görə bilərik. Əkinə faydalı

torpaqlar terrora uğramış, başdan –başa minalanmış, bir sözlə insanlığa sığmayan cinayətin hər üzünü və formasına burada şahidlik etmək olar [2]. Zamanında güclü iqtisadi gücə malik olan Ağdam və Füzuli əraziləri bom-boz biyabana çevrilmiş və demək olar ki, bu ərazilərdə bir dənə salamat tikili və ya infrastruktur obyekti mövcud deyildir. Başqa rayonların da taleyi buna bənzərdir, bina və tikililər, evlər təməlinə qədər məhv edilmiş, təsərrüfat və meşə sahələri əvvəldə vurğuladığımız kimi dağıdılmış, torpaq əraziləri yararsız formaya salınmış, mineral ehtiyatlarının, su mənbələrinin, filiz və qeyri-filiz yataqlarının vəhşicəsinə istismar edilməsinin, yaxud dağıdılmasının şahidi olmuşuq.

Vurğulayaq ki, müasir zamanımızda qlobal problemlər olduqca çoxdur və dünya əhalisi, ölkələri qlobal çətinliklərin təsirini nisbətən aşağı salmaq üçün cəhdlər edirlər. Digər tərəfdən də pandemiyanın yaratdığı yeni şərait çərçivəsində yaranan çətinliklər 100 milyonlarla əhalinin həyatını təhlükəyə atmış olur. Qeyd olunanlar böyük resurslar, həmçinin maliyyə resursları tələb edir, həyat fəaliyyəti və iqtisadi inkişaf prosesləri bərpa edilməli, iflic vəziyyətində olan iqtisadi sahələr canlandırılmalıdır. Böyük ölkələr və güclü iqtisadi imkanlarına, maliyyə vasitələrinə malik ölkələr belə, qlobal çətinliklər qarşısında acizdir, minilliyin qlobal çətinliklərinin həll edilməsindən söhbət belə gedə bilməz, həmçinin iqlim dəyişiklikləri mədəniyyət üçün real çətinliklər yaratmaqdadır, ac və işsiz insanların sayında azalma müşahidə olunmur və bütün bu qeyd olunanlar olduqça qorxulu proseslərdir. Sivilizasiya və dünya ölkələri daha çox əməkdaşlıq etmək, inkişaf və inteqrasiya potensiallarından bəhrələnmək, hər bir regionun inkişaf potensialını dəyərləndirmək üçün calışırlar, əməkdaşlıq üçün addımlar atırlar. Belə bir zamanda ermənilər və onların dayaqları heç cür işğalçılıqdan əl çəkmək istəmir, təslimçilik aktına imza atmaqlarına baxmayaraq, hələ də revanşist xülyalarla yaşayırlar. Bəzi aparıcı dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq hüququmuzu tapdalamaqda davam edir və biz bunun açıq nümünəsini 30 ildə Qarabağın işğalı ilə əlaqədar məsələlərdə şahidi olduq.

2. Qarabağ regionunda bərpa proseslərinin aparılması üçün tələb edilən maliyyə resurslarının miqyasının müəyyən edilməsi

Bu səbəbdən də, öz torpaqlarımızı geri almaqla yanaşı, onların sürətli formada inkişaf etdirilməsini, infrastrukturunun daha tez bərpa olunmasını, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tarazlığının təmin olunmasını həyata keçirməliyik. Bu cəhətdən, respublikamızın regional siyasətində müasir mərhələnin başlanıldığını bu cür vurğulamalıyıq və şübhəsiz, bu zaman ənənəvi regional iqtisadi inkişaf mexanizminin müasirləşdirilməsi, əsasən də Qarabağ zonasının dirçəldilməsi prosesinin müasir hədəfinə uyğun olan fəaliyyət modelləri və mexanizmlərinin işlənib hazırlanaraq reallaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır. Qeyd edildiyi kimi, bunların bəzilərinə və pilot layihələrin icrasına başlanılmışdır. Bu cəhətdən qürurla qeyd edə bilərik ki, respublikamız bu vurğulanan strateji fəaliyyətlərlə müasir zamanda Qarabağın geri alınmasından sonra, özünün başqa bir şərəfli vəzifələrini, postkonflikt zonalarının bərpa olunması və yeniləndirilməsini təmin edərək 700 minə yaxın soydaşımızın öz ata-baba yurduna böyük qayıdışına nail olunmalıdır.

Ərazinin bərpa proseslərinin sürətləndirilməsi, əhalinin yaşayışına rəvac verən şəraitin formalaşdırılması, ilk əvvəl işğaldan azad edilmiş zonalarda infrastruktur obyekt şəbəkəsinin sürətli və daha intensiv formada təşkili, həmin regionlarda elektrik enerjisinin, içməli suyun, təbii qazın təminatının gücləndirilməsi tələb edilir. Bu isə yeni investisiyalarla əlaqədardır və investisiya potensialının çoxaldılması vacib şərt kimi diqqət çəkməkdədir. Hal-hazırda bu regionların bərpa olunmasına külli miqdarda maliyyə mənbələri və investisiya resurları vacibdir, lakin hesab olunur ki, zaman gələcək bu ərazi respublikamızda dinamik və güclü inkişaf edən əraziyə çevriləcək və daimi olaraq investisiya potensialının çoxaldılması imkanlarına malik olacaq. Belə ki, ərazilər daha sürətli bərpa və yenidənqurma imkanları olan resurslarla zəngindir və təbiət bu ərazidən heç nə əsirgəməmişdir. Qeyd olunan ərazilərdə enerji infrastrukturunun təşkil olunması ilə əlaqədar geniş şəkildə işlərin reallaşdırılması, bərpa edilən enerji üzrə əsas potensialın aşkar edilməsi və həyata keçirilməsi imkanları mövcuddur. İşğaldan azad edilən regionların hidroenerji, külək, günəş, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa edilən güclü enerji resursları vardır və onların potensialının müəyyən edilməsi üçün ölçü müşahidə stansiyasının quraşdırılaraq, texniki imkanlar və iqtisadi faydalılığının qiymətləndirilməsi tədbirləri həyata keçirilməkdədir [3]. Bu resursun təsərrüfat və kommersiya dövriyyəsinə cəlb olunması, ümumi

olaraq iqtisadiyyatın investisiya imkanından faydalı istifadənin yaranmış yeni reallıqlara uyğun formada modelləşdirilməsi, əlavə dəyər yaradan iqtisadi sahələrin perspektiv imkanlarından yararlanması mühüm məsələlər kimi qeyd olunurlar. Lakin bu proseslərin maliyyələşməsi, qeyd olunan layihələrin zamanında reallaşdırılması davamlı formada investisiya resurslarını və cəlb edilməsini şərtləndirir. Ərazinin iqtisadi sahələr inkşaf etdikcə, bir tərəfdən artıq məhsuldarlığı olan əlavə dəyər formalaşdıran iqtisadi sahələrin inkişafının tezləşəcəyini gözlədiyimiz kimi, başqa tərəfdən də bu sahə və istiqamətlərdə yeni investisiya resurslu mənbələrin reallaşdırılacağını proqnozlaşdırmaq olar. Bunu ərazidə aparılan bərpa işlərinin gündən-günə artması da göstərir, məsələn, işğaldan azad edilmiş sahələrdə inventarlaşmaların aparılması, minalardan təmizlənərək təftiş olunması, vacib infrastruktur şəbəkələrinin yaradılması, operativ tədbirlərin həyata keçirilməsini bunlara misal kimi göstərmək olar [4].

"Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20.11.2020-ci il tarixli Sərəncamı"na əsasən dəmiryolu xəttinin inşasına başlanılmış və bu nəqliyyat infrastrukturu ərazidə nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf etdirilməsinə, yükdaşıma dövriyyələrinin artırılmasına səbəb olacaqdır [5].

Digər bir mühüm nəqliyyat infrastruktur layihəsini də qeyd etmək olar, bu, Füzuli-Şuşa beynəlxalq magistral avtomobil yoludur və həmin layihənin reallaşdırılması üçün vacib investisiyalar, ilk əvvəl respublikamız tərəfindən istiqamətləndirilib, amma yaxın zamanda digər nəqliyyat-logistika layihələrinə uyğun investisiya mənbələrinin formalaşdırılacağını, daxili investisiyalarla birgə, xarici investisiyalarında cəlb edilməsini proqnozlaşdırmaq olar. Belə ki, ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının tezləşdirilməsi ilə bir çox iqtisadi sahələrin, həmçinin beynəlxalq turizmin intensiv inkişaf etdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bundan başqa, aqrar sahənin ərazidə ənənəvi potensialından səmərəli istifadə olunması bərpa edilməklə yanaşı, yüksək texnologiya əsaslı aqrar-sənaye kompleksinin inşa edilməsi, aqroparklar, xüsusi iqtisadi zonalar, sənaye klasterləri, turizm-rekreasiya zonalarının inşası istiqamətində investisiya resursu imkanlarının artacağını və daha fəal xarakter alacağını proqnozlaşdırmaq olar.

3. Qarabağ zonasında bərpa proqramlarının reallaşdırılması üçün mövcud yerli investisiya potensialından istifadə xüsusiyyətləri

Qeyd etməliyik ki, investisiya potensialının formalaşdırılması və çoxaldılması, daha çox real sərmayəçilərin regiona gəlməsinin aktivləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılan beynəlxalq investisiya və maliyyə şirkətlərinin sərəncamına müəyyən investisiya-innovasiya proyektlərinin əsaslandırılaraq bəyan edilməsi böyük xeyir verə bilər. Bu məqsədlə Qarabağ zonasında mövcud olan böyük və məhsuldar olan təbii və iqtisadi qüvvənin daha obyektiv qiymətləndirməyə uyğun gələn tədbirin görülməsi mühüm hesab olunur. İşğaldan geri qaytarılmış zonaların özünüinkişafetdirmə xüsusiyyətinin dərindən mənimsənilməsi, fundamental araşdırmaların aparılması, mövcud investisiya resurslarının obyektiv olaraq dəyərləndirilməsi, bu resurslardan əlverişli istifadəni təchiz edə biləcək vəziyyətin yaradılması, vacib fəaliyyət mexanizminin və alətlərinin tətbiq olunması vasitələri görülməlidir. Qarabağ zonasında respublikamızın meşə ərazisinin 25 % potensialı, həmçinin su ehtiyatlarımızın yarısı cəmlənmişdir, digər tərəfdən keçmiş SSRİ zamanında ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 40 %-i bu zonalarda istehsal olunurdu. Ağdam və Füzuli ərazilərində taxılçılıq və pambıqcılıq, üzümçülük, Cəbrayılda və Zəngilanda üzümçülük, Qubadlıda, Laçın və Kəlbəcərdə isə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hər bir resurslar olmuşdur. Bu ərazilərdə xeyli kənd təsərrüfatı məhsulu emal edən orta emal şirkətləri fəaliyyət göstərirdi. Çoxlu sayda üzüm məhsulu istehsal edən şərab zavodu və pambıq məhsullarını emal edən pambıq zavodları var idi. Amansız düşmən bunları yer üzündən silmiş və heç nə qalmamışdır. Gözlənilən idi ki, bir çox iqtisadçı alimlər işğaldan azad edilmiş zonalarda yüksək potensialın mövcudluğunu bildirirlər. Bu cür fikir yaranmışdır ki, Qarabağ ərazisində güclü iqtisadi və təbii resursların mövcudluğu, ehtiyatların olması, həm də müvafiq fəaliyyət vəziyyətinin güzəştli şərtlər daxilində və bürokratiyasız olaraq reallaşdırılması yerli və xarici investorlar üçün maksimal dərəcədə cəlbedicilik kəsb edəcəkdir. Tədqiqatçı E.Süleymanova görə: "Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Xüsusilə, Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan əraziləri böyük turizm potensialına malikdir" [6].

İşğal edilmiş ərazilərin faşist ermənilərdən boşaldılması milli iqtisadiyyatımızın potensialını ar-

tırmaqla bərabər, iqtisadiyyatımızın investisiya gücünün, həm də rəqabətin gücləndirilməsinə, yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadi sahələrin formalaşdırılmasına, möhkəm iqtisadi artım qaynaqlarının formalaşdırılmasına, milli gəlirin artırılmasına, münasib iş yerlərinin yaranmasına, sosial-iqtisadi çətinliklərin həll olunması üçün maliyyə mənbələrinin təşkilinə və qeyd olunduğu kimi əraziyə daha çox maliyyə mənbələrinin cəlb olunmasına şərait yaradacaqdır. İqtisadçı-ekspert V.Qasımlı qeyd edir ki: "Qarabağın inkişaf strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində, respublika iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyi çoxalacaq və yeni iqtisadi artım drayverləri formalaşacaqdır" [7]. Bu isə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, ərazidə biznes mühütinin səmərəli şərtlərlə reallaşdırılması baxımından mühüm hesab olunur. Ərazinin iqtisadi fəaliyyət strukturunun tədqiqi göstərir ki, burada iqtisadiyyatda çoxşaxəliliyin təmin olunması üçün yetəri qədər güclü resurs potensialı mövcuddur. Professor T.N.Əliyev qeyd edir: "İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlığın təşkil olunması, idarə olunması və inkişafı üçün müasir dövrün tələbinə cavab verən, qabaqcıl beynəlxalq praktikanı özündə ehtiva edən, sistemli yanaşmalara əsaslanan kompleks xüsusiyyətli hüquqi, təşkilatı-iqtisadi, texniki-texnoloji, sosial, ekoloji və s. xarakterli tədbirlərin işlənilməsi və reallaşdırılması tələb olunur." [8].

Digər bir tərəfdən, Qarabağ zonasının bərpası proseslərinin tezləşdirilməsi, bununla əlaqədar əraziyə maliyyə və investisiya resurslarının intensivləşdirilməsi nəzərə alınan bərpa proqramlarının daha əlverişli şəkildə reallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Bu isə özlüyündə işğaldan azad edilmiş torpaqlara yeni ruh verəcək, fəal məşğulluq proqramları icra ediləcək, region iqtisadiyyatının bərpa və yenidənqurulması respublika iqtisadiyyatının inkişafına əlavə imkanlar formalaşdıracaqdır [9]. Lakin qeyd olunduğu kimi, bunların reallaşdırılması üçün respublika iqtisadiyyatının investisiya imkanı möhkəmləndirilməsi və analoji resursun daha fəal formada postkonflikt dövrün tələbinə uyğun olaraq bərpa prosesinin aparıldığı sektorlara cəlb olunması təmin edilməlidir. Qarabağ zonasında dirçəliş tədbirləri və bərpa layihələrində xarici dövlətlər, beynəlxalq qurumlar və təşkilatların ayrı-ayrı istiqamətli yardımlarından, investisiya şirkətlərinin yatırımlarından, səmərəli və güzəştli kredit və qrantlardan istifadə edilməsi məsələsi xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır [9].

Qeyd olunmalıdır ki, işğaldan azad edilmiş zonaların bərpası regional xüsusiyyətlər və yanaşmalar nəzərdə tutulmaqla daha mükəmməl formada öyrənilərək və əsaslandırılaraq, müvafiq layihə, proqram formasında həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə bir çox ünsürlər xüsusi diqqətdə saxlanılaraq, ilk növbədə, respublikanın optimal işğaldan sonra olan siyasəti reallaşdırılmalıdır. Respublika nümunəsində Qarabağ zonasında apardılan sosial-iqtisadi bərpa siyasəti bundan sonra intensiv faza müstəvisinə keçir və hər bir istiqamətdə geniş həcmli işlər həyata keçirilməkdədir. Dövlət və cəmiyyət, məcburi köçkünlərlə respublika rəhbərliyi arasında əlaqənin yaradılması, birliyin təmin olunması işğal olunmuş zonaların daha tez bərpa olunmasında vacib rol oynaya bilər. Bu zaman dövlət və strukturları daha etibarlı və operativ, həm də münbit istifadə üçün mobilizasiya olunmaqda az çətinliklərlə üzləşərlər. Müharibədə həlak olmuş şəhid və mülki əhalinin ailə üzvlərinin sosial müdafiə tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi və dövlət qayğısı mexanizmlərinin əhali arasında məmnunluq hissi ilə qarşılanması əsas şərtlərdəndir və Qarabağ zonasının inkişaf etdirilməsində hər bir resursun birləşdirilməsi proseslərində bu ünsürün vacib mənəvi və siyasi dəstəyi mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, ərazilərin minalardan təmizlənməsi, habelə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi məqsədilə başqa təhlükəsizlik tədbirlərinin hərtərəfli şəkildə həyata keçirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərin pasportlaşdırılması, həmin ərazilərin idarəetmə mexanizmlərini yaratmaq və gücləndirmək tədbirləri görülməlidir. Bundan başqa, narahatlıq doğuran məqamlardan biri də işğal və vəhşilikdən dəyən zərərin dəqiqliklə hesablanması və qiymətləndirilməsi prosedurların başa çatdırılması, müvafiq hüquq çərçivəsində beynəlxalq məhkəmələrə çıxışın qarşılanmasıdır.

Bu problemlərlə bərabər, postkonflikt ərazilərin bərpası, eləcə də dirçəldilməsi üzrə layihələrin işlənib hazırlanması, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən əlaqələndirilərək razılaşdırılması, ərazilərə məcburi köçkünlərin böyük qayıdışı məqsədilə hazırlıq mərhələlərinin və qrafiklərinin tərtib edilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi, bölgələrdə institusional bazanın formalaşdırılması, həmçinin, regionun sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə maliyyə təminatı mexanizmlərinin, habelə investisiyaların cəlbi mühitinin bərqərar edilməsi vacib şərtlərdən sayılır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı prosesl-

rinə cəlb edilmiş yerli və xarici şirkətlərin, biznes subyektlərinin fəaliyyətinin təşkili məqsədilə şəffaf və stimullaşdırıcı xarakterli investisiya-innovasiya mühitinin qarşılanması tədbirləri görülməli, bu yönümdə beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyasının işlənib hazırlanması, xarici sərmayələrin cəlbi üçün daha effektiv mexanizmlərin tətbiqi vacibdir.

Bundan başqa, Qarabağ bölgəsində və ətraf azad edilmiş rayonlarda böyük miqyaslı layihələrin reallaşdırılması iri məbləğdə maliyyə resursları, habelə investisiya yatırımı tələb edir. Artıq məlum olduğu kimi, 2021-ci il ərzində dövlət büdcəsindən həmin məqsədlərlə bağlı 2,2 mlrd. manat vəsait ayrılıb [10]. Bununla yanaşı, Qarabağ Dirçəliş Fondu təsis edilib və postkonflikt ərazilərdə reallaşdırılacaq önəmli layihələr hazırlanmaqda və reallaşdırılmaqdadır [11]. İnvestisiya potensialından istifadə baxımından yanaşdıqda, birmənalı olaraq qeyd etməyi lazım bilirik ki, Qarabağda böyük imkanlar vardır, xüsusən də təbii ehtiyatlar, o cümlədən də filiz və qeyri-filiz ehtiyatları hesabına geniş emal şəbəkəsi şirkətlərinin yaradılması və əlavə dəyər gətirən mənbələrin formalaşdırılması mümkün sayılır. Kəlbəcər rayonunda ənənəvi heyvandarlıqla yanaşı, dağ-mədən sənayesinin təkamül etdirilməsi məqsədilə güclü filiz, habelə qeyri-filiz yataqları mövcuddur. Kəlbəcər, Şuşa və Laçın inzibati rayonlarında isə çox möhtəşəm turizim-rekreasiya kompleksləri yaratmaq və dünyanın ən cazibədar turizm regionlarından birinə çevirmək potensialı mövcuddur. İnvestisiya potensialının artırılması baxımından yanaşdıqda aydın olur ki, Qarabağ regionunun tamamilə yenidən qurulacağı, bunun üçün "tikinti bumu"nun qaçılmazlığı amilini də diqqətdə saxlamaq gərəkdir. Digər tərəfdən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə "ağıllı kənd", "ağıllı şəhər" layihələrinin önəmliyi intensiv investisiya kanallarının, o cümlədən də xaricdən cəlb olunan investisiya axınlarının olması vacibliyini ön planda saxlamaqdır [12].

4. İşğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri və onların reallaşdırılması mexanizmləri

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən işğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonlarda sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir[13]:

Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə:

- istehsal, emal və xidmət sahələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- aqrar sektorda emal müəssisələri yaratmaq və mövcud emal müəssisələrini modernləşdirmək və ya genişləndirmək;
- aqropark və fermer təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- ətlik və südlük istiqamətində cins iribuynuzlu və digər heyvandarlıq kompleksləri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- müasir suvarma sistemləri və s. müasir texnologiyalar tətbiq etməklə əkinçilik, intensiv bağçılıq, habelə toxumçuluq-tingçilik təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- qurudulmuş və dondurulmuş meyvə-tərəvəzlər istehsalı, qüvvəli yem, habelə ət kəsimi müəssisələri yaratmaq və ya genişləndirmək;
- baramaçılıq və üzümçülük təsərrüfatları yaratmaq;
- baramaqurutma, yun və dəri qəbulunun məntəqələrini yaratmaq və ya genişləndirmək;
- startap layihələrini dəstəkləmək;
- şərabçılıq və mineral su müəssisələri yaratmağı dəstəkləmək;
- turizmin inkişafı üzrə layihələri dəstəkləmək;
- logistik mərkəz, soyuducu və taxıl anbarı kompleksləri, yaşıl market və fermer mağazaları yaratmaq və ya genişləndirmək;
- innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, emal və xidmət sahələri üzrə (yüngül, yeyinti, kimya, maşınqayırma sənayesi, tibbi, təhsil və məişət xidməti və s.) müəssisələr yaratmaq və ya genişləndirmək;
- dağ-mədən sənayesinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ənənəvi və milli xarakterli qədim xalq sənətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə xalçaçılıq, suvenir istehsalı kimi sahələri dəstəkləmək;
- kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- rəqəmsal iqtisadiyyat, internet, telekommunikasiya xidmətləri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;
- bərpa olunan enerjinin tətbiqinə, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə, avadanlıq və qurğular istehsalının reallaşdırılmasına yönəlik layihələri dəstəkləmək;
- ekoloji tarazlığı təmin edən, eləcə də tullantıların təkrar xammala çevrilməsi layihələrini dəstəkləmək;
- qeyri-neft sektoru üzrə sosial-iqtisadi inkişaf yönümlü biznes layihələrini dəstəkləmək və s..

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə:

- istehsal, emal və xidmət sahələri yaratmaq və ya genişləndirmək;

- aqrar sektorda emal müəssisələri yaratmaq və mövcud emal müəssisələrini modernləşdirmək və ya genişləndirmək;

- aqropark və fermer təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;

- ətlik və südlük istiqamətində cins iribuynuzlu və s. heyvandarlıq kompleksləri yaratmaq və ya genişləndirmək;

- müasir suvarma sistemləri və s. müasir texnologiyalar tətbiq etməklə əkinçilik, toxumçuluq-tingçilik, intensiv bağçılıq təsərrüfatları yaratmaq və ya genişləndirmək;

- qurudulmuş və dondurulmuş meyvə-tərəvəzlər istehsalı, qüvvəli yem, habelə ət kəsimi müəssisələri yaratmaq və ya genişləndirmək;

- baramaçılıq və üzümçülük təsərrüfatları yaratmaq;

- baramaqurutma, yun və dəri qəbulunun məntəqələrini yaratmaq və ya genişləndirmək;

- startap layihələrini dəstəkləmək;

- şərabçılıq və mineral su müəssisələrini yaratmağı dəstəkləmək;

- turizmin inkişafı üzrə layihələri dəstəkləmək;

- logistika mərkəzi, soyuducu və taxıl anbarı komplekslərini, yaşıl market və fermer mağazalarını yaratmaq və ya genişləndirmək;

- innovativ texnologiyalara əsaslanan istehsal, emal və xidmət sahələri üzrə (yüngül, kimya, yeyinti, tibb, maşınqayırma sənayesi, məişət xidməti və təhsil və s.) müəssisələr yaratmaq və ya genişləndirmək;

- dağ-mədən sənayesinin inkişafına yönəlik layihələri dəstəkləmək;

- ənənəvi və milli xarakterli qədim xalq sənətlərini inkişaf etdirmək üçün xalçaçılığı, suvenir istehsalını və s. sahələri dəstəkləmək;

- kütləvi informasiya vasitələri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;

- rəqəmsal iqtisadiyyat, internet, telekommunikasiya xidmətləri üzrə inkişaf layihələrini dəstəkləmək;

- bərpa oluan enerjinin tətbiqinə, bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə, avadanlıq və qurğular istehsalının reallaşdırılmasına yönəlik layihələri dəstəkləmək;

- ekoloji tarazlığı təmin edən, eləcə də tullantıların təkrar xammala çevrilməsi layihələrini dəstəkləmək;

- qeyri-neft sektoru üzrə sosial-iqtisadi inkişaf yönümlü biznes layihələrini dəstəkləmək və s.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrimizin bərpası məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən 2021-ci ilin 28 mayında verilmiş fərmanla 190 hektar ərazini əhatə edən Ağdam Sənaye Parkı yaradılıb. Sənaye Parkının prioritet istiqamətlərindən biri kimi tikinti materiallarının istehsalı, aqrar sahə məhsullarının qablaşdırılması, meyvə-tərəvəz konservlərinin, ət və süd məhsullarının, yem, gübrə istehsalının və emalının, həmçinin, xidmət sahələrinin inkişafı, soyuducu kameraların və s. bu kimi məsələlərin təşkili müəyyənləşdirilib. Park yaradılandan bəri, orada işlərin görülməsi mərhələli, plana uyğun şəkildə reallaşdırılır.

İlk olaraq Parkın ərazisinin tam olaraq minalardan, habelə hərbi sursatlardan tam təmizlənməsi həyata keçirildi. Rezidentlərin sənaye parkında fəaliyyətə başlaması üçün parkda bütün lazımi şəraitin yaradılmasına yönəlik istiqamətdə işlər görülməkdədir. Belə ki, burada çalışacaq heyətin rahatlılığının təmin edilməsi üçün sənaye parkında səfərbərlik şəhərciyi salınıb. Mobil şəhərciyin ərazisində konteyner tipli 8 ədəddən ibarət yataqxananın (40 nəfərlik), tibb məntəqəsinin, 2 ədəd ofisin, ərzaq və təsərrüfat marketlərinin, aptekin, yeməkxana və camaşırxananın, idman meydançasının və 2 ədəd sanitar qovşağının inşası təmin olunub. Sənaye parkının ərazisində inşaat aparılacaq sahənin su ilə təminatı məqsədilə 350 metr dərinliyində artezian quyusu qazılıb. Əraziyə 10 kilovoltluqda elektrik xətti çəkilmiş və 630 kilovoltluq transformator məntəqəsinin quraşdırıldığı yer alıb. Belə ki, işğaldan azad edildikdən sonra Ağdam şəhəri üzrə ilk elektrik enerjisi, habelə su təchizatı sisteminin Ağdam Sənaye Parkının ərazisində quraşdırılması təqdirəlayiq haldır. Sənaye parkının işıqlandırılması mədsədilə günəş enerjisindən qidalanan panellərin istifadəsi təmin edilib.

Artıq sənaye parkının rezidentlərinin onlar üçün ayrılmış ərazilərdə torpaq işləri aparılır, avqust ayından etibarən inşaat işlərinə başlanması planlaşdırılıb. 190 hektar əraziyə malik Ağdam Sənaye Parkında hazırda 9 rezidenti fəaliyyət göstərir və bu rezidentlərin sənaye parkında 50 milyon manatdan artıq investisiyalaşmanın həyata keçirilməsi və 1000-dən çox daimi iş yerinin yaradılması proqnozlaşdırılır. Bundan əlavə, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi üzrə Ağdam Sənaye Parkının rezidenti kimi fəaliyyət göstərmək üçün sahibkarlar tərəfindən təqdim olunan investisiya dəyərinin 60 milyon manatdan artıq olan 15 layihəsi nəzərdən keçirilir və həmin layihələrin reallaşdırılmasının nəticəsi olaraq 800 nəfərin daimi işlə təmin edilməsi gözlənilir.

Azad edilmiş ərazilərdə yaradılmış Ağdam Sənaye Parkının, eləcə də Cəbrayıl rayonunda “Araz Va-

disi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkının tez bir zamanda dolacağı proqnoz edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Ağdam Sənaye Parkında hazırda 9 rezidenti mövcuddur və qeydiyyatı keçirilmiş bu layihələr üzrə şirkətlərin tikintisinə yaxın vaxtlarda başlanılması planlaşdırılır. İlk şirkətin (ilk istehsala başlanılması) fəaliyyətə başlaması isə 2024-2025-ci illərə təsadüf edəcəkdir.

Dövlət başçısının 2021-ci ilin 4 oktyabrında imzaladığı fərmanla Cəbrayıl rayonunda 200 ha ərazini əhatə edən "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" adlı Sənaye Parkı yaradılıb. Sənaye Parkının ərazisində logistika və ticarət mərkəzinin, anbar komplekslərinin, topdan və pərakəndə satış obyektlərinin, TIR parkının, gömrük, yanacaqdoldurma, avtomobil və s. texnikaların təmiri məntəqələrinin inşası planlaşdırılır. Məhz həmin sənaye parkı üzrə Ağdam Sənaye Parkında olduğu tək ilk olaraq ərazi minalardan, habelə partlamamış hərbi sursatlardan tamamilə təmizlənib. Hazırda Sənaye Parkının 1 hektarı rezidentlərin istifadəsi məqsədilə mobil tipli şəhərciyin salınması ilə diqqəti cəlb edir. Yaxın günlər ərzində şəhərciyin salınması işlərinin başa çatdırılacağı nəzərdə tutulub.

Ölkə sahibkarlarının "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkına marağı çox böyükdür. Sənaye parkı üzrə artıq bir sahibkarlıq subyekti ("KAMAZ Lizinq Azərbaycan" MMC) rezidentlik statusuna layiq görülüb. Hazırda İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi üzrə 10-dan çox layihədə "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkının rezidenti olmaq üçün nəzərdən keçirilir. Sözügedən layihələrdə dezinfeksiyaedici, maye yuyucu, ağardıcı məhsullar, dəmir əritmə və dəmir məmulatları, pambıq iplik, beton boru, kirəmit və kərpic istehsalının, texniki xidmət mərkəzinin təşkilinin və yük avtomobillərinin yığımının, TIR parkının və ofisin təşkili layihələri diqqət mərkəzindədir.

Digər sənaye parklarında olduğu kimi, Ağdam, habelə "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" sənaye parkları üzrə sahibkarların rahatlıqla və maneəsiz fəaliyyəti məqsədilə əlverişli biznes və investisiya mühiti yaradılıb. Hazırda ölkədə fəaliyyəti təmin edilən sənaye parklarında tətbiq olunan vergi və gömrük güzəştlərinin Ağdam və "Araz Vadisi İqtisadi Zonası"nda tətbiq edilməsi proqnoz edilir. Belə ki, parkların rezidentlərinin qeydiyyata alınması tarixindən 10 il müddətinə onlar əmlak vergisi, torpaq vergisi, gəlir və ya mənfəət vergisi, istehsal məqsədilə idxal etdikləri texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğular idxal edilərkən ƏDV və 7 il müddətinə gömrük rüsumları ödəməyəcəklər. Həmçinin rezidentlər dövlət vəsaitinin hesabına hazır infrastruktur sistemi ilə təmin olunacaqlar.

Bundan əlavə, qeyd etmək istərdik ki, ölkə başçısı tərəfindən 2021-ci ilin 10 dekabrında işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi inkişafı sürətləndirməklə bağlı bəzi tədbirlər barədə imzalanan Sərəncam əsasında bu ərazilərdə özəl təşəbbüsləri stimullaşdırmaq, investisiyaların təşviqi mexanizmlərini təkmilləşdirmək, həmin ərazilərdə təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirən sahibkarlara xammal və materialların idxala görə gömrük və vergi güzəştləri müəyyən etmək, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul sahibkarlar üçün kommunal xidmətləri üzrə güzəştlər müəyyənləşdirmək, sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və bu istiqamətdə lazımi dövlət dəstəyini gücləndirmək və s. kimi əlavə güzəştlər də vermək planlaşdırılır.

Beləliklə, tez bir zamanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, o cümlədən də Ağdamda sahibkarlara yönəlik əlavə güzəşt mexanizmləri hazırlanacaq və bu ərazilərin investisiya cəzbediciliyi artırılacaqdır.

Artıq bu regionda bir sıra layihələrə start verilib, Füzuli-Şuşa beynəlxalq avtomobil magistralının işə salınması, həm də Füzuli və Zəngilan rayonları üzrə beynəlxalq aeroportların inşası, dəmir yolu xətlərinin bərpası, digər yeni yolların çəkilməsi, infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin yaradılması reallaşıb. Bütün bunlar Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzurda investisiya potensialından səmərəli istifadə səviyyəsini xeyli yüksəltməyə imkan verəcək. Hesab edirik ki, ölkəmizdə strateji əhəmiyyətə malik bu regionların investisiya potensialını artırmaq üçün güclü resurs təminatının və real imkanların mövcudluğu şübhə doğurmur. Yaxın illərdə başlıca prioritet bu cür məsələlər kontekstində sistemli və ardıcıl olaraq yüksək səviyyədə reallaşdırılmasından və ölkəmiz üçün əhəmiyyət kəsb edən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarında sağlam investisiya mühitinin formalaşdırılmasından, sahibkarların güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının təmin edilməsindən və investisiya axınlarının intensivləşdirilməsinə şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

NƏTİCƏ

İşğaldan azad olunmuş bölgələrin sosial-iqtisadi profilinin təhlili nəticəsində müəyyən olundu ki, bu regionların iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi kontekstində çox böyük potensialı mövcuddur. Azad

olunmuş ərazilərin ənənəvi sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi gələcəkdə sahibkarlığın bu yöndə intensiv inkişafını tələb edir. Bunun üçün isə sahibkarlığın daha güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi şərtləri meydana çıxır.

Lakin qeyd edək ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi prosesinin uzun zaman alması həmin ərazilərin potensialından aqrar-sənaye kompleksinin məqsədləri və ixrac potensialını artırmaq məqsədi ilə istifadəsi də uzunmüddətli fəaliyyətin və resursların tələb olunacağı anlamına gəlir. Bu ərazilərdə istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi isə müasir innovativ alətlərdən istifadəni tələb edir ki, bu isə istər-istəməz güzəştli maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının tapılmasını gündəmə gətirib.

Bölgələrin iqtisadiyyatının müvafiq sahələrinin inkişaf etdirilməsi prosesində həmin regionlar üzrə "ağıllı kənd" və " ağıllı şəhər" yanaşmalarını nəzərə almaq, istehsalı və xidmət sferasını ən müasir texnologiyalar əsasında formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək vacibdir. Qeyri-neft ixracı potensialını artırmaq məqsədilə bu ərazilərdə kiçik ailə-fermer təsərrüfatlarını, iri taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçilik təsərrüfatları yaratmaq mümkündür. Həmin bölgələr üzrə ekoloji təmiz xammal potensialı əsasında yun, gön-dəri, konserv və ət emalı müəssisələri yaratmaq da onların ixrac imkanlarını xeyli artıra bilər. Araşdırmaların nəticəsi kimi, mövcud təbii-iqlim şəraiti imkanları nəzərə alınmaqla, regionlarda intensiv arıçılıq təsərrüfatları yaratmaq və yüksək ixrac potensialını təmin edə bilən təbii bal istehsalı və ixracı təşkil etmək təklif olunur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarların iri, orta və kiçik həcmli investisiya layihələrinin imkanları qiymətləndirilərkən, həyata keçirilən hərrac və tenderlərdə şəffaflığın və hesabatlılığın təmin edilməsi son dərəcə vacibdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə quruculuq işlərinə və iqtisadiyyatın yenidən qurulması və bərpasına istər yerli və istərsə də əcnəbi sahibkarların cəlb edilməsi məqsədilə mövcud qanunvericilikdə zəruri stimullaşdırma mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğun təsbit olunmasına dövri olaraq yanaşılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Müzəffərli, N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, Qafqaz nəşriyyat evi, 2010. - 270 s.

2. Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri: [Elektron resurs] / URL: https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412/.

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanması sahəsində görüləcək işlər müzakirə edilib. 08-12-2020. AR Energetika Nazirliyi: [Elektron resurs] / URL: https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-berpa-olunan-enerji-uzre-deqiq-potensialin-hesablanmasi-sahesinde-gorulecek-isler-muzakire-edilib.].

4. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda inventarlaşdırma işləri davam etdirilir. 31.01.2021: [Elektron resurs] / URL: https://www.economy.gov.az/article/i-shgaldan-azad-olunmush-rayonlarda-inventarlashdirma-ishleri-davam-etdirilir/31508

5. Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2020-ci il.

6. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına nə vəd edir? 31.10.2021: [Elektron resurs] / URL: http://www.iqtisadiislahat.org/news/isgal_olunmus_erazilerin_azad_edilmesi_azerbaycan_iqtisadiyyatina_ne_ved_edir-1059.

7. Qasımlı, V. Qarabağ Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq. 24 noyabr 2020: [Elektron resurs] / URL: https://vergiler.az/news/economy/10954.html.

8. Əliyev, T.N. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. 28.12.2020: [Elektron resurs] / URL: http://economics.com.

9. Musayev, A.F. Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir: [Elektron resurs] / 27.01.2021. // A.Musayev, M.Zeynalov URL: www.science.gov.az/news/open/15789.

10. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il: [Elektron resurs] / URL: https://president.az/articles/49859.

11. Qarabağ Dirçəliş Fondunun strateji və fəaliyyət planları hazırlanacaq. 12 Mart 2021: [Elektron resurs] / URL: https://report.az/daxili-siyaset/qara-

bag-dircelis-fondunun-strateji-ve-fealiyyet-planla-ri-hazirlanacaq/.

12. Ağıllı şəhər (Smart City) və Ağıllı kənd (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / – Bakı şəhəri, 19 aprel 2021-ci il.

13. https://www.economy.gov.az/az

XÜLASƏ

Məqalədə işğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində erməni vandalizminin izləri araşdırılmış, Qarabağ regionunda bərpa proseslərinin aparılması üçün tələb edilən maliyyə resurslarının miqyası müəyyən edilmişdir. Müəllif tərəfindən region ərazisinin bərpa proqramlarının reallaşdırılması üçün mövcud yerli investisiya potensialından istifadə xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmış, işğaldan azad olunmuş iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının əsas prioritetlərinə uyğun olaraq, onların reallaşdırılmasının icra mexanizmləri əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *işğaldan azad edilmiş Azərbaycan əraziləri, Qarabağ regionu, daxili resurs potensialı, bərpa proqramları, sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetləri*

Akbarov Tale Balaga oglu,
Associate Professor of Baku Business University,

Internal resource potential in the liberated territories of Azerbaijan: analysis, evaluation and implementation

SUMMARY

The article examines the traces of Armenian vandalism in the territories of Azerbaijan freed from occupation, and determines the scale of financial resources required for carrying out restoration processes in the Karabakh region. According to the author, the characteristics of using the existing local investment potential for the realization of regional territory restoration programs have been revealed, in accordance with the main priorities of the socio-economic development of the economic regions freed from occupation, the implementation mechanisms of their realization have been substantiated.

Keywords: *territories of Azerbaijan freed from occupation, Karabakh region, internal resource potential, recovery programs, main priorities of socio-economic development.*

Акбаров Тале Балага оглы,
Доцент Бакинского Университета Бизнеса,
к.э.н.

Внутренний ресурсный потенциал на освобожденных территориях Азербайджана: анализ, оценка и реализация

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются следы армянского вандализма на освобожденных от оккупации территориях Азербайджана, определяются масштабы финансовых ресурсов, необходимых для проведения восстановительных процессов в Карабахском регионе. Автором выявлены особенности использования имеющегося местного инвестиционного потенциала для реализации региональных программ восстановления территорий, в соответствии с основными приоритетами социально-экономического развития освобожденных от оккупации экономических районов, была обоснована механизмов их реализация.

Ключевые слова: *территории Азербайджана, освобожденные от оккупации, Карабахский регион, внутренний ресурсный потенциал, восстановительные программы, основные приоритеты социально-экономического развития.*

UOT: 338.2

KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏT FƏALİYYƏTLƏRİNİN ŞİRKƏT İMİCİNƏ TƏSİRİ

ÜLKƏR ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant
E-mail: ulker.zeynalova95@gmail.com

GİRİŞ

Korporativ sosial məsuliyyət hər hansı bir təşkilatın - mənfəət yönümlü biznesin, ictimai qurumların və qeyri-hökumət təşkilatlarının həm daxildə, həm də xaricdə bütün maraqlı tərəflərə qarşı "etik" və "məsuliyyətli" davranışıdır. Korporativ sosial məsuliyyət adətən özəl təşkilatlar üçün istifadə olunur və ədəbiyyatda adətən "korporativ sosial məsuliyyət" kimi xatırlanır. Şirkətin sosial məsuliyyəti təkcə şirkətlərin biznes fəaliyyətlərində öz şəxsi maraqlarını (mənfəətlərini) maksimuma çatdırmaq deyil, həm də biznes fəaliyyətindən birbaşa və ya dolayı təsirə məruz qalan bütün maraqlı tərəflərin (Steykholder) maraqlarını nəzərə almaq və qorumaq deməkdir [1].

Bu gün kəskin rəqabət mühiti səbəbindən istehlakçının biznesdən və ya markadan gözləntiləri rasional (məhsul performansı) və ya emosional (brend şəxsiyyəti) elementlərə malikdir. İnsanlar hazırda təşkilatların cəmiyyətdəki yerini şübhə altına alır və onların yaxşı "korporativ vətəndaş" olduqlarının göstəricilərini axtarırlar. Korporativ vətəndaşlığı ciddi qəbul edən müəssisələr əhəmiyyətli qazanc əldə edirlər. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilən faydaları aşağıdakı kimi sıralamaq olar [2]:

- Bu şirkətlərin marka dəyərləri və buna görə də bazar dəyərləri artır,
- Daha ixtisaslı kadrları cəlb etmək, həvəsləndirmək və saxlamaq imkanı,
- Korporativ öyrənmə və yaradıcılıq potensialı artır,
- Xüsusilə bu mövzularda həssas investorlara çatmaq mümkün olduğu üçün həm səhm dəyəri artır, həm də borclanma xərcləri azalır,
- Yeni bazarlara çıxmaq və müştəri loyallığında əhəmiyyətli üstünlüklər əldə etmək,
- Məhsuldarlıq və keyfiyyət artımları yaşanır,
- Risklərin idarə edilməsi daha effektiv olur,
- Cəmiyyətin və siyasətçilərin şirkətin rəylərinə əhəmiyyət verməsi təmin edilir.

Korporativ Sosial Məsuliyyət anlayışı

Korporativ sosial məsuliyyət dünyadakı bütün şirkətlərin xüsusilə vurğuladığı və vasvasılıqla həyata keçirməyə çalışdığı bir anlayışdır. Korporativ sosial məsuliyyət anlayışlarını araşdırdığımız zaman onların zamanla dəyişdiyini və bu gün bir çox fərqli, lakin yaxın ifadələrdən istifadə edilərək yaradıldığını görürük. Bu təriflərdən bəzilərini incələsək; Korporativ sosial məsuliyyət cəmiyyətə iş və sosial xidmət göstərmək, müxtəlif yardımlar göstərmək və onları könüllü etməkdir [3]. Başqa bir tərifə görə sosial məsuliyyət, ümumilikdə təşkilat; iqtisadi və hüquqi şərtlər, iş etikası, təşkilat və digər qurumlar daxilində və ətrafındakı insanların gözləntilərinə uyğun bir iş strategiyası və siyasəti, insanları məmnun etməkdir [4].

Bu səbəbdən, sosial məsuliyyət qərar qəbul edənlərin cəmiyyətin ümumi maraqlarını, eləcə də öz maraqlarını yaxşılaşdıracaq və qoruyacaq tədbirlər görmək öhdəliyidir [5]. Təriflərdən də göründüyü kimi, cəmiyyətin xeyrinə olan işlər korporativ sosial məsuliyyətə daxildir. Başqa nöqteyi-nəzərdən baxsaq sosial məsuliyyət bir işin yaşamaq, təhlükəsizlik və aidiyyət kimi əsas ehtiyacları qarşılandıqda spontan olaraq ortaya çıxacaq bir anlayışdır. Şirkətlər əsas ehtiyaclarını ödədikdən sonra KSM zəruri davranış olacaq. Öz nöqsanlarını düzəltmədən bu istiqamətdə hərəkət etmək çətindir.

Müəssisələrin sosial məsuliyyəti onlardan qəbul edilən qərarların iqtisadi təsirləri ilə yanaşı, sosial təsirlərinə də həssas yanaşmağı tələb edir [6]. KSM həm siyasi, həm də iş həyatı baxımından getdikcə aktuallaşan bir məsələdir. Bu gün bir çox şirkətlər də bu məsələyə diqqət yetirirlər. KSM-nin yerinə yetirilməsi şirkətlərin qiymətləndirmələrində müsbət təəssürat yaradır.

Firma, imic və ona təsir edən amillər

Şirkətin malik olduğu və ya olmayan bəzi xüsusiyyətləri korporativ imicinə təsir edə bilər. Bir qurumun imici ilk baxışda göründüyündən daha çox şeyi əhatə edir. İnstitusionallaşma prosesini başa

vurmuş müəssisələrdə şirkət imicinə təsir edən əsas amillər aşağıdakı kimi sıralanır: məhsulun keyfiyyəti, sponsorluq, satışdan sonra xidmət, reklam, sosial məsuliyyət, qurumun fiziki görünüşü, müştərilərlə əlaqələr, ictimaiyyətlə əlaqələr.

Müəssisənin istehsal etdiyi və satdığı mal və xidmətlərin yüksək keyfiyyətli olması istehlakçı üçün həmişə vacibdir. Keyfiyyətsiz məhsul reklam və marketinq fəaliyyəti ilə satıla bilməz [7].

Məhsulun keyfiyyətinin səkkiz ölçüsü var. Bunlar: məhsulun performansı, xüsusiyyətləri, etibarlılığı, uyğunluğu, davamlılığı, xidmət qabiliyyəti, estetikası, qəbul edilən keyfiyyət və görüntü. Bu keyfiyyət standartları məhsulu bazardakı rəqiblərindən fərqləndirmək və rəqabətdən irəliləmək yollarından biridir.

Sponsorluq, müəyyən edilmiş korporativ məqsədlərə çatmaq üçün idman, incəsənət/mədəniyyət və ya sosial sahələrdə fərdlərin və ya təşkilatların pul, alətlər, avadanlıq və ya xidmətlərlə dəstəklənməsi və bütün bu fəaliyyətlərin planlaşdırılması, təşkili, icrası və nəzarətidir. Düzgün seçilmiş sponsorluq tətbiqi biznesin görmə qabiliyyətini artırmaq, onu qorumaq və inkişaf etdirməklə satış fəaliyyətlərinə və biznesin etibarına müsbət təsir göstərir. Sponsorluq fəaliyyətlərində hədəflənən imic formalaşması və onun fəaliyyətlərə əks olunması uzunmüddətli perspektivdə baş verir.

Satış və xidmət amili istehlakçılara satılan mal və xidmətlərin zəmanət altında olması və satış sonrası məhsulda yaranan problemlər zamanı istehlakçıya kömək əli uzadılmasıdır [7]. Müştərinin satın alınan məhsul və ya xidmətdən məmnunluğu zəmanət şərtlərindən və müştərinin məhsuldan maksimum yararlanma qabiliyyətindən asılıdır. Bu səbəbdən qurumlar satış zamanı müştəriləri məlumatlandıraraq, satışdan sonra yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik göstərərək imic yaratmağa töhfə verə bilərlər.

Reklam, bir xidmət və ya məhsulun satışına birbaşa və ya dolayı yolla töhfə vermək məqsədi daşıyan, cəmiyyətə yönəlmiş bütün reklam və bildirişlər kimi müəyyən edilir.

Korporativ reklam, digər tərəfdən, bir şirkət tərəfindən təşkilati və ya maliyyə maraqlarını ictimailəşdirmək üçün özəl reklamdır. Korporativ reklamlara prestij reklamları, sosial media reklamları, birləşmə təklifləri və maliyyə reklamları daxildir. Korporativ reklam təcrübələri korporativ mədəniyyət, korporativ şəxsiyyət və korporativ imic kimi ictimai münasibətlərin tətbiq sahəsinə daxil olan anlayışlar üçün həyata keçirilir [8]. Qurumlar korporativ reklamda imic yaratmağa kömək edən prestijli reklamlarla hədəf auditoriyasına reklam vaxtının məzmununu təyin etdikləri mesajları və ya nəyi, necə, harada və istədikləri zaman qəzet, jurnal, radio, televiziya və açıq media ilə çatdırırlar.

Achenbauma görə, sosial məsuliyyət istehsaldan istehlaka qədər bütün proseslərdə biznesi cəmiyyətə zərərli təsirlər baxımından məhdudlaşdıran, cəmiyyətin rifahını gücləndirən və dəstəkləyən siyasət, prosedur və hərəkətlərin qəbul edilməsidir.

Bu gün cəmiyyətin gözündə biznes üçün sosial məsuliyyət imicinin inkişaf etdirilməsi çox vacibdir. Ətraf mühitə, cəmiyyətə və işçilərə həssas olan, istehlakçı qarşısında sosial məsuliyyətini dərk edən müəssisələr təşkil edilən xeyriyyə tədbirləri ilə güclü korporativ imic yarada bilər.

Müəssisələrin vizual olaraq korporativ imic yaratması üçün təkbaşına xüsusi loqo tərtib etmək kifayət deyil. Vizual identiklik yaradarkən, biznes binasının dekorasiyasından tutmuş işçilərin xarici görünüşünə qədər geniş spektri əhatə edir. Vizual şəxsiyyət yaradarkən hədəf alınacaq elementlər biznesdəki dəyişiklikləri hədəf auditoriyaya əks etdirməkdir. Buna nail olmaq üçün reklam və marketinq kimi fəaliyyətlərin kommunikasiya fəaliyyətləri uğurla həyata keçirilməlidir.

Müştəri xidmətində vacib olan, müştərilər tərəfindən görülən xidmət profilinin yaxşı yönəlmiş aydın xidmət imicinə çevrilməsidir. Buna nail olmaq üçün ediləcək ilk müraciət aydın, qısa, izlənilə bilən və real xidmət standartlarının müəyyən edilməsidir. Qurumun açıqlıq siyasəti ilə hər hansı səbəbdən onunla əlaqə saxlamağa çalışan istehlakçının davranışı korporativ imicinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir [9].

İctimaiyyətlə əlaqələr və təbliğat fəaliyyətlərinin effektivliyində qurum daxilində başlanan fəaliyyətlər əvvəlcə qurumdan kənara yayılır və müxtəlif strukturlara, mədəniyyətlərə və gözləntilərə malik böyük kütlələri əhatə edir. İctimaiyyətlə əlaqələr idarəsi; media ilə möhkəm əlaqələrin qurulması, illik hesabatların hazırlanması, müsabiqələrin təşkili, sərgi, yarmarka və təşkilatlarda iştirak, müştərilərin şikayətlərinin operativ həll edilməsi, hədəf auditoriyaya dəqiq məlumatların təqdim edilməsi və s. həyata keçirir. Fəaliyyətini həyata keçirdikdə

cəmiyyətdə qurum haqqında müsbət rəyin formalaşmasına öz töhfəsini verəcək. İctimaiyyətlə əlaqələr təkcə korporativ imicin formalaşmasında deyil, həm də mövcud imicin inkişafı və qorunub saxlanılmasında təsirli olur [9].

Korporativ Sosial Məsuliyyət və Şirkət İmici arasında əlaqə

Qurumların obrazları onların dəyərləri ilə müəyyən edilir. Dəyişən dəyərlərlə şəkil də dəyişə bilər. Müəssisələrin həyat dövrlərinin gedişatı ilə müsbət və ya mənfi kurs bir-biri ilə bağlıdır. Məsələn, marketinqdə "istehlakçıya xidmət gətirmək" müsbət qavrayış yaradıb dəyər ifadə etməyə başlayanda bu xidməti göstərən qurumun imicini müsbət kimi xarakterizə etmək olar. Bununla birlikdə, cəmiyyətdəki dəyərlərin prioritetləri arasında ön sıralarda olan bir dəyərlə müqayisədə mal və xidmətlər təklif edən bir iş, imic baxımından daha müsbət görünə bilər [10].

Şirkətin imicini təşkil edən bir çox qeyri-maddi və maddi elementlər var. İndiki vaxtda biznesin vizual və texniki xüsusiyyətləri, endirimli qiymətlər, fərqli və keyfiyyətli məhsul təqdimatı, məlumatların anında əldə edilməsi kimi elementlər rəqabətdə üstünlük təmin edə bilmir, rəqabətə giriş şərti kimi qəbul edilir.

Daha çox və buna bənzər variantları təqdim edilən istehlakçılar qərarlarını verərkən hiss və təcrübələrinə görə hərəkət etməyə başlayıblar. Qərar vermə 85/15 düsturuna görə insanlar 85% duyğularına və 15% məntiqə görə qərar verirlər [11]. İstehlakçı seçimlərinə təsir etmək və üstünlük verilən marka olmaq artıq sosial məsuliyyət fəaliyyətləri ilə sıx bağlıdır. Misal, İngiltərədə istehlakçılar arasında aparılan araşdırmanın nəticələrinə görə, qiymət və keyfiyyət bərabər olduqda, istehlakçının sosial yaxşı səbəblə əlaqəli markalara üstünlük vermə ehtimalı 76% təşkil edir. İstehlakçıların 64%-i sosial məqsədlə əlaqəli bir məhsul üçün bir az daha çox (orta hesabla 5% daha çox) ödəməyə hazır olduğu halda, istehlakçıların 37%-i istehsalçını bəyənmədikləri üçün həmişə məhsulu almaqdan imtina edir [12]. Bu zaman korporativ imic yaradarkən insanların emosional gözləntilərini qarşılamaq lazımdır. Bu kontekstdə müəssisələrin mücərrəd imic yaratmaq səyləri daha çox əhəmiyyət qazanır. Digər tərəfdən, korporativ sosial məsuliyyət anlayışı yalnız istehlakçıların emosional qərarlarında deyil, həm də uzunmüddətli nəticələr gətirən məntiqi qərarlarında təsirli olur. Ölkəmizin biznes qurumları üçün bu maarifləndirmə arzuolunan səviyyədə olmasa da, sosial məsuliyyət yanaşmasının qurumların imicinə və nüfuzuna əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərdiyinə dair fikirlər ildən-ilə daha çox yayılmaqdadır.

Nəticə

XXI əsrin rəqabət şəraitində müəssisələr korporativ imicini mühüm idarəetmə vasitəsi kimi qəbul edirlər. Bununla belə, konsepsiyanın təhlilində istifadə olunan amillərin sayı gündən-günə artsa da, bu gün üçün qəbul edilən fikir müsbət bir korporativ imicinin sosial maraqlı tərəflərin gözləntilərini böyük ölçüdə qarşıladığı dərəcədə reallaşmasıdır. Bu kontekstdə bizneslərin ehtiyatlı, hüquqi, əxlaqi və iqtisadi ölçüləri ilə bütün iş proseslərində sosial məsuliyyət anlayışını mənimsəmələri zəruri hala gəldi. Böhran anlarında işçiləri ixtisar etməmək üçün maksimum səy göstərmək, təbii mühitin tarazlığını pozmamaq üçün hər cür xərcləri öz üzərinə götürmək, tədbirli xeyriyyə layihələrə imza atmaq kimi sosial məsuliyyət anlayışına xidmət edən hər bir dəyərin olması qaçınılmazdır, cəmiyyətin rifahı naminə, müəssisənin imicinə müsbət töhfə verir.

İstər şirkət imicinin əsas elementlərindən biri olan biznesin münasibət və davranışları, istərsə də mücərrəd imic anlayışı kontekstində müəssisələrin sosial məsuliyyət anlayışı birbaşa korporativ imiclə bağlıdır və hər bir iş bu anlayışı öz fəlsəfəsinə və ya strategiyasına daxil edir, onlar da yaxşı bir imic qavrayışı yaratmaq istəyirlər.

Müəssisələr əldə etdiklərini cəmiyyətə verməyə borcludurlar ki, bu da onların mövcudluğuna səbəb olur. Sosial məsuliyyət indi seçimdən çox zərurətə çevrilir. Müəssisələrin müvəffəqiyyəti və uzunmüddətli mövcudluğu güclü şirkət imicindən asılı olsa da, güclü şirkət imicinin mütləq elementi korporativ sosial məsuliyyətin dərk edilməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aktan, C. ve C., Börü, D. (2007) ''Kurumsal Sosyal Sorumluluk", İgiad Yayınları: İstanbul, ss. 11-36.

2. Argüden, Y. (2004) ''Kurumsal Sosyal Sorumluluk", Kal-Der Forum, c.4, s.13, ss.5-7.

3. Altman, B. W. 1998. Transformed corporate community relations: A management toll for achieving corporate citizenship. Business and Society Review, 102/103: 43-51.

4. Mosley. D. C., Pietri, P. H., ve Megginson, L. C. 1996. Management leadership in action. New York. Harper Collins College Publishers.

5. Hill C. W. L., ve Garret J. 1989. Strategic Management. Boston. Haughton Wiftlin Com

6. Aldag, R. J., ve Stearns, T. M. 1991. Management. Cincinatti Ohio: South Western Publishing Com.

7. Zengin, B. ve Gürkan Z. (2009) ''Konaklama Sektöründe Kurumsal İmajın Önemi ve Tüketici Tercihlerine Etkileri", Journal of Azerbaijani Studies, Vol. 12, No. 2, ss.132-157.

8. Meral, P. S. (2008) ''Bankacılık Sektöründe Kurumsal Reklam Uygulamaları: HSBC ve Türkiye İş Bakası Örneği", Kırgızistan Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 8, s.20, ss.77-94.

9. Gürkan, Z. (2008) Konaklama İşletmelerinde Kurumsal İmajın Tüketici Tercihlerine Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sakarya.

10. Köktürk, M. S., Yalçın M. ve Çobanoğlu E. (2008) Kurum İmajı, Oluşumu ve Ölçümü (1.Baskı), Beta Basım: İstanbul

11. Özüpek, M. N. (2005) Kurum İmajı ve Sosyal Sorumluluk (Birinci Basım), Tablet Kitabevi: Konya

12. Özmen, S. O. (2009) Kurumsal İmaj ve İtibarın Geliştirilmesinde Sosyal Sorumluluk Kampanyalarının Rolü: Küresel Isınma Üzerine Türkiye'de Bir Örnek ''Doğa İçin Garanti Kampanyası", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü: İstanbul.

XÜLASƏ

Günümüzdə şüurlu cəmiyyətə xidmət məqsədindən asılı olmayaraq yalnız qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan bizneslərin uğur şansları son dərəcə aşağıdır. Belə ki, bizneslərin cəmiyyətdə baş verəcək dəyişikliklərə uyğunlaşması və uzunmüddətli maraqlar baxımından sosial məsuliyyət hissi ilə hərəkət etməsi çox vacibdir. Müəssisələrin fəaliyyətlərini həyata keçirərkən içində olduqları cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri var. Məqalədə əsas məqsəd korporativ sosial məsuliyyətin korporativ imicinə təsirini araşdırmaqdır. Tədqiqatda korporativ sosial məsuliyyətə sərmayə qoymağın vacibliyindən bəhs edilir, belə ki, bu, insanların təşkilata baxış tərzini yaxşılaşdırması və daha böyük imkanlar yaratmasına yol açır.

Açar sözlər: *Korporativ sosial məsuliyyət, imic, korporativ imic.*

Влияние деятельности в области корпоративной социальной ответственности на имидж компании

РЕЗЮМЕ

Сегодня предприятия, которые стремятся только к получению прибыли, независимо от цели служения сознательному обществу, имеют крайне низкие шансы на успех. Таким образом, для бизнеса очень важно адаптироваться к изменениям, которые будут происходить в обществе, и действовать с чувством социальной ответственности с точки зрения долгосрочных интересов. У предприятий есть обязательства перед обществом, в котором они работают. Основная цель статьи - исследовать влияние корпоративной социальной ответственности на корпоративный имидж. Исследование подчеркивает важность инвестирования в корпоративную социальную ответственность, поскольку это улучшает отношение людей к организации и создает больше возможностей.

Ключевые слова: *Корпоративная социальная ответственность, имидж, корпоративный имидж.*

Impact of Corporate Social Responsibility activities on Company Image

ABSTRACT

Today, businesses that only aim to make a profit, regardless of the purpose of serving a conscious society, have extremely low chances of success. Thus, it is very important for businesses to adapt to the changes that will occur in society and to act with a sense of social responsibility in terms of long-term interests. Enterprises have obligations to the society in which they operate. The main goal of the article is to investigate the impact of corporate social responsibility on corporate image. The research highlights the importance of investing in corporate social responsibility as it improves the way people view the organization and creates greater opportunities.

Keywords: *Corporate social responsibility, image, corporate image.*

UOT: 331

TƏŞKİLAT MƏDƏNİYYƏTİNİN ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

TURAC ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: turac.abbasova@brg.az

Günümüzdə artıq elektron ticarət fəaliyyəti yüksək sürətlə artaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruri şərtlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanda da ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün e-ticarət dövriyyəsini artırmaq yönündə bir sıra işlər görülməkdədir. Elektron ticarətin inkişafında və uğurlu olmasında bir sıra faktorlar vardır ki, onlardan biri də təşkilat mədəniyyətidir. Təşkilat mədəniyyəti təşkilat üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş və onun daxili şöbələrinə məxsus olan əxlaqi davranış, performans, hissiyat, inanc və eyni zamanda işçilərin kollektiv davranışlarını əhatə edir. Elektron ticarət fəaliyyətləri həcm baxımından böyüməyə davam etdikcə, təşkilatlara olan tələblərin artması onların müştərilər, təchizatçılar və biznes tərəfdaşları ilə qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişir. Bu gün bütün firmaların məqsədi mənfəət qazanmaqla yanaşı, inkişaf etmək və tanınmaqdır. Təşkilat mədəniyyətinin vacibliyi elektron ticarətdə əhəmiyyətinin artması və inkişaf etmək istəyən bütün təşkilatlarda idarəetmə fəaliyyətinin müəyyən edicisi kimi qəbul edilən bir meyar olması ilə əlaqələndirilir.

Bildiyimiz kimi insanlar vaxtının əksər hissəsini öz iş yerlərində keçirir və iş prosesi zamanı təşkilatda baş verən hadisələr və ya onlara göstərilən münasibətlər işçilərin işdən sonrakı şəxsi həyatına da təsir göstərir. Özlərindən asılı olmasa belə, şüuraltı olaraq təşkilatdakı narazıçılıq və ya xoş məmnuniyyət hissi çalışanın ailə həyatına öz təsirlərini göstərir. Yəni, işdən razı ayrılan işçi ailəsinə rahat və məmnun, narazı gedən işçi isə gərgin hisslərlə qayıdır. Hətta bir müddət sonra maaş nə qədər yüksək olsa belə, təşkilat rəhbərləri düzgün münasibət bəsləmədiyinə görə təşkilatdan ayrılmaq qərarına gəlir. Məhz bu səbəbdən təşkilat mədəniyyətinin nə olduğu və şirkətdəki əhəmiyyətini anlamaq lazımdır. 1980-ci illərdən bəri əhəmiyyətli bir idarəetmə problemi olaraq təyin olunan təşkilat mədəniyyəti idarəetmə ədəbiyyatında çox araşdırılmışdır. Scheinə görə, təşkilati mədəniyyət təşkilat üzvləri tərəfindən paylaşılan əsas fərziyyələrin və inancların daha dərin səviyyəsi kimi müəyyən edilir (1, s.5). Pacanowsky və Donnel-Trujillioya görə, təşkilat mədəniyyəti problemin təkcə bir hissəsi deyil, elə bütövlükdə problemdir. Fikrimizcə, mədəniyyət təşkilatın malik olduğu deyil, nə olduğudur (2, s.116).

Növbəti fikirə görə, düzgün təşkilat mədəniyyətinin formalaşması üçün təşkilat rəhbərinin ilk dəfədən düzgün üsul seçməli olduğu ifadə edilir. Əgər təşkilat rəhbərləri öz işçiləri ilə düzgün münasibət qura bilsə, öz təşkilat üsulunu çalışana düzgün başa sala bilsə, işçi təşkilatın məqsədini başa düşər və bu da iş performansına təsir göstərər. Yəni, qısacası bütün təşkilatı bir yerdə saxlayan orda istifadə edilən üsuldur (3. s.10).

Təşkilat mədəniyyəti texnologiyanın mənimsənilməsi səviyyəsindən də asılıdır. Buna görə də təşkilat mədəniyyəti elektron ticarətə təsirini zəiflədə və ya gücləndirə bilər (4. s.2).

Kotler və Kellere görə, müştəri yönümlü şirkətlər yalnız məhsul və ya xidmətləri deyil, əlaqələri də inkişaf etdirməlidir. Müəlliflərin fikrinə görə, təşkilatların uğuru alışdan tutmuş texniki xidmətə qədər müştərilərdən asılıdır. Bir təşkilatın müştərisi olmazsa, iş də yoxdur deməkdir. Məhsulların hazırlanması, xidmətlərin göstərilməsi, fabriklərin quraşdırılması, işçilərin işə götürülməsi və s. üçün yeganə səbəb müştərilərdir. Müştəri məmnuniyyəti işdən həzz və ya məyusluq hissidir. İşçilərin performansı müştərilərin gözləntisindən aşağı düşərsə, müştəri narazıdır, performans gözləntilərə cavab verirsə, müştəri məmnundur. Əgər müştəri yüksək dərəcədə məmnundursa, müştəri uzun müddətə sadiq qalır və şirkət haqqında müsbət danışmaqla insanlara tanıdır (5. s.69).

Biz daim dəyişən və sürətlə inkişaf edən bir dünyada yaşayırıq. Tez-tez texnologiya, xidmətlər, məhsullar, sosial vərdişlər, rəqabət kimi çox şey dəyişir. Bu səbəbdən təşkilatlar dəyişən zamana uyğunlaşmaq və təkmilləşmək üçün dəyişməyə məcbur olur. Amma iş dünyasında dəyişiklik nə qədər kiçik olsa belə, mürəkkəb və vacibdir. Xırda bir dəyişiklik təşkilat mədəniyyətinin dəyişməsinə və ya yenidən formalaşmasına gətirib çıxara bilər (6. s.18).

Cameron və Quinnə görə, dəyişməyən təşkilatlar yüksək müqavimət göstərən təşkilatlar kimi görünür.

Bu təşkilatlar isə sabit olduqlarını bildirirlər. Lakin burada dəyişməzlik sabitlik deyil, durğunluqdur (7. s.55).

Cameron və Quinn təşkilat mədəniyyətinin klan mədəniyyəti, iyerarxik mədəniyyət, adokratiya mədəniyyəti, rəqabət mədəniyyəti olaraq dörd təməl bölmədən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüş və təşkilat mədəniyyətini incələmək üçün "Təşkilat mədəniyyəti Qiymətləndirmə Aləti" adlı ölçmədən istifadə etmişdir. Yaradılmış bu ölçmə bir çox milli, beynəlxalq tədqiqatlarda, və doktorantura tezislərində istifadə edilmiş və hələ də öz güncəlliyini qorumaqdadır. Hətta Cameron və Quinnin "Rəqabətli Dəyərlər Modeli" təşkilat mədəniyyətində dəyişiklikləri müəyyən edən və istiqamətləndirən tədqiqatlardan biri olmuşdur. Rəqabətli Dəyərlər Modeli üslubların, dəyərlərin, fərziyyələrin və məlumatların işlənməsi, proseslərin tənzimlənməsində üstünlük verilən, məlum və qəbul edilən proqramlarla yüksək uyğunluq modelidir.

Klan mədəniyyətinə görə, təşkilat böyük bir ailə kimidir. Təşkilatda menecer mentor kimi görünür. Təşkilatda sədaqət və ənənə bir yerdə saxlanılır və öhdəlik yüksəkdir. Təşkilat komanda işinə, iştiraka və konsensusa diqqət yetirir. Təşkilatda işçilərin ehtiyacları nəzərə alınır, komanda işi və iştiraka dəstək verilir.

Adokratiya mədəniyyətinə malik olan təşkilat dinamik, təşəbbüskardır. Təşkilatda insanlar özlərini riskə atırlar. Onlar yenilikçi və risk götürən insanlar kimi görünürlər. Təşkilatı bir yerdə saxlayan şey təcrübələrə sadiqlikdir və yenilikdir. Eyni zamanda, təşkilat uzunmüddətli inkişaf və yeni resursların əldə edilməsinə önəm verir. Təşkilatda dəyişiklik gözlənti deyil, zərurət olaraq görülür.

Rəqabət mədəniyyətinin üstünlük təşkil etdiyi təşkilat nəticəyönümlüdür. Əsas narahatlıq işin görülüb-görülməməsidir. Təşkilatdakı insanlar rəqabətədavamlı və məqsədyönlüdürlər. Onların liderləri möhkəm, sərt, məhsuldar, tələbkar və rəqabətlidir. Bir sözlə, təşkilatın uzunmüddətli diqqəti rəqabətli fəaliyyətlərə və ölçülə bilən məqsəd və vəzifələrə yönəlmişdir.

İyerarxik mədəniyyətin hakim olduğu təşkilatlar çox formal və strukturlaşdırılmış yerdir. Bu təşkilatlarda şəxslərin vəzifələri qayda və prosedurlarla müəyyən edilir. Təşkilat rəhbəri yaxşı koordinator və idarəçi olmaqdan qürur duyur. Rəsmi qaydalar və siyasətlər təşkilatı ayaqda saxlayır. Əsas dəyər kimi səmərəlilik, etibarlılıq, sürətli və hamar iş çatdırılması nəzərdə tutulur. İşçilər qərar qəbuletmə prosesinə daxil edilmir, qaydalar və prosedurlarla sınaqdan keçirilir. İşçilərin yüksəldilməsi həm də onların qaydalar və siyasətlər haqqında biliklərindən asılıdır.

Bu fikirləri ümumi bir şəkildə toplayıb, təşkilat mədəniyyətini bu şəkildə başa düşə bilərik: Təşkilat mədəniyyəti təşkilatın bütün üzvləri tərəfindən qəbul edilən və insan davranışlarına istiqamət verən fərziyyələr, inanclar və dəyərlər toplusudur. Təşkilat mədəniyyətinin başlıca məqsədi təşkilatlara öz vəzifələrini daha məhsuldar yerinə yetirməyə kömək etmək, təşkilatın səmərəliyini praktiki artırmaq və təşkilat üzvlərinin dəyərini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Təşkilat mədəniyyətini dərk etmiş bir şəxs düzgün münasibət formalaşdıra, şirkətin əsas məqsədini anlaya, müştəri problemlərini həll edə, kollektiv yoldaşlarını dəyərləndirə, hər hansı bir çətin situasiyanı idarə edə bilər ki, bu da öz növbəsində təşkilat performansını formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən təşkilat menecerləri, rəhbərlər və çalışanlar təşkilat mədəniyyətinin zəruriliyini başa düşməlidir.

Günümüzdə texnologiyanın inkişafı və istifadə nisbətinin artmasıyla ticarət anlayışı dəyişmiş və fərqli ticarət fəaliyyəti ortaya çıxmışdır (8. s.415). Texnoloji inkişaflar ilə əlaqədar ekonomik fəaliyyətlər artmış, müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanlar və təşkilatlar arasında bilgi paylaşımı daha rahat bir formaya gəlmişdir. Bu texnoloji inkişaflar ilə əlaqədar ortaya çıxan elektron ticarət şirkətlərə böyük qazanc gətirmiş və beləliklə ticarətdə sürətlə yerini almışdır.

Elektron ticarət proseslərin elektron formada həyata keçirilməsi yolu ilə daha sürətləndirilmiş şəkildə informasiya və yaxud da müəyyən məhsul və xidmətlərin istehlakçıya ötürülməsini və müştərilərin məhsul və xidmətlərə baxmaq, müxtəlif məlumatlar əldə etmək üçün internet vasitəsi ilə onlayn mağazalara daxil olmasını özündə ehtiva edir. Ticarətin elektron formada həyata keçirilməsi bir çox biznes subyektlərinə şirkətin imkanlarını və biznes performanslarını artırmaq üçün şərait yaradır. Şirkətlər bu yolla daha ucuz və daha səmərəli kanallar vasitəsi ilə bazara çıxış imkanı əldə edirlər.

Firmalar çox vaxt e-ticarətə biznesin aparılması, əməliyyat performansını yaxşılaşdırmaq üçün bir vasitə kimi və ya tamamilə yeni bir platforma kimi xərcləri azaldaraq böyük perspektivləri olan iş görmək üçün əlavə bir vasitə kimi baxırlar (9. s.17).

Kotler və Kellerə görə, müştəriyönümlü şirkətlər yalnız məhsul və ya xidmətləri deyil, əlaqələri də inkişaf etdirməlidir. Müəlliflərin fikrinə görə, təşkilatların uğuru alışdan tutmuş texniki xidmətə qədər müştərilərdən asılıdır. Bir təşkilatın müştərisi olmaz-

sa, iş də yoxdur deməkdir. Məhsulların hazırlanması, xidmətlərin göstərilməsi, fabriklərin quraşdırılması, işçilərin işə götürülməsi və s. üçün yeganə səbəb müştərilərdir. Müştəri məmnuniyyəti işdən həzz və ya məyusluq hissidir. İşçilərin performansı müştərilərin gözləntisindən aşağı düşərsə, müştəri narazıdır, performans gözləntilərə cavab verirsə, müştəri məmnundur. Əgər müştəri yüksək dərəcədə məmnundursa, müştəri uzun müddətə sadiq qalır və şirkət haqqında müsbət danışmaqla insanlara tanıdır.

E-ticarət hazırda bütün ölkələrdə istifadə edilsə də, bir çox ölkələrdə elektron ticarət bazarı bir sıra müxtəlif xarakterli problemlərə malikdir. Bu problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1.Alıcı və satıcı arasında olan inamsızlıq. Onlayn alış-veriş zamanı alıcıların ən çox narahat olduğu mövzulardan biri ilkin ödəniş etməkdir. Vətəndaş təbii olaraq, virtual aləmdə tanımadığı satıcıya pul ödəməyə cəhd göstərə bilmir və satıcı da hər hansı bir ilkin ödəniş olmadan məhsulu çatdırmır. Alıcı qarşısındakı satıcıya güvənmir və pulunun batmasından qorxduğu üçün bir-birlərinə qarşı inamsızlıq hissi yaranır. Eyni zamanda bəzi saytların "https" sertifikatına sahib olmaması halında istifadəçilər şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyinə əmin olmayaraq onlayn ödəniş etməkdən çəkinməsi əsas problemlərdən biridir.

2. Əhalinin kifayət qədər elektron ticarətdən məlumatlı olmaması. Xüsusi ilə yaşlı insanların ənənəvi ticarətə üstünlük verdiyi hər kəsə məlumdur. Bir çox insanların eektron ticarət saytlarından məlumatlı olmaması və yə saytdan istifadə edə bilməməsi də e- ticarətin inkişafına mənfi təsir edir. Eyni zamanda əhalinin plastik kartlardan yalnız maaş məqsədilə istifadə etməsi və kartdan ödəniş əməliyyatlarını bacara bilməməsi də e-ticarətin inkişafına mane olan səbəblərdəndir.

3. Zəmanətin olmaması və çatdırılma sistemində problemlər. Saytdan alış-veriş zamanı məhsulun yararsızlığı və ya çatdırılmaması halında ödənişin geri qaytarılması zəmanətini öz öhdəliklərinə götürməmələri alıcıların əsas problemlərindən biridir. Həmçinin zədələnmiş məhsulların zəmanət təqdim edən saytların geri qaytarılma prosesində vaxtın çox uzanması səbəbindən insanlar onlayn ticarətdən çəkinirlər.

4. Yerli saytların idarə olunmasının tələb olunan səviyyədə olmaması. Günümüzdə ən çox yayılan problemlərdən biri internetdən qeydiyyatdan keçərkən şəxsi məlumatların yayılması qorxusudur. Bəzi yerli saytların "https" sertifikatına sahib olmaması istifadəçilərin onlayn mağazalardan alış-veriş etməməsinə səbəb olur.

5. Regionlarda e-ticarət sektorunun olduqca zəif inkişafı. Məlum olduğu kimi, e-ticarət mağazalarından ən çox istifadə edənlər daha çox əhalisi olan, mərkəzi şəhərlərdir. Digər kiçik bölgələrdə internet problemi, əhalinin kifayət qədər məlumatlı olmaması və ən əsası, bu kimi bölgələrdə karqoların az olması, çatdırılma problemləri istehlakçıların hələ də ənənəvi ticarəti e-ticarətdən üstün tutmalarına səbəb olmuşdur.

6. Sahibkarların yalnız yerli bazar üçün çalışması. Belə ki, yerli saytlar daha çox yerli əhali üçün məhsul satışı həyata keçirir. Ölkəmizdə çox sayda sahibkarın yerli saytları beynəlxalq səviyyədə tanıtımında problemlər yaşanır. Bu problemlərə Azərbaycandan xarici ölkələrə daşımalar olduqca yuxarı tariflərlə həyata keçirilməsi, yerli onlayn ticarət platformalarının dil seçiminin, əsasən, Azərbaycan və rus dilləri ilə məhdudlanmasını nümunə gətirə bilərik. Çox təəssüf ki, xaricdən ölkəmizə çatdırılma həyata keçirən şirkətlərin (www.mover.az, colibri.az, limak.az və s.) sayı gündən-günə artsa da, xaricə çatdırılma həyata keçirən müəssisələr demək olar mövcud deyil.

Elektron ticarət sisteminin təklif etdiyi başqa bir üstünlük, ümumi marketinq xərclərinin, bazar araşdırması məsrəflərinin azalmasıdır. İnternet saytından məlumatları əldə etmək və əhaliyə bildirmək, müştərilərlə əlaqədar məlumat əldə etmək və səmərəli şəkildə istifadə etmək həm təşkilatın rəqabət üstünlüyünə sahib olmasına, həm də təşkilatın öz dəyərini formalaşdırmasına səbəb olur. Sifarişin işlənməsi, sifarişin yerinə yetirilməsi və çatdırılması və marketinq kimi əməliyyat aspektlərini təkmilləşdirmək üçün e-ticarətdən istifadə etmək olar (10. s.25).

Əksər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da elektron ticarət son dövrlərdə əsasən də, pandemiyadan sonra inkişaf etməyə başladı. E-ticarət yalnız onlayn alış-veriş üçün deyil, həmçinin xidmətlərin əhaliyə onlayn çatdırılmasında, informasiya cəmiyyətinin qloballaşmasında da böyük rol oynayır. Ölkəmizdə 2005-ci ildə "Elektron Ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul olunması, 2017-ci il 1 yanvar tarixindən isə "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi və eyni zamanda www.azexport.az kimi portalın yaradılması bu sahəyə meyilin artdığının sübutudur. Respublikada elektron ticarət anlayışı 2005-ci ildə "Elektron Ticarət haqqında" qanunun qəbul olunması ilə formalaşmağa başladı. Bu Qanun 2005-ci ildə qəbul olunmasına baxmayaraq, 3 il sonra elekt-

ron ticarət fəaliyyətinə başlandı. Bu gecikmənin əsas səbəblərindən biri ölkəmizdə internet üzərindən ödəmənin mümkün olmaması idi. Daha sonra 2018-ci ilin dekabrında "Silverkey Azərbaycan" şirkətinin "Visa" və "MasterCard" tərəfindən xüsusi lisenziya almış "GoldenPay" adlı onlayn ödəmə sistemini qurması elektron ticarətin inkişafında addımlamağa səbəb oldu. Bu kimi dəyişikliklər Azərbaycanın elektron ticarət bazarında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, Azərbaycanda 2016-cı ildə elektron ticarətin dövriyyəsi 13 mln.manat artmışdır. 2017-ci ilin sonuna elektron ticarət sistemindən istifadə olunan dövriyyənin ölkəmizin ümumi ticarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi 0.3% artmışdır. E-ticarətdə əməliyyatların həcmi 2021-ci il ərzində 7 milyard 208 milyon manat təşkil etmişdir. Bu da 2020-ci il ilə müqayisədə 3 milyard 332 milyon manat (86%) artım deməkdir. E-ticarətin 6 milyard 629.64 milyon manatı debet kartları ilə ölkə daxilində edilən əməliyyatlardır. Bu nəticə ölkə daxilində olan e-ticarətin daha da genişlənməsini göstərir. E-ticarətin inkişafının "Elektron hökumət" Dövlət Proqramının prioritetlərindən biri olması, internet istifadəçilərinin sayının gündən-günə artması, gənc əhalinin daha çox onlayn ticarətə üstünlük verməsi, eləcə də beynəlxalq tendensiyalar Azərbaycanda e-ticarət həcmini artırmışdır. Eyni zamanda bu hissədə ölkəmizin elektron ticarət sektoruna təsir edən mənfi və müsbət faktorları araşdırılmışdır. Hətta bəzi şirkətlər üzərində təşkilat mədəniyyətinin təsirləri araşdırılmışdır. Məsələn, "Zappos" yarandığı gündən etibarən müştəri ilə maraqlanan ayaqqabı satışı ilə məşğul olan bir şirkətdir. "The New Hire Training" proqramı şirkət mədəniyyətinə dərindən nüfuz edir. Gələcək rolundan asılı olmayaraq hər kəs ilk dörd həftə ərzində bu təlimə ən azı 30 saat sərf etməlidir. Bu proqram yeni işə qəbul olunanlara "Zappos" mədəniyyətini ən yaxşı şəkildə yaşamağa imkan verir. Şirkətin əsas dəyərləri xidmət vasitəsi ilə müştəriləri təəccübləndirmək, baş verən dəyişikliklərə açıq olub, onları qəbul etmək, idarə etmək və ofisdə əyləncə yaratmaqdır. Bu təşkilatda menecerlər öz departamentindəki bütün işçilərdən, xüsusilə, uğurlu olanlar üçün karyera yollarının yaradılmasına cavabdehdirlər. Hətta şirkət yeni işə götürülən işçilərə bir neçə həftə sonra 1000 dollar bonus təklifi edir və işin onlar üçün uyğun olmadığını düşünürlərsə, işdən çıxa biləcəklərini belə təklif edir. Yəni, şirkət heç kimin ilişib qalmasını istəmir. Şirkətlər arasında qeyri-adi təşkilat mədəniyyəti ilə fərqlənən şirkətlər arasında ilklərdədir. "Ən yaxşı mədəniyyətə sahib olduğumuzdan əmin olmaq üçün qısamüddətli mənfəətdən və ya gəlir artımından imtina etməyə hazırıq" - Tony Hsieh.

Digər bir nümunə olaraq LL Bean şirkətini göstərə bilərik. Ömürlük zəmanət və pulsuz çatdırılma kimi təkliflərlə müştəri sadiqliyini artıran əsas şirkətlərdən biridir. Şirkət fəaliyyətini 103 il davam etdirməsinə baxmayaraq, şirkətdə kadr dəyişikliyi cəmi 3% təşkil edir. Şirkətin əsas dəyərlərinə işçilərin xarici geyimlərinə xüsusi diqqət, idman salonuna endirimli üzvlük, işçilərə endirimlər, təhsil haqqının ödənilməsi kimi üstünlükləri nümunə gətirə bilərik. İdarəetmə baxımından "LL Bean" karyera inkişafını müzakirə etmək üçün işçilərlə təkbətək görüşür, müntəzəm olaraq dərslər və seminarlar keçirir. "LL Bean" öz mədəniyyət tanıtımını bu sözlərlə ifadə edir: "Bu şirkətdəki hər bir işçi indiyə qədər ən vacib insandır". Bu düşüncə tərzinə görə şirkət təşkilat mədəniyyəti nümunələri arasında birinci yerdədir.

Nəticə

Bu məqalə təşkilat mədəniyyəti ilə elektron ticarət səviyyəsi arasındakı əlaqənin xarakterini, təşkilatlarda elektron ticarətin mənimsənilməsi prosesini araşdırır. İT qəbulu və e-ticarət sahəsində araşdırmalar göstərdi ki, elektron ticarət fəaliyyətlərinin həcmində artım davam etdikcə, təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişdirmək üçün artan tələblər olacaq. Təşkilatların rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün şirkətin e-ticarət imkanları, onların təşkilati mədəniyyəti anlayışının mənimsəməsi çox vacib görünür. Empirik tapıntı müxtəlif təşkilat mədəniyyətlərinin hökmranlığı e-ticarətin müxtəlif yetkinlik səviyyələrinə gətirib çıxardığını göstərir. Tədqiqatın nəticəsi təşkilat mədəniyyətinin əhəmiyyətini və onun e-ticarətin inkişafına təsirini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Schein, E. H. 2004. Organizational culture and leadership (3rd ed.): San Francisco: Jossey-Bass.

2. Pacanowsky, M & Donnel-Trujillio, N "Communication and Organizational Cultures" The Western journal of Speech Communaciaton, 1982, p.115-130.

3. Cameron, K. and Quinn, R. Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework, Addison-Wesley, Reading, MA, 1999. p. 10.

4. Mohtaramzadeh. M, Ramayah. T & Cheah. J "B2B E-Commerce Adoption in Iranian Manufactu-

ring Companies" Analyzing the Moderating Role of Organizational Culture", International Journal of Human–Computer Interaction, (2017: 2)

5. Garay R. R "The organizational culture. A potential strategic asset from a management perspective". University of the Latin American Educational Center Rosario, Argentina, 2009, p. 68-71.

6. Prigogine A.I. "Organizational culture and its transformation". Social sciences and modernity, 2003, p.13-23.

7. Cameron, K. S., & Freeman, S. J. (1991). Cultural congruence, strength, and type: Relationships to effectiveness. Organizational Change and Development, 5, 23-58.

8. AKÇİ. Y. ve Annaç Göv, S. (2015). Tüketicilerin E-Ticaret Algılarının İncelenmesi (Gaziantep ve Adıyaman Örneği). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(13), 413-433.

9. Gibbs, J., Kraemer, K. and Dedrick, J. (2003) Environment and policy factors shaping global ecommerce diffusion: A cross-country comparison, The Information Society, 19, 1, 5-18.

10. Marıa J "Relevance Of E-Commerce For The Current Company", 2014, p. 17-25.

XÜLASƏ

Məqalə şirkətlərin təşkilat mədəniyyətinin araşdırılmasına, praktikada elektron ticarətə təsirinə və bu proseslərin məzmununun öyrənilməsinə, struktur təhlilinə həsr olunmuşdur. Elektron ticarət hərtərəfli tədqiq edilsə də, e-ticarətin inkişafı səviyyəsində təşkilati mədəniyyətin əhəmiyyəti lazımi dərəcədə araşdırılmamışdır. Qlobal təşkilatlar e-ticarətdən istifadə edərək işgüzar əlaqələri kəskin şəkildə təkmilləşdirə bilərlər. Bu vəziyyət zaman-zaman təşkilatı dəyişməyə də məcbur edə bilər. Bu səbəbdən təşkilatların e-ticarət imkanlarında rəqabətə davam gətirə bilməsi üçün onların innovasiya, risk götürmə və çevikliyi təşviq edən təşkilat mədəniyyəti mühitini mənimsəmələri çox vacibdir. Bu yazının məqsədi müxtəlif təşkilat mədəniyyəti təsirlərin elektron ticarətin inkişafında empirik şəkildə araşdırmaqdır.

Açar sözlər: *Təşkilat mədəniyyəti, elektron ticarət, e-ticarətin inkişafı.*

SUMMARY

The article focuses on the study of the organizations of the companies, the impact on electronic commerce in practice and the study of these processes, the analysis of the structure. Although e-commerce has been studied every now and then, the need to neutralize organizational culture to enable e-commerce to thrive has not been explored. Global organizations have been able to improve business relationships by using e-commerce. At this time, the situation may force the organization to change. It is critical that these aid organizations can continue to grow in their commercial capabilities, and that they adopt an organizational culture that fosters innovation, risk-taking, and flexibility. The purpose of this paper is to empirically investigate the social organizational effects in the development of electronic commerce.

Keywords: *Organizational culture, e-commerce, e-commerce development.*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению организационной культуры компаний, ее влиянию на электронную коммерцию на практике, а также изучению содержания этих процессов, структурному анализу. Хотя электронная коммерция широко изучалась, важность организационной культуры на уровне развития электронной коммерции изучена недостаточно. Глобальные организации могут значительно улучшить деловые отношения с помощью электронной коммерции. Эта ситуация может вынуждать организацию время от времени меняться. Таким образом, чтобы организации оставались конкурентоспособными в сфере электронной коммерции, крайне важно, чтобы они приняли среду организационной культуры, которая поощряет инновации, принятие рисков и гибкость. Целью данной статьи является эмпирическое исследование влияния различных организационных культур на развитие электронной коммерции.

Ключевые слова: *Организационная культура, электронная коммерция, развитие электронной коммерции.*

UOT 330.3(1-664)"713";
339.97(1-664)"713"

ERMƏNİSTANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

SƏFTƏR VƏLİZADƏ
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
E-mail: seftervelizade@gmail.com

Giriş

Digər postsovet ölkələri kimi Ermənistan da 90-cı illərin əvvəlindən etibarən xarici ölkələr ilə özünün iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirməyə başlamışdır. Sovet İttifaqının çökməsi ilə Ermənistanda yaşanan iqtisadi böhran onun istehsal imkanlarını azaltmaqla xarici ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə müəyyən maneələr yaratmışdır. Dünya bazarında mövcud olan standartlara uyğun olan məhsulların istehsalı imkanının zəif olması da Ermənistan istehsalçıları üçün xarici bazarlara girmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bundan başqa, Ermənistanın 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasəti və bunun nəticəsində baş vermiş Birinci Qarabağ müharibəsi də Ermənistanın iqtisadiyyatının, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına mane olmuşdur. Qeyd edilən problemlərin mövcudluğu Ermənistanda daha çox idxala meyilli olan ticarət əlaqələrinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. İstehsal imkanlarının az olduğu şəraitdə əhalinin müxtəlif istehlak məhsullarına olan tələbatını qarşılamaq üçün Ermənistan ixracdan daha çox idxal etmək məcburiyyətində qalmışdır ki, bu da illər ötdükcə Ermənistanın ticarət balansının mənfi saldosunun artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə son nəticədə Ermənistan iqtisadiyyatının xarici ölkələrdən və bazarlardan olan asılılığının artmasına səbəb olmuş və həmin bazarlarda baş verən qiymət dəyişiklikləri Ermənistan iqtisadiyyatına da birbaşa təsir etmişdir. Ermənistan bir sıra strateji məhsulların idxalında da xarici ölkələrdən asılı vəziyyətə düşmüşdür ki, bu asılılıq da bir çox hallarda Ermənsitana qarşı siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında 1994-cü ildə atəşkəs elan olunduqdan sonra Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişaf mərhələsi başlasa da Ermənistan özünün işğalçılıq siyasəti səbəbindən sürətlə inkişaf edə bilməmişdir. İşğala görə Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədləri bağlanmış (beynəlxalq sərhədlərinin təxminən 80%-i) və xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasında Gürcüstan və İrandan asılı vəziyyətə düşmüşdür. Bununla da faktiki olaraq Ermənistan blokada vəziyyətinə düşmüşdür. Daha sonra, Rusiya və Gürcüstan arasında yaranmış siyasi problemlər səbəbindən Ermənistanla Rusiyanı əlaqələndirən və Abxaziyadan keçən əsas dəmiryolunun bağlanması Ermənistanın öz məhsullarını quru yolu vasitəsilə digər ölkələrə göndərmək imkanlarını daha da azaltmışdır.

Ermənistanın blokada vəziyyətinə düşməsi və son illərdə Azərbaycan tərəfindən işğala görə Ermənistana qarşı həyata keçirilən uğurlu izolyasiya siyasətinin təsiri nəticəsində Ermənistan regionda həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat və enerji layihələrindən kənarda qalmışdır və bu da onun xarici iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirmək imkanlarını daha da məhdudlaşdırmışdır. İstehsal imkanlarının zəif olması ilə yanaşı istehsal edilən məhsulların, xüsusilə də qısa zamanda xarab ola bilən məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxarılması imkanlarının məhdud olması Ermənistanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafına mane olmuşdur. Qeyd edilən problemlər son on ildə də Ermənistanın ticarət əlaqələrinin formalaşmasına və strukturuna ciddi təsir göstərmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi də son on ildə Ermənistanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı dinamikasını və ticarət əlaqələrinin struktunu nəzərdən keçirmək və yuxarıda qeyd edilən problemlərin bu əlaqələrin qurulmasına və inkişafına necə təsir etdiyini müəyyən etməkdir [7].

1. Ticarət əlaqələrinin dinamikası

Ermənistanın xarici iqtisadi əlaqələrinin son on ildə inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün, ilk öncə, ticarət əlaqələrinin dinamikasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Ermənistan Statistika Komitəsinin elan etdiyi rəqəmlərə nəzər yetirsək görərik ki, 2011-2021-ci illərdə Ermənistanın xarici ölkələrdən idxalı əsasən artıma meyilli olmuşdur. Əgər 2011-ci ildə idxalın həcmi 4.145 milyard ABŞ dolları (bundan sonra dollar) həcmində olmuşdursa [3], bu göstərici 2021-ci ilə qədər 29% artaraq 5.36 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır (Cədvəl 1) [1]. Lakin bu illər ərzində idxalın səviyyəsi sabit şəkildə dəyişməmiş və bəzi illərdə idxalın səviyyəsində azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə idxalın səviyyəsi əvvəlki il ilə müqayisədə 36% azalaraq 3.24 milyard dollar səviyyəsinə düşmüşdür [2]. Növbəti ildə isə ye-

nidən 1%-dən bir qədər çox artmışdır. Sonrakı illərdə isə idxalın həcmi sürətlə artmağa başlamış və 2019-cu ildə son 10 ilin ən yüksək həddinə, yəni 5.53 milyard dollara çatmışdır. İdxal 2020-ci ildə pandemiyanın təsiri ilə 4.56 milyard dollara qədər azalsa da 2021-ci ildə yenidən 17% artaraq 5.36 milyard dollara qədər artmışdır (Cədvəl 1). Nəzərdən keçirilən dövrdə idxalın orta artım tempi 3.9% səviyyəsində olmuşdur.

Cədvəl 1. Ermənistanın xarici ticarət əlaqələri (milyon dollar)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
İdxal	4145	4261	4386	4424	3239	3273	4097	4975	5529	4564	5362
İxrac	1334	1380	1479	1547	1485	1792	2224	2413	2647	2537	3016
Dövriyyə	5479	5641	5865	5971	4724	5065	6321	7388	8176	7101	8378
Balans	-2811	-2881	-2907	-2877	-1754	-1481	-1873	-2562	-2882	-2027	-2346

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

İdxalda olduğu kimi, 2011-2021-ci illərdə ixracın həcmində də əsasən artım müşahidə edilmişdir. Yalnız 2015 və 2020-ci illərdə ixracın həcmi əvvəlki il ilə müqayisədə azalmışdır. Bu azalma qeyd edilən illərdə cəmi 4% təşkil etmişdir (Cədvəl 1). Bunun əksinə olaraq, 2017 və 2021-ci illərdə ixracın həcmində kəskin artım baş vermişdir. Belə ki, 2017-ci ildə ixracın həcmi əvvəlki il ilə müqayisədə 24% və ya 432 milyon dollar artaraq 2.2 milyard dolları ötmüşdür. 2021-ci ildə isə ixracın həcmi 2020-ci il ilə müqayisədə 479 milyon dollar və ya 18% artaraq 3 milyard dolları ötmüşdür. Ümumilikdə, 2011 və 2021-ci illəri müqayisə etsək, Ermənistanda ixracın həcmi 2.26 dəfə artmışdır. Bu illər ərzində ixracın orta artım tempi 8.9% təşkil etmişdir [1, 2, 3].

Baxılan dövrdə idxal və ixracın həcmində baş verən oxşar dəyişikliklər ticarət dövriyyəsinin həcminin də oxşar formada dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, ticarət dövriyyəsinin həcmi də 2015 və 2020-ci illərdə əsaslı şəkildə azalmışdır. Bu azalma 2015-ci ildə 1.25 milyard dollar, 2020-ci ildə isə 1.07 milyard dollar səviyyəsində olmuşdur. Qalan illərdə isə ticarət dövriyyəsinin həcmi əvvəlki il ilə müqayisədə artmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin ən aşağı həddi 2015-ci ildə (4.7 milyard dollar), ən yüksək həddi isə 2021-ci ildə (8.4 milyard dollar) müşahidə edilmişdir [1, 2, 3].

Son on ildə Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrində idxal və ixracın səviyyəsi və onların artım tempi arasında olan fərq onu göstərir ki, bu illər ərzində Ermənistanda ticarət balansının böyük defisiti formalaşmışdır və bu, Ermənistan üçün əsas iqtisadi problemlərdən birinə çevrilmişdir. 2011-2016-cı illər ərzində ticarət defisitinin həcmində azalma müşahidə edilsə də 2017-ci ildən etibarən defisit yenidən artmağa başlamışdır. 2011-ci ildə ticarət defisiti 2.81 milyard dollar təşkil etmiş, 2016-cı ildə 1.48 milyard dollara qədər azalmışdır (Cədvəl 1). 2011-2016-cı illərdə defisitin orta illik azalma tempi təxminin 11% təşkil etmişdir. Bundan sonra ticarət defisiti artmağa başlamış və 2019-cu ildə 2011-ci ildəki səviyyəni ötərək 2.88 milyard dollara bərabər olmuşdur. 2020-ci ildə ticarət defisiti pandemiyanın iqtisadiyyata təsiri nəticəsində 2 milyard dollara qədər azalsa da 2021-ci ildə yenidən 15% və ya 319 milyon dollar artaraq 2.34 milyard dollara çatmışdır [5].

Ölkələrin xarici ticarət əlaqələrinin onun daxili iqtisadi proseslərinə təsirini müəyyən etmək üçün "ticarət açıqlığı əmsalı"ndan istifadə edilir. Bu əmsal hər hansı bir ölkənin ticarət dövriyyəsinin Ümumi Daxili Məhsula nisbəti əsasında hesablanır. Bu əmsalın alimlər tərəfindən qəbul edilmiş tərifinə əsasən əmsal nə qədər yüksək olarsa, bu xarici ticarət əlaqələrinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin bir o qədər güclü olduğunu və bu da həmin ölkənin iqtisadiyyatının daha davamlı olduğunu göstərir. Bu əmsalın əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu müəyyən etmək üçün son on ildə Ermənistanın ticarət açıqlığı əmsalının (TAƏ) dinamikasını nəzərdən keçirək.Ermənistanda TAƏ 2011-ci ildə 54% səviyyəsində olsa da 2015-ci ilə qədər tədricən azalaraq 45% səviyyəsinə düşmüşdür (Qrafik 1).Bundan sonrakı illərdə TAƏ artmağa başlamış və 2019-cu ildə 60% səviyyəsinə çatmışdır. 2020-ci ildə müəyyən qədər (4%) azalsa da 2021-ci ildə yenidən 60% səviyyəsinə qalxmışdır. 2020-ci ildə TAƏ-nin dünya ölkələri üzrə orta göstəricisi 52% təşkil etmişdir. Ermənistanın bu əmsalı 2020-ci ildə orta göstəricidən bir qədər yüksək olmuşdur [4]. Dünya üzrə orta göstərici ilə müqayisədə əmsalın bu səviyyəsi yaxşı sayılsa da Ermənistanda ticarət balansının defisitinin yüksək olması Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrinin və iqtisadiyyatının davamlılığı ilə bağlı suallar doğurur. Ticarət defisitinin yüksək olması ölkədən valyuta axınının baş verməsinə və idxal edilən məhsullardan olan asılılığın yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Qrafik 1. Ermənistanın ticarət açıqlığı əmsalı

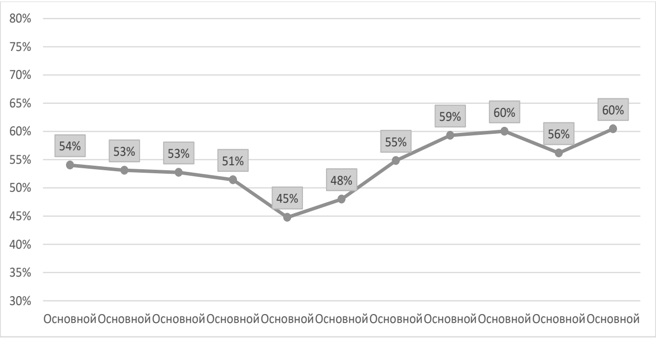

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi və Dünya Bankı.

Buna baxmayaraq, Ermənistan ölkədaxili tələbatı ödəmək və zəruri məhsulların çatışmazlığının qarşısını almaq üçün idxalın tələb olunan səviyyəsini qorumağa məcburdur. Eyni zamanda, istehsal səviyyəsinin mövcud iqtisadi şərtlər daxilində artırılması imkanlarının çox olmaması ticarət defisitinin yüksək olaraq qalmasına gətirib çıxarır. Belə şərtlər daxilində TAƏ göstəricisi yaxşı olsa da Ermənistanda ticarətin iqtisadiyyatın davamlılığına şərait yaratdığını demək olmaz. TAƏ göstəricisi idxal və ixracın cəmi əsasında hesablandığından bu göstərici ticarət defisitinin ticarət əlaqələrində və ya iqtisadiyyatın inkişafında oynadığı rolu özündə ehtiva edə bilmir. Bu göstərici daha çox ticarət dövriyyəsinin iqtisadiyyatda rolunun nə dərəcədə olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Buna görə də Ermənistanın bu əmsalı yüksək olsa da onun ticarət defisitinin səviyyəsi iqtisadiyyat üçün əsaslı risklər daşıyır.

Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrinin xarakterini və inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək üçün bu əlaqələrin müxtəlif məhsullar baxımından strukturunu da nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu, həm də Ermənistanda hansı istiqamətlər üzrə istehsal imkanlarının daha yüksək və ticarət əlaqələrinin strukturunun məhsullar baxımından nə dərəcədə çoxşahəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

2. İdxalın strukturu

Son on ildə Ermənistanın idxalının strukturuna məhsul qrupları baxımından nəzər salsaq görərik ki, ən böyük paya mineral məhsullar sahib olmuşdur. Bu mineral məhsulların böyük hissəsini xaricdən, xüsusilə də Rusiyadan idxal edilən təbii qaz təşkil edir. Ermənistanın təbii qaz idxalının 85%-i Rusiyanın payına düşür ki, bu da idxalın 22%-dən çoxunu təşkil edir [8]. Son on ildə mineral məhsulların idxalda payının dinamikasına baxsaq, görərik ki, bu göstərici üzrə 2012-2018-ci illərdə azalma müşahidə edilsə də, bundan sonrakı dövrdə artıma meyilli olmuşdur. Belə ki, mineral məhsulların idxalda payı 2012-ci ildə 21.5% səviyyəsində olduğu halda 2018-ci ilə qədər tədricən azalaraq 14.5%-ə düşmüşdür (Cədvəl 2). Növbəti iki ildə yenidən artmağa başlamış və 2021-ci ildə 16.8% səviyyəsinə çatmışdır. Son üç ildə mineral məhsulların idxalda payının dinamikası idxalın ümumi dinamikasına uyğun şəkildə dəyişmişdir. Yəni, həm idxalın ümumi həcmi, həm də mineral məhsulların idxalda payı artmışdır. Baxılan dövrdə Ermənistanın idxalında ikinci ən böyük paya sahib olan məhsul isə maşınlar, avadanlıqlar və mexanizmlər olmuşdur. Bu məhsulların idxalda payı son on ildə əsasən artıma meylli olmuşdur. Yalnız 2019 və 2021-ci illərdə azalma müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 2. Ermənistanın xarici ölkələrdən idxalının strukturu

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mineral məhsullar	19,8%	21,5%	19,9%	19,4%	19,7%	17,8%	15,7%	14,5%	14,7%	16,4%	17,5%
Qiymətli olmayan metallar və məhsulları	7,9%	7,3%	6,8%	7,4%	7,7%	6,7%	7,1%	6,9%	6,3%	7,9%	7,3%
Qida məhsulları	8,4%	8,4%	9,0%	8,4%	9,7%	10,1%	8,6%	8,0%	7,9%	8,7%	8,1%
Kimya sənayesi məhsulları	7,3%	7,7%	8,2%	7,9%	9,4%	10,0%	9,9%	7,9%	8,5%	9,1%	8,5%
Bitki məhsulları	5,8%	6,1%	5,6%	5,4%	5,9%	5,0%	4,7%	40,6%	4,2%	5,6%	5,4%
Qiymətli metallar və onlardan məhsullar	5,2%	4,2%	6,7%	6,8%	3,6%	4,9%	5,7%	5,8%	5,4%	3,2%	4,6%
Maşınlar, avadanlıqlar və mexanizmlər	13,7%	14,1%	13,2%	13,5%	12,8%	14,3%	15,3%	18,8%	15,6%	19,0%	16,8%
Digər	31,9%	30,8%	30,6%	31,1%	31,1%	31,0%	32,9%	33,7%	37,4%	30,1%	31,8%

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Cədvəl 3. Ermənistanın xarici ölkələrə ixracının strukturu

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mineral məhsullar	19,8%	21,5%	19,9%	19,4%	19,7%	17,8%	15,7%	14,5%	14,7%	16,4%	17,5%
Qiymətli olmayan metallar və məhsulları	7,9%	7,3%	6,8%	7,4%	7,7%	6,7%	7,1%	6,9%	6,3%	7,9%	7,3%
Qida məhsulları	8,4%	8,4%	9,0%	8,4%	9,7%	10,1%	8,6%	8,0%	7,9%	8,7%	8,1%
Kimya sənayesi məhsulları	7,3%	7,7%	8,2%	7,9%	9,4%	10,0%	9,9%	7,9%	8,5%	9,1%	8,5%
Bitki məhsulları	5,8%	6,1%	5,6%	5,4%	5,9%	5,0%	4,7%	40,6%	4,2%	5,6%	5,4%
Qiymətli metallar və onlardan məhsullar	5,2%	4,2%	6,7%	6,8%	3,6%	4,9%	5,7%	5,8%	5,4%	3,2%	4,6%
Maşınlar, avadanlıqlar və mexanizmlər	13,7%	14,1%	13,2%	13,5%	12,8%	14,3%	15,3%	18,8%	15,6%	19,0%	16,8%
Digər	31,9%	30,8%	30,6%	31,1%	31,1%	31,0%	32,9%	33,7%	37,4%	30,1%	31,8%

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Maşınlar, avadanlıqlar və mexanizmlər qrupuna aid olan məhsulların idxalda payı 2012-2015-ci illərdə cüzi azalmışdır və 12.8% səviyyəsinə düşmüşdür (Cədvəl 2). Daha sonra, 2018-ci ilə qədər artaraq 18.8% səviyyəsinə çatmışdır. 2021-ci ildə bu məhsulların idxalda payı 16.8% səviyyəsində olmuşdur. Bu məhsul qrupunun idxalda payının yüksək olması bu məhsulların istehsalının Ermənistanda demək olar

ki, olmaması ilə bağlıdır. Maşınqayırma və ağır sənaye sahələrinin inkişaf etmədiyi ölkələrin idxalında adətən bu məhsulların payı çox olur [1, 2, 3].

Ermənistanda qida sənayesinin inkişaf etməsinə baxmayaraq, hazır qida məhsulları da idxalın əsaslı hissəsini təşkil edir. Belə ki, statistik rəqəmlər göstərir ki, hazır qida məhsullarının Ermənistanın idxalında payının müəyyən dövrlərdə artıb və ya azalmasına baxmayaraq, son on ildə əsasən 8-9% ətrafında dəyişmişdir. Bu məhsul qrupunun idxalda payı mineral məhsullar, maşınlar, avadanlıqlar kimi məhsullardan fərqli olaraq çox böyük dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Belə ki, hazır qida məhsullarının idxalda payı 2011-ci ildə 8.4%, 2015-ci ildə 9.7%, 2018-ci ildə 8%, 2020-ci ildə 8.7% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 2)[1, 2, 3]. Bu məhsullar idxalda ən yüksək paya 2016-cı ildə malik olmuşdur (10.1%). 2021-ci ildə isə 8.1% səviyyəsində olmuşdur. Ermənistanın idxalında hazır qida məhsullarının payının çox olması bu ölkənin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində idxal edilən məhsulların böyük paya malik olması ilə bağlıdır. Ermənistan yağ, şəkər məhsulları, konservləşdirlimiş ət məhsulları kimi məhsulları əsasən Rusiyadan idxal edir [7].

Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə malik olan digər məhsul qrupu, yəni bitki məhsulları da Ermənistanın idxalında böyük paya sahib olan məhsullar sırasına daxildir. Lakin, bu məhsulların idxalda payı hazır qida məhsulları qədər yüksək deyildir. Belə ki, bitki məhsullarının idxalda payı son on ildə əsasən 5-6% ətrafında dəyişmişdir. Son illərə nəzər saldıqda isə görə bilərik ki, 2019-cu ildə bitki məhsullarının idxalda payı 4.2%, 2020-ci ildə 5.6%, 2021-ci ildə isə 5.4% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 2). 2015-2019-cu illərdə bitki məhsullarının idxalda payı azalmaya meyilli olsa da son illərdə artmışdır. Ermənistanın idxalında bitki məhsullarının payının çox olması taxıl bitkilərinə olan tələbatın ödənilməsində idxal edilən məhsulların payının çox olması ilə bağlıdır. Nümunə üçün deyə bilərik ki, Ermənistan buğdaya olan tələbatının 99%-ni Rusiyadan idxal edilən buğda hesabına təmin edir.

Ermənistanın idxalında böyük paya sahib olan digər məhsullara isə qiymətli metallar və onlardan məhsullar, kimya sənayesi məhsulları, qiymətli olmayan metallar və onlardan hazırlanan məhsullar aiddir. 2021-ci ildə kimya sənayesi məhsullarının idxalda payı 8.5%, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan hazırlanan məhsulların idxalda payı 4.6%, qiymətli metallar və onlardan məhsulların idxalda payı isə 8.1% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 2). Bu məhsulların idxalda payı son on ildə də 2021-ci ildəki səviyyədən əsaslı şəkildə fərqlənməmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə idxalda ən çox paya sahib olan məhsulların idxalda ümumi payı 2021-ci ildə 68% səviyyəsində olmuşdur. Ümumilikdə, idxalın strukturunun təhlili onu deməyə əsas verir ki, strateji əhəmiyyətə malik olan mineral, qida və bitki məhsulları idxalın əsaslı hissəsini təşkil edir və bu məhsullara olan tələbatın təmin edilməsində Ermənistanın idxaldan böyük asılılığı vardır.

3. İxracın strukturu

İdxalda olduğu kimi Ermənistanın ixracında da ən böyük paya sahib olan məhsullar mineral məhsullardır. Son on ildə bu məhsulların ixracda payı adətən 25%-dən, bəzi illərdə isə 30%-dən yüksək olmuşdur. Mineral məhsulların ixracda ən böyük paya sahib olduğu il 2015-ci il olmuşdur ki, həmin il bu göstərici 32.1% səviyyəsinə qədər artmışdır (Cədvəl 3). Ondan əvvəlki il isə bu göstərici ən aşağı səviyyədə, yəni 25% səviyyəsində olmuşdur. Son 2 ildə isə mineral məhsulların ixracda payı 30%-dən yüksək olmuşdur. 2021-ci ildə əvvəlki il ilə müqayisədə 1% azalaraq 31.1% səviyyəsinə düşmüşdür. Ermənistanın ixracında ikinci ən böyük paya sahib olan məhsul isə hazır qida məhsullarıdır. Bu məhsul qrupu idxalda da böyük paya sahib olan qruplardan olsa da idxal edilən və ixrac edilən hazır qida məhsulları fərqli məhsullardır. İxracda böyük paya sahib olan qida məhsullarına əsasən spirtli içkilər və koservləşdirilmiş meyvə və tərəvəz məhsulları aiddir. Son on ilə nəzər saldıqda görərik ki, hazır qida məhsullarının ixracda payı 2011-2014-cü illərdə sürətlə artmış, 2015-2019-cu illərdə bu artım davam etsə də daha zəif artım tempinə malik olmuşdur. 2019-cu ildə isə 24.3% səviyyəsinə qədər artmışdır. Bu, həm də son on ildə ən yüksək göstərici olmuşdur. Bundan sonrakı illərdə isə hazır qida məhsullarının ixracda payı azalmışdır. 2020-ci ildə bu göstərici 22.2%, 2021-ci ildə isə 14.4% olmuşdur [1, 2, 3].

Ermənistanın ixracında həm də qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məhsullar əsaslı paya sahibdir. Bura əsasən mis, gümüş, molibden kimi metallar aiddir. Ermənistan bu ehtiyatlarla zəngindir və ona görə də mineral məhsullar ixracda böyük paya sahibdir. Bu məhsulların ixracda payı son on ildə sabit artım və ya azalma tempinə malik olmamış, illər üzrə fərqlənmişdir. Belə ki, qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məhsulların ixracda payı 2011-ci ildə 13.8% səviyyəsində olduğu halda, 2013-cü ildə 12.7% səviyyəsinə qədər azalmışdır [3]. Daha sonra bu məhsulların ix-

racda payı 2016-ci ildə 18.8% səviyyəsinə qədər artsa da növbəti illərdə azalmışdır [2]. Azalma tempi son üç ildə də müşahidə edilmişdir və 2021-ci ildə 8.2% səviyyəsinə qədər düşmüşdür ki, bu da son on ilin ən aşağı göstəricisidir. Ermənistanın ixracında qiymətli metalların payının çox olması həm də onunla bağlı idi ki, Ermənistanın işğal etdiyi və qiymətli metallarla zəngin olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində olan qiymətli metal yataqları qanunsuz şəkildə istismar edilirdi və daha sonra Ermənistanın məhsulu kimi xaricə ixrac edilirdi. 2020-ci ildə Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində işğalda olan torpaqları azad etməsi Ermənistanın Qarabağda yerləşən qiymətli metal ehtiyatlarının böyük hissəsinə çıxış imkanını əlindən aldı. Elə buna görədir ki, 2021-ci ildə qiymətli metalların və onlardan hazırlanan məhsulların ixracda payı kəskin azalmışdır.

Qeyd edilən məhsullar ilə yanaşı, qiymətli olmayan metallar və onlardan hazırlanan məhsullar və tekstil məhsulları da Ermənistanın ixracında böyük paya sahib olan məhsullardır. Qiymətli olmayan metallar və onlardan hazırlanan məhsullar 2011-2013-cü illərdə hətta ixracda ikinci ən böyük paya sahib olan məhsul olmuşdur və sonrakı illərdə ixracda payı kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, bu məhsul qrupunun ixracda payı 2011-ci ildə 27.4% səviyyəsində olsa da 2017-ci ildə 12.1% səviyyəsinə qədər azalmışdır. 2020-ci ildə isə 9% səviyyəsinə qədər düşmüşdür. Tekstil məhsullarının ixracda payı isə son on ildə əsasən artan tempə malik olmuşdur, yalnız 2019 və 2020-ci illərdə azalma müşahidə edilmişdir. Tekstil məhsullarının ixracda payı 2011-ci ildə 0.6% olduğu halda sonrakı illərdə tədriclə artaraq 2018-ci ildə 9.3%-ə çatmışdır. 2020-ci ildə 5.3%-ə qədər azalsa da 2021-ci ildə 10%-ə qədər artaraq son on ilin ən yüksək həddinə çatmışdır [2].

Son on ildə Ermənistanın ixracının strukturu və müxtəlif məhsul qruplarının ixracda payının dinamikası onu deməyə əsas verir ki, Ermənistan əsasən xammal və qida məhsullarının ixracını həyata keçirmişdir. Xammal şəklində ixrac edilən məhsullara əsasən qiymətli metallar, qiymətli olmayan metallar və mineral məhsullar aid olmuşdur. Bu üç məhsul qrupunun ixracda payı 2021-ci ildə 51.4% səviyyəsində olmuşdur. Ermənistanın ixracının bu məhsullardan asılı olması onun iqtisadiyyatını bu məhsulların dünya bazarlarında qiymətinin dəyişməsinə qarşı həssas edir. Ermənistan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının da böyük paya sahib olması və işçi qüvvəsinin böyük hissəsinin bu sahədə çalışması ixracda hazır qida məhsullarının payının da yüksək olmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticə

Məqalədə aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, son on ildə Ermənistanın istər ixracının, istərsə də idxalının həcmi artıma meylli olmuşdur. Belə ki, 2011-2021-ci illərdə Ermənistanın xarici ölkələrdən idxalı orta hesabla illik 3.9% səviyyəsində artmışdır. Bu dövrdə ixracın orta illik artım tempi isə 8.9% təşkil etmişdir. Ümumilikdə, 2011 və 2021-ci illəri müqayisə etsək, Ermənistanda ixracın həcmi 2.26 dəfə artmışdır. Son on ildə Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrində idxal və ixracın səviyyəsi və onların artım tempi arasında olan fərq xarici ticarət balansının böyük defisitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur və bu Ermənistan üçün əsas iqtisadi problemlərdən birinə çevrilmişdir. Təkcə 2021-ci ildə Ermənistanın ticarət defisiti 15% və ya 319 milyon dollar artaraq 2.34 milyard dollara çatmışdır. Məqalədə eyni zamanda Ermənistanın ticarət açıqlığı əmsalı (TAƏ) nəzərdən keçirilmişdir. Ermənistanda bu əmsal dünya üzrə orta göstəricidən bir qədər yüksək olsa da ticarət balansının defisitinin yüksək olması Ermənistanın xarici ticarət əlaqələrinin və iqtisadiyyatının davamlı olduğunu deməyə imkan vermir.

Ermənistanın idxalının strukturuna gəldikdə isə mineral, qida və bitki məhsulları idxalın əsaslı hissəsini təşkil edir və bu məhsullara olan tələbatın təmin edilməsində Ermənistanın idxaldan böyük asılılığı vardır. İxracın strukturun təhlili isə onu göstərir ki, son on ildə Ermənistan əsasən xammal və qida məhsullarının ixracını həyata keçirmişdir. Xammal şəklində ixrac edilən məhsullara əsasən qiymətli metallar, qiymətli olmayan metallar və mineral məhsullar aid olmuşdur. Bu üç məhsul qrupunun ixracda payı 2021-ci ildə 51.4% səviyyəsində olmuşdur. Ermənistanın ixracının bu məhsullardan asılı olması onun iqtisadiyyatını bu məhsulların dünya bazarlarında qiymətinin dəyişməsinə qarşı həssas edir.

Ümumilikdə, Ermənistanın özünü işğal siyasəti ilə iqtisadi blokadaya salması və regional layihələrdən kənarda qalması onun iqtisadi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bu da iqtisadiyyatın digər sahələri kimi, ticarət əlaqələrinin də inkişafına mane olmuşdur. İqtisadi inkişafın zəif olması istehsal imkanlarını azaltdığından ixrac imkanları da məhdudlaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Ermənistanın idxaldan asılılığı artmış və böyük ticarət defisiti formalaşmışdır. İstehsal imkanlarının zəif olması həm də ixracın əsasən xammal formasında olan məhsullardan ibarət olmasına səbəb olmuşdur. Buna paralel olaraq strateji əhəmiyyətə malik olan mineral, qida və bitki məhsulları idxalın əsaslı hissəsini təşkil et-

mişdir. Bu isə Ermənistan iqtisadiyyatını bu məhsulların dünya bazarındakı qiymət dəyişikliklərinə qarşı həssas etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, illik məcmuələr, xarici iqtisadi əlaqələri 2022, https://armstat.am/file/doc/99533523.pdf

2. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, illik məcmuələr, xarici iqtisadi əlaqələri 2017, https://armstat.am/file/doc/99507803.pdf

3. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, illik məcmuələr, xarici iqtisadi əlaqələri 2012, https://armstat.am/file/doc/99473898.pdf

4. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Ticarət Açıqlığı (Trade openness), https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/sti_scoreboard-2011-60-en.pdf?expires=1669637942&id=id&accname=guest&checksum=727EF3ED7E6B93B669B83A9C49F7E03E

5. Dünya Bankı, Ticarətin ÜDM-də payı (trade % of GDP), https://data.worldbank.org/indicator/NE.TRD.GNFS.ZS

6. Dünya Bankı, ölkələrin ÜDM-i (GDP),

7. Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Bərpa olunan mənbələr və enerji səmərəliliyi Ermənistanın enerji idxalından asılılığını azalda bilər, https://www.iea.org/news/renewables-and-energy-efficiency-can-reduce-armenia-s-dependence-on-energy-imports-iea-policy-review-says

8. Eurasianet, Ermənistan və Rusiya ikitərəfli ticarətin dollarsızlaşdırılması üzərində işləyir, https://eurasianet.org/armenia-and-russia-working-to-dedollarize-bilateral-trade

XÜLASƏ

Məqalədə ilk olaraq Ermənistanın ticarət əlaqələrinin dinamikası nəzərdən keçirilir. Bu hissədə idxalın, ixracın, ticarət dövriyyəsinin və ticarət balansının dinamikası təhlil edilir və bunun əsasında ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi müəyyən edilir. Birinci hissədə həm də Ermənistanın ticarət açıqlığı əmsalı (TAƏ) nəzərdən keçirilir və bunun əsasında ticarət əlaqələrinin nə dərəcədə davamlı olması müəyyən edilir. Məqalənin ikinci hissəsində isə Ermənistanın idxalının məhsul qrupları baxımından strukturu təhlil edilir və hansı məhsullardan asılılığın yüksək olduğu diqqətə çatdırılır. Məqalənin sonuncu hissəsində isə ixracın strukturu nəzərdən keçirilir və ixracın əsasını təşkil edən məhsullar müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Ermənistanın xarici ticarət əlaqələri, Ticarət Açıqlığı Əmsalı, Ermənistanın idxalı, Ermənistanın ixracı.*

RESUME

The article first examines the dynamics of Armenia's trade relations. In this part, the dynamics of import, export, trade turnover and trade balance are analyzed and the level of development of trade relations is determined based on this. In the first part, Armenia's trade openness coefficient (TAC) is also considered, and based on this, it is determined how sustainable trade relations are. In the second part of the article, the structure of Armenia's imports is analyzed in terms of product groups and it is pointed out which products are highly dependent on them. In the last part of the article, the structure of exports is reviewed and the products that form the basis of exports are determined.

Key words: *Armenia's foreign trade relations, Trade Openness Coefficient, Armenia's import, Armenia's export.*

РЕЗЮМЕ

В статье впервые рассматривается динамика торговых отношений Армении. В этой части анализируется динамика импорта, экспорта, товарооборота и торгового баланса и на основе этого определяется уровень развития торговых отношений. В первой части также рассматривается коэффициент торговой открытости Армении (КОТ), и на его основе определяется, насколько устойчивы торговые отношения. Во второй части статьи анализируется структура импорта Армении по товарным группам и указывается, какие товары сильно зависят от них. В последней части статьи рассмотрена структура экспорта и определены товары, составляющие основу экспорта.

Ключевые слова: *внешнеторговые связи Армении, коэффициент открытости торговли, импорт Армении, экспорт Армении.*

UOT 331

ORCID: 0000-0002-3642-0512

РОЛЬ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ И ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В ЭНЕРГОКОМПЛЕКСЕ СТРАНЫ

САМИРА ГУСЕЙНОВА
Бакинский Государственный Университет, докторант

E-mail: samira97@mail.ru

В настоящее время энергетика является одной из неотъемлемых и важнейших составляющих человечества. Развитие научно-технического прогресса невозможно без энергетики и электрификации. Люди нуждаются в энергии, причем потребности в ней увеличиваются с каждым годом.

Энергетика является основой развития человеческого общества. Энергетические ресурсы используются как для промышленности, сельского хозяйства, транспорта, жилищно-коммунального хозяйства, так и для быстро растущего сектора информационных технологий и телекоммуникаций, а также других отраслей экономики.

Экономический рост всегда связан с увеличением производительности труда, а увеличение производительности труда в свою очередь связано с использованием новых технологий производства, работу которых обеспечивает энергетика. Не сложно сделать вывод, что существует прямая зависимость между производством и энергопотреблением, т.е. развитие производства приводит к росту потребления энергии. Для сохранения баланса между этими двумя показателями и для обеспечения резерва поддержания роста промышленности энергетика должна значительно (на 7-10%) опережать промышленность [2, стр207].

В Азербайджане в 2022 году на долю домашних хозяйств приходилось 44,6 процента конечного потребления энергии, на промышленность и строительство - 15,6 процента, на транспорт - 25,8 процента, на другие отрасли экономики - 14,0 процента. [6]

Для решения энергетической проблемы в Азербайджанской Республике, уменьшения зависимости от традиционных источников энергии приоритетным является эффективное использование всех видов энергетических ресурсов в комплексе, как невозобновляемых, так и возобновляемых, что обуславливает актуальность работ по созданию умных энергетических систем. В мире современная электроэнергетика рассматривается уже не как отрасль, а как система систем, включающая и «электрический мир» потребителя, и «умную» инфраструктурную сеть, и энергоинформационное объединение разнообразных источников генерации электроэнергии и объектов ее потребления. Основной целью электроэнергетики современного периода является экономическая, технологическая и социальная эффективность и надежность всей системы энергоснабжения на территории страны, то есть, реализуется концепция трех «Э» на основе комплексного энерго-эколого-экономического подхода

Энергетика будущего таким образом в последующем своем развитии должна решить три основных задачи:

• экономное использование невозобновляемых энергоресурсов (энергоресурсосбережение);

• эффективное использование энергии (с целью уменьшения потерь в процессе генерации, трансформации, передачи и потребления);

• увеличение использования возобновляемых (альтернативных) энергоресурсов и стимулирование поиска новых источников энергии (развитие исследований по водородной энергетике и др).

Решение этих глобальных задач преследует три основные цели новой энергетической политики, сформулированные как:

• минимизация риска;

• защита климата;

•устойчивое развитие.

При создании эффективной системы производства, снабжения и потребления электроэнергии стоит учитывать следующие тенденции:

- непрерывный рост энергопотребления;

- увеличение требований к качеству услуг и надежности энергетического снабжения;

- использование более экологически чистых источников энергии и уменьшение отрицательного воздействия на природу;

- комбинирование концентрированной и распределенной генерации, т.е. развитие де-

централизованных и локальных систем энергоснабжения в комплексе с централизованным энергоснабжением от крупных ТЭЦ;

- широкое развитие использования в энергосистемах ВИЭ;

В следующей диаграмме наглядно можно увидеть данные энергозависимости и энергетической самодостаточности Азербайджана с 2012 по 2021 годы [6].

По статистическим данным можно сделать вывод, что Азербайджан полностью покрывает свою энергозависимость, а это в свою очередь подразумевает обеспечение энергетической безопасности страны.

В общей трактовке энергетическая безопасность – это состояние защищенности граждан, общества и государства от угрозы дефицита энергии и топливно-энергетических ресурсов, состояние общества и экономики, которое позволяет поддерживать необходимый уровень в энергопотреблении и совокупность условий, при которых отсутствует дефицит энергии. Несмотря на то, что обеспечивается энергетическая безопасность страны, встает вопрос про структуру производства энергетических ресурсов, а именно доля возобновляемой и альтернативной энергетики в общем балансе. За 2021 год доля электроэнергии из возобновляемых источников энергии составила лишь 5,8% из общего производства электроэнергии. [6]

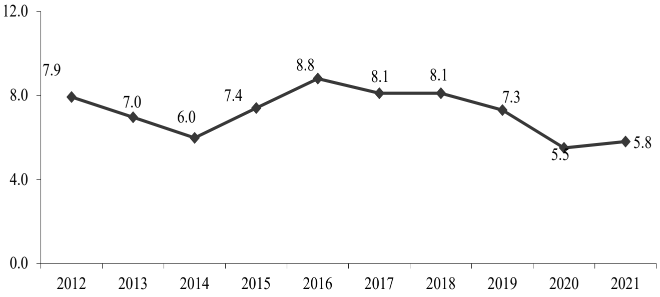

В рамках национальных приоритетов социально-экономического развития «Азербайджан-2030» альтернативная энергетика представляет собой качественно новую модель энергетического развития национальной экономики и планируется увеличение доли альтернативных источников энергии от текущих 17 процентов до 30 процентов. Производство одного миллиарда киловатт-часов электроэнергии из возобновляемых источников энергии позволит ежегодно экономить около 245 миллионов кубометров природного газа [5].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Родионов, В.Г. Энергетика: проблемы настоящего и возможности будущего / М.:ЭНАС, 2010 .— 344 с

2. М. М. Ковалев, А. С. Кузнецов. / Будущее белорусской энергетики на фоне глобальных трендов : моногр. / – Минск : Изд. центр БГУ, 2018. – 223 с.

3. Елистратов В. В. Возобновляемая энергетика. Изд. 3-е доп. – СПб.: Изд. Политехн. Ун-та, 2016. – 424 с.

4. Алиев Т.Н. / Восстановление экономики карабаха и восточного зангезура на основе коцепций устойчивого и инклюзивного развития/ The scientific heritage No 82 (2022)

5. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər." / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir

6. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль альтернативной и возобновляемой энергетики в энергокомплексе Азербайджана, отмечены проблемы в современном энергетическом балансе страны, а также даны пути решения данных проблем. Наглядно показаны данные энергозависимости и

энергетической самодостаточности Азербайджана за послeние 9 лет, а также доля электроэнергии из возобновляемых источников энергии в общем производстве электроэнергии. В статье делается вывод, что страна полностью покрывает свою энергозависимость, а это в свою очередь подразумевает обеспечение энергетической безопасности страны. Структура производства энергетических ресурсов, а именно доля возобновляемой и альтернативной энергетики в общем балансе недостаточно высока, но в рамках Национальных приоритетов «Азербайджан-2030» прогнозируется и ожидается повышение данного показателя.

Ключевые слова: *энергетика, альтернативная и возобновляемая энергетика, энергокомплекс, энергозависимость, энергетическая безопасность.*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın enerji kompleksində alternativ və bərpa olunan enerjinin rolundan bəhs edilir, ölkənin müasir enerji balansındakı problemlər, həmçinin bu problemlərin həlli yolları göstərilir. Azərbaycanın son 9 ildə enerji asılılığı və özünütəminatı göstəriciləri, eləcə də bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə edilən elektrik enerjisinin ümumi elektrik enerjisi istehsalında xüsusi çəkisi aydın şəkildə göstərilir. Nəticədə, ölkə öz enerji asılılığını tam təmin edir və bu, öz növbəsində, ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Enerji resurslarının istehsalının strukturu, yəni bərpa olunan və alternativ enerjinin ümumi balansda payı kifayət qədər yüksək olmasa da, “Azərbaycan-2030” Milli Prioritetləri çərçivəsində bu göstəricinin artması proqnozlaşdırılır və gözlənilir.

Açar sözlər: *enerji, alternativ və bərpa olunan enerji, enerji kompleksi, enerji asılılığı, enerji təhlükəsizliyi*

SUMMARY

The article discusses the role of alternative and renewable energy in the energy complex of Azerbaijan, points out the problems in the modern energy balance of the country, and also gives ways to solve these problems. The data of energy dependence and energy self-sufficiency of Azerbaijan over the past 9 years are clearly shown, as well as the share of electricity from renewable energy sources in total electricity generation. The article concludes that the country fully covers its energy dependence, and this, in turn, implies ensuring the energy security of the country. The structure of production of energy resources, namely the share of renewable and alternative energy in the overall balance, is not high enough, but within the framework of the National Priorities "Azerbaijan-2030", an increase in this indicator is predicted and expected

Keywords: *energy, alternative and renewable energy, energy complex, energy dependence, energy security*

UOT 338.47

DISCUSSIONS ON CRYPTO ACCOUNTING AND ITS IMPACT ON FINANCIAL REPORTING

ORCID: 0000-0002-0887-5210

SULTAN NIFTALIYEV
Azerbaijan State University of Economics (UNEC), PhD student

E-mail: sultanniftaliyev95@gmail.com

Money has transformed from one form to another in the historical process. The commodity subject to exchange has turned into seashells, seashells into gold and silver money, gold and silver money, paper money, paper money, plastic money, plastic money into virtual money and finally crypto money. Cryptocurrency; It is a virtual currency traded electronically.

Features:

• They do not have physical assets.
• There is no center.
• Not controlled by any authority.

It provides a fast, low-cost and secure money transfer between the parties.

• In the crypto money system, money is not printed, money is discovered.

Accounting, taxation and auditing of cryptocurrencies are of great importance.

• Although in some countries, there is no legal legislation prepared for crypto money users in our country.

The existence of more than a thousand types of cryptocurrencies in the world has led to the formation of a stock market, and the interest in money has created a supply-demand balance and has caused it to be traded like a security, thanks to the increase in value and decrease in value.

• The fact that it is very difficult to follow this currency causes illegal activities to be carried out. In short, by using this currency, you can evade taxes and facilitate bribery and favor.

• Countries do not prohibit this money on the one hand, and on the other hand do not say that you can use it.

There are more than a thousand types of cryptocurrencies in the world. The 8 most used ones are given below.

• Bitcoin. BTC.
• Ethereum. ETH.
• Binance Coin. BNB.
• Tether. USDT.
• cardano ISLAND.
• Solan. LEFT.
• XRP. XRP.
• polkadot DOT.

Taxation of Cryptocurrencies

There is no legal regulation on taxation of cryptocurrencies.

Cryptocurrency transaction is subject to income or corporate tax, depending on the seller's liability status. Since there is a good or service here, the VAT issue also arises.

Cryptocurrency Accounting

There is no legal guideline describing how to make payments and collections with cryptocurrencies. Money structurally, it is considered to be an intermediary for payment, collection and some functions.

These cryptocurrencies; Accounting should be carried out by taking into account how these monies are used.

When we think of crypto money as a payment tool;

Opening a new sub-account can be deducted under the 10 Stock Values group. It is true that virtual currencies have a unique exchange in which their value increases and decreases. In this respect, it is appropriate that they can be recorded as foreign currencies are accounted for. In this case, an account such as a gold crypto money safe of 100 safe accounts can be opened. “The foreign exchange gain or loss” on the foreign exchange account numbered 611, which is used in the increase or decrease in the value of the foreign currency, is transferred to the accounting records. Expenses incurred in the transfer, purchase and sale of cryptocurrencies can be tracked in the 611.10 “Commission Expenses” Account.

Example for companies that account crypto-assets like inventory:

1 Bitcoin on 01.01.2023 = 30 000 AZN

5 bitcoins were purchased.

On 15.01.2023 1 Bitcoin = 35 000 AZN

3 Bitcoin Converted To AZN on 15.03.2022

1 Bitcoin on 31.01.2023 = 40 000 AZN

The First transaction for accounting Cryptocurrency inflow to the firm for Azerbaijani Companies is:

DR 207 "Other inventory" 150 000 AZN

CR 601 "Revenue" 150 000 AZN

Company decided to convert 3 bitcoin cryptocurrencies to AZN on 15.01.2023:

DR 223 "Bank account" 105 000 AZN

CR 207 "Other inventory" 90 000 AZN

CR 611-8 "Foreign Currency gain" 15 000 AZN

The remaining 2 bitcoin will be in inventory and their price will be 60 000 AZN. In the closing balance it can be reassessed and the gain or loss for the bitcoin can be accounted. In the end of year the cryptocurrencies have to be evaluated and the gain or loss has to be recognized. Let`s say that on 31.12.2023 cryptocurrencies market price is 40 000 AZN. Then the remaining portion of bitcoins have to be accounted in new price. This changes will amend the balance sheet and Profit or loss account. In the end of year bitcoins impairment things has to be accounted:

DR 207 "Other inventory" 20 000 AZN

CR 611 "Gain for impairment" 20 000 AZN

Overall the closing balance bitcoin amount will be 80 000 AZN, not 60 000 AZN. And this gain will be accounted in "Profit or loss statement" and "Statement of Financial Position". This accounting purpose is for the companies who intend to use cryptocurrencies in short term. If the cryptocurrencies are used for long term, then we can recognize them in intangible assets or stocks.

So company decided to use them as a long term asset and account them in financial asset account:

DR 181 "Investing or financial asset"

Cr 223 "Bank account"

And so if the conversion takes place, then the previous accounting has to be placed. Impairment and gain or loss has to be recognized also.

Control of Cryptocurrency

It is important to reach accurate and reliable information that the information can be seen by everyone at any time and that it is not possible to make any unannounced changes in the transactions on the network.

The lack of a centralized structure of the blockchain and the fact that the people who trade cryptocurrencies cannot be detected are among the factors that prevent auditing.

It is not possible to track cryptocurrencies trading cryptocurrencies or used for other purposes, and to identify users. It is stated that the creation of smart contracts may be more appropriate in terms of auditing.

Blockchain = blockchain

Each node in the decentralized blockchain constantly organizes new data into blocks and chains them together in an "add-only" mode. This add-only structure is an essential part of blockchain security. No one on any node can modify or delete data in previous blocks, only add it to the chain. The fact that the chain is splicable is one of the key security features of blockchain.

BLOCK CHAIN = BLOCKCHAIN TRADING

• The computer is connected to the processing network.

• As each transaction takes place, a data "block" is recorded

• These transactions show the movement of a product or an intellectual property.

Data block can record selected information: who, what, when, where, how much and even in what situation

Each block is linked to its predecessors and subsequent ones.

• As an asset moves from one place to another or changes ownership, these blocks form a data chain. Blocks verify the exact time and order of transactions. The blocks are securely connected to each other to prevent any block being changed or another block being inserted between two existing blocks.

• Transactions are blocked in an irreversible chain (blockchain).

• Each additional block strengthens the verification of the previous block and therefore the entire blockchain. This provides a fundamental strength of immutability, giving the blockchain a tamper-evident structure. This creates a transaction ledger that you and other network members can trust, eliminating the possibility of a malicious user's interference.

Result

Apart from being a medium of exchange, crypto money can be an investment tool, can be bought and sold, decentralized, etc. The subject of the study is the question of how businesses that have crypto money or operate with this type of money will account for crypto money. In this study, the opinions and suggestions about how to account for cryptocurrencies are discussed. It has been seen that the global accounting institutions and organizations that have expressed their opinions on this subject mainly agree on the classification of cryptocurrencies as intangible assets. However, considering the business model in which cryptocurrencies are held, it has been suggested that it would be appropriate to register them in other stocks that are not within the scope of IAS 2. cryptocurrencies, It has been determined that there is a consensus on the issue of cash and cash equivalents and not having the characteristics of a financial instrument. But cryptocurrencies held for short term will be accounted in inventories for IAS 2. It has been suggested that the value over which cryptocurrencies will be measured should be determined according to whether they are intangible assets or to be held by an intermediary in order to benefit from short-term price fluctuations and to be recognized in the other stocks class.

SOURCE

1. Gökgöz, A. and Dizkırıcı, S.A (2018). Cryptocurrencies and bitcoin accounting in Turkey. Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 92–105.

2. Kaplanhan, F. (2018). Evaluation of crypto money in terms of Turkish legislation. The Bitcoin Case Journal of Tax Issues. 353, 105–123.

3. Kizil, E. (2019). Taxation and accounting of crypto money in Turkey. Financial Solution, 29(155), 179–196.

4. Serçemeli, M. (2018). Accounting and taxation of cryptocurrencies. Financial, Political & Economic Commentaries, 33–66.

5. Yalcin, S. (2019). Accounting for crypto exchange instruments. Journal of Accounting and Finance, (81), 101–120.

6. Softer, M. (2019). Cryptocurrency and its types, bitcoin phenomenon and accounting. International Journal of Society Research, 9(12), 1008–1029.

SUMMARY

Cryptocurrencies, which have been mentioned the most in the global economy in recent years, are increasing their usage areas day by day. One of the problems arising from the economic definition and use of these assets is the accounting of these assets. With the definition of the said assets, they need to be aligned with the accounting information system depending on the purpose of use and the retention period. In this thesis, Blockchain technology, which is the technology that enables the use of these assets, is mentioned. Then, how these assets are defined in Turkey and other states and how they should be accounted for is investigated.

Key words: *Cryptocurrency, accounting, plastic money,spherical.*

UOT: 336.69:339.76:338.22.01

QLOBAL ŞƏRAİTDƏ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ TƏMİN OLUNMASINDA MALİYYƏ BAZARLARININ ROLU

TÜRKAN NƏBİYEVA
Bakı Dövlət Universitetinin
"Dünya iqtisadiyyatı" kafedrasının doktorantı

E-mail: tnabiyeva23@gmail.com

Müasir dövrdə maliyyə bazarının öyrənilməsi kifayət qədər aktualdır, çünki o, istənilən dövlətin maliyyə sisteminin ən vacib hissəsidir. Maliyyə bazarının əsas məqsədi, ilk növbədə, cəmiyyətin maddi və pul fondlarının bir-biri ilə əlaqəli və balanslaşdırılmış şəkildə hərəkətini təmin edən mexanizm olmasıdır. Həmçinin maliyyə bazarı iqtisadiyyatın səmərəliliyinin şərti və kapitalın sektorlararası daşınması mexanizmi kimi çıxış edir. Müvəqqəti boş pul vəsaitlərinin müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında bilavasitə yenidən bölüşdürülməsinə gəlincə, bu, müvafiq maliyyə aktivləri ilə əməliyyatlar əsasında reallaşdırılır. Maliyyə bazarının fəaliyyətinin obyektiv şərti müəyyən subyektin maliyyə resurslarına olan tələbatı ilə bu ehtiyacı ödəmək üçün mənbələrin mövcudluğu arasında uyğunsuzluğu aradan qaldırmaqdır. Belə ki, bir qayda olaraq, bəzi qurumların vəsaitləri var, digərlərinin isə onlara ehtiyacı var.

İqtisadi nəzəriyyədə pulun vasitəçiliyi ilə (ümumbəşəri ödəniş vasitəsi kimi) müxtəlif növ maddi və qeyri-maddi sərvətlərin mübadiləsində baş verən münasibətlərin bütün məcmusu maliyyə bazarı adlanır. Bəzi iqtisadi əmtəələrin digərləri ilə dəyişdirilməsi, bəzi ölkələrin valyutasının digərlərinin valyutası ilə dəyişdirilməsi, qiymətli kağızlarla ticarət, borc vermək və s. - bütün bunlar müasir maliyyə bazarında həyata keçirilən əməliyyatların çeşidləridir. Əməliyyatların miqyasına görə maliyyə bazarını iki əsas kateqoriyaya bölmək olar: 1. Milli maliyyə bazarı və 2. Beynəlxalq maliyyə bazarı. Milli bazarda əməliyyatlar vahid dövlətin ərazisində həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, o, tamamilə milli qanunvericiliyə tabedir. Beynəlxalq bazar isə bütün ayrı-ayrı milli maliyyə bazarlarının məcmusundan başqa bir şey deyil və buna görə də heç bir ayrı-ayrı dövlətin qanunlarına tabe ola bilməz (onun bu məqsədlər üçün xüsusi olaraq yaradılmış beynəlxalq normaları, qaydaları və standartları var). İstənilən maliyyə bazarı aşağıdakılara üstünlük verir: 1) Beynəlxalq ticarət; 2) İnvestorlar və treyderlər üçün investisiya və qazanc; 3) Müxtəlif şəxslər, şirkətlər və hətta hökumətlər arasında qiymətli aktivlərin mübadiləsi; 4)Risklərin idarə edilməsi (hedcinq); 5) Kapital axtaranları (borcalanları), ona sahib olanları və onu artırmaq istəyənləri (investorları) birləşdirmək; 6) Maddi kapitalın toplanması və onun artırılması. Maliyyə bazarı ÜDM-in əsasını təşkil edir və o, həm də ölkədə baş verən iqtisadi proseslərə güclü təsir göstərir. Maliyyə bazarının funksiyalarına gəlincə, klassik ədəbiyyatda aşağıdakı funksiyalar fərqləndirilir: qiymətli kağızların satışı ilə sərbəst vəsaitlərin səfərbər edilməsi; istehsal prosesinə investisiya qoyuluşu; iqtisadiyyatı cilovlamaq üçün resursların yenidən bölüşdürülməsinə köməklik; iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması; maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin formalaşması; məlumatlandırıcı. İlk öncə, maliyyə bazarı maksimum səmərəliliyə nail olmaq üçün həmin bazar iştirakçıları arasında sonradan yenidən bölüşdürülməsi üçün müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin və digər aktivlərin toplanmasına hesablanıb. Burada maliyyə bazarının rolu əhalinin əmanətlərini və müəssisənin resurslarını real sektorda investisiyalara çevirməkdən ibarətdir. Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi ən çox dünya maliyyə mərkəzlərində, maliyyə xidmətləri göstərən və ya tələb edən təşkilatların mərkəzlərində (banklar, birjalar, maliyyə və sığorta şirkətləri və s.) reallaşdırılır [1, s.274]. Maliyyə bazarını formalaşdırarkən qiymətli kağızlar bazarına xüsusi diqqət yetirilir, çünki maliyyə bazarı və xüsusilə qiymətli kağızlar bazarı və ya fond bazarı bütövlükdə bütün maliyyə sisteminin və iqtisadiyyatın vəziyyətinin çox mühüm göstəricisidir. Müxtəlif bazar iştirakçıları ilə qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaqla zəruri maliyyə resurslarının toplanması və onların yenidən bölüşdürülməsi imkanlarının təmin edilməsi qiymətli kağızlar bazarının əsas məqsədlərindəndir. İnvestisiyalaşdırma üçün müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, təkrar bazarın inkişafı, beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən müxtəlif bazar infrastrukturlarının formalaşdırılması, marketinq tədqiqatlarının aktivləşdirilməsi, idarəetmə sisteminin və bazar mexanizminin təkmilləşdirilməsi və digərləri həmin bazarların əsas vəzifələrindəndir [2, s.36].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafı məqsədilə onun əsas tərkib elementlərindən hesab olunan qiymətli kağızlar bazarında özünütənzimləyici təşkilatların formalaşdırılması böyük önəm daşıyır. Belə institutlar təkcə bir çox ölkələrdə də mövcuddur ki, bu da həmin ölkələrin qiymətli kağızlar bazarının daha sürətli və sağlam inkişafına və beynəlxalq maliyyə bazarlarına sürətli inteqrasiyasına münbit şərait yaradır. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişafı məqsədilə zəruri olan mühüm tədbirlərdən biri qiymətli kağızlara dövlət zəmanət sisteminin tam formalaşdırılması ilə bağlıdır. Bu problemin həlli ölkədə özəl şirkətlərə kredit verilməsi prosesində dövlət qiymətli kağızlarının girov kimi istifadəsinə imkan verə bilər [3, s.14]. Qiymətli kağızlar bazarının səmərəli şəkildə formalaşdırılması məqsədilə onun institusional bazasının yaxşılaşdırılması və inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, tənzimləyici mexanizmlərinin bu sahədə böyük təcrübəyə malik dünya ölkələrinin tənzimləyici mexanizmlərinə uyğun təkmilləşdirilməsi və həmin bazarların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, iqtisadiyyatda kapitallaşma dərəcəsinin yüksəldilməsi, beynəlxalq maliyyə bazarlarına inteqrasiyasına şəraitin formalaşdırılması əsas vəzifələrdəndir [4, s.58]. Maliyyə bazarlarında qiymətli kağızlarla bağlı xidmətlərin tərkib və strukturunun genişləndirilməsi, əhalinin və sahibkarlıq subyektlərinin bu xidmətlər və onların effektivliyi, artıq müəyyən edilmiş strateji məqsəd və prioritet inkişaf vəzifələrinin reallaşdırılması barədə maarifləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Bu baxımdan, mövcud maliyyə mexanizmlərinin maksimum dərəcədə təkmilləşdirilməsinə və ya yenilənməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir [5, s.45].

Müasir şəraitdə maliyyə bazarında əsas rollardan birini maliyyə vasitəçiləri oynayır. İstənilən ölkənin maliyyə sisteminə aşağıdakı maliyyə vasitəçiləri daxildir: 1) Banklar; 2) İnvestisiya fondları; 3) Sığorta şirkətləri; 4) Brokerlər; 5) Pensiya fondları və s. Maliyyə vasitəçiləri əhəmiyyətli miqdarda pul toplayırlar, buna görə də onlar ölkə iqtisadiyyatına ən mühüm investisiya mənbəyidirlər. İnvestor öz imkanlarından və üstünlüklərindən asılı olaraq istər müstəqil, istərsə də vasitəçinin köməyi ilə investisiya edə bilər. Birbaşa sərmayə qoyuluşu zamanı investor hansı investisiya obyektinin investisiya üçün uyğun, hansının uyğun olmadığına özü qərar verir, bununla bağlı riskləri öz üzərinə götürür [6, s.74]. Maliyyə vasitəçilərinin yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirək: 1) maliyyə resurslarına tələb və təklifi tənzimləməklə maliyyə bazarında tarazlığı təmin etmək; 2) bazarın tələblərinə uyğun maliyyə alətləri yaratmaq; 3) miqyas iqtisadiyyatı vasitəsilə tranzaksiya xərclərini azaltmaq; 4) əmanətçilərin risklərinin diferensiallaşdırılmasını həyata keçirmək, habelə onların azaldılmasını təmin etmək; 5) maliyyə bazarında asimmetrik məlumat problemlərini həll etmək; 6) peşəkar aktivlər portfelinin idarə edilməsi xidmətlərinin göstərilməsi vasitəsilə maliyyə alətlərinin likvidliyinin artmasına gətirib çıxarmaq. Göründüyü kimi, maliyyə vasitəçiləri ən mühüm funksiyanı yerinə yetirirlər, yəni investor və ya əmanətçi olan fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti boş pul vəsaitlərinin genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün bu resurslara ehtiyacı olan fiziki və ya hüquqi şəxslərə səmərəli şəkildə yenidən bölüşdürülməsini təmin edirlər. Nəticədə maliyyə vasitəçilərinin inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrinin formalaşmasına və inkişafına təkan verir. Deməli, maliyyə vasitəçilərinin olması cəmiyyətdə iqtisadi proseslərin stabil inkişafına kömək edir.

Qeyd edək ki, bank istənilən ölkənin iqtisadiyyatında əsas maliyyə vasitəçilərindən biridir. Banklar ölkənin sosial və iqtisadi inkişafında həlledici rol oynayır. Bəzi şəxslərin artıq vəsaitlərini toplayır, digər şəxslərə də kredit verir. Bankın gəliri, ilk növbədə, əhalidən alınan əmanətlər və verilən kreditlər arasında faiz dərəcələri fərqi hesabına formalaşır. Banklar da kredit götürə və kreditlə təmin edə bilər, həmçinin qiymətli kağızlara investisiya qoya bilər. Bankların iqtisadiyyatda funksiyaları bunlardan ibarətdir: vəsaitlərin sonradan kredit kapitalına çevrilməsi ilə ölkə iqtisadiyyatında toplanması; ölkə əhalisinin əmanət yatırmağa stimullaşdırılması; kreditləşmədə vasitəçilik; ödəniş əməliyyatlarında vasitəçilik; informasiya və məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və fond bazarında vasitəçilik. Banklara xas olan müəyyən rolun yerinə yetirilməsi müvafiq əməliyyatların reallaşdırılması ilə mümkün olur. Müasir şəraitdə banklar təkcə öz ölkəsi daxilində deyil, həm də onun hüdudlarından kənarda bir çox proseslərdə iştirak edir ki, bu da onlara müxtəlif maliyyə bazarlarında xarici iqtisadi və müxtəlif qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda fəal iştirak etməyə imkan verir [7, s.27]. İstənilən bankın əsas fəaliyyəti bank xidmətlərinin göstərilməsidir. Bank xidməti dedikdə, müştərinin tələbatını ödəyən bank əməliyyatlarının məcmusu

başa düşülür. Bank əməliyyatı adı altında isə müştərilərə xidmət göstərmək və bankın öz ehtiyaclarını ödəmək üçün bank işçilərinin sifarişli və məntiqi tamamlanmış hərəkətlər toplusu başa düşülür. Bankın rolu və maliyyə bazarındakı yeri daha çox onun maliyyə sabitliyi, müştərilərə müxtəlif maliyyə xidmətləri göstərmək, müxtəlif səviyyələrdə müxtəlif problemləri həll etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda banklar maliyyə bazarının əsas iştirakçılarından olduğundan onların mövcud vəziyyətinin təhlili böyük maraq doğurur (bax: şəkil 1).

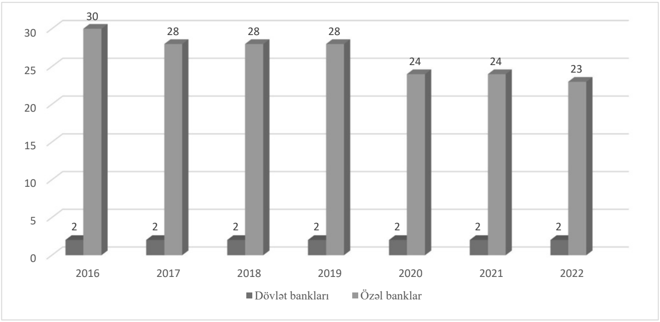

Şəkil 1. Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas iştirakçıları (mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumat bazası əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas iştirakçılarından olan bankların sayında azalma əsasən özəl bankların sayında artım olmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə özəl bankların sayı 30 olduğu halda, artıq 2022-ci ildə onların sayı 23-ə düşmüşdür [8]. Özəl bankların əsas hissəsini xarici kapitallı banklar təşkil etmişdir. Banklar ölkənin bütün kredit sisteminin səmərəliliyinə təsir göstərir [9, s.70]. Bankların vəzifəsi firma və şirkətlərə ticarət və ya istehsal dövrünün maliyyələşdirilməsini, onların strateji və cari məqsədlərinə nail olunmasını təmin etməkdən və uzunmüddətli fəaliyyətinə zəmanət verən ödəniş, nağd pul, sığorta, investisiya xidmətləri göstərməkdən ibarətdir. Banklar fərdi müştərilərə uzunmüddətli fərdi məqsədlərə nail olmağa töhfə verən gündəlik kredit və maliyyə xidmətləri göstərir. Bankların Mərkəzi Bankla qarşılıqlı əlaqəsi ölkənin maliyyə sisteminin vəziyyətinə sistemli nəzarəti həyata keçirmək imkanı verir. Bundan başqa, banklar hökumət və dövlət orqanlarının səmərəli iqtisadi siyasət aparması alətlərindən biridir. Bundan əlavə, banklar qiymətli kağızlar, ödəniş sənədləri, çeklər, səhmlər, veksellər, akkreditivlər, istiqrazlar buraxa, qiymətli kağızları və ödəniş sənədlərini alıb saxlaya bilər. Banklar həmçinin valyuta əməliyyatları həyata keçirə, həm ölkə daxilində, həm də xaricdən qiymətli daşlar, metallar ala bilərlər.

Məlumdur ki, maliyyə institutları maliyyə bazarının əsas oyunçularıdır. Qlobal iqtisadiyyatda kapitalın hərəkəti sərbəst olduğundan maliyyə institutları qlobal miqyasda borc alma, borc vermək, investisiya qoymaq və maliyyə xidmətləri göstərmək funksiyalarını reallaşdırmaq məqsədilə aparıcı maliyyə mərkəzlərində öz bölmələrini yaratmaq imkanı əldə edirlər. Beləliklə, maliyyə bazarlarının qloballaşmasına innovasiyaların tətbiqi proseslərində əsas rol maliyyə institutlarına verilir, çünki innovasiya onların rəqabət mübarizəsinin tərkib hissəsinə çevrilir [10, s.39]. Maliyyə bazarında başqa xidmətlər göstərən qurumlar da var. Amma bu qurumlar həm də sərbəst nağd pulun investisiyaya çevrilməsinə öz töhfəsini verir. Bu təşkilatlara növbətilər daxildir: 1) qiymətli kağızlar bazarının brokerlər, dilerlər, depozitarlar, qəyyumlar və s. kimi peşəkar iştirakçıları; 2) faktorinq və forfeytinq şirkətləri; 3) lizinq şirkətləri; 4) fond və valyuta birjaları.

Milli maliyyə bazarlarında hansı maliyyə vasitəçilərinin üstünlük təşkil etməsi baş verən əməliyyatların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, ABŞ, Yaponiya, Kanada maliyyə bazarında fond bazarı, Çin, Almaniya, İsveçrənin maliyyə bazarında isə bank vasitəçiliyi üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda isə kredit tipli maliyyə vasitəçilərinin inkişafı ən xarakterikdir.

Ümumiyyətlə, ölkənin maliyyə bazarının əsas elementi kimi bank sektorunun fəaliyyət göstərməsi dövlət tərəfindən ən ciddi şəkildə tənzimlənməlidir, çünki banklar milli valyutanın sabitliyini və təhlükəsizliyini öz iqtisadi fəaliyyətindən asılı vəziyyətə salırlar.

Bazar iştirakçıları arasında maliyyə aktivlərinin ticarəti müxtəlif maliyyə institutlarının vasitəçiliyi ilə baş verir. Bazarın fasiləsiz işləməsini, investorlar arasında yeni investorların yerləşdirilməsini təmin edənlər məhz onlardır. Maliyyə bazarında geniş çeşiddə xidmət göstərən çoxlu sayda maliyyə vasitəçilərinin olması onlar arasında rəqabətin güclənməsinə və beləliklə, müxtəlif növ maliyyə xidmətlərinin qiymətlərinin aşağı düşməsinə şərait yaradır. Maliyyə vasitəçiləri maliyyə bazarının zəruri iştirakçılarıdır, investorlara maliyyə aktivlərinə vəsaitlərin ope-

rativ şəkildə qoyulmasını və vəsaitlərin investisiya prosesindən çıxarılmasını təmin edirlər. İnvestisiya tələb edən bazar iştirakçılarına maliyyə vasitəçiləri öz rəqabətli mövqelərinə uyğun ödəniş müqabilində vəsaitlərdən istifadə etməyə kömək edirlər. Borcalanın bazarda rəqabətli mövqeyi nə qədər yüksəkdirsə, maliyyə resurslarından istifadə haqqı da bir o qədər aşağı olur.

Deməli, maliyyə vasitəçiliyinin inkişafı daxili maliyyə bazarının restrukturizasiyasında ən mühüm perspektivli istiqamətdir. Azərbaycanda balanslaşdırılmış və səmərəli maliyyə vasitəçiliyi mexanizminin yaradılması da vacibdir. Maliyyə vasitəçiliyinin inkişafı kapitalın səmərəli yenidən bölüşdürülməsinə, habelə maliyyə resurslarının təklifinin genişlənməsinə səbəb olmalıdır. Maliyyə vasitəçiliyinin inkişafı aşağı risk səviyyəsini təmin edən, etibarlı nəzarət sistemi və düzgün maliyyələşdirmə ilə, eləcə də şəffaflıq siyasəti, iştirakçılar tərəfindən məlumatların tam şəkildə açıqlanması ilə təmin edilən sistemin fəaliyyətinə töhfə verir.

YEKUN

Beləliklə, maliyyə bazarlarını müasir iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi və mexanizminin əsası adlandırmaq olar. Onlar nə qədər koordinasiyalı və səmərəli işləsələr, iqtisadiyyat bir o qədər sürətlə inkişaf edər. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının inkişafı zəruridir ki, bunun üçün də bir qrup tədbirlərin görülməsi zərurəti diqqət çəkir:

1. Maliyyə xidmətləri istifadəçilərinin hüquqlarının qorunması və ölkə əhalisinin maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi.
2. Əhali, sahibkarlar üçün maliyyə xidmətlərinin əlçatanlığının artırılması.
3. Qiymətli kağızlar bazarının və kreditləşmənin inkişafı;
4. Maliyyə bazarının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən proporsional tənzimləmənin tətbiqi, maliyyə bazarı iştirakçılarının üzərinə düşən tənzimləmə yükünün optimallaşdırılması;
5. Maliyyə bazarında elektron və innovativ qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərindən istifadənin stimullaşdırılması və s.

Açar sözlər: *qlobal şərait, iqtisadiyyat, maliyyə, maliyyə bazarları, maliyyə xidmətləri, iqtisadiyyatın inkişaf problemləri.*

ƏDƏBİYYAT:

1. Машкина, Н.А. Международные финансовые рынки. Особенности финансового рынка России / Н.А. Машкина, О.В. Асеев, Н.Б. Черных // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2018. № 9, – с. 273-279.

2. Məmmədova, N.A. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı və onun inkişaf perspektivləri. Audit – 2021. 4 (34), – s.35-46.

3. Nasıyeva, A.M. Qloballaşma şəraitində maliyyə bazarlarının müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, – Bakı, 2018,–26 s.

4. Kərimova, G.R. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri. Audit 3 (2020), Cild 29, – s. 53-64.

5. Aslanov, E.Ş. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsinin aktual problemləri və perspektivləri. Audit № 4, Cild 26, 2019, – s.37-48.

6. Улыбина, Л.К. Финансовые посредники и их роль в развитии финансового рынка / Л.К. Улыбина, К.А. Татаренко // Вектор экономики. – 2020. № 12(54), – с. 74

7. Дуйшеналиева, З.Т. Роль банков в развитии финансового рынка / З.Т. Дуйшеналиева, А.С. Сталбекова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2020. № 4(31). – с. 26-33.

8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı.- https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions.

9. Озерова, Э.К. Пути повышения эффективности функционирования коммерческого банка / Э.К. Озерова, У.М. Абдылдаева //. – 2020. № 4(31), – с. 70-74.

10. Сорокоумов, В.С. Глобализация мировых финансовых рынков / В. С. Сорокоумов, Ю.С. Жаркова // Проблемы науки. – 2018. № 8(32), – с. 38-41.

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье исследована роль финансовых рынков в обеспечении экономического развития в условиях глобализации. Раскрыта сущность

формирования и развития финансовых рынков. Отдельно анализирован рынок ценных бумаг как одна из составляющих финансового рынка. Рассмотрены финансовые посредники, которые играют ключевую роль в интенсификации развития финансовой системы страны в целом. Систематизированы функции финансовых посредников и определены особенности их деятельности. Отмечено значение мер, направленных на развитие банковской системы, функции банков и виды основных банковских услуг. Анализированы основные участники финансового рынка Азербайджана и рассмотрено расширение финансовых услуг в стране с учетом глобальных воздействий. Подготовлен ряд предложений и рекомендаций по рассматриваемым проблемам.

Ключевые слова: *глобальная среда, экономика, финансы, финансовые рынки, финансовые услуги, проблемы развития экономики.*

SUMMARY
THE ROLE OF FINANCIAL MARKETS IN ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The article explores the role of financial markets in ensuring economic development in the context of globalization. Disclosed is the essence of the formation and development of financial markets. Separately, the securities market is analyzed as one of the components of the financial market. Financial intermediaries which are a key role in intensifying the development of the country's financial system as a whole are considered. The functions of financial intermediaries are systematized and the peculiarities of their activities are determined. The importance of measures aimed at the development of the banking system, the functions of banks and the types of basic banking services is noted. The main participants of the financial market of Azerbaijan are analyzed and the expansion of financial services in the country taking into account global impacts is considered. A number of proposals and recommendations are prepared on the issues under consideration.

Keywords: *global environment, economy, finance, financial markets, financial services, problems of economic development.*

UOT 332.1; 332.122(1-21)

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İSTEHSAL POTENSİALI GÖSTƏRİCİLƏRİ

AYTAC ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-maila: aliyeva.aytac1600@gmail.com

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində istehsal potensialının göstəricilərinə dair hər bir araşdırma günümüzdəki geosiyasi bir şəraitdə olduqca aktual sayılmaqdadır. Artıq bir çox ölkələrdə və regionlarda getdikcə xatırlanan bir faktdır, ölkəmiz igid ordumuz sayəsində 2020-ci ildə öz qədim torpaqlarını 30 illik müddətdən sonra Ermənistan işğalından azad etmişdir. Bu ərazilərdə möhkəmlənmə və nəzarət prosesi işləri tamamlandıqca istehsal potensialının qiymətləndirilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin Azərbaycan iqtisadiyyatına uğurlu reinteqrasiyası məqsədi ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad olunan ərazilərin müxtəlif təbii ehtiyatlarla və faydalı qazıntılarla zənginliyi faktoru Azərbaycanın iqtisadi artımını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilmək potensialını formalaşdırır. Hamımıza aydındır ki, işğal müddəti ərzində bu ərazilərdə infrastruktura ciddi ziyan dəymişdir və bu infrastrukturun yenidən qurulması üçün iri həcmdə investisiyalar lazım olacaqdır. İşğaldan azad edilmiş rayonlarımızda təbii ehtiyatların mövcudluğu, infrastrukturun cari vəziyyəti, yerli işçi qüvvəsinin bacarıq və təcrübəsi kimi istehsal potensialı göstəricilərinin qiymətləndirilməsi ərazinin restrukturizasiyası və tərəqqisi üçün universal bir strategiyanın işlənib hazırlanmasına gətirib çıxaracaqdır. Əlavə olaraq, həmin bölgənin istehsal potensialı yalnızca ölkəmizin iqtisadiyyatının tərəqqisi deyil, həm də ümumilikdə regional inkişaf baxımından da əhəmiyyətlidir. Beləliklə, bu mövzu hazırkı geosiyasi kontekstdə yüksək aktuallıq kəsb edir və bu sahələrin istehsal potensialının qiymətləndirilməsi onların Azərbaycan iqtisadiyyatına uğurlu reinteqrasiyası baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Ümumilikdə bir istehsal təşkilatının sabit fəaliyyəti məhz onun maliyyə resurslarının sabitliyi hesabına formalaşır. Firmaların bazar mövqelərinin müəyyənedici əsas faktoru da məhz odur. İstehsal prosesi məhz cəmiyyətin var olması və tərəqqisi məqsədi ilə zəruri sayılan müəyyən maddi nemətlər formalaşdırmaq üçün insanların təbiətin substansiyasına olan təsirləri fəaliyyətidir (7).

İstehsal prosesinin təşkil edilməsinin birbaşa olaraq mahiyyətindən doğan bazis vəzifələri məhz aşağıda sadalananlardır (7):

- istehsal prosesinin ayrı-ayrı maddi elementləri arasında kommunikasiyanın yaranması;
- istehsalın maddi elementləri ilə onun fərdi elementləri arasında kommunikasiyanın təminatı;
- istehsal prosesinə cəlb edilən insanların bir-birləri ilə kommunikasiyasının formalaşdırılması.

Ölkəmizin iqtisadiyyatı 2020-ci ildə dünyanı öz cənginə alan koronavirus pandemiyasının təsirlərindən artıq 2 ilə yaxındır ki özünü bərpa edib desək, yanılmarıq. Ötən (2022) ilin birinci altı ayı, yanvar-iyun ayları ərzində Azərbaycan tərəfindən başqa ölkələrlə təxminən 25 milyard ABŞ dolları həcmdə ticarət əməliyyatları icra olunmuşdur və müvafiq rəqəm öncəki ilin (2021) həmin dövrü ilə müqayisədə təqribi olaraq 75 % çoxdur. 2022-ci il yanvar-iyun aylarında "xarici ticarət dövriyyəsi"nin məhz təqribi 18,5 milyard ABŞ dolları qədər olan hissə ixracın payına, təxminən 6,5 milyard ABŞ dolları qədər olan hissəsi isə idxalın payına düşmüşdür. Ümumilikdə, 06.2021 tarixindən 06.2022 tarixinədək olan dövr ərzində ölkəmizdəki idxal təxmini olaraq 18 % qalxmış, ixracımız isə 2 dəfəyə yaxın artmışdır (12).

İşğaldan azad olunan regionumuzda istehsalın və istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası üçün mövcud potensialı qiymətləndirmək məqsədi ilə sözügedən ərazilərimizdə sənayenin cari statistik göstəricilərinin təhlilinin aparılması zəruridir. Növbəti cədvəlin əsasında "regionlar üzrə sənayedə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı" göstəricilərinə istinadən həm Şərqi Zəngəzur və həm də Qarabağ iqtisadi rayonlarının müvafiq göstəricilərini təhlil edək (9).

Cədvəl 5: "Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlar üzrə sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı".

	2017	2018	2019	2020	2021
Qarabağ iqtisadi rayonu	**65**	**71**	**74**	**78**	**85**
Ağdam rayonu	10	10	12	12	14
Füzuli rayonu	12	14	12	13	14
Xocavənd rayonu	2	2	2	3	3
Şuşa rayonu	1	1	2	2	3
Xocalı rayonu	-	1	1	1	1
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	**10**	**14**	**14**	**13**	**12**
Cəbrayıl rayonu	3	4	4	3	3
Qubadlı rayonu	2	2	2	2	2
Kəlbəcər rayonu	1	1	1	1	2
Zəngilan rayonu	2	2	2	2	2
Laçın rayonu	2	5	5	5	3

Mənbə: (9) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldəki məlumatlara görə, son 5 ilin göstəricilərinə əsasən müvafiq regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi saylarında dinamik bir artım müşahidə edilə bilir. Qarabağ iqtisadi regionunda ümumi sənaye üzrə şirkətlərin sayında 2021-ci ildə 2017-ci illə müqayisədə təxminən 31%-lik artım müşahidə olunub. Sözügedən müqayisəyə əsasən, Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionunda məhz 20% yüksəliş olmuşdur (9).

Ağdam rayonunda əsas istehsal perspektivi məhz şərabçılıqla bağlıdır. Hacıyev C.G. (2021) qeyd edir ki, ümumilikdə, Ağdam rayonunda olan şərab sənayesi bir vaxtlar həm sürətli və həm də şaxələndirilmiş yüksəlişə nail olmuşdur. Müvafiq şirkətlərin hazırladıqları məhsullar mövqelərini masa şərabı formasında qoruyub saxlayırdı. Ağdam şərabının keyfiyyət baxımından seçilən bir məhsul olaraq tanınmasının yüksəlməsinə görə bu rayonda şərab sənayesində yüksəlişin bundan sonra da davam edəcəyini gözləyə bilərik. Müvafiq rayonda əkilmiş üzümlüklərin, şərab zavodlarının və şərab satışlarının sayının artması ilə birlikdə sənayenin tərəqqisini əks etdirmişdir (1).

Hacıyev C.G. (2021) belə qənaətə gəlir ki, yaxın 5 ildə Ağdam rayonuna investisiya əhəmiyyətli dərəcədə artacaqdır (1). Əlbəttə ki, müəllifin bu fikri ilə razılaşmamaq olmaz.

Cədvəl 6: "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlar üzrə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, min manatla ifadədə".

	2017	2018	2019	2020	2021
Qarabağ iqtisadi rayonu	**24415**	**28253**	**24173**	**20153**	**194776**
Ağdam rayonu	12693	12609	13731	13105	23812
Xocavənd rayonu	381	225	598	648	544
Xocalı rayonu	-	1	1	1	1
Şuşa rayonu	7	8	8	15	657
Tərtər rayonu	11334	15411	9836	6385	12163
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	**4442**	**2823**	**2991**	**2543**	**7888**
Cəbrayıl rayonu	3910	2171	2251	2050	4891
Kəlbəcər rayonu	225	253	248	224	353
Qubadlı rayonu	35	-	-	-	-
Laçın rayonu	214	376	492	268	2644
Zəngilan rayonu	58	22	-	-	-

Mənbə: (10) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, "sənaye üzrə məhsulun dəyəri" hər iki regionda son 5 il müddətində dinamik və stabil artım tendensiyası göstərib. Qarabağ regionunda 2021-ci ildə bu artım 2017-ci ildəkinin 7 misli qədər olmuşdur, hansı ki, 2020-ci illə müqayisədə isə 9,6 dəfə artmışdır. Ağdam rayonunda 2021-ci ildə 2017 illə müqayisədə təxminən 2 dəfəyə yaxın bir yüksəliş tendensiyası görülmüşdür. Şuşa üzrə "sənayedə ümumi məhsul dəyəri" 2019-da 8.000 AZN olmuşdur, hansı ki, bu göstərici 2020-ci ildə 15.000-ə və 2021-ci ildə isə 657.000 AZN-ə yüksəlmişdir (10).

Şərqi Zəngəzur rayonu üzrə isə qeyd edilən göstərici 2021-ci ildə 2017-ci illə müqayisədə 1,78 dəfə yüksəlmişdir. Bu, 2020-ci illə müqayisədə 3,1 dəfə artım deməkdir. İqtisadi regionda artım üzrə lider olan və həcm göstəricisinə görə isə ikinci olan Laçın rayonudur, hansı ki, burada qeyd edilən göstərici üzrə 2021-ci ildə 2017-ci illə müqayisədə təxmini olaraq 13 dəfəyə yaxın artım müşahidə edilmişdir (10). Aşağıdakı cədvəldən isə sözügedən regionlar üzrə sənaye məhsulunun həcmində "qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi" göstəricisini nəzərdən keçirək.

Cədvəl 7: "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üzrə sənaye məhsulunun həcmində qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi, % ilə ifadədə".

	2017	2018	2019	2020	2021
Qarabağ iqtisadi rayonu	**29**	**36**	**50**	**47**	**66**
Ağdam rayonu	2	2	3	5	38
Füzuli rayonu	20	21	31	31	47
Xocalı rayonu	-	-	-	-	-
Xocavənd rayonu	21	53	78	55	57
Şuşa rayonu	100	100	100	100	2
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	**1**	**7**	**11**	**6**	**62**
Cəbrayıl rayonu	0	0	0	0	50
Kəlbəcər rayonu	0	0	0	0	-
Qubadlı rayonu	100	-	-	-	-
Laçın rayonu	0	51	64	57	92
Zəngilan rayonu	-	-	-	-	-

Mənbə: (11) əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, "işğaldan azad olunan ərazilərimizdə sənaye məhsulunun həcmində özəl sektorun payı" get-gedə artmaqdadır. 2017-ci ildə Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə bu göstərici 29% və Şərqi Zəngəzur üzrə 1 % idisə, 2021-ci ildə müvafiq olaraq 66% və 62% təşkil etmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonunda 57%-lə Xocavənd rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionu üzrə isə 92%-lə Laçın rayonu üstünlük təşkil edir. Beləliklə, deyə bilərik ki, sözügedən ərazilərimizin dirçəldilməsi, bərpasında təkcə dövlət idarələri deyil, məhz özəl sektor müəssisələri də rol oynayır. Və bildirməliyik ki, özəl sektoru üzrə kiçik, mikro və orta müəssisələrin bu göstəriciyə nail olması prinsipcə və praktiki olaraq mümkün deyil, ona görə də həmin regionun inkişafında əsas rol oynayan məhz iri sənaye müəssisələri olmuşdur. Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" əsasən hazırda analiz edilən müvafiq bölgələrdə fəaliyyət göstərməkdə olan şirkətlərə və fərdi sahibkarlara müvafiq ödənişlərdə - sosial sığorta, kommunal, vergi və s. müəyyən güzəştlər tətbiq edilir, habelə onların maliyyə resurslarına çıxış əldə edib rəqabətədavamlı olmaları üçün də dövlət tərəfindən müxtəlif formalarda stimullar verilir (8).

Beləliklə, məqalədə edilən təhlillər onu göstərir ki, işğaldan azad edilən ərazilərimizin istehsal perspektivləri yüksəkdir və təkmilləşdirilməsi üçün daha innovativ layihələrin icrasını və daha geniş dövlət proqramlarının tərtibatını tələb edir.

Açar sözlər: *sənaye, istehsal, Qarabağ iqtisadi regionu, Şərqi Zəngəzur.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hacıyev C.G. "Ağdam rayonunda istehsal müəssisələrinin bərpası". Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulsları, 2021, 171-175.
2. Həsənov H. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri. Turan-Sam, 2011, 3(9), səh.68-72.
3. Hümbətova A.R. "İstehsal müəssisələrində xərclər uçotunun əhəmiyyəti". Konfrans materialları, 2021, səh.228-229.
4. İsgəndərli F.İ. "İşğaldan azad olunan torpaqlarda investisiya qoyulmalı olan sahələr və perspektivləri". Konfrans materialları, 2021, səh.236-237.
5. Kərimova N.E. "İstehsal prosesində keyfiyyətin təmin edilməsi mərhələləri". Konfrans materialları, 2021, səh.126-127.
6. Mahmudova İ.M. "Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri". Azərbaycanın tranzit potensialının iqtisadi inkişafda rolu, respublika elmi konfransı, Sumqayıt, 2020, səh.348-353.
7. Касперович С.А., & Коновальчик Г.О. (2012), "Организация производства и управление предприятием учебное пособие". Минск : БГТУ, 2012, 344 стр.
8. https://e-qanun.az/framework/48628
9. https://www.stat.gov.az/source/industry/az/020.xls
10. https://www.stat.gov.az/source/industry/az/021.xls
11. https://www.stat.gov.az/source/industry/az/023.xls
12. https://www.yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e72368_az.html

ПОКАЗАТЕЛИ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ТЕРРИТОРИЯХ

Исследование показателей производственного потенциала на освобожденных территориях Азербайджанской Республики считается очень актуальным в сегодняшней геополитической ситуации. Во многих странах и регионах все чаще вспоминают факт, что благодаря нашей храброй армии наша страна освободила свои древние земли от армянской оккупации в 2020 году после 30-летнего периода. Поскольку в этих районах завершаются работы по укреплению и кон-

тролю, оценка производственного потенциала имеет большое значение для успешной реинтеграции наших освобожденных территорий в экономику Азербайджана. Именно фактор богатства этих территорий различными природными ресурсами и полезными ископаемыми формирует потенциал для значительного увеличения экономического роста Азербайджана. Всем нам ясно, что инфраструктура в этих районах серьезно пострадала в период оккупации, и для восстановления этой инфраструктуры потребуются большие инвестиции. Оценка показателей производственного потенциала, таких как наличие природных ресурсов, текущее состояние инфраструктуры, навыки и опыт местной рабочей силы в наших освобожденных регионах, приведет к разработке универсальной стратегии реструктуризации и развития территория. Кроме того, производственный потенциал этого региона важен не только для развития экономики нашей страны, но и для развития региона в целом. Таким образом, данная тема весьма актуальна в современном геополитическом контексте, а оценка производственного потенциала этих территорий важна с точки зрения их успешной реинтеграции в экономику Азербайджана.

Ключевые слова: *промышленность, производство, Карабахский экономический регион, Восточный Зангезур.*

INDICATORS OF PRODUCTION POTENTIAL IN THE LIBERATED TERRITORIES

A research on the indicators of the production potential in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan is considered very relevant in today's geopolitical situation. It is a fact that is increasingly being remembered in many countries and regions, thanks to our brave army, our country liberated its ancient lands from Armenian occupation in 2020 after a 30-year period. As the strengthening and control process works are completed in these areas, the assessment of the production potential is of great importance for the purpose of successful reintegration of our liberated territories into the economy of Azerbaijan. It is the factor of richness of these areas with various natural resources and minerals that forms the potential to significantly increase the economic growth of Azerbaijan. It is clear to all of us that the infrastructure in these areas was seriously damaged during the occupation period, and large investments will be needed to rebuild this infrastructure. The assessment of indicators of production potential, such as the availability of natural resources, the current state of infrastructure, the skills and experience of the local workforce in our liberated regions, will lead to the development of a universal strategy for the restructuring and development of the territory. In addition, the production potential of that region is important not only for the progress of our country's economy, but also for regional development in general. Thus, this topic is highly relevant in the current geopolitical context, and the assessment of the production potential of these areas is important in terms of their successful reintegration into the economy of Azerbaijan.

Keywords: *industry, production, Karabakh economic region, Eastern Zangezur.*

UOT 336.71; 336.72;
347.732; 336.77; 368

SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN SIĞORTANIN ARTIM DİNAMİKASINA TƏSİR DETERMİNANTLARININ TƏHLİLİ

CEYHUN MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: ceyhunmammadl@gmail.com

GİRİŞ

Metodiki və praktiki aspektdə, sığorta Azərbaycan iqtisadiyyatının real və maliyyə sektorları ilə müqayisədə yeni bir sahəsidir. Bu və digər obyektiv səbəblərdən ölkəmizdə bu sahənin inkişafı bir sıra Avropa ölkələrinə nisbətdə xeyli geri qalır. Bazarda sığortanın hərtərəfli inkişaf etməməsi və nəticədə arzuolunan bir səviyyədə olmaması əhalinin sığorta xidmətlərindən istifadə etməsinə də öz neqativ təsirini göstərir. Lakin buna baxmayaraq, ölkədə inkişaf etmiş və strukturlaşmış sığorta sektorunun yaradılmasına hər zaman ehtiyac vardır. Qeyd etmək vacibdir ki, sığorta məhsul və xidmətlərinin yüksək səviyyədə göstərilməsi və bunun nəticəsi olaraq əhalinin məmnunluğunun təmin olunması hər bir sığorta şirkətinin başlıca məqsədidir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycanın sığorta şirkətlərində rəqəmsallaşma göstəricilərinin səviyyəsinin artırılması əsasında sığorta bazarının idarəetmə və tənzimlənmə keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi bu gün aktual məsələlərdən biri sayılır.

İctimai praktikada sığorta fondunun üç əsas təşkilati forması inkişaf etmişdir ki, onun resurslarına mülkiyyət subyektləri dövlət, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri və sığortaçıdır. Bu baxımdan dövlət mərkəzləşdirilmiş sığorta (ehtiyat) fondu, istehsalçının risk fondu (özünü sığorta) və sığortaçının sığorta fondu ayrılır (2).

Dövlət mərkəzləşdirilmiş sığorta (ehtiyat) fondu milli mənbələrdən nağd və pul şəklində formalaşır. Natura şəklində daim bərpa olunan məhsul, mal, xammal, yanacaq, qida və s. ehtiyatlarını təmsil edir, pul şəklində maliyyə ehtiyatları (qızıl, zərgərlik və s.) şəklində çıxış edir. Bu fondun məqsədi zərərin ödənilməsini təmin etmək, təbii fəlakətlərin və böyük qəzaların nəticələrini aradan qaldırmaqdır. İstehsalçı risk fondu dedikdə, hər bir təsərrüfat subyekti tərəfindən mərkəzləşdirilməmiş qaydada, bir qayda olaraq, təbii ehtiyatlar şəklində ayrı bir fondun yaradılması başa düşülür. Aqrosənaye kompleksində toxum və digər təbii fondlar, özəl sahibkarlıqda - əlverişsiz iqtisadi şəraitdə bu cür fəaliyyətləri təmin edən fondlar, müştərilər tərəfindən çatdırılan məhsullar üçün ödənişlərin gecikməsi, habelə bank kreditləri və kreditlər üzrə faiz ödənişləri formalaşır.

Sığortaçının sığorta fondu, sığortalıların fondlarından mərkəzləşdirilməmiş şəkildə formalaşır, çünki sığorta haqları hər biri tərəfindən ayrıca ödənilir. Sığorta fondunun xərcləri ciddi şəkildə hədəflənir və sığortaçı tərəfindən müəyyən edilmiş sığorta qaydalarına və şərtlərinə uyğun olaraq sığorta məbləğlərinin (fərdi sığorta) və zərərin (əmlak sığortası) ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur (7).

Sığorta xidmətləri bazarının səmərəli işləməsi daxili iqtisadiyyatın mütərəqqi inkişafının sistemdaxili amillərindən biridir. Eyni zamanda, iqtisadi sahədə Azərbaycan cəmiyyətinin qarşısında duran vəzifələrin uğurla həlli üçün dünya iqtisadi münasibətləri sisteminə daxil olmasının effektiv mexanizmlərinin formalaşdırılması vacibdir (2).

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, sığorta bazarının tərəqqisi digər iqtisadi sektorların inkişafı ilə bilavasitə əlaqəlidir ki, bu inkişafı reallaşdıran başlıca amillər kimi ölkənin sosial-iqtisadi durumunu, sığorta şirkətlərinin maliyyə potensialını, göstərilən sığorta məhsul və xidmətlərinin səviyyəsini, bu sahədə peşəkar mütəxəssislərin mövcudluğunu, sığorta fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik normalarını, o cümlədən sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasını göstərə bilərik.

İndi iqtisadiyyatın dinamik inkişaf etməsi üçün geniş və daha dolğun informasiyaya tələb artır. Son zamanlar daha yüksək inteqrasiya edilmiş sistemdə Biq datanın müxtəlif sferalarda olan iqtisadi, statistik analitik və sosial informasiyanın artması və mürəkkəbliyi müşahidə edilir. Bu tendensiya sığorta şirkətlərində də özünü göstərir. Ümumiyyətlə, informasiya texnologiyalarının istifadəsi ilə qarşıya qoyulan məqsəd və vəzivələrə daha tez və daha asan çatmaq olur. İnformasiya texnologiyalarının, o cümlədən rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyata gətirdiyi nailiyyətlər isə, sözsüz ki, çox yüksəkdir. Bu baxımdan, sığorta şirkətlərinin informasiya texnologiyaları vasitəsilə inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq inteqrasiya proseslərində, xarici ölkələr arasında beynəlxalq maliyyə sahəsində əməkdaşlıq, əhali və biznes üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması və buna görə də davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün müsbət imkanlarla yanaşı, risklərin davamlı və sistemli qiymətləndirilməsini və bu cür proseslərlə əlaqəli xarici çağırışlara vaxtında cavab verilməsini zəruri edir. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi sığorta proqramlarının rəqabət qabiliyyətində yeni amillərin yaranmasına səbəb olur (3).

Ölkəmizin maliyyə bazarında son illərdə təkcə elektron bankçılıq xidmətlərindən istifadədə müsbət dinamika müşahidə edilməkdir. 2020-ci il bank müştərilərinin cari hesabları üzrə aparılan köçürmələrin sayında 75.20%-i və həcmində isə 61.60%-i məhz e-bankçılıq vasitəsilə reallaşdırılmışdır.

Qrafik 1: Cari hesablar üzrə müştəri köçürmələrinin strukturu (həcm üzrə, %)

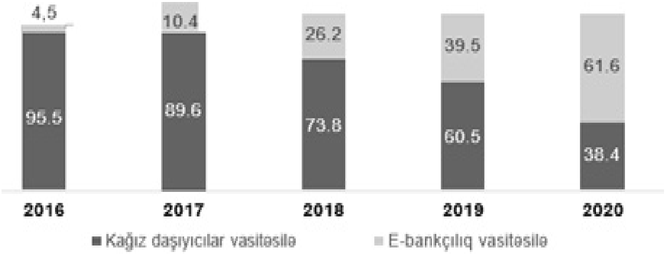

Mənbə: https://uploads.cbar.az/assets/cf20ce4afe57-62718226b3dc0.pdf, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə kart infrastrukturu üzrə 2019-2021-ci illər ərzində mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, 2021-ci il tarixinə qədər ölkədə fəaliyyət göstərən banklar, eləcə də poçt rabitəsinin milli operatorunun emissiya olunmuş ödəniş kartlarının ümumi sayı 9,6 milyon ədəd olmuş, habelə bu kartların 39%-i isə təmassız kartlardır. Ödəniş kartlarının ümumi sayında 2019-2021-ci illə müqayisədə 44%, həmçinin təmassız kartların sayında isə 5.5 dəfə artım olmuşdur.

Uzun müddət sığorta şirkətləri rəqəmsallaşmanın açdığı imkanlardan istifadə etmirdilər. Ancaq son illərdə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Pərakəndə və ya bankçılıqda olduğu kimi, rəqəmsal çevrilmə də sığorta sənayesinə təsir göstərmişdir.

Avropa Birliyi ölkələrində sığorta mükafatının ÜDM-ə nisbəti orta hesabla 8%, Latın Amerikası, Şərqi Avropa və Afrika ölkələrində-2-3,5%, sığorta haqlarının həcminin Rusiyanın ÜDM-ə nisbəti 1,4% - dir (6).

Qrafik 2: 2021-ci ildə Xarici ölkələrdə sığorta mükafatının ÜDM-ə nisbəti

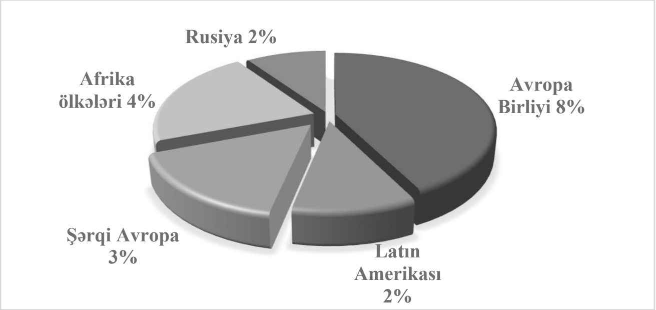

Mənbə: Xiaohe X., Yarui Z. 2021: s.328, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Orta hesabla, dünyada hər bir insan sığortaya 638 ABŞ dolları xərcləyir. Bu eyni zamanda, inkişaf etməkdə olan bazarlarda adambaşına düşən orta sığorta xərcləri 149 ABŞ dolları idi ki, bunun da 80 dolları həyat sığortasına, 69 dolları isə həyat sığortasından başqa bir sığortaya gedir. Aİ ölkələrində sakinlərin sığortalanmasına ildə orta hesabla 3 min ABŞ dolları xərclənir. Latın Amerikası və Şərqi Avropa ölkələrində 200-600 dollar, Şimali Amerika ölkələrində (Kanada, ABŞ və Meksika) ildə 4 min dollardan çox, eləcə də Rusiya sakininə düşən sığorta mükafatının həcmi 120 ABŞ dollarından bir qədər çoxdur.

Cədvəl 1. Sığorta bazarının inkişaf etdiyi ölkələr

Ölkələr	Ümumi sığorta haqları (milyon dollarla)				
	2016	2017	2018	2019	2020
ABŞ	2 703 793	2 836 293	2 632 284	2 773 916	2 934 829
Yaponiya	434 737	390 096	402 773	399 088	385 035
İngiltərə	403 794	394 929	471 031	418 559	380 960
Fransa	314 251	314 319	338 708	332 471	302 729
Almaniya	294 660	311 208	335 669	344 268	365 897
İtaliya	151 423	150 732	163 781	158 241	155 752

Mənbə: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=INSIND

Bu gün Avropada rəqəmsallaşma alış-veriş və səyahətdən tutmuş təhsil, bank xidmətləri və sığortaya qədər həyatın bir çox şəxsi sahələrinə nüfuz etmişdir. Əvvəllər sığorta şirkətlərinin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəsi yalnız sığorta hadisəsindən sonra baş verirdi. Bu gün texnologiya sayəsində şirkətlər daha təhlükəsiz davranışı təşviq edərək müştərilərlə daha tez-tez ünsiyyət qurmağa çalışırlar.

Rəqəmsallaşma müxtəlif rəqəmsal texnologiyaların həyat və istehsal sahələrinə tətbiq olunduğu iqtisadi fəaliyyət konsepsiyasıdır. Hal-hazırda rəqəmsallaşma sığorta təşkilatlarının bir çox iş prosesinə təsir göstərir.

Sığorta fəaliyyətinin rəqəmsallaşdırılması sığorta fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, yeni sığorta məhsullarının, o cümlədən fərdi sığorta məhsullarının inkişafı, internet satış kanalının inkişafı, elektron sənəd dövriyyəsi, risklərin qiymətləndirilməsi, sığorta hallarının tənzimlənməsi və s. ilə əlaqəli yeniliklərin tətbiqi ilə müşayiət olunur (5).

Son zamanlarda internetləşmənin sürətli inkişafı internet istifadəçilərinin sayının artması, internetdə sığorta xidmətlərinin satışının daha yüksək rentabelliyi ilə əlaqədardır. Bununla birlikdə, kiber təhdidlər, sığorta mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi, sığorta şirkətlərinə inamın olmaması yerli sığorta bazarının internetləşməsinin inkişafına mane olur.

Rəqəmsallaşmanın növbəti istiqaməti fərdi sığorta təkliflərinin standartlaşdırılmış sığorta proqramları əvəzinə inkişafını əhatə edən fərdiləşdirmədir.

Sığorta bazarının rəqəmsallaşdırılmasının vacib bir istiqaməti rəqəmsallaşmadır, yəni rəqəmsal texnologiyaların sığorta şirkətinin mühasibat uçotu, sənəd idarəetməsi, sığortalının risk qiymətləndirilməsi, satış və tənzimləmə kimi iş proseslərinə tətbiqidir. Rəqəmsallaşmanın əsas problemləri arasında avadanlıqların yenidən qurulması, iş proseslərinin yenidən qurulması və kadrların yenidən hazırlanması üçün əhəmiyyətli xərcləri qeyd etmək olar (4).

Sığorta xidmətləri kontekstində ənənəvi rəqabət növləri qiymət və qeyri-qiymət amillərinə bölünür. Rəqabət qabiliyyətinin qiymət amillərinə sığorta tarifi daxildir. Qeyri-qiymət amilləri istehlakçılardan (müqavilənin bağlanması zamanı və müddətində sığortalılarla qarşılıqlı əlaqə) və proqram təminatından (sığorta riskləri, ödənişlər və şərtlər üzrə sığorta proqramlarının təkmilləşdirilməsi) ibarətdir.

İnkişafın indiki mərhələsində sığorta bazarı rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar struktur dəyişikliklərini yaşayır. Sığorta bazarının inkişafının əsas istiqamətləri sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin internetləşdirilməsi, rəqəmsallaşdırılması və fərdiləşdirilməsidir.

Sığortaçılar mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması, sənəd dövriyyəsinin elektron formaya keçirilməsi, internet vasitəsilə sığorta xidmətlərinin satışının inkişafı, risklərin qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar hesabına sığorta tariflərinin fərdiləşdirilməsi, sığorta hallarının uzaqdan tənzimlənməsi və s. kimi şeyləri tətbiq edərək sığorta xidmətlərinin dəyərini azaldacaqlar. Bu, sığorta şirkətlərinə yeni müştərilər cəlb etməyə və köhnə müştəriləri saxlamağa, sığorta fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağa imkan verəcəkdir.

Öz növbəsində, sığortalılar üçün bu fayda, yeni məlumat həllərindən istifadə edərək, sığorta maraqlarını maksimum dərəcədə təmin edəcək, fərdi sığorta məhsulları alacaq və vaxtlarına qənaət edəcəklər.

Açar sözləri: *sığorta, rəqəmsallaşma, iqtisadi göstəricilər, artım dinamikası.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Xiaohe Xie, Yarui Zhou, "The digital economy factor of chinese insurance enterprise development", 2021, T.9 №4(33), p.327-332.

2. Xudiyev N.N. (2013), "Sığortanın əsasları", Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 374 səh.

3. Muradov Ə. "Rəqəmsal iqtisadiyyat: mövcud vəziyyət və perspektivlər", "Rəqəmsal iqtisadiyyat: müasir çağırışlar və real imkanlar" beynəlxalq konfransın materialları, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2020, səh.8-12.

4. Scherbakova N.V., Ilinykh Y.M. "Insurance in the era of digital and Internet technologies" // Economics Profession Business, 2019, №1, p.83-86.

5. Trofimova Y.V. "The impact of digitalization on the competitiveness of insurance companies" / Y.V. Trofimova // Economics and Management: Scientific and Practical journal. 2018, No.6, p.132-135.

6. Zhu Lingyan, "Innovative Research on Internet Insurance Marketing Model in the Era of Digital Economy" // Tax Payment. 2020, Vol. 34, 219 p.

7. Никулина Н.Н. (2012), "Страхование", Практикум: учеб. пособие. М., ЮНИТИ-ДАНА, 271 стр.

АНАЛИЗ ДЕТЕРМИНАНТ ВЛИЯНИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ЦИФРОВИЗАЦИИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ НА ДИНАМИКУ РОСТА СТРАХОВАНИЯ

Цифровая экономика изменила то, как страховые компании работают и взаимодействуют со своими клиентами. Страховые компании в Азербайджане внедряют новые цифровые технологии для улучшения своих бизнес-процессов, повы-

шения качества обслуживания клиентов и сохранения конкурентоспособности на рынке.

Более того, цифровые технологии позволяют страховым компаниям расширить охват своих клиентов, предоставляя онлайн-услуги и продавая страховые полисы через мобильные приложения, социальные сети и другие цифровые каналы.

Однако цифровая трансформация страховой отрасли также создает некоторые проблемы, такие как проблемы безопасности и конфиденциальности данных, соблюдение нормативных требований и потребность в квалифицированном персонале для управления и использования новых технологий.

В целом влияние цифровизации на страховую отрасль в Азербайджане является значительным, и страховым компаниям необходимо идти в ногу с последними технологическими тенденциями, чтобы оставаться конкурентоспособными на рынке.

Ключевые слова: *страхование, цифровизация, экономические показатели, динамика роста.*

ANALYSİS OF THE DETERMINANTS OF THE INFLUENCE OF THE DIGITALIZATION INDICATORS OF INSURANCE COMPANIES ON THE GROWTH DYNAMICS OF INSURANCE

The digital economy has transformed the way insurance companies operate and interact with their customers. Insurance companies in Azerbaijan are adopting new digital technologies to enhance their business processes, improve customer experience, and remain competitive in the market.

Moreover, digital technologies are enabling insurance companies to expand their customer reach by providing online services and selling insurance policies through mobile applications, social media, and other digital channels.

However, the digital transformation of the insurance industry also poses some challenges, such as data security and privacy concerns, regulatory compliance, and the need for skilled personnel to manage and utilize the new technologies.

Overall, the impact of digitalization on the insurance industry in Azerbaijan is significant, and it is essential for insurance companies to keep up with the latest technological trends to remain competitive in the market.

Keywords: *insurance, digitalization, economic indicators, growth dynamics.*

UOT 334.021:35

AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA VƏ İNVENTOR FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

EMİL ƏSGƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: esgerovemil999@gmail.com

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən davamlı iqtisadi islahatlar biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin artırılması, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə davamlı və sürətli iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi daşıyır (4).

İnnovasiya və investisiya siyasəti dövlət iqtisadiyyatında bir çox uğurların əldə olunması baxımından həlledici rol oynayır. Makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım, iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həlli ölkədə investisiya mühitinin sərmayəyönümlü olması baxımından mühüm məqsədlərdir.

Azərbaycan dünyada investisiya üçün cəlbedici ölkəyə çevrilir. Siyasi və iqtisadi sabitliyin, əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması istənilən layihənin həyata keçirilməsini təmin edir. Mövcud investisiya siyasəti və uğurlu biznes mühiti təkcə yerli investorları deyil, həm də xarici investorları cəlb edir.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması nəticəsində bütün investorlar üçün bərabər hüquq və imkanlar yaradılır. Həmçinin, güclü müdafiə siyasəti və bu sahədə qanunvericilik investorlar üçün cəlbedici amillərdir.

Bundan əlavə, xarici və yerli investorlara qarşı heç bir ayrı-seçkilik yoxdur. İnvestorlar üçün əlverişli biznes mühiti yaratmaq üçün bir sıra əlverişli şərait var. Bu əlverişli biznes mühitinə xarici sərmayə üçün icazənin alınması kimi tələblərin və həmçinin valyuta ilə bağlı məhdudiyyətlərin olmaması, kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları üçün lisenziyanın olmaması və xarici kapitalın miqdarına olmaması, şirkətlərdə texnologiyanın ötürülməsinə və mülkiyyət hüququ, mənfəətin repatriasiyası ilə bağlı məhdudiyyətlərin və yerli həmkarının tələbinin olmaması daxildir.

Ölkəmizdə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlər nəticəsində Azərbaycana sərmayə qoyan şirkətlərin sayı ilə yanaşı, onların coğrafiyası da genişlənir. Aydındır ki, investorlar yalnız sabit ölkəyə investisiya qoymaqda maraqlıdırlar. Belə ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi 280 milyard dollara çatıb (5).

Azərbaycan bir sıra regional və qlobal layihələrdə investor ölkə kimi çıxış edir. Bu, Azərbaycanın geosiyasi aktora, eləcə də beynəlxalq imici artan ölkəyə çevrilməsinə səbəb oldu. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Azərbaycan və İran arasında dəmir yolunun tikintisi kimi regional layihələr transregional infrastrukturun inkişafında yeni nailiyyətlər nümayiş etdirir.

Azərbaycan əsas sərmayədar kimi mövqeyini möhkəmləndirmiş və regionda xarici iqtisadiyyatlara yatırılan investisiyaların həcminə görə MDB məkanında aparıcı dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Dünyanın aparıcı iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin hesabatlarına görə, ölkəmiz regionun coğrafi investisiya mərkəzinə çevrilmiş ölkə kimi səciyyələndirilir.

Hazırda işğaldan azad edilən ərazilərə xarici investorların cəlb edilməsi istiqamətində işlər aparılır və bir sıra ölkələr ərazilərin bərpasında, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir (5).

Azərbaycan Dünya Bankının “Doing Business 2020” hesabatında 78,5 balla 191 ölkə arasında 28-ci yerdə qərarlaşıb.

Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən, xarici sərmayələr tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiəyə malikdir və xüsusi hallar istisna olmaqla, milliləşdirilə və ya mənimsənilə bilməz. Özəl qurumlar sərbəst şəkildə sahibkarlıq subyektləri yarada, əldə edə və öz maraqlarına dair sərəncam verə bilərlər. Xarici vətəndaşlar, təşkilatlar və müəssisələr torpaq icarəyə götürə bilər, lakin mülkiyyət hüququna malik deyillər.

2020-ci ilin payızında tarixi torpaqlarımızın 30 illik işğalına son qoyan Böyük Zəfərdən sonra Qarabağda iqtisadiyyatın inkişafı xarici investisiyaların

cəlbini aktuallaşdırıb. Azərbaycanın 2021-ci il büdcəsində bu ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üçün 2,2 milyard manat (1,3 milyard ABŞ dolları) vəsait ayrılmışdır. Bu vəsaitin mədəniyyət və tarixi abidələrin bərpası ilə yanaşı, yol infrastrukturunun, işıq, qaz, su, rabitə infrastrukturunun, təhsil və səhiyyə sahələrinin bərpasına yönəldiləcəyi bildirilir. Bu ərazilərin yenidən qurulması üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi büdcə ayırmalarının davam etdirilməsi ilə yanaşı, yenidənqurma işlərinin növbəti illərdə davam etdirilməsi gözlənilir. Yenidənqurma işləri çərçivəsində bu ərazilərin minalardan təmizlənməsi Azərbaycan hökumətinin prioriteti olaraq qalır.

Xarici İnvestisiyaya açıqlıq və məhdudiyyətlər

1. Birbaşa xarici sərmayələrə dair siyasətlər. Azərbaycan hökuməti birbaşa xarici investisiyaları fəal şəkildə axtarır. Azərbaycana birbaşa xarici sərmayə axını son illərdə, ilk növbədə, enerji sektoruna davamlı olaraq artmışdır. İqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün hökumətin prioritet sektorlarına (kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, turizm və İKT) xarici sərmayələr indiyədək məhduddur.

Xarici investisiyalar “Xarici investisiyaların mühafizəsi haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunlara uyğun olaraq tam və qeyd-şərtsiz hüquqi müdafiədən və beynəlxalq müqavilələrdə əks olunan təminatlardan istifadə edirlər. Bu qanunlara uyğun olaraq, Azərbaycan xarici investorlara, o cümlədən müştərək müəssisələrdə fəaliyyət göstərən xarici tərəfdaşlara milli sərmayədarlara tətbiq edilən rejimdən az əlverişli olmayan qaydada davranacaq. Azərbaycanın “xarici investisiyaların mühafizəsi haqqında” Qanunu xüsusi hallar istisna olmaqla, xarici investorları milliləşdirmə və rekvizisiyadan qoruyur. Azərbaycan hökuməti qeyri-qanuni özgəninkiləşdirmə yolu ilə ABŞ şəxsləri və ya qurumlarına qarşı heç bir ayrı-seçkilik nümunəsi göstərməyib.

Azərbaycanda investisiyaların təşviqinə cavabdeh olan əsas orqan Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyidir (AzPromo). AzPromo 2003-cü ildə İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi və qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması yolu ilə ölkənin iqtisadi inkişafına və diversifikasiyasına kömək etmək məqsədilə yaradılmış birgə dövlət-özəl təşəbbüsdür. 2018-ci ilin yanvarında qəbul edilmiş fərman Azərbaycanın xarici investorların hüquqlarını qorumaq üçün beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək üçün hələ də tətbiq edilməmiş yeni qanunvericilik aktlarının qəbulunu tələb edirdi. Azərbaycan hökuməti, xüsusilə AmCham-ın ikiillik ağ kağız prosesinin bir hissəsi kimi, biznes ictimaiyyətinin rəyini öyrənmək üçün müntəzəm olaraq Amerika Ticarət Palatası (AmCham) ilə görüşlər keçirir. 2018-ci ildə AmCham hökumətin öz ağ kağızında irəli sürülən təkliflərin təxminən 50 faizini qəbul etdiyini bildirdi. 2020-ci ilə planlaşdırılan növbəti ağ kağız COVID-19 pandemiyası səbəbindən təxirə salındı (2).

2. Xarici Nəzarət və Xüsusi Mülkiyyət və Təsis hüququna imitasiya edir. Əcnəbilərə tam mülkiyyətində olan törəmə müəssisə açmaq, mövcud şirkətin səhmlərini almaq və ya yerli tərəfdaşla birgə müəssisə yaratmaqla sahibkarlıq subyektlərini qeydiyyata almağa icazə verilir. Xarici şirkətlərə də vergi orqanlarında nümayəndəliyini və ya filialını qeydiyyata almaqla yerli hüquqi şəxs yaratmadan Azərbaycanda fəaliyyət göstərməyə icazə verilir.

Əcnəbilərə Azərbaycanda torpaq sahibi olmaq icazəsi verilmir, lakin icarəyə torpaq və daşınmaz əmlaka sahib olmağa icazə verilir. Azərbaycan qanunlarına görə, dövlət mədənçıxarma, neft-qaz, peyk rabitəsi və hərbi silah sektorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin nəzarət paketini özündə saxlamalı, xarici və ya yerli özəl mülkiyyəti bu sənayelərdə şirkətlərin 49 faiz payı ilə məhdudlaşdırmalıdır. Media sektorunda xarici sahiblik də ciddi şəkildə məhduddur. Bundan əlavə, telekommunikasiya, dəniz və hava nəqliyyatı, sığorta və digər tənzimlənən sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən xarici və ya yerli şirkətlər üçün iş aparmaq üçün xüsusi lisenziya tələb olunur. Azərbaycan daxil olan xarici sərmayələri yoxlamır və ABŞ sərmayədarları mövcud nəzarət mexanizmlərindən xüsusi olaraq əlverişsiz vəziyyətdə deyillər.

3. Digər İnvestisiya Siyasəti Rəyləri. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) investisiya siyasətinin icmalı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) investisiya siyasəti icmalı və ya ÜTT-nin Ticarət Siyasəti İcmalı keçirməmişdir (3).

4. Biznesin asanlaşdırılması. Azərbaycan qanunvericiliyi ölkədə fəaliyyət göstərən bütün şirkətlərin qeydiyyatdan keçməsini tələb edir. Rəsmi qeydiyyat olmadan şirkət bank hesabı apara və ya malları gömrükdən keçirə bilməz. Davam edən sahibkarlıq qanunvericiliyi islahatları çərçivəsində

2008-ci il yanvarın 1-dən qeydiyyat prosesini xeyli asanlaşdıran "Bir pəncərə" prinsipi tətbiq edilmişdir. İndi bizneslər yalnız vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçməlidirlər ki, bu da kommersiya təşkilatları üçün təxminən üç gün çəkir. 2011-ci ildən şirkətlər də http://taxes.gov.az saytında elektron qeydiyyatdan keçə bilirlər.

Dünya Bankının "Doing Business 2020" hesabatında Azərbaycanın yekun dərc olunmuş balı 78,5 olub, dünya üzrə 190 ölkə arasında 28-ci yerdədir. Bu reytinq Azərbaycanı hesabata görə "ilk on islahatçı ölkə" sırasına daxil edib.

5. Xarici İnvestisiya. Azərbaycan qurumları, xüsusən də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və Azərbaycan Dövlət Neft Fondu (ARDNF) müxtəlif ölkələrə, o cümlədən ABŞ-a sərmayə yatırsa da, Azərbaycan xarici investisiyaları fəal şəkildə təşviq etmir və ya həvəsləndirmir. ARDNF-nin investisiyaları adətən daşınmaz əmlak, qiymətli metallar və aşağı gəlirli dövlət qiymətli kağızları ilə məhdudlaşır. SOCAR Azərbaycan qazını Avropa bazarlarına nəql edən Cənub Qaz Dəhlizinin bir hissəsi kimi Türkiyə və Gürcüstanda neft və qaz infrastrukturuna və neft-kimya emalına, o cümlədən Yunanıstan, Albaniya və İtaliyada qaz kəmərləri şəbəkələrinə böyük sərmayələr yatırıb. Hökumət yerli investorların xaricə investisiya qoymasına məhdudiyyət qoymur.

Hüquqi rejim,Tənzimləmə Sisteminin Şəffaflığı

Azərbaycanın mərkəzi hökuməti xarici biznesə aid olan tənzimləmələrin əsas mənbəyidir. Azərbaycanın tənzimləmə sistemi son illərdə təkmilləşib. Hökumət Azərbaycanda Amerika Ticarət Palatası (AmCham) və müxtəlif qanun layihələri üzrə konsaltinq şirkətləri kimi biznes təşkilatlarını daha müntəzəm olaraq cəlb edir (2).

Azərbaycanda hüquqi şəxslər Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (BMHS) riayət etməlidirlər. Bunlar yalnız böyük şirkətlər üçün məcburidir. Orta ölçülü şirkətlər böyük və orta müəssisələr üçün xüsusi olaraq hazırlanmış IFRS və ya IFRS-SME standartlarına əsaslanan hesabatlar arasında seçim edə bilərlər. Kiçik və mikro müəssisələr MHBS, MHBS-SME və ya Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş sadələşdirilmiş uçot prosedurlarına əsaslanan hesabatlar arasında seçim edə bilərlər.

Azərbaycanda əməliyyatları və sərmayələri olan bir neçə ABŞ şirkəti əvvəllər təkrar vergi yoxlamalarına, vergilərin vaxtından əvvəl ödənilməsi ilə bağlı sorğulara məruz qaldıqlarını və vergi məcəlləsinin pozulmasına görə məhkəmə tərəfindən cərimələr tətbiq etdiklərini bildiriblər. Bu iddialar 2017-ci ildən bəri nəzərəçarpacaq dərəcədə azalıb.

2015-ci il oktyabrın 19-da Azərbaycanda sahibkarlar üzərində yoxlamalar iki il müddətinə dayandırılıb, lakin şikayət olunarsa, yoxlamalar hələ də ola bilər. Bu dayandırma daha sonra 1 yanvar 2022-ci ilə qədər uzadıldı. Qida və əczaçılıq məhsulları bu dayandırma əmrinə tabe deyil və keyfiyyət və təhlükəsizlik baxımından yoxlanılır (3).

Hökumət lisenziyalaşdırma rejimini də sadələşdirib. Artıq bütün lisenziyalar "ASAN xidmət" mərkəzləri vasitəsilə qeyri-müəyyən müddətə verilir və müraciət edildikdən sonra 10 gün ərzində verilməlidir. İqtisadiyyat Nazirliyi, həmçinin lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayını 60-dan 32-yə endirib. 2020-ci təqvim ili ərzində İqtisadiyyat Nazirliyi "Lisenziyalar və icazələr" portalının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, informasiya sistemlərinin ASAN sistemlərinə inteqrasiyası istiqamətində işləri davam etdirib. 2020-ci ildə portal vasitəsilə sahibkarlara 358 elektron lisenziya verilib. Portalın fəaliyyətə başladığı 2018-ci il martın 1-dən 2021-ci il yanvarın 1-dək 1790 elektron lisenziya verilib.

Açar sözlər: *İnvestisiya siyasəti, investisiya mühiti, cəlbedicilik, hüquqi rejim, xarici investisiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Doing Business "Doing Business and Investing in Azerbaijan Guide". PwC, 23 pages https://www.pwc.com/az/en/publications/assets/DBG_Final_2022-02-10_.pdf

2. Kyle Rohrich (20221). "2021 Investment Climate Statements: Azerbaijan". U.S. Embassy in Baku https://www.state.gov/reports/2021-investment-climate-statements/azerbaijan/

3. OECD (2019) "Linking Domestic Suppliers With Foreign Investors In Azerbaijan". OECD Publishing, Paris https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Linking-Domestic-Suppliers-with-Foreign-Investors.pdf

4. https://azranking.az/en/about-us, 2023

5. https://azerbaijan.az/en/information/410 - Investment environment, 2022

ISSUES OF LEGAL REGULATION OF INVESTMENT AND INVENTORY ACTIVITIES IN AZERBAIJAN

Azerbaijan is becoming an attractive country for investment in the world. The creation of political and economic stability, a favorable business and investment climate ensures the implementation of any project. The current investment policy and successful business environment attract not only domestic investors, but also foreign ones.

After the announcement in November of the trilateral ceasefire declaration of Armenia, Azerbaijan and Russia, which put an end to intensive fighting in the Nagorno-Karabakh conflict in the fall of 2020, the Azerbaijani government is looking for new investments in the territories around Nagorno-Karabakh. In the budget of Azerbaijan for 2021, 2.2 billion Manats (1.3 billion US dollars) were allocated for the restoration and reconstruction of these territories. Along with the restoration of cultural and historical monuments, these funds will be directed to the restoration of road infrastructure, electricity, gas, water, communication infrastructure, education and healthcare. In addition to the continuation of special budgetary allocations intended for the reconstruction and relocation of these territories, reconstruction work is expected to continue in the coming years. As part of the reconstruction work, demining of these territories remains a priority of the Azerbaijani government.

Keywords: *Investment policy, investment climate, attractiveness, legal regime, chaotic investment.*

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ И ИНВЕНТАРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Азербайджан становится привлекательной страной для инвестиций в мире. Создание политической и экономической стабильности, благоприятного делового и инвестиционного климата обеспечивает реализацию любого проекта. Текущая инвестиционная политика и успешная бизнес-среда привлекают не только отечественных инвесторов, но и иностранных.

После объявления в ноябре трехсторонней декларации о прекращении огня Армении, Азербайджана и России, которая положила конец интенсивным боевым действиям в Нагорно-карабахском конфликте осенью 2020 года, правительство Азербайджана ищет новые инвестиции на территориях вокруг Нагорного Карабаха. В бюджете Азербайджана на 2021 год на восстановление и реконструкцию этих территорий было выделено 2,2 миллиарда манатов (1,3 миллиарда долларов США). Наряду с восстановлением культурных и исторических памятников, эти средства будут направлены на восстановление дорожной инфраструктуры, электроснабжения, газоснабжения, водоснабжения, инфраструктуры связи, образования и здравоохранения. В дополнение к продолжению специальных бюджетных ассигнований, предназначенных для реконструкции и переселения этих территорий, ожидается, что в ближайшие годы продолжатся восстановительные работы. В рамках восстановительных работ разминирование этих территорий остается приоритетом правительства Азербайджана.

Ключевые слова: *Инвестиционная политика, инвестиционный климат, привлекательность, правовой режим, иностранные инвестиции.*

UOT 338.45

HOLLAND SİNDROMU VƏ SƏNAYE SAHƏ STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

NAHİD HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: nahid.huseyn99@gmail.com

GİRİŞ

Holland sindromu iqtisadiyyatın bir sektorunun (xüsusən də təbii ehtiyatların) sürətli inkişafının digər sektorlarda tənəzzülün səbəb olduğu iqtisadi hadisəni təsvir edən anlayışdır. Həm də tez-tez milli valyutanın əhəmiyyətli dərəcədə bahalaşması ilə xarakterizə olunur.

Bu termin ilk dəfə 1977-ci ildə “The Economist” jurnalında ortaya çıxmışdır. Jurnal 1959-cu ildə böyük təbii qaz yatağı kəşf etdikdən sonra Hollandiyanın iqtisadi vəziyyətini təhlil etmişdir. Həmin dövrdə Hollandiya iqtisadiyyatı təbii qaz ixracından əldə etdiyi gəlirləri artırdı. Bu, bu sektora kütləvi kapital axını səbəbindən onun valyutasının əhəmiyyətli dərəcədə bahalaşması ilə nəticələndi. Lakin ölkədə təbii qaza diqqət yetirildiyi üçün digər sektorlar zəif inkişaf edirdi. Nəhayət, ölkədə işsizlik səviyyəsi daha da yüksəldi, emal sənayesi isə azalmağa başladı (1).

Hollandiya sindromu, ümumiyyətlə iqtisadiyyatları təbii ehtiyatların ixracından çox asılı olan ölkələrlə əlaqələndirilir.

Bu fenomen müqayisəli üstünlük anlayışının paradoksudur. Müqayisəli üstünlük modelində hər bir ölkə digər ölkələrlə müqayisədə müqayisəli üstünlüyə malik sənayedə ixtisaslaşmalıdır. Lakin bu cür üstünlüklər resurs ixrac edən ölkələrlə yaxşı işləmir. Bu ölkələr qlobal əmtəə qiymətləri artdıqda təbii sərvətləri istismar etməyə çalışırlar. Onlar digər sektorların inkişafına məhəl qoymurlar.

İxrac bumu yaşayan iqtisadiyyatı üç sektora bölür: inkişaf edən ixrac sektoru və geridə qalan ixrac sektoru, hər ikisi ticarət malları sektorlarıdır; və əsasən yerli sakinləri təmin edən ticarət olunmayan mallar sektoru. Ticarət olunmayan mallar sektoruna pərakəndə ticarət, xidmət sənayesi və tikinti daxil ola bilər. Müəlliflər göstərir ki, bir ölkə holland sindromuna tutulduqda ənənəvi ixrac sektoru digər iki sektor tərəfindən sıxışdırılır.

Neft kəşf edən bir ölkəni misal çəkək. Ölkənin neft ixracında sıçrayış ilkin olaraq gəlirləri artırır, çünki ölkəyə daha çox valyuta daxil olur. Artan valyuta bütünlüklə idxala xərclənsə, ölkənin pul təklifinə və ya yerli istehsal məhsullarına tələbinə birbaşa təsir olmayacaqdır. Ancaq tutaq ki, xarici valyuta yerli valyutaya çevrilir və yerli ticarət olunmayan mallara xərclənir. Bundan sonra baş verənlər ölkənin (nominal) məzənnəsinin, yəni əsas xarici valyuta baxımından yerli valyutanın qiymətinin mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilib-edilməməsindən və ya çevik olmasından asılıdır (3).

Məzənnə sabit olarsa, xarici valyutanın yerli valyutaya çevrilməsi ölkənin pul kütləsini artırar, daxili tələbin təzyiqi isə daxili qiymətləri qaldırar. Bu, “real” məzənnənin bahalaşması deməkdir, yəni xarici valyuta vahidi daxili iqtisadiyyatda əvvəlkindən daha az mal və xidmət alacaqdır. Məzənnə çevik olarsa, xarici valyuta təklifinin artması milli valyutanın dəyərini artırar ki, bu da real məzənnənin bahalaşmasına səbəb olur. Hər iki halda, real məzənnənin bahalaşması ölkənin ixracatının rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və ənənəvi ixrac sektorunun daralmasına səbəb olur. Bütün bu proses xərcləmə effekti adlanır.

Eyni zamanda, resurslar (kapital və işçi qüvvəsi) beynəlxalq ticarəti olmayan yerli malların istehsalına - daxili tələbatın artmasına və sürətlə inkişaf edən neft sektoruna keçəcək. Bu transferlərin hər ikisi indi geridə qalan ənənəvi ixrac sektorunda istehsalı azaldır. Bu, resurs hərəkəti effekti kimi tanınır.

Bu təsirlər 1970-ci illərdə neftlə zəngin ölkələrdə, neft qiymətlərinin yüksəldiyi və neft ixracının kənd təsərrüfatı və istehsal sektorlarının hesabına yüksəldiyi zaman özünü göstərdi (2).

Effektlər şiddətindən asılı olaraq uzunmüddətli və ya qısamüddətli ola bilər. Bir neçə ölkə eyni sindromdan əziyyət çəkə bilər, məsələn, Meksika 70-ci və 80-ci illərin əvvəllərində neft bumu yaşamışdır. Bu hadisə İndoneziyada da baş vermişdir. 2008-2009 böhranından sonra əmtəə qiymətlərindəki bum İndoneziyanın əmtəə əsaslı sektorlara çox diqqət yetirməsinə səbəb oldu (qrafik 1). Aşağı axın əmtəə sənayesi zəif inkişaf etmişdi. Sonra 2015-ci ildə əmtəə qiymətləri düşəndə İndoneziya iqtisadiyyatı 5%-də qaldı. Vergi daxilolmaları məqsədəuyğun deyildi, çünki indiyədək onlar əmtəə sektorundan yığımlardan asılı olmuşdu.

Qrafik 1. İstehsal, əlavə dəyəri (ÜDM-in %-i), İndoneziya: 1985-2021

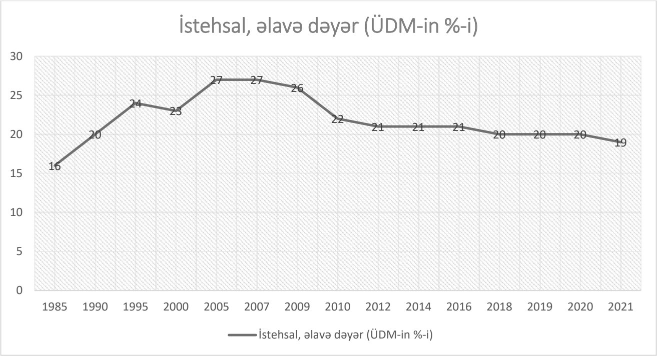

Mənbə:https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?end=2021&locations=ID&start=1983&view=chart, 2023

Növbəti təsir sənayesizləşdirmədir. İstehsal sektorunun töhfəsi ildən-ilə azalır. Bu, müxtəlif istehsal olunan malları qlobal bazarda daha az rəqabətə davamlı edir.

Hollandiya sindromu fenomeni ilə mübarizə və sənaye sektorunun təkmilləşməsi üçün müxtəlif variantlar vardır ki, bunlardan dördü aşağıdakılardır:

• Milli valyutanın bahalaşma tempinin aşağı salınması;
• İqtisadi diversifikasiya;
• Artan milli əmanətlər;
• Keyfiyyətli istehsal amillərinə investisiyalar.

Valyuta məzənnəsinin bahalaşma sürətiniləngidir. Valyutanın bahalaşmasının yavaşlaması Hollandiya sindromu fenomeninin mənfi təsirlərinin qarşısını almaq üçün daha əlçatan və mümkün strategiyadır. Məsələn, investisiya üçün təbii ehtiyatların ixracından əldə edilən gəlirdən istifadə etməklə bu addımı atmaq mümkündür.

Bunu etmək üçün ümumi üsullardan biri suveren sərvət fondunun (SWF) yaradılmasıdır. SWF bu yeni gəlirin bir hissəsini xaricdə saxlamaqla inkişaf edən sektora böyük investisiyaları sterilizasiya etməkdir. Bundan əlavə, ölkələr bu qənaətləri müxtəlif məqsədlər üçün, məsələn, infrastrukturun inkişafı üçün yavaş-yavaş repatriasiya etmək qərarına gələ bilərlər.

Kapital daxilolmalarını sabitləşdirmək və valyutanın əhəmiyyətli dərəcədə bahalaşmasının qarşısını almaq məqsədi daşıdığı üçün SWF adətən xaricə qeyri-yerli valyutaya investisiya qoyur. Məsələn, Norveç neft satışından əldə edilən gəlirin bir hissəsini xarici valyutada olan aktivlərə köçürür.

SWF-nin çoxlu nümunələri var. Onların arasında Avstraliya hökumətinin Gələcək Fondu, Norveçdə hökumət Pensiya Fondu, İranın Milli İnkişaf Fondu, Rusiya Federasiyasının Stabilləşdirmə Fondu, Azərbaycan Dövlət Neft Fondu və Kanadanın Alberta ştatının Alberta İrs Əmanət Fondu var.

Cədvəl 1. Ümumi aktivlər üzrə top 20 ən böyük suveren fondu reytinqləri

Reytinq	Profil	Ümumi Aktivləri	Növ	Region
1	Çin İnvestisiya Korporasiyası	$1.350.863.000.000	SWF	**Asia**
2	Norveç Hökumətinin Pensiya Fondu Qlobal	$1.259.629.434.000	SWF	**Avropa**
3	Abu Dabi İnvestisiya İdarəsi	$790.000.000.000	SWF	**Orta Şərq**
4	Küveyt İnvestisiya Təşkilatı	$750.000.000.000	SWF	**Orta Şərq**
5	GIC Private Limited	$690.000.000.000	SWF	**Asia**
6	Dövlət İnvestisiya Fondu	$607,418,895,000 d	SWF	**Orta Şərq**
7	Honq Konq Pul Qurumunun İnvestisiya Portfeli	$514,223,020,000	SWF	**Asia**
8	Temasek Holdings	$496 593 722 700	SWF	**Asia**
9	Qətər İnvestisiya Təşkilatı	$475.000.000.000	SWF	**Orta Şərq**
10	Sosial Müdafiə Fondu üzrə Milli Şura	$473.799.060.897	SWF	**Asia**
11	Dubay İnvestisiya Korporasiyası	-	SWF	**Orta Şərq**
12	Mubadala İnvestisiya Şirkəti	-	SWF	**Orta Şərq**
13	Türkiyə Sərvət Fondu	-	SWF	**Orta Şərq**
14	Koreya İnvestisiya Korporasiyası	-	SWF	**Asia**
15	Abu Dhabi Developmental Holding Company	-	SWF	**Orta Şərq**
16	Milli Rifah Fondu	-	SWF	**Avropa**
17	İranın Milli İnkişaf Fondu	-	SWF	**Orta Şərq**
18	Gələcək Fondu	-	SWF	**Avstraliya və Sakit Okean**
19	Alberta İnvestisiya İdarəetmə Korporasiyası	-	SWF	**Şimali Amerika**

Mənbə: https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund, 2023

Norges Bank Investment Management (Norway GPFG) Norveçin, Avropanın Oslo şəhərində yerləşən Suveren Sərvət Fondudur və 1990-cı ildə təsis edilib. Norveç GPFG-nin cari aktivləri 1,259,629,434,000 ABŞ dollarıdır və SWFI-nin 92 dövr tarixi aktivləri, ORFP126 dövrü var. CSV Export üçün 235 şəxsi əlaqə mövcuddur (7).

Dünya Bankının rəsmi olaraq tanınmış mənbələrdən tərtib edilmiş inkişaf göstəriciləri toplusuna əsasən, Norveçdə istehsal, əlavə dəyər (ÜDM-in %-i) 2021-ci ildə 5,4945 % səviyyəsində bildirilmişdir. Norveç - istehsal, əlavə dəyər (ÜDM-in faizi) -

faktiki dəyərlər, tarixi məlumatlar, proqnozlar 2023-cü ilin fevralında Dünya Bankından alınıb (qrafik 2).

İstehsalat ISIC 15-37 bölmələrinə aid olan sənaye sahələrinə aiddir. Əlavə dəyər, bütün çıxışların toplanması və aralıq daxilolmaların çıxılmasından sonra sektorun xalis məhsuludur. Hazırlanmış aktivlərin köhnəlməsi və ya təbii ehtiyatların tükənməsi və deqradasiyası üçün çıxılmalar aparılmadan hesablanır.

Qrafik 2-dən də göründüyü kimi xüsusi ilə də 1990-ci il “Norges Bank Investment Management”in qurulması ilə birlikdə istehsalın ÜDM üzərindəki faizi sürətlə azalmışdır (qrafik 2).

Qrafik 2. Norveç - İstehsal, Əlavə Dəyər (ÜDM-in faizi

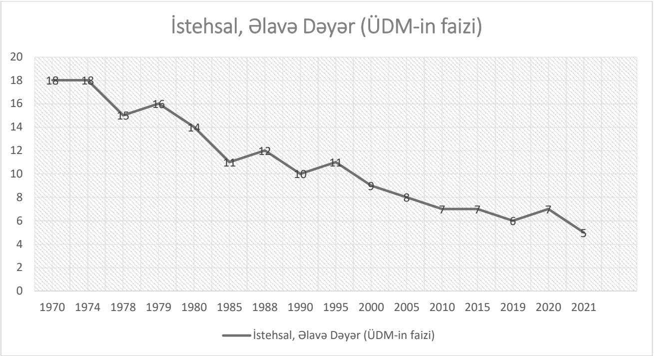

Mənbə: https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?locations=NO , 2023

İqtisadiyyatı şaxələndirmək. İqtisadi diversifikasiya Hollandiya sindromunun mənfi təsirini minimuma endirmək üçün növbəti strategiyadır. Lakin belə bir strategiya hər bir ölkə üçün uyğun olmayan fundamental yanaşma tələb edir. Həmçinin, bu strategiya adətən uzun müddət tələb edir (4).

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi geridə qalmış iqtisadiyyat sahələrinin subsidiyalaşdırılması ilə əldə edilə bilər. Hökumət həmçinin idxalı məhdudlaşdırmaq və yerli istehsalçıları, xüsusilə qeyri-əmtəə sektorunda olanları dəstəkləmək üçün tariflər təyin edə bilər.

Artan milli əmanətlər. Başqa bir yanaşma milli əmanətləri artırmaqdır. Bu, istehlakçıları və firmaları daha çox qənaət etməyə və ya hökumətin büdcə kəsirini azaltmağa (və ya onun profisitini artırmağa) həvəsləndirən tədbirlər həyata keçirməklə edilə bilər.

Milli əmanətlərin artması iqtisadiyyatın böyüməsində xarici investisiyalardan asılılığı azaldır. Bir ölkənin əmanət dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, borc verilə bilən vəsaitlər də bir o qədər çox olur.

İstehsal amillərinin keyfiyyətinə investisiyalar. Hökumət həmçinin istehsal amillərinin kəmiyyətini artırmaq və ya keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün gəlirin bir hissəsini investisiya edə bilər (4). Məsələn, vasitəsilə:

- Təhsil və təlim;
- Tədqiqat və inkişaf;
- İnfrastruktur.

Bu, son nəticədə iqtisadiyyatın istehsal potensialını artırır. Təhsil və təlim, məsələn, təkmilləşdirilmiş bacarıqlar vasitəsilə məhsuldarlığı artırır. Bu, həm də işçi qüvvəsinin hərəkətliliyini artırır.

Açar sözlər: *Hollandiya sindromu, təbii qaz, ixrac, Suveren Sərvət Fondunun.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Canuto O., Vostroknutova E., Brahmbhatt M. (2010). "Dealing with Dutch disease" CEPR (online paper). https://cepr.org/voxeu/columns/dealing-dutch-disease

2. Ebrahımzadeh C. (2023) "Dutch dısease: Wealth managed unwısely". IMF https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/Series/Back-to-Basics/Dutch-Disease

3. Edouard M. Michaël G. (2022). "40 Years of Dutch Disease Literature: Lessons for Developing Countries". Comparative Economic Studies volume 64, pages351–383 https://link.springer.com/article/10.1057/s41294-021-00177-w

4. Nasrudin A. (2022). "Dutch Disease: Meaning, Examples, Causes and Possible Solutions". Penpoin (online paper) https://penpoin.com/dutch-disease/

5. https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?end=2021&locations=ID&start=1983&view=chart, 2023

6. https://www.swfinstitute.org/fund-rankings/sovereign-wealth-fund, 2023

7. https://www.swfinstitute.org/profile/598cdaa60124e9fd2d05b9af Norges Bank Investment Management (Norway GPFG), 2023

8. https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.MANF.ZS?locations=NO , 2023

СИНДРОМ ХОЛЛАНДА И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОМЫШЛЕННОЙ СТРУКТУРЫ

Это явление представляет собой парадокс концепции сравнительного преимущества. В модели сравнительных преимуществ каждая страна должна специализироваться в отрасли, в которой она имеет сравнительное преимущество перед другими странами. Но такие преференции плохо работают со странами-экспортерами ресурсов. Эти страны пытаются эксплуатировать природные ресурсы, когда мировые цены на сырьевые товары растут. Они игнорируют развитие других секторов.

Возьмем пример страны, которая открыла нефть. Скачок экспорта нефти страны первоначально увеличивает доходы, поскольку в страну поступает больше иностранной валюты. Если увеличенная валюта будет полностью потрачена на импорт, это не окажет прямого влияния на денежную массу страны или спрос на продукцию отечественного производства.

Возможны различные варианты борьбы с явлением «голландского синдрома» и оздоровления промышленного сектора, в том числе: 1) снижение темпов укрепления национальной валюты; 2) диверсификация экономики; 3) увеличение национальных сбережений; 4) инвестиции в качественные факторы производства.

Ключевые слова: *Голландский синдром, природный газ, экспорт, Фонд национального благосостояния.*

HOLLAND SYNDROME AND INDUSTRIAL STRUCTURE IMPROVEMENT

This phenomenon is a paradox of the concept of comparative advantage. In the comparative advantage model, each country must specialize in an industry in which it has a comparative advantage over other countries. But such preferences do not work well with resource-exporting countries. These countries are trying to exploit natural resources when world commodity prices are rising. They ignore the development of other sectors.

Take the example of a country that discovered oil. A jump in a country's oil exports initially increases revenues as more foreign exchange enters the country. If the increased currency is spent entirely on imports, it will not have a direct impact on the country's money supply or demand for domestically produced products.

There are various options for combating the phenomenon of the “Dutch syndrome” and improving the industrial sector, including: 1) reducing the rate of strengthening of the national currency; 2) economic diversification; 3) increase in national savings; 4) investment in quality factors of production.

Keywords: *Dutch syndrome, natural gas, exports, Sovereign Wealth Fund.*

UOT 339.9

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ VƏ ONUN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ

NİCAT QƏHRƏMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: qahramanovnicat1@gmail.com

GİRİŞ

İqtisadi əlaqələrin yeni səviyyəsinin yaranması qlobal proseslərlə müşayiət olunan davamlı inkişafa keçidi nəzərdə tutur. Bu baxımdan, qlobal iqtisadi dinamika nəzərə alınmaqla davamlı inkişafa keçid üçün dövlətlərarası qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin yeni səviyyəsi formalaşdırılmalıdır. Sosial-iqtisadi inkişafın innovasiya modelinə keçməsi ilə bağlı Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi problemləri milli iqtisadiyyat nəzəriyyəsində mühüm rol oynayır. Ölkənin rəqabət üstünlüklərinin formalaşması, inkişafı və idarə edilməsi əsasında Azərbaycan xalqının rifahının davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasını təmin etmək Azərbaycanın davamlı inkişafı strategiyasının “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə əsas məqsədlərindən biridir [1].

Dünya iqtisadiyyatında təkcə neftlə adı çəkilməməsi üçün Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının bir çox potensial sahələri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Özəl Şirkətlərə Yardım Milli Fondunun Müşahidə Şurasının 8 may 2009-cu il tarixli qərarına (protokol №7) uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın prioritet istiqamətləri aşağıdakılardır:

1 - İnformasiya texnologiyalarının inkişafı;

2 - Turizm sektoru;

3 - Kənd təsərrüfatı;

4 -İnnovasiyaya meyilli şirkətlər haqqında araşdırmalar;

5 - Qida sənayesi;

6 - Yüngül sənaye;

7 - Kimya sənayesi;

8 - Maşınqayırma sənayesi;

9 - Yerli xammal əsasında tikinti materiallarının istehsalı;

10 - Cəmiyyətin ənənəvi və tarixi keçmişinə əsaslanan iqtisadi sahələr;

11 -Taxta və mebel istehsalı;

12 - Xidmət sahələri.

Dünyada mövcud olan qlobal problemlərin həlli üçün ən mühüm vasitələrdən biri olan turizm sahəsi daimi inkişafda olan iqtisadi sahədir. Bir çox digər sahələrdən fərqli olaraq, turizm sənayesi qısa müddətdə gəlir təmin edə bilir. Neft hasilatı və satışından zəruri müqavilələrin imzalanmasından cəmi 5-6 il sonra gəlir əldə edilməyə başlanılırsa, turizmə qoyulan investisiyalar bir il ərzində gəlir gətirməyə başlayır və digər sahələrlə müqayisədə 10-12% daha çox biznesin açılmasına imkan yaradır. Fikrimizcə, Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının yaxın gələcəkdə onun dünya istehsal sisteminə inteqrasiyasını təmin edəcək aşağıdakı üstünlüklər mövcuddur [2]:

a. Azərbaycanın əlverişli coğrafi nəqliyyat xüsusiyyətlərinə (inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsinin mövcudluğu-hava, su, dəmir yolu və avtomobil yolları, neft və təbii qaz xətlərinin mövcudluğu) sahib olması;

b. Azərbaycanın güclü təbii iqtisadi potensiala (zəngin mineral və xammal yataqları, münbit torpaqlar, əlverişli iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) malik olması;

c. Ölkədə müasir texniki-iqtisadi əsaslara malik olan və gələcəkdə yenidənqurma üçün əlverişli olan bir çox sənaye obyektlərinin, istehsal sahələrinin və infrastrukturun olması;

d. Bəzi sahələrdə güclü elmi intellektual bazanın və ekspert kadrların mövcudluğu;

e. Respublikada bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar iqtisadi islahatların ümumi yekunlaşması, ölkə iqtisadiyyatının yeni mərhələyə keçidi;

f. Ölkədə xarici investisiyaların təşviqi və qorunması ilə bağlı xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafına dair hüquqi normativ müqavilələrin qəbul edilməsi və bu sahədə idarəetmə işinin ardıcıl həyata keçirilməsi;

g. Azərbaycan Respublikası dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr sahəsində müqavilələr imzalamış, beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmiş, dünyanın bir çox nüfuzlu beynəlxalq və regional iqtisadi birlik və təşkilatlarına daxil olmuşdur.

Dövlət rəhbərliyi son illərdə diversifikasiya məsələsinə cavab olaraq qeyri-neft sənayesinin rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün iddialı islahat planına başlamışdır. Prezident İlham Əliyev 2016-

cı ilin dekabrında kiçik və orta müəssisələrin (KOB) maliyyə, kənd təsərrüfatı, neft-qaz, turizm kimi mühüm sahələr daxilində qısa, orta və uzunmüddətli hədəflərini əhatə edən "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ni təsdiq etmişdir. Bununla yanaşı, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə 2016-2020-ci illər üçün müvafiq fəaliyyət planlarının icrasına və monitorinqinə nəzarət etmək vəzifəsi həvalə edilmişdir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün də təşəbbüslər göstərmişdir. Dünya Bankının 2019-cu il üçün "Doing Business" hesabatında əhəmiyyətli irəliləyiş nümayiş etdirərək 57-ci yerdən 25-ci yerə yüksəlməyə nail olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra qısamüddətli təşəbbüslərə diqqət yetirmək iqtisadiyyatın orta və uzunmüddətli inkişafı üçün zəmin yaradacaqdır. İqtisadi inkişafın bütün aspektləri, o cümlədən yerli və beynəlxalq özəl sektor liderləri ilə ünsiyyət və əməkdaşlıq strateji yol xəritəsi ilə asanlaşdırılacaqdır. Aşağıda verilmiş Cədvəl 1-də Azərbaycanda 2020-2022-ci illərdə qeyri-neft ixracı və ümumi ixrac göstəriciləri verilmiş və əvvəlki illə müqayisədə artım və azalma dərəcəsi %-lə əks olunmuşdur:

Cədvəl 1. 2020-2022-ci illərdə qeyri-neft ixracının göstəriciləri (mlrd. dollar)

İl	Qeyri-neft ixracı	Artım	Azalma	Ümumi ixrac
2020	1,9 mlrd.	-	5,2 %	13,7 mlrd.
2021	2,7 mlrd.	47,2 %	-	22,2 mlrd.
2022	3,05 mlrd.	12,4 %	-	38,1 mlrd.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (https://www.stat.gov.az/).

Əhəmiyyətli strateji seçim ölkənin gələcək iqtisadi ekspansiyası üçün artım nöqtələrinin seçilməsidir. İntensiv kapital yığımı modelinin yeni strateji mərhələdə əlavə dəyər yaratmaq qabiliyyətinin azalması səbəbindən artım paradiqmasında iki həll yolu axtarılır: a) əmək tutumlu artım modeli və b) məhsuldarlıq və səmərəliliyə əsaslanan artım. Qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya, keyfiyyət və iqtisadi artımın davamlılığı ilə bağlı məhsuldarlığa və səmərəliliyə əsaslanan artıma keçid məntiqi strateji seçim kimi qəbul olunur. Strateji qərar modelinə keçid, əgər iki model qısa və orta müddətdə birləşdirilərsə, daha tez baş verə bilər. Azərbaycanın regionlarında xərclərinin Bakı şəhəri ilə müqayisədə xeyli aşağı olması faktını nəzərə almaq lazımdır, çünki bu, əmək tutumlu klasterlərin artması üçün əhəmiyyətli imkan yaradır. Buna baxmayaraq, məhsuldarlığa əsaslanan artımın qurulması düşünülmüş seçimdir. Buna nail olmaq üçün yüksək keyfiyyətli institusional mühit yaratmaq, maliyyə resurslarını əlçatan etmək, müəssisələri müvafiq şəkildə seqmentləşdirmək və ixtisaslaşdırmaq, ən əsası isə yüksək ixtisaslaşmış insan kapitalını inkişaf etdirmək lazımdır. Aşağıda verilmiş Cədvəl 2 və Cədvəl 3-də müvafiq sıra ilə 2019-2020 və 2021-2022-ci illər ərzində ixrac olunan əsas qeyri-neft məhsulları, onların ixrac həcmi və əvvəlki illə müqayisədə artım və azalma dərəcəsi %-lə əks olunmuşdur [4]:

Cədvəl 2. 2019-2020-ci illər ərzində ixrac olunan əsas qeyri-neft məhsulları (mln. dollar) və onların əvvəlki illə müqayisədə artım və azalma %-i

Məhsullar	2019	Artım	Azalma	Məhsullar	2020	Artım	Azalma
Pomidor	166,7	2,77 %	-	Pomidor	190,4	14,21%	-
Qızıl	157,7	47,10 %	-	Qızıl	183,7	16,48%	-
Fındıq ləpəsi	113,5	41,52 %	-	Pambıq mahlıcı	110,7	3,07 %	-
Pambıq mahlıcı	107,4	53,20 %	-	Fındıq ləpəsi	100,8	-	11,18 %
Xurma	84,5	-	5,16 %	Xurma	64,9	-	23,19 %
Elektrik enerjisi	76	16,92 %	-	Elektrik enerjisi	56,8	-	25,26 %
Metanol (metil spirti)	63,5	75,90 %	-	İlkin formalı polipropilen	56,3	-	5,21 %
İlkin formalı polietilen	59,6	-	13,11 %	Albalı və gilas	48,6	15,16 %	-
İlkin formalı polipropilen	59,4	1385 %	-	Metanol	46,1	-	27,40 %
Digər	892,8	5,13 %	-	Digər	780	-	14,29 %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (https://www.stat.gov.az/).

Davamlı inkişafa qədəm qoyan Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli hədəfi 2025-ci ilə qədər bütün komponentlər arasında faydalı əməkdaşlıq çərçivəsində əlavə dəyər hesabına gücləndirilmiş rəqabətqabiliyyətinə nail olmaqdır. Özəl sektor tərəfindən dəstəklənən azad bazar mühitinin böyüməsi xüsusilə milli iqtisadiyyata daha böyük investisiyaların qoyulmasına və bazara çıxışın asanlaşmasına səbəb olacaqdır. Milli iqtisadiyyatın regional və qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiyası onun davamlı şəkildə genişlənməsi baxımından zəmin rolunu oynayacaqdır. Makroiqtisadi sabitliyin qorunması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, özəl sektora in-

Cədvəl 3. 2021-2022-ci illər ərzində ixrac olunan əsas qeyri-neft məhsulları (mln. dollar) və onların əvvəlki illə müqayisədə artım və azalma %-i

Məhsullar	2021	Artım	Azalma	Məhsullar	2022	Artım	Azalma
Pambıq mahlıcı	187,7	69,55 %	-	Karbamid	198,69	112,63 %	-
Qızıl	184,7	0,54 %	-	Pambıq mahlıcı	161,1	14,16 %	-
Pomidor	140,6	-	26,15 %	Qızıl	156,1	-	15,48 %
İlkin formalı polipropilen	104,3	85,25 %	-	Pomidor	150,8	7,25 %	-
Meşə fındığı	95,1	-	5,65 %	Metanol (metil spirti)	120,7	58,60 %	-
Karbamid	93,4	937,7 %	-	Meşə fındığı	93,7	-	1,47 %
Xurma	91,5	40,98 %	-	Xurma	89,5	-	2,18 %
Xüsusi kütləsi 0,94-dən az olan ilkin formalı polietilen	88,7	134,65 %	-	İlkin formalı polipropilen	84,8	-	18,69 %
Metanol (metil spirti)	76,1	65,07 %	-	Xüsusi kütləsi 0,94-dən az olan ilkin formalı polietilen	84,6	-	4,62 %

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır (https://www.stat.gov.az/).

vestisiya axınının təşviqi və dövlət sektoruna yardım 2025-ci ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi artım proqnozlarının əsas təməl daşını təşkil edir. Azərbaycan 2025-ci ilə qədər qlobal bazarlara, texnologiyalara və Dördüncü Sənaye İnqilabının maliyyəsinə bərabər çıxış imkanı verən rəqabət mühiti yaradacaqdır. Qeyd edək ki, gələcək perspektivdə Azərbaycanda yerli şirkətlərin böyüməsini və xarici investorların beynəlxalq normalara uyğun əməliyyatlarını dəstəkləyən biznes mühiti inkişaf etdirilməsi hədəflər daxilindədir. Biznes əməliyyatları üçün dünya standartlarına nail olmaq, əlverişli investisiya şəraitini təşviq etmək və qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulmaq biznesin aparılmasının asanlığına töhfə verən üç mühüm sahə hesab olunur [5].

Açar sözlər: *iqtisadi rəqabətqabiliyyətlilik, iqtisadi islahatlar, iqtisadi artım, qlobal bazar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycanın Xarici Ticarəti 2009/ Statistik məcmuə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009.

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə / 2022. Bakı: 2022.

3. Azerbaycan Ülke Bülteni, Ankara, DEİK Araştırma Daire Başkanlığı Yayını, Nisan 2006.

4. Fikret A. SSCB'deki Çöküş'ün Sonuçları ve Doğan Fırsatlar / Tercüman Gazetesi, 8 Mayıs 1992.

5. Qurbanov F. Azərbaycanda turizmin inkişaf strategiyası / "İqtisadi inkişaf" elmi-praktiki jurnal, 2001, No. 1.

6. ÖZDEMİR, B. Azerbaycan Ekonomisi ve Azerbaycan-Türkiye Ticari İlişkileri / Diyalog Azerbaycan İş Dünyası Dergisi, TÜSİAB Cemiyeti, Mart2003.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПРИОРИТЕТЫ ЕЕ РОСТА

Резюме

Появление нового уровня экономических отношений предполагает переход к устойчивому развитию, сопровождающемуся глобальными процессами. В связи с этим с учетом мировой экономической динамики должен формироваться новый уровень межгосударственных взаимоотношений в экономической сфере для перехода к устойчивому развитию. Проблемы конкурентоспособности экономики Азербайджана, связанные с переходом социально-экономического развития на инновационную модель, играют важную роль в теории национальной экономики. Обеспечение постоянного повышения благосостояния азербайджанского народа на основе формирования, развития и управления конкурентными преимуществами страны является одной из основных целей стратегии устойчивого развития Азербайджана в «Стратегической дорожной карте на перспективу национальной экономики Азербайджана».

Роль национальной экономики в мире и ее место в первую очередь определяются уровнем экономического развития этой страны, ее конкурентоспособностью на мировом рынке, а также объемом ее природного и экономического потенциала. При этом она эквивалентна конкурентоспособности страны на мировом рынке и конкурентоспособности производимой ею продукции на мировом рынке. Когда Азербайджан вступает в глобальный экономический процесс,

он должен в первую очередь учитывать свои национальные интересы. Национальные интересы состоят в развитии самостоятельной национальной экономики.

Ключевые слова: *экономическая конкурентоспособность, экономические реформы, экономический рост, глобальный рынок.*

COMPETITIVENESS OF THE AZERBAIJAN ECONOMY AND PRIORITIES DRIVING ITS GROWTH

Summary

The emergence of a new level of economic relations implies a transition to sustainable development accompanied by global processes. In this regard, taking into account the global economic dynamics, a new level of interstate mutual economic relations should be formed for the transition to sustainable development. The problems of the competitiveness of the Azerbaijani economy, related to the transition of socio-economic development to the innovation model, play an important role in the theory of the national economy. Ensuring the continuous improvement of the welfare of the Azerbaijani people based on the formation, development and management of the country's competitive advantages is one of the main goals of the sustainable development strategy of Azerbaijan in the "Strategic Roadmap for the perspective of the national economy of the Republic of Azerbaijan".

The role of the national economy in the world and its place are primarily determined by the level of economic development of that country, its competitive ability in the world market, as well as the volume of its natural and economic potential. At the same time, it is equivalent to the competitive ability of the country in the world market and the competitiveness of the products it produces in the world market. When Azerbaijan enters the global economy process, it should first consider its own national interests. National interests consist of the development of an independent national economy.

Keywords: *economic competitiveness, economic reforms, economic growth, global market.*

UOT 658; 005

MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

QƏDİR BABALI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: Qedir.babali@gmail.com

GİRİŞ

Maliyyə Hesabatları Beynəlxalq Standartları publik şirkətlərin maliyyə hesabatları üçün mühasibat uçotu qaydaları toplusudur və bu da onları ardıcıl, şəffaf və bütün dünyada asanlıqla müqayisə olunan edir (3).

O, ilk dəfə 2003-cü ildə nəşr edilmişdir. O, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (IASB) tərəfindən hazırlanmışdır və Avropa İttifaqı da daxil olmaqla, bütün dünyada 144-dən çox yurisdiksiya və ölkə tərəfindən qəbul edilmişdir. MHBS-dan əvvəl Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMHS) tənzimlənirdi.

Bir çox ölkədə mövcud olan çoxmillətli şirkətlərin meydana çıxması ilə qlobal mühasibat uçotu çərçivəsinə ehtiyac daha da gücləndi. Bu, IASB-nin yaranmasına səbəb oldu. IASB maliyyə, audit, mühasibat standartları və təhsil sahəsində hibrid ekspertləri olan müstəqil qrupdur. Şura üzvlərinin vəzifəsi maliyyə uçotu standartlarını hazırlamaq və dərc etməkdir.

IASB yalnız maliyyə hesabatlarının, işgüzar əməliyyatların və xarici investisiyaların düzgün işlənməsini, şərhini və başa düşülməsini təmin edəcək beynəlxalq maliyyə hesabatları sisteminin layihələndirilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. IASB mühasibat uçotu üçün hamılıqla tanınmış prinsiplər çərçivəsini müəyyən edən BMS və daha sonra MHBS təqdim etdi.

MHBS ona əməl edən hər bir şirkətin riayət etməli olduğu mühasibat uçotu standartlarını və təcrübələrini müəyyən edir. Mühasibat uçotu kitablarında təsərrüfat əməliyyatlarını qeyd edərkən əməl edilməli olan qaydalar kitabıdır. Həmçinin, maliyyə hesabatlarında şəffaflıq və ardıcıllıq təmin edildiyi üçün hökumətlər ondan birbaşa və dolayı xarici investisiyaları tənzimləmək üçün istifadə edirlər.

Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları beynəlxalq maliyyə hesabatı sistemini təmsil edir və bir çox məqsədlərə xidmət edir. Maliyyə dünyasındakı əhəmiyyətli məqsədlərindən bəziləri aşağıdakılardır (5):

1. Ümumi qayda yaratmaq. Onun əsas məqsədlərindən biri hamını eyni səhifəyə gətirmək üçün ümumi hüququn mümkün qədər çox yurisdiksiya və ölkə tərəfindən təqdim edilməsini və qəbul edilməsini təmin etməkdir. O, hər kəsin eyni təlimatlara əməl etməsini və biznes fəaliyyəti haqqında hesabat vermək üçün universal üsul qəbul etməsini təmin edir.

2. Təhlil. Bu, maraqlı tərəflərə şirkətin fəaliyyətini təhlil etməkdə və maliyyə vəziyyətini şərh etməkdə kömək edir. Məsələn, korporasiyalar və hökumətlər etibarlı maliyyə hesabatları hazırlamaq üçün bu standartlardan istifadə edirlər. O, maliyyə məlumatlarını dəqiqlik və ardıcıllıqla təsnif etməyə və hesabat verməyə kömək edir. Bu cür maliyyə qeydləri daha yaxşı başa düşməyə kömək edir və qərar qəbul etməyə kömək edir.

3. Etibarlı maliyyə qeydlərinin hazırlanmasına kömək etmək. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına riayət etməklə, mühasibat uçotu kitablarında təqdim olunan məlumatların düzgün, etibarlı, vahid və onun qaydaları çərçivəsində müvafiq olması ehtimal edilir. Maliyyə qeydlərinin yüksək keyfiyyəti investorlara əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

4. Hesabatda müqayisəliliyi, şəffaflığı və çevikliyi təmin etmək. Mühasibat uçotunun aparılmasında ardıcıllıq ölkələr üzrə uyğun şirkətlərin maliyyə qeydlərini asan müqayisə etməyə imkan verir. Bu cür müqayisələr investorlara investisiya qoymazdan əvvəl riskləri və imkanları müəyyən etməyə imkan verir. Nəticədə xarici ticarəti və investisiyaları təşviq edir. Həm də öz maraqlı tərəflərinə bütün müvafiq məlumatların təqdim edilməsində tam açıqlama tələb edir. Bununla belə, prinsiplərə əsaslanan qaydalar o qədər də sərt deyil və şirkətlərə öz qaydalarında onlara uyğunlaşmaq imkanı verir.

O, bir çox ölkələr və dünya iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əhəmiyyəti budur (5):

1. Şəffaflıq O, şirkətlər, kiçik firmalar və dövlət qurumları tərəfindən hazırlanan maliyyə hesabatlarının şəffaflığını və hesabatlılığını təşviq edir. Nə-

ticə etibarilə, o, hər hansı saxlama və vəsaitlərin, əməliyyatların və qalıqların qeyri-qanunilikləri ilə səhv və manipulyasiya dərəcəsini minimuma endirir. Bundan əlavə, o, həm də işin ardıcıllığını və aydınlığını stimullaşdırır.

2. Vahidlik və Hərtərəfli. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları hesabatların təqdim edilməsində və başa düşülməsində vahidliyi müəyyən etmək üçün hazırlanmışdır. Hər kəs standartlara əməl etdikdə və onları tanıdıqda, şirkətlər və agentliklər üçün dünya iqtisadiyyatlarına öz artımlarını hərtərəfli müqayisə etməyə kömək edən ümumi qanuna əməl etmək asan olur. Bundan əlavə, hər kəs üçün oxumaq asandır.

3. Təhlükəsizlik və Axın. O, əməliyyatların gedişatını izləməyə kömək edir, vəsaitlər haqqında məlumatı qeyd edir və ölkələr arasında birbaşa və dolayı xarici investisiyalar üçün təhlükəsizlik səviyyəsinə nail olmaq istiqamətində işləyir. Bu mühasibat uçotu standartı biz əhəmiyyətli aktivlərlə işləyərkən və ya ağır əməliyyatlara girərkən vacibdir.

4. Hesabatlılıq. O, səriştəsiz maliyyə hesabatlarının boşluğunu aradan qaldırmaqla hesabatlılığı gücləndirir. Buna əməl olunmazsa, şirkətlər cərimələnə bilər. Məsələn, keçən il Yohannesburq Birjası Tongaat Hulett Ltd şəkər firmasını cərimələdi. Onun maliyyə hesabatları, hesab hesabatları və digər məlumat təfərrüatları BMHS-ə uyğun gəlmirdi və səhv idi (5):

Ölkə iqtisadiyyatının qurulması və onun qlobal maliyyə əməliyyatları sisteminə inteqrasiyası hökumətin əsas məqsədlərindən idi. Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının və qaydalarının tətbiqi də bu prosesin mühüm tərkib hissəsi idi.

Maliyyə əməliyyatlarının uçotu və hesabatı ilə bağlı normativ-hüquqi aktların yaradılması da həyata keçirilmişdir. Bu əsasnamələr əsasında hazırlanmış ən mühüm sənədlərdən biri də Azərbaycan Prezidentinin 29 iyun 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Mühasibat uçotu haqqında" Qanun olmuşdur.

Qanun Azərbaycan Respublikasında hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən mühasibat uçotu fəaliyyətinin aparılmasının əsaslarını müəyyən edir. O, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin fəaliyyətini tənzimləyir (6).

Tarixən mühasibat uçotu anlayışı insanların təsərrüfat fəaliyyətinə başladığı ilk dövrlərdə yaranmışdır. Təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatların genişlənməsi və dövlət idarəçiliyinin yaranması cəmiyyətdə təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunun təfərrüatlı deyil, ümumi qəbul edilmiş qaydalar əsasında aparılmasını zəruri etmişdir (1).

Bununla əlaqədar olaraq hər bir dövlətdə təsərrüfat uçotunun ümumi qaydaları müəyyən edilmiş, mühasibat uçotu bir elm və qanun yaradıcılığı kimi inkişaf etdirilmişdir. 19-cu əsrin ortalarında səhmdar cəmiyyətlərinin inkişafı və vergi sahəsində dəyişikliklər nəticəsində vergi qanunvericiliyinin gücləndirilməsi zərurəti yarandı. Bu baxımdan, dövlətin fiskal maraqlarının təmin edilməsi, vergilərin dövlət xəzinəsinə ödənilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə mühasibat uçotu məlumatlarından geniş istifadə edilmiş, vergi qanunvericiliyində vergi uçotuna aid qaydalar öz əksini tapmışdır. Dünyanın əksər ölkələrində mühasibat və vergi uçotu məsələləri ayrıca qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Qrafik 1. Mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı oxşarlıqlar

Mənbə: Tanrıverdiyev Q. (2015). "Vergi uçotu ilə mühasibat (maliyyə) uçotunun müqayisəsi"

Amma buna baxmayaraq, hər iki sahənin qanunvericiliyi həmişə sıx bağlı olub. Belə ki, hər hansı bir ölkənin vergi qanunvericiliyinə nəzər salsaq görərik ki, bu sahənin qanunvericiliyində mühasibat uçotu terminologiyasından geniş istifadə olunur. Belə terminlərə əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, ehtiyatlar, balans dəyəri, amortizasiya, gəlir, məxaric, mənfəət və s. Vergitutma uçotunun əsas əhə-

miyyəti ondan ibarətdir ki, onun materialları müəssisələrin dövriyyəsi, mənfəəti və digər göstəriciləri haqqında geniş məlumat əldə etməyə imkan verir. Buna baxmayaraq, vergi uçotunun prinsipləri, uçot göstəricilərini təsdiq edən sənədlərin məqsədi və siyahısı vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Təcrübədə mühasibat uçotu və vergi uçotunun həm oxşar, həm də fərqli cəhətləri mövcuddur. Vergi uçotu ilə mühasibat uçotunun əsas fərqi ondan ibarətdir ki, vergi uçotu sistemi vergi ödəyicisinin özü tərəfindən müəyyən edilir. Mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı oxşarlıqlar adətən aşağıdakı qrafik 1-də verilmişdir.

Mühasibat və vergi uçotu arasındakı fərqlər daimi və ya müvəqqəti ola bilər. Daimi fərqlər, bəzi gəlir və ya xərc məbləğlərinin maliyyə hesabatı (Mühasibat uçotu) məqsədləri üçün tanınması, lakin vergi məqsədləri (vergi uçotu) üçün heç vaxt tanınmaması (nəzərə alınmaması) səbəbindən yaranan fərqlərin məbləğləridir. Daimi fərqlərin, eləcə də müvəqqəti fərqlərin səbəbi Vergi Məcəlləsinin müddəalarının tələbləridir. Vergi Məcəlləsinin tələblərinə görə, bəzi xərclər "gəlirdən çıxılmayan" və "nisbətən məhdud gəlir endirimi" kimi təsnif edilir (7).

Şəkil 1. Mühasibat uçotu və vergi uçotu arasında müvəqqəti fərqlər yaradan hallar

Müvəqqəti fərqləri yaradan hallar üzrə müqayisə		
Mühasibat uçotunda	Vergi uçotunda	
Müxtəlif amortizasiya hesablamalarının tətbiqi nəticəsində müxtəlif amortizasiya xərclərinin yaranması	Maddə 114	Amortizasiyanın yalnız bir metodunun tətbiqi nəticəsində amortizasiya xərclərinin yaranması
Aktivin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində dəyərin artması və ya azalması	Maddə 143, 104.5	Aktivlərin dəyərinə yenidən qiymətləndirilmədən yaranan artımın daxil edilməməsi və ya mənfəət vergisinin vergitutma obyektinə aid edilməməsi
Bəzi xərclərin kapitallaşdırılması tələbinin olması	Maddə 113	Məsələn, elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin kapitallaşdırılmayaraq vergi tutulan xərclərə aid edilməsi
Gəlirin və xərcin uçotu zamanı yalnız hesablama metodun tətbiq olunması tələbi	Maddə 130	Gəlirin və xərcin uçotu zamanı həm hesablama, həm də kassa metodunun tətbiq olunması

Mənbə: Tanrıverdiyev Q. (2015). "Vergi uçotu ilə mühasibat (maliyyə) uçotunun müqayisəsi"

Vergi uçotu, mühasibat uçotunun bir hissəsi olmaqla, vergi və Vergi hesabatının hazırlanması məqsədi ilə mühasibat qaydasında rəsmiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, vergi uçotu vergi bazasının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün mühasibat məlumatlarında müstəqil və ya zəruri düzəldici hesablamalar aparmaq hüququna malikdir.

Düzəliş hesablamaları sistemsiz bir şəkildə, yəni hesablama yolu ilə əldə edilən düzəlişləri mühasibat uçotunda əks etdirməklə aparılır. Bu, vergi hesablamaları, cədvəllər və ya vergi kartları şəklində təqdim olunan məlumatları təşkil etmək və toplamaq üçün hazırlanmış vergi qeydlərinin işlənməsinə və təsdiqlənməsinə imkan verir.

Vergi uçotunun əsas məqsədi vergi məqsədləri üçün müəssisədə baş verən hər bir iş əməliyyatının necə əks olunması barədə tam və düzgün məlumatların formalaşdırılmasıdır.

Aşağıda vergi uçotunun əsas funksiyaları nəzərdən keçirilir:

1. Ödəyicilərin vergi öhdəliklərini düzgün müəyyənləşdirmək və müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyata almaq üçün lazım olan ilk məlumatları toplayın;
2. Mühasibat və vergi reyestrlərində və mühasibat hesablarında ilk vergi məlumatlarını vaxtında əks etdirin;
3. Vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərinin səviyyəsini düzgün müəyyənləşdirin;
4. Düzgün və etibarlı Vergi hesabatının formalaşdırılması;
5. Vergi məlumatlarının və Vergi hesabatının formalaşmasına nəzarət.

Beləliklə, vergi uçotu mühasibat uçotunun bir hissəsi olaraq vergi öhdəliklərinin düzgün və obyektiv hesablanması və təşkilatın Vergi hesabatının hazırlanması üçün lazım olan maliyyə məlumatlarının toplanması, qeydiyyatı və işlənməsini əhatə edir.

Açar sözlər: *Vergi uçotu, MHBS, şəffaflıq, hesabatda müqayisəlilik.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Chavez A.L. (2018). "IFRS and taxatıon: challenges and opportunıtıes for tax admınıstratıons". Tax Admınıstratıon revıew cıatlaeatlıef Nº 43 https://www.ciat.org/Biblioteca/Revista/Revista_43/ingles/2018_TR_43_Chavez.pdf

2. Kobylewski C. (2022). "Common Income Tax Reporting Differences Between IFRS and US GAAP". Bloomberg tax (online paper). https://news.bloombergtax.com/tax-insights-and-commentary/common-income-tax-reporting-differences-between-ifrs-and-us-gaap

3. Palmer B. (2022). "What Are International Financial Reporting Standards (IFRS)?". Investopedia (online paper) https://www.investopedia.com/terms/i/ifrs.asp

4. Tanrıverdiyev Q. (2015). "Vergi uçotu ilə mühasibat (maliyyə) uçotunun müqayisəsi". 18 səh. http://muhasib-az.narod.ru/kitab/muhasib/vergi_muhasibat_ucotu.pdf

5. Vaidya D. (2022). "Understanding IFRS". Wallstreetmojo Team (online paper) https://www.wallstreetmojo.com/ifrs/

6. https://e-qanun.az/framework/5458 - Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

7. https://www.e-qanun.az/framework/46948 - Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi

CHARACTERISTICS OF TAX ACCOUNTING UNDER APPLICATION OF INTERNATIONAL STANDARDS OF FINANCIAL REPORTING

Summary

The creation of normative-legal acts related to the accounting and reporting of financial transactions has also been implemented. One of the most important documents prepared on the basis of these regulations was the Law "On Accounting" approved by the Decree of the President of Azerbaijan dated June 29, 2004. The law defines the basics of accounting activities by legal and natural persons in the Republic of Azerbaijan. It also regulates the activities of natural persons engaged in entrepreneurial activities.

Tax accounting, being a part of accounting, is designed for the preparation of taxes and tax reports in an accounting manner. Also, tax accounting has the right to make independent or necessary corrective calculations in accounting data for the correct determination of the tax base.

Adjustment calculations are carried out in an unsystematic way, that is, by reflecting the adjustments obtained by calculation in accounting. It allows the processing and verification of tax records prepared to organize and collect data presented in the form of tax calculations, tables or tax cards.

The main purpose of tax accounting is the formation of complete and correct information on how to reflect every business transaction that takes place in the enterprise for tax purposes.

Keywords: *Tax accounting, IFRS, transparency, comparability in reporting.*

ОСОБЕННОСТИ НАЛОГОВОГО УЧЕТА ПО МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ

Резюме

Также осуществлено создание нормативно-правовых актов, связанных с учетом и отчетностью финансовых операций. Одним из важнейших документов, подготовленных на основе этих положений, стал Закон «О бухгалтерском учете», утвержденный Указом Президента Азербайджана от 29 июня 2004 года.

Закон определяет основы бухгалтерской деятельности юридических и физических лиц в Азербайджанской Республике. Он также регулирует деятельность физических лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью. Налоговый учет, являясь частью бухгалтерского учета, предназначен для составления налогов и налоговой отчетности в бухгалтерском порядке. Также налоговый учет вправе производить самостоятельные или необходимые корректирующие расчеты в данных бухгалтерского учета для правильного определения налоговой базы.

Корректировочные расчеты осуществляются бессистемно, то есть путем отражения корректировок, полученных расчетным путем, в бухгалтерском учете. Это позволяет обрабатывать и проверять налоговые отчеты, подготовленные для организации и сбора данных, представленных в виде налоговых расчетов, таблиц или налоговых карт.

Основной целью налогового учета является формирование полной и достоверной информации о том, как отразить каждую хозяйственную операцию, совершаемую на предприятии, для целей налогообложения.

Ключевые слова: *Налоговый учет, МСФО, прозрачность, сопоставимость в отчетности.*

UOT 338:61

ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN MAHİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

RAMİN İSAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: isayev_1988@bk.ru

GİRİŞ

Bu məqalədə əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti və əhəmiyyəti qiymətləndirilir. Əhalinin sosial müdafiəsi sosial siyasət və proqramlar vasitəsilə insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hökumətlər tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Bu məqalədə əhalinin sosial müdafiəsinin mahiyyəti və məqsədi, onun bütün dünyada tətbiqi, uğurları və çətinlikləri nəzərdən keçirilir.

Məqalədə əhalinin sosial müdafiəsinin yoxsulluğun azaldılması, sosial ədalətin təmin edilməsi, sosial təminatın artırılması, insan hüquqlarının müdafiəsi, səhiyyə xidmətlərindən istifadə, təhsil və iş imkanlarının artırılması kimi bir çox müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edildiyi vurğulanır.

Dünyada əhalinin sosial müdafiəsi üçün çoxlu müxtəlif proqramlar və siyasətlər həyata keçirilir. Bu proqramlara tibbi sığorta, işsizlik sığortası, sosial müavinətlər, qocalıq və əlillik sığortası, təhsil müavinətləri və mənzil müavinətləri daxildir. Məqalədə bu proqramların bütün dünyada tətbiqi, müxtəlif ölkələrdə uğurları və çətinlikləri müzakirə olunur.

Bunun nəticəsidir ki, əhalinin sosial müdafiəsi insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və yoxsulluğun azaldılması üçün mühüm vasitədir. Lakin bu proqramların uğurlu və davamlı olması üçün maliyyə resursları, yaxşı idarəçilik, bərabərlik və sosial ədalət kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və mövcud vəziyyət

Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi 2021-ci ilə kimi təxminən 5% təşkil edir.

Azərbaycan hökuməti yoxsulluğun azaldılması və sosial müdafiə tədbirləri ilə bağlı müxtəlif addımlar atıb. Bunlara yoxsul ailələrə və sosial yardıma ehtiyacı olan insanlara pul yardımı proqramları, işsizlik müavinəti, pensiya və əlilliyə görə müavinət kimi sosial müdafiə proqramları daxildir. Bundan əlavə, ölkə səhiyyə, təhsil və mənzil kimi əsas xidmətlərə çıxışı təmin etməyə çalışır (3).

Şəkil 1: Yoxsulluq həddi və yoxsulluğun səviyyəsi

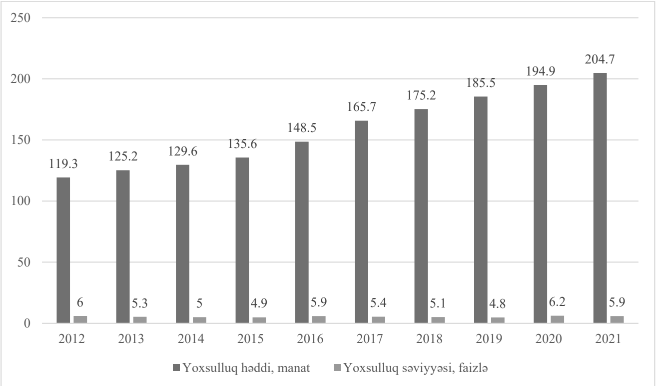

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Yoxsulluq həddi, manat	119.3	125.2	129.6	135.6	148.5	165.7	175.2	185.5	194.9	204.7
Yoxsulluq səviyyəsi, faizlə	6.0	5.3	5.0	4.9	5.9	5.4	5.1	4.8	6.2	5.9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/search/?q=sosial+m%C3%BCdafi%C9%99

Azərbaycanda sosial təminatı - əhalinin mənzil şəraiti

Sosial ədalət sosial fərqləri aradan qaldırmaq və hər kəsin bərabər imkanlara malik olmasını təmin etmək səylərini əhatə edən bir anlayışdır.

Azərbaycan hökuməti sosial ədaləti təmin etmək üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Bundan əlavə, səhiyyə, təhsil və mənzil kimi əsas xidmətlərin hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin etmək üçün araşdırmalar aparılır (4).

Bununla belə, Azərbaycan hökuməti sosial ədaləti təmin etmək üçün müxtəlif islahatlar aparır. Bunlara vergi sisteminin yenidən qurulması, təhsil və səhiyyə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, işsizliyin azaldılması və kənd sakinlərinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi tədbirlər daxildir.

Son illər Azərbaycanda əhalinin mənzil şəraiti xeyli yaxşılaşıb. Bununla belə, hələ də mənzil şəraiti qənaətbəxş olmayan insanlar var.

Son illər Azərbaycanda, xüsusən də böyük şəhərlərdə yeni mənzil layihələri, binalar tikilir. Bu layihələr yüksək standartlara uyğun mənzil tikintisini təmin edib, əhalinin mənzil şəraitini yaxşılaşdırıb. Bundan əlavə, əhalinin mənzil şəraiti dövlət tərəfindən verilən mənzil kreditləri hesabına təmin edilir.

Şəkil 2: Dövlət hesabına əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması və mənzillərin güzəştlə əldə edilməsi

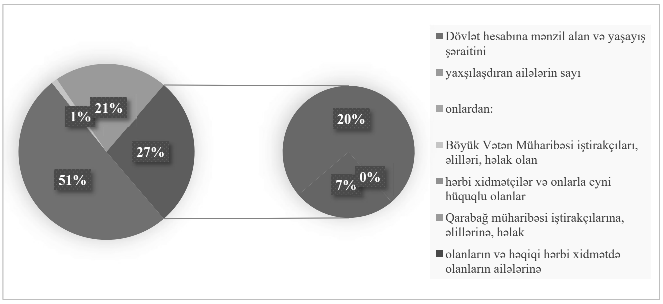

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Dövlət hesabına mənzil alan və yaşayış şəraitini yaxşılaşdıran ailələrin sayı	**501**	**1,764**	**2,484**	**4,402**	**4,562**	**5,610**	**3,258**
onlardan:							
Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları, əlilləri, həlak olan hərbi xidmətçilər və onlarla eyni hüquqlu olanlar	11	8	1	-	-	-	-
Qarabağ müharibəsi iştirakçılarına, əlillərinə, həlak olanların və həqiqi hərbi xidmətdə olanların ailələrinə	206	140	102	151	914	1,567	1,522
Gənc ailələr	68	86	2	-	-	21	1
Çoxuşaqlı ailələr	204	182	-	-	-	15	-
Mənzilləri güzəştlə əldə edən ailələrin sayı	**-**	**-**	**-**	**278**	**1,112**	**898**	**1,163**

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/healthcare/

Azərbaycan hökuməti əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif proqramlar həyata keçirir. Bu proqramlar arasında yoxsul ailələrə mənzil yardımı, şəhərə çevrilmə layihələri, mənzil kreditləri və kirayə haqlarının tənzimlənməsi kimi tədbirlər var. Bundan əlavə, ölkədə bəzi şəhər ərazilərinin yenidən qurulması və müasirləşdirilməsi istiqamətində işlər aparılır.

Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi

Azərbaycan hökuməti insan haqları ilə bağlı müəyyən addımlar atıb. Məsələn, ölkədə bəzi hüquqi tənzimləmələr edilib, işgəncə və pis rəftara qadağa qoyulub, qadınların hüquqları ilə bağlı bəzi hüquqi tənzimləmələr edilib. Bundan əlavə, insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstək verilir.

Səhiyyə xidmətləri

Səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlığı artırmaq üçün hökumət səhiyyə sahəsində çalışan kadrların sayının artırılması, səhiyyə müəssisələrinin və avadanlıqlarının yenilənməsi, səhiyyə xidmətlərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi kimi addımlar atmalıdır. Bundan əlavə, tibbi sığorta sisteminin daha effektiv olması və səhiyyə xidmətlərinin xərclərinin azaldılması səhiyyə xidmətlərinə çıxışı artıra bilər.

Şəkil 3: Səhiyyənin əsas göstəriciləri

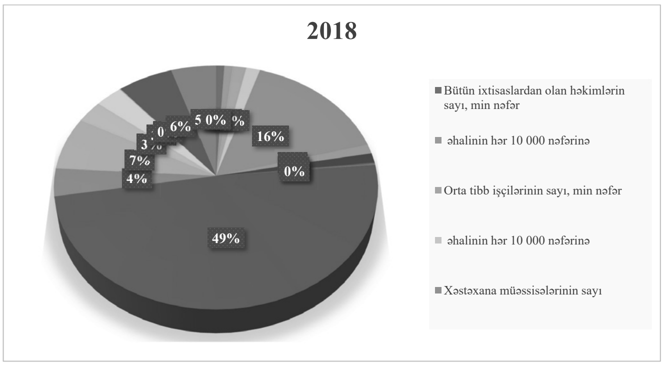

	2018	2019	2020	2021	2022
Bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı, min nəfər	31.9	32.5	31.8	31.8	32.0
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	32.6	32.9	32.0	31.8	31.8
Orta tibb işçilərinin sayı, min nəfər	52.8	54.0	55.7	54.8	53.3
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	54.0	54.8	55.9	54.8	53.1
Xəstəxana müəssisələrinin sayı	566	563	570	518	342
onlarda çarpayılarının sayı, min	44.1	44.0	44.3	44.5	39.1
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	45.1	44.7	44.5	44.5	38.9
Xəstəxana çarpayılarının ümumi sayından:					
xəstə uşaqlar üçün çarpayıların sayı, min	5.9	5.8	6.0	5.5	4.3
hamilə və zahı qadınlar üçün çarpayıların sayı, min	4.4	4.4	4.4	4.2	3.4
Əhaliyə ambulator-poliklinika yardımı göstərən müalicə müəssisələrinin sayı	1737	1741	1726	1723	1663
onlardan:					
qadın məsləhətxanalarının və qadın məsləhətxanası olan müəssisələrin sayı	130	130	131	118	106
uşaq poliklinikaları, ambulatoriyaları və uşaq şöbəsi olan tibb müəssisələrinin sayı	248	248	248	248	230
Ambulator-poliklinik müəssisələrin gücü (bir növbədə gəlişlərin sayı), min	105.2	104.9	106.5	105.1	106.9
əhalinin hər 10 000 nəfərinə	107.6	106.4	107.0	105.1	106.6
Körpələr evlərinin sayı	4	4	4	4	4
onlarda:					
yerlərin sayı	215	215	215	215	215
uşaqların sayı, nəfər	175	147	121	82	74
o cümlədən valideynini itirmiş uşaqların sayı	-	-	-	2	2

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/healthcare/

Təhsil

Təhsilə əlçatanlığı artırmaq üçün hökumət məktəblərin sayını artırmaq, təhsil sistemini təkmilləş-

dirmək və tələbələrin təhsil xərclərini azaltmaq kimi addımlar atmalıdır. Bundan əlavə, əlverişsiz qruplar üçün təhsil proqramlarının yaradılması və uşaqların məktəbə qəbulunu artırmaq üçün həvəsləndirici siyasətlərin həyata keçirilməsi də təhsilə çıxış imkanlarını artıra bilər.

İş imkanları

Hökumət iş imkanlarına çıxışı artırmaq üçün iş yerlərinin yaradılması siyasətinə diqqət yetirməlidir. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviq edilməsi və məşğulluq yaradan sektorların dəstəklənməsi iş imkanlarını artıra bilər. Bundan əlavə, əlverişsiz qruplar üçün məşğulluq proqramlarının yaradılması və müəssisələr tərəfindən bu qruplara üstünlük verilməsi iş imkanlarına çıxışı artıra bilər (4).

Əhalinin sosial müdafiəsi məsələsi ölkələrin inkişafı və sosial rifahın yüksəldilməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsinin xarakterindən və onun vəziyyətindən bəhs edilir.

Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün müxtəlif siyasət və proqramlar həyata keçirilir.

Açar sözlər: *Əhali, sosial müdafiə, əhalinin rifahı.*

ƏDƏBİYYAT

1. Abdukhakimov A. (2019) "Social Protection in Azerbaijan: Current Situation and Prospects", 345 p.

2. Gasimov M. and Hasanov F. (2016), "Social protection and poverty reduction in Azerbaijan" 411 p.

3. "Social Protection in Azerbaijan: Issues and Policy Options" - The World Bank (2012)

4. "Social Protection Systems in Azerbaijan" - International Labour Organization (2017)

5. Seyidov B. (2017), "Social Welfare System and Social Policies in Azerbaijan: Comparative Analysis", 528 p.

6. https://www.stat.gov.az/search/?q=sosial+m%C3%BCdafi%C9%99

7. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/

ASSESSMENT OF THE NATURE OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Summary

This article evaluates the nature and importance of social protection of the population. Social protection of the population is a set of measures implemented by governments to improve the quality of life of people through social policies and programs. In this article, the nature and purpose of social protection of the population, its implementation, successes and difficulties around the world are reviewed.

The article emphasizes that social protection of the population is used for many different purposes, such as reducing poverty, ensuring social justice, increasing social security, protecting human rights, using health services, increasing education and job opportunities.

Many different programs and policies are implemented for the social protection of the population around the world. These programs include health insurance, unemployment insurance, social security benefits, old-age and disability insurance, education benefits, and housing benefits. The article discusses the application of these programs around the world, their successes and challenges in different countries.

As a result, social protection of the population is an important tool for improving people's quality of life and reducing poverty. However, for these programs to be successful and sustainable, factors such as financial resources, good governance, equity and social justice must be considered.

Keywords: *Population, social protection, population welfare.*

ОЦЕНКА ХАРАКТЕРА СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Резюме

В данной статье оцениваются сущность и значение социальной защиты населения. Социальная защита населения представляет собой комплекс мер, реализуемых государством для улучшения качества жизни людей посредством социальной политики и программ. В данной статье рассмотрены сущность и цель социальной защиты населения, ее реализация, успехи и трудности во всем мире.

В статье подчеркивается, что социальная защита населения используется для самых разных целей, таких как сокращение бедности, обеспечение социальной справедливости, повышение социальной защищенности, защита прав человека, использование медицинских услуг, повышение уровня образования и возможностей трудоустройства.

Для социальной защиты населения во всем мире реализуется множество различных программ и политик. Эти программы включают медицинское страхование, страхование по безработице, пособия по социальному обеспечению, страхование по старости и инвалидности, пособия на образование и жилищные пособия. В статье рассматривается применение этих программ по всему миру, их успехи и проблемы в разных странах.

В результате социальная защита населения является важным инструментом повышения качества жизни людей и сокращения бедности. Однако для того, чтобы эти программы были успешными и устойчивыми, необходимо учитывать такие факторы, как финансовые ресурсы, надлежащее управление, равенство и социальная справедливость.

Ключевые слова: *Население, социальная защита, благосостояние населения.*

UOT 339.9

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÜNYA İQTİSADİYYATINA İNTEQRASİYASI PROSESİNİN ƏSASLARI

LEYLA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: leyla.m.98@mail.ru

GİRİŞ

Azərbaycanın iqtisadi inkişafına, dünyaya inteqrasiyasına səbəb olan ən başlıca faktor təbii ki, müstəqilliyin əldə edilməsi idi. Çünki yalnız müstəqil dövlətə malik olan millət öz iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin, tarixinin, zəngin sərvətlərinin yeganə sahibi olaraq ölkəsinin inkişafı uğrunda mübarizə apara bilərdi.

Bu gün artıq Azərbaycan 30 ildən çoxdur ki, müstəqil dövlətdir. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlamış və noyabrın 10-a qədər davam edən 44 günlük müharibədə Azərbaycanın qələbəsi, torpaqlarını işğaldan azad etməsi Azərbaycanın gücünü, qüdrətini, əzmkarlığını, cəsarətini bir daha dünyaya sübut etdi. Təbii ki, siyasi cəhətdən müstəqillik qazanmaq milli iqtisadiyyatın formalaşmasında mühim rol oynayan amillər sırasındadır. İkinci mühim amil isə ölkənin yerləşdiyi coğrafi məkan, iqlim şərtləri və mövqeyi ilə bağlıdır. Dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşağından 9-na malik olan Azərbaycan əlverişli iqlim şəraitinə, geniş otlaq sahələrə, münbit torpaqlara sahib bir ölkədir. Tarixi "İpək Yolu"nun keçid trayetktoriyasında yerləşməsi Azərbaycanın coğrafi mövqe baxımından imkanlarını daha çox genişləndirmişdir.

İqtisadi inkişafın reallaşmasına səbəb olan 3-cü amil isə ölkənin malik olduğu təbii ehtiyat mənbələridir. Sink, mis, qurğuşun, dəmir mədəni, mədən suyu, qaya duzu, az miqdarda isə qızıl, gümüş və s. təbii ehtiyatlara malik olması onun iqtisadi inkişafı üçün olduqca vacib amildir. Azərbaycanın ən mühim təbii sərvəti isə ölkəmizin zəngin neft və qaz yataqlarıdır. Məhz neft amili müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətin başlıca gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Yuxarıda sadalanan amillərin hər birinə sahib olan Azərbaycanın müstəqillikdən sonrakı inkişafını 2 dövrə bölmək olar: 1991-2003 və 2003-cü ildən sonrakı dövr. Hər iki mərhələdə müxtəlif inkişaf meyilləri sərgilənmiş və lazımi nəticələr əldə edilmişdi. Birinci mərhələdə əsasən istehesal prosesində sürətli geriləmə, qiymət səviyyəsinin və inflyasiyanın yüksək həddə olması, əhalinin real gəlirlərindəki azalma, ölkə ərazisində işsizlərin sayının artması, maliyyə-bank sektorundakı nizamsızlıq və s. hallar müşahidə olunmuşdu. Bu dövrdə əsas məqsəd inflyasiyaya qarşı mübarizə aparmaq, iqtisadiyyatda inhisarçılığın qarşısının alınması, milli valyutanın stabilləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların cəlb edilməsi idi.

2003-cü ildən bəri Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın inkişafı prosesində yeni dövr başlandı. Respublika Prezidenti İlham Əliyev bu mərhələ üçün yeni inkişaf konsepsiyaları irəli sürdü. Həmin konsepsiyaların əsasında iqtisadi azadlıq, iqtisadiyyatın xarici amillərdən asılılığının azaldılması, davamlı inkişafa nail olmaq və s. məqsədlər dayanırdı. Bütün bu konsepsiyalar, öz növbəsində, Azərbaycanın iqtisadi siyasətində və iqtisadi inkişafında müəyyən struktur dəyişikliklərinə səbəb oldu. Bundan sonrakı 10 il ərzində milli iqtisadiyyatın yeni modelinin formalaşdırılması prosesləri sürətlə davam etmişdir. Əsas məsələlər isə aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

1. Makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasına nail olunmuş;
2. İqtisadiyyatın diversifikasiyası prosesi sürətlənmiş;
3. Qeyri - neft sektorunun inkişafı üçün mühim addımlar atılmış;
4. Regionların inkişafı məqsədilə dövlət proqramları həyata keçirilmiş;
3. Milli valyutanın sabitliyi təmin olunmuş;
4. Bank sistemində etibarlılıq yüksəldilmiş;
6. Sahibkarlığa dövlət dəstəyi artırılmışdır.

2003-cü ildə başlayan bu mərhələnin əvvəlki illərdən əsas fərqi ondan ibarət idi ki, neft sektorundan əldə olunan gəlirlərdən digər sektorların inkişafına investisiya şəklində yönəldilmələr həyata keçirilmişdi.

Müstəqillik illərindən sonra Azərbaycan dünya ölkələri birliyinə daxil olaraq öz iqtisadi və siyasi qüdrətini daha da artırmışdır. Qərb mütəxəssislərinin fikrinə görə, dünyada 5 əsas geoiqtisadi məkan mövcuddur ki, bunlara Türkiyə. Ukrayna, Cənubi Koreya, İran və Azərbaycan aiddir. Azərbaycan Avropa Şurasına qəbul edildikdən sonra NATO, Aİ və digər dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələr daha intensiv hal almağa başlamışdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın tərəfdaşlığa imza atdığı ilk təşkilatlardan biri Avropa Şurası olmuşdur. Azərbaycanın təşkilata bərabərhüquqlu üzv olmaq üçün ilk rəsmi müraciəti 1992-ci ildə olmuşdur. Lakin, bu müraciət, təşkilat tərəfindən müsbət qarşılanmamış, bununla yanaşı Qarabağ məsələsində Azərbaycana qarşı bəyannamə qəbul olunmuşdu. Sonrakı illərdə isə əlaqələr dərinləşdikcə təşkilatın Azərbaycanla bağlı olan mövqeyi də dəyişmişdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1996-cı ilin iyununda Azərbaycana AŞ tərəfindən "Xüsusi dəvət edilmiş qonaq" statusu verildi və ölkəmiz 2001-ci ildə təşkilatın bərabərhüquqlu üzvü oldu. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan üçün Avropa ölkələri ilə müxtəlif aspektlərdə tərəfdaşlıq üçün əlverişli zəmin yaranmış və Avropaya inteqrasiya olunmaq istiqamətində mühim nailiyyət əldə edilmişdi.

Avropa İttifaqı Qafqaz regionunda enerji sahəsində, nəqliyyat sisteminin inkişafında, tranzit dəhlizlərinin yaradılmasında və s. fəal siyasət həyata keçirərək, mühüm nailiyyətlər əldə olunmasında əsas rol oynayan təşkilatlardan biridir. Müstəqillikdən sonrakı ilk illərdə Aİ ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşdırılması, neft və qaz kəmərləri sisteminin inkişafı və s.məqsədlər üçün yaradılan "TRASECA" və "İNOGATE", maliyyə cəhətdən və texniki yardımı nəzərdə tutan "TACİS", təhsil sistemində inteqrasiyaya xidmət edən "TEMPUS" və s. kimi proqramlar zəminində baş tutmuşdur.

SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövrdə postsovet respublikalarına texniki və maliyyə yardımı göstərmək məqsədilə "TACİS" proqramı yaradıldı. Proqramın icrası zamanı Azərbaycanla əməkdaşlıq insan resursları, özəl sektorun inkişafı və infrastruktur sisteminin gücləndirilməsi ilə bağlı idi. Bununla yanaşı, proqram çərçivəsində yoxsulluğun azaldılması istiqamətində də davamlı tədbirlər həyata keçirilmiş, qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin artırılmasına kömək göstərilmiş, bir sıra enerji layihələri tətbiq olunmuş, nəqliyyat sisteminin inkişafı məqsədilə hərtərəfli addımlar atılmışdır.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda tətbiq olunan proqramlardan biri də "İNOGATE" olmuşdur. Avropa İttifaqı tərəfindən müstəqillik əldə etmiş ölkələrə maliyyə yardımını nəzərdə tutan bu proqram çərçivəsində Azərbaycan da daxil olmaqla başqa on beş dövlətin də iştirakı ilə neftin və qazın ixracı ilə bağlı saziş imzalanmışdır. Bu proqram eyni zamanda Azərbaycanda transsərhəd layihələrin tətbiqi üçün imkanlar yaratmış, bununla yanaşı investisiya fondları, xüsusi maliyyə institutlarından və s. investisiyanın cəlb edilməsinə də şərait yaratmışdır.

Aİ tərəfindən maliyyələşdirilən "ECHO" yardım proqramı isə Azərbaycanda və digər region ölkələrində humanitar sahədə layihələrin icrası ilə məşğul olaraq ümumi dəyəri yüz milyon avrodan çox olan 25 layihənin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

2004-cü ildən etibarən Aİ region dövlətləri ilə münasibətdə yeni cığır açaraq, yeni qonşuluq siyasətini həyata keçirməyə başlamışdır. Bu siyasət çərçivəsində Avropa İttifaqının ən yaxın şərq dövlətləri, həmçinin Azərbaycanla münasibətlərində 2 tərəfli və çoxtərəfli əlaqələri daha da dərinləşdirməsi, sıx əməkdaşlıq Avropaya inteqrasiya üçün mühim yeniliklərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu siyasət region dövlətlərinə iqtisadi, siyasi, mədəni və başqa bir çox sahədə inkişaf vəd edərək yeni "AQTA"," TVİNNİNQ", "TAİEX"," ERASMUS", "MUNDUS" və s. kimi proqramların tətbiqinə başlamışdır.

2008-ci ildən etibarən isə "Şərq tərəfdaşlığı" çərçivəsində Aİ ilə münasibətlər daha da dərinləşmişdi. Yeni saziş çərçivəsində azad ticarət zonalarının yaardılması, ətraf mühitin mühafizəsi, təşkilata üzv olan ölkələr arasında vizaların ləğvi, enerji məsələləri ilə bağlı layihələrin icrası və s. nəzərdə tutulmuşdu. Həmin sənəddə enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi və Aİ ilə əməkdaşlığı yüksək səviyyədə qiymətləndirilərək, Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının Avropa üçün nə dərəcədə önəmli olduğu da xüsusilə vurğulanmışdı.

Ölkəmizin bir tərəfdən cənub-qərbi və cənub-şərqi, digər tərəfdən isə Mərkəzi Asiya ölkələri kimi üç əsas subregionun kəsişməsində yerləşməsi onu nəhəng transkontinental layihələrin əsas iştirakçılarından birinə çevirmişdir. 1994-cü il sentyabr ayının 20-də bu istiqamətdə ən vacib addımlardan biri atılaraq "Əsrin müqaviləsi" adlanan müqaviləyə imza atılmışdır. Paytaxt Bakıda imzalanan bu müqaviləyə dünyanın 11 şirkətini birləşdirən Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələri qoşulmuşdur. Həmin şirkətlər arasında "BP", "Türkiye petrolleri", "Yunako", "Statoyl", "MakDermott" və s. yer alırdı.

Bu müqavilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə istifadəsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə imzalandıqdan sonra 12 dekabr tarixində qüvvəyə minmiş və onun icrası üçün ardıcıl əməliyyatlar həyata keçirilməyə başlamışdır. Müqavilə şərtlərinə əsasən, hasil olunan neftin 253 milyon tonu Azərbaycana, 64 milyon tonu isə digər neft şirkətlərinə məxsus olmalı idi. Geridə qalan 194 milyon ton isə müxtəlif xərclərin ödənilməsinə sərf olunacaqdı. Müqavilədə bundan başqa, neft hasilatı prosesində çıxarılacaq 55 milyard kubmetr səmt qazı qarşılıqsız olaraq Azərbaycana çatmalı idi. Layihənin bu şərti müqavilənin ölkəmiz üçün iqtisadi əhəmiyyətinin artmasında önəmli rol oynamışdı. Çünki müqavilənin 1993-cü ilin iyun ayında imzalanmış versiyasında səmt qazının hazırki vəziyyətdən fərqli olaraq Azərbaycana satılması nəzərdə tutulmuşdu. Bütün bu həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı, inteqrasiyası prosesində mühüm nailiyyətlər əldə edilməsinə səbəb olmuşdur ki, bunlara aşağıdakıları misal gətirə bilərik:

1. Müqavilənin icrası nəticəsində əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə başlanılmış, Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqli üçün ilk addımlar atılmışdı;
2. Beynəlxalq maliyyə institutlarında ölkəmizin kredit qabiliyyəti yüksəlmişdi;
3. Müxtəlif sahələrə investisiya qoyuluşlarında artım baş vermişdi;
4. Azərbaycanın öz iqtisadi siyasətini həyata keçirmək imkanı yaranmışdı;
5. Rəqabətə əsaslanan məhsulların istehsalında yeni texnologiyalar tətbiq olunmağa başlamış, sənaye sahələrinin modernləşməsi baş vermişdi.

“Əsrin müqaviləsi” imzalanarkən yaranmış ən vacib məsələ hasil olunan məhsulların dünya bazarına nəql edilməsi problemi idi. Bu məsələ uzun müzakiərlərə səbəb olmuş və nəticədə bir-birinin ardınca “Bakı-Qroznı-Novorossiysk”, “Bakı-Supsa” , “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəmərləri, “Bakı-Tbilisi – Ərzurum” qaz kəməri istifadəyə verilmiş və “TAP” və “TANAP” layihələrinin icrasına başlanılmışdır. Həyata keçirilən bütün bu layihələr, beynəlxalq və regional təşkilatların işində yaxından iştirak ölkəmizin dünyaya inteqrasiya olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas faktorlardır. Azərbaycanın Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Ümumrusiya Bərpa və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, QDİƏT və s. kimi digər dünya bankları və təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməsi ölkəmizin dünyaya inteqrasiyasının sübutu kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanın bu gün yürütdüyü mükəmməl və çevik xarici siyasət və eyni zamanda milli maraqlara cavab verən səmərəli və uğurlu nəticələri bilavasitə Heydər Əliyev irsinin, onun uzaqgörənliklə müəyyən etdiyi və davamlı olaraq inkişaf edən, xarici siyasət strategiyasının bəhrəsi hesab olunur. Hazırda ölkəmizin dünyanın bir çox nüfuzlu təşkilatlarına üzv olması, dünyada 170-dən çox ölkə ilə diplomatik münasibət qurması, Respublikada xarici ölkələrin əksəriyyətinin səfirlik, konsulluq və s. kimi rəsmi nümayəndəliklərinin fəaliyyəti təsadüfi hadisə deyil. Bununla yanaşı, dünyanın 62 ölkəsində Azərbaycanın səfirlikləri, konsulluqları və daimi nümayəndəlikləri mövcuddur. Ulu Öndərin əsasını qoyduğu uğurlu xarici siyasətin başlıca vəzifələrinə: respublikanın müstəqilliyinin qorunması, iqtisadi və siyasi təhlükəsizlik məsələləri baxımından müxtəlif ölkələrin təhlükəsizlik sistemlərilə əlaqələr yaradılması, ölkəmizin dünyəvi təşkilatlarda təmsil olunması, dünyanın müxtəlif dövlətlərilə müxtəlif sahələrdə tərəfdaşlığın qurulması, eyni zamanda milli maraqları Azərbaycanın mənafeyi ilə uyğunlaşan ölkələrlə müttəfiqlik münasibətlərinin yaradılması, ölkənin demokratik və azad bazar iqtisadiyyatı fonunda inkişafı, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq qaydaların icrası, regionda hərbi-siyasi gərginliyin aradan qaldırılmasına şəraitin yaradılması, davamlı xarici iqtisadi siyasətin yürüdülməsi və digər bir sıra məsələlərin icrası aiddir. Bütün bu vəzifələr və onların icrasına yönəldilən fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq, regional və dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində atdığı addımlarda və imzaladığı müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi inteqrasiya, geoiqtisadi məkan, azad ticarət zonası.*

ОСНОВЫ ПРОЦЕССА ИНТЕГРАЦИИ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА В МИРОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

Резюме

Экономическая интеграция является одним из наиболее часто обсуждаемых вопросов в последнее время. Это понятие означает передачу национальных экономик, культур, науки и техники стран мира, опыта, накопленного в определенной сфере, друг другу, взаимодополняемость этих стран, взаимодействие и сотрудничество. Конечно, с этой точки зрения Азербайджан должен добиться больших успехов в своем экономическом развитии, основывать свою внешнюю политику на мировом опыте, стать участником проектов мирового уровня, привлекать иностранные инвестиции в экономику страны и т.д. среди стран, включенных в процесс интеграции с целями. Присоединение к этому процессу, имеющему большое значение для экономики Азербайджана, обострилось за годы независимости и получило большее признание со стороны других стран мира, что в свою очередь привело к установлению дипломатических отношений со многими странами, установлению взаимных экономических отношений, и в то же время интеграции экономики Азербайджана в мировое хозяйство и самое главное, Азербайджан, который уже признан как экономический и правовой субъект, начал проявлять свою силу в различных экономических сферах.

Ключевые слова: *экономическая интеграция, геоэкономическое пространство, зона свободной торговли.*

BASICS OF THE PROCESS OF THE INTEGRATION OF THE AZERBAIJAN ECONOMY INTO THE WORLD ECONOMY

Summary

Economic integration is one of the most frequently discussed issues in recent times. This concept means the transfer of the national economies, cultures, science and technology of the countries of the world, the experiences gained in a certain field to each other, the complementarity of these countries, interaction and cooperation. Of course, from this point of view, Azerbaijan should achieve more success in its economic development, base its foreign policy on world experience, become a participant in world-level projects, attract foreign investment to the country's economy, etc. among the countries included in the process of integration with goals. Joining this process, which is of great importance for the economy of Azerbaijan, became more acute after the years of independence and was more recognized by other countries of the world, which in turn led to the establishment of diplomatic relations with many countries, the establishment of mutual economic relations, and at the same time the integration of Azerbaijan's economy into the world economy. and most importantly, Azerbaijan, which is already recognized as an economic and legal subject, has begun to show its strength in various economic spheres.

Keywords: *economic integration, geo-economic space, free trade space.*

UOT 336.71

AZƏRBAYCANIN BANK SİSTEMİNDƏ KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

TALEH İSMAYILOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: taleh.ismailov.2018@gmail.com

GİRİŞ

Pul köçürmə mexanizmi ümumiyyətlə pul siyasəti qərarlarının məcmu məhsula və bu təsirlərin baş verməsi zamanı fəaliyyət göstərən ötürmə kanallarına hansı üsullarla və nə dərəcədə təsir etdiyini göstərən mexanizmdir (2). Ədəbiyyatda oxşar təsnifatlar, ümumiyyətlə, pul köçürmə mexanizmi kanalları ilə bağlı aparılır. Ənənəvi transmissiya kanalında pul siyasətinin real iqtisadiyyata təsiri faiz kanalı əsasında təhlil edilir. Pul nəzəriyyəsinin yarandığı ilk dövrlərdəki fikrə görə, pul təklifinin dəyişməsi məcmu tələbə bilavasitə və faiz dərəcələrinin dəyişməsi vasitəsilə təsir göstərir.

Bununla belə, real sektorun pul siyasətinə reaksiyasının kredit kanalı nəzərə alınmaqla yalnız faiz kanalı ilə izah edilə bilməyəcəyi yanaşmalarının ortaya çıxması zəruriliyini ortaya qoydu. Pul siyasətinin real iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirərkən kredit kanalı ənənəvi faiz kanalına alternativ kimi deyil, daha çox ənənəvi faiz kanalının təsirlərini yayan və gücləndirən bir mexanizm kimi meydana çıxmışdır. Ənənəvi faiz kanalı iqtisadiyyatın pul siyasətindəki dəyişikliklərə reaksiyasının ölçüsü, vaxtı və tərkibi haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün kifayət deyil. Bu səbəbdən ənənəvi faiz kanalının çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün kredit kanalının pul köçürmə prosesinin təhlilinə daxil edilməsi vacibdir (1).

Kredit kanalı yanaşması fondun təklifi və tələbi arasında məlumatın pozulmasının ötürülmə mexanizminə təsirinə diqqət yetirir. Asimmetrik məlumatların səbəb olduğu mənfi seçim və mənəvi təhlükə şəklində bazar uğursuzluqları kredit bazarında məlumatların əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi prosesində maliyyə vasitəçilərinin, xüsusən də bankların üzərinə xüsusi vəzifə qoysa da, monetar orqan da pul aqreqatlarından müstəqildir, faiz və kredit kimi dəyişənlərlə, eləcə də bank balanslarının kredit təsirləri ilə qiymətli kağızların portfel tərkibini dəyişdirərək məcmu tələbə təsir etmək imkanı verir.

Ənənəvi faiz kanalının banklara qoyduğu passiv roldan fərqli olaraq, kredit kanalı bankları maliyyə sistemində xüsusi mövqeyə qoyur. Asimmetrik məlumatların səbəb olduğu bazar uğursuzluqları nəticəsində bazarların tarazlığa çatmaması ehtimalı var. Maliyyə bazarlarındakı problemlərin həllində maliyyə vasitəçiləri, xüsusən də banklar xüsusi mövqeyə malik olduğundan kredit kanalının mərkəzində banklar dayanır.

Kredit kanalı nəzəriyyəsinə görə, pul siyasəti real iqtisadi fəaliyyətə iki şəkildə təsir edir. Bunlardan birincisi balans kanalı, ikincisi isə bank krediti kanalıdır. Balans kanalı mümkün pul siyasəti dəyişikliyinin borcalanın xalis dəyəri, pul vəsaitlərinin hərəkəti və likvid aktivləri kimi dəyişənlər daxil olmaqla balans hesabatına və gəlirinə potensial təsirini göstərir. Bank kredit kanalı pul siyasətinin banklar tərəfindən verilən kreditlərə təsirlərini göstərir (3). Bu çərçivədə bu tədqiqatda dövrünün məlumatlarından istifadə edilməklə Azərbaycanda bank kredit kanalının fəaliyyəti təhlil edilmiş və onun effektiv fəaliyyət göstərib-keçməməsi araşdırılmışdır. VECM metodunun köməyi ilə, tədqiqatda, ilk növbədə, məqsəd və nəzəri əhatənin verildiyi giriş hissəsindən sonra bank kredit kanalı nəzəri cəhətdən araşdırılır. Daha sonra ədəbiyyatda əvvəlki empirik tədqiqatlar ümumiləşdirilir. Son bölmədə modeldəki dəyişənlərin izahı, VECM modelinin testləri və təhlil nəticələrinə dair şərhlər verilmişdir. Nəticə hissəsində ümumi qiymətləndirmə və tövsiyələr təqdim olunur.

Bank kredit kanalı pul siyasətinin həyata keçirilməsinin bank kredit həcminə təsir etməklə ümumi tələbata və beləliklə də məhsula təsir prosesini ifadə edir. Bu kanal bankların maliyyə sistemində mühüm rol oynadığı fikrinə əsaslanır. Bunun əsas səbəbi bankların kredit bazarlarında məlumat çatışmazlığı problemini həll edə biləcək xüsusi alətlərə malik olmasıdır. Bankların maliyyə sistemindəki roluna görə borc almaq istəyənlər banklardan borc almadıqca kredit bazarına daxil ola bilmirlər (4).

Pul köçürmə mexanizmində bank balansının aktiv tərəfi bank kredit kanalının fəaliyyət göstərməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi

faiz kanalından fərqli olaraq, bank kredit kanalında pul, qiymətli kağızlar və bank kreditləri kimi üç fərqli aktiv nəzərə alınır. Qəbul edilir ki, bank krediti ilə bankın aktivlərində olan qiymətli kağızlar bir-birini tam əvəz etmir və banklar qiymətli kağızların saxlanması və ya kredit verilməsi arasında seçim edirlər. Banklar pul siyasətindəki dəyişikliklərə qiymətli kağızlar əvəzinə kredit təklifini dəyişdirməklə reaksiya verərsə, bank kreditləri pul köçürmə mexanizmində müstəqil rol oynayır. Bank kredit kanalının effektiv işləməsi əsasən üç şərtin yerinə yetirilməsindən asılıdır:

1. Bank kreditləri ilə qiymətli kağızlar arasında mükəmməl əvəzetmənin olmaması: Bankın balansında bu iki aktiv arasında mükəmməl əvəzetmə olduğu halda kredit kanalı fəaliyyət göstərməyəcək. Çünki banklar öz balanslarında olan qiymətli kağızların məbləğini kredit həcmlərinə təsir edəcək pul siyasətinə uyğunlaşdıraraq reaksiya verə bilərlər. Məsələn, bank kreditləri ilə banka məxsus qiymətli kağızlar arasında mükəmməl əvəzetmə olmadıqda, daraldıcı pul siyasəti bankların kredit təklifini azaltmasına səbəb ola bilər. Çünki mükəmməl əvəzetmə vəziyyətində banklar balanslarında olan qiymətli kağızları satmaqla daraldıcı pul siyasətinin kredit təklifini azaltmasının qarşısını ala bilərlər.

2. Bank krediti ilə qeyri-bank mənbələri arasında mükəmməl əvəzetmənin olmaması: Şirkətlər ümumiyyətlə öz maliyyə ehtiyaclarını bank kreditləri və ya kapital bazarlarından borc götürməklə qarşılayırlar. Kredit kanalının effektiv işləməsi şirkətlərin xarici maliyyələşdirmə mənbəyi kimi bank kreditlərindən istifadə etmək məcburiyyətində olmasından asılıdır. Əgər şirkətlərin xarici borclanmasında bank kreditlərinin payı azdırsa, yəni şirkət alternativ maliyyə mənbələrindən istifadə edə bilirsə, kredit kanalı fəaliyyət göstərə bilməz. Məsələn, daraldıcı pul siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində kredit təklifinin daraldığı bir dövrdə şirkətlərin kapital bazarından borc alaraq maliyyə ehtiyaclarını ödəmək imkanının olması kredit kanalının fəaliyyət göstərmədiyini göstərir.

3. Qiymət Yapışqanlığı Vəziyyəti: Bank kredit kanalının effektiv işləməsi üçün qiymət yapışqanlığı şərti etibarlı olmalıdır. Bu vəziyyət pul siyasətinin qərəzli olmasına səbəb olur və faiz kanalının fəaliyyət göstərməsi üçün də zəruridir. Qiymətlərin sürətli tənzimlənməsi zamanı həm bankların balansında, həm də firmaların balanslarında real ölçülər dəyişməz qalacaq. Belə olan halda pul siyasəti nə kredit kanalına, nə də faiz kanalına real təsirlər yarada bilməyəcək.

Bu fərziyyələr çərçivəsində bank kredit kanalının fəaliyyətini aşağıdakı diaqramda göstərmək olar:

M ↑⇒bank depozitləri ↑⇒bank kreditləri ↑⇒I ↑⇒Y ↑

Buna uyğun olaraq, genişləndirici pul siyasəti nəticəsində bank ehtiyatları və depozitləri artdıqca, bankların verə biləcəyi kreditlərin həcmi də artacaq. Kredit məbləğinin bu artımı firmaların investisiya xərclərinin artmasına gətirib çıxaracaq və məcmu tələbə, genişləndirici təsir göstərəcək.

Bank kredit kanalında mühüm məqamlardan biri şirkətlərin istifadə etdiyi maliyyələşdirmə formasıdır. Ümumiyyətlə, iri və tanınmış firmaların istiqraz və fond bazarları vasitəsilə kredit bazarlarına birbaşa çıxışı var. Lakin kiçik və orta müəssisələrin, ümumiyyətlə belə imkanları yoxdur. Başqa sözlə, bu müəssisələrin birbaşa maliyyələşdirilməsi banklardan borc almaqdan daha baha başa gəlir. Çünki qənaət edənlər üçün bu şirkətlər haqqında məlumat vermək və onların etibarlılığını qiymətləndirmək çox çətin və baha başa gəlir. Beləliklə, kiçik firmalar maliyyələşmə üçün banklardan asılı olurlar. Digər tərəfdən yüksək etimadına görə alternativ maliyyələşdirmə üsullarına müraciət etmək imkanı olan iri firmaların bank kreditlərindən asılılığı azalır (4).

Pul-kredit orqanlarının pul siyasəti alətlərindən istifadə etməklə bazara müdaxiləsi qəbul edildikdə, bank kredit kanalının fəaliyyəti maliyyə sistemindəki depozitlərin ümumi məbləğinin həcmindən asılı olacaqdır. Beləliklə, kredit kanalının effektiv fəaliyyət göstərib-göstərməyəcəyini anlamaq üçün bankların aktiv-passiv strukturlarına və portfel üstünlüklərinə əsaslanan dörd vəziyyət araşdırılmalıdır. Birincisi, bank olmayan maliyyə vasitəçilərinin mövcudluğu və ölçüsü. Əgər bank olmayan maliyyə vasitəçiləri varsa və maliyyə sistemində mühüm yer tuturlarsa, depozit olmayan maliyyə resursları yüksək olacaqdır. Bu, öz növbəsində, ümumi kredit təklifinə təsir etmək üçün məcburi ehtiyatlar vasitəsilə monetar orqanın siyasətinin gücünü azaldacaq. Üstəlik, bank olmayan maliyyə vasitəçilərinin maliyyə sistemində payı aşağı olsa belə, marjinal oyunçular kimi əməliyyatların ümumi məbləğinə təsir göstərəcək. Marjinal təsir dedikdə, nəzərdə tutulan odur ki, qısa müddətdə əmtəənin qiymətini müəyyən edən, əmtəənin ehtiyat məbləği deyil,

alqı-satqıya məruz qalan məbləğdir. İkincisi, banklar ehtiyatların dəyişməsinə kreditlərdən daha çox öz istiqrazlarının məbləğini dəyişdirməklə cavab verirlər. Üçüncüsü, bankların qeyri-depozit resursları məcmu imkanları, sonuncu riskə əsaslanan kapital tələbinin mövcudluğudur (3).

Bank kredit kanalında vurğulanması lazım olan digər bir məqam isə pul siyasətinin xarici maliyyələşdirmə xərclərindəki dəyişikliklərin firmaları ölçülərindən asılı olaraq müxtəlif formada narahat etməsidir. Sərt pul siyasətinin həyata keçirilməsi bankların kredit təklifinin azalmasına səbəb olur. Kredit təklifindəki daralma təkcə faiz dərəcələrinin artması səbəbindən kredit tələbinin azalması ilə bağlı deyil. Böyük firmalarla müqayisədə etibarı daha pis olan və alternativ maliyyələşdirmə üsullarına müraciət edə bilmədiyi üçün bank kreditlərindən asılı vəziyyətə düşən kiçik firmaların daha yüksək xarici maliyyələşdirmə xərclərinə və hətta kredit normasına məruz qalması da təsirlidir. Bu zaman kiçik firmaların investisiyalarının azalması kredit təklifindəki dəyişikliklərlə bağlıdır (3).

Burada vurğulanması lazım olan mühüm məqam ondan ibarətdir ki, kredit norması kredit kanalının fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri şərt deyil. Təcrübəli tədqiqatlar kredit təklifindəki daralmanın kredit norması ilə bağlı olduğunu və buna görə də kredit normasının kredit kanalının mövcudluğu ilə uzlaşdığını göstərsə də, kredit norması kredit kanalının mövcudluğuna kifayət qədər sübut kimi qəbul edilmir (1).

Ədəbiyyatda pul köçürmə mexanizmi kanalları ilə bağlı kifayət qədər çox araşdırmalar aparılıb və mövzu ilə bağlı müxtəlif nəticələr əldə edilib. Bunların arasında kredit kanalı ilə bağlı əsas araşdırmalar qısaca nəzərdən keçirilir.

Holtemöller (2002) 1975-1998-ci illərdəki məlumatlardan istifadə edərək VAR modeli ilə Almaniyada Bank kredit kanalının fəaliyyətini sınaqdan keçirmişdir. Yuxarıda qeyd olunan araşdırmada faiz kanalının ötürülmə mexanizmini izah etmək üçün kifayət etmədiyi, Almaniyada balans kanalının təsirinin nisbətən aşağı olduğu və kredit kanalının effektiv işlədiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Araşdırmada, daralma monetar şok prosesində kredit tələbindəki müvəqqəti artımı tarazlaşdırmaq üçün bankların qiymətli kağızlar portfelini azaldaraq xarici kreditlərə üz tutaraq reaksiya verdikləri müəyyən edilib. Bankların bu istiqamətdə reaksiyası pul köçürmə mexanizmində bank kredit kanalının əhəmiyyətini azaltdığından bank kredit kanalının səmərəli işləməsinə mane olur.

Pul köçürmə kanalları üzrə empirik tədqiqatlarda istifadə olunan əsas ekonometrik metod VAR metodologiyasıdır. Beləliklə, dəyişənlərin bir-biri ilə dinamik əlaqələri nəticəsində onlardan birində baş verə biləcək mümkün şoka qısamüddətli reaksiyaları simulyasiya edilir. Bununla belə, çox mümkündür ki, təhlil edilən əsas dəyişənlər arasında uzunmüddətli, eləcə də qısamüddətli əlaqələr mövcuddur və bu da öz növbəsində pul köçürmə mexanizminə təsir göstərir. Bu tədqiqatın əvvəlki analoji tədqiqatlardan əsas fərqi Bhattacharya və başqalarının istifadə etdiyi modelləşdirmə yanaşmasını Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırmaqdır. Bu kontekstdə təhlildə həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli əlaqələri əks etdirmək üçün vektor xətasının düzəldilməsi modelindən (VECM) istifadə edilmişdir.

Bu araşdırmada Azərbaycanda bank kredit kanalı 2001-2014 dövrünün rüblük məlumatlarından istifadə edilməklə təhlil edilmişdir. Modeldə istifadə olunan dəyişənlər real ÜDM (Yt), modelə daxil edilmiş bütün dəyişənlər Azərbaycan Mərkəzi Bankının və Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin mənbələrindən əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *pul köçürmə kanalları, bankçılıq, bank kredit kanalı, VECM, Azərbaycan.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bernanke, B. S. (1992-93). Credit in the Macroeconomy, FRBYN Quarterly Rewiev,

2. Bernanke, B.S., Blinder, A. S. (1992). The Federal Funds Rate and the Channels of Monetary Transmission, The American Economic Review 82: 901-921.

3. Bernanke, B.S. & Gertler, M. (1995). Inside the Black Box: The Credit Channel of Monetary Policy Transmission, Journal of Economic Perspectives 9.

4. Boughrara, A. (2009). Monetary Transmission Mechanisms in Morocco and Tunusia, Working Paper Series 460.

ПУТИ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ В СИСТЕМЕ БАНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Воздействие изменений денежно-кредитной политики на экономическую активность и общий уровень цен осуществляется через различные каналы механизма денежных переводов. В литературе аналогичные классификации обычно используются в отношении каналов механизма денежных переводов. Согласно этим классификациям, основными каналами денежных переводов могут быть выделены процентный канал, канал цены других активов (валютный и биржевой канал) и кредитный канал. Целью исследования является исследование эффективного функционирования банковского кредитного канала в Азербайджане. В этом контексте использовалась Модель коррекции векторных ошибок (VECM) с использованием квартальных данных за период 2001–2014 Эмпирические результаты исследования показывают, что банковский кредитный канал играет важную роль в процессе денежных переводов.

Ключевые слова: *каналы денежных переводов, банковское дело, банковский кредитный канал, VECM, Азербайджан.*

WAYS OF DEVELOPING CREDIT OPERATIONS IN THE SYSTEM OF AZERBAIJAN BANKS

Summary

The impact of changes in monetary policy on economic activity and the general price level is through various channels of the remittance mechanism. In the literature, similar classifications are commonly used for the channels of the remittance mechanism. According to these classifications, the interest rate channel, the price channel of other assets (currency and exchange channel) and the credit channel can be singled out as the main channels of money transfers. The purpose of the study is to study the effective functioning of the banking credit channel in Azerbaijan. In this context, the Vector Error Correction Model (VECM) was used using quarterly data for the period 2001–2014 Empirical results of the study show that the bank credit channel plays an important role in the process of remittances.

Keywords: *Monetary Transmission Mechanism, Banking, Bank Lending Channel, VECM, Azerbaijan.*

UOT 338.45

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

HƏSƏN NOVRUZOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: nhesen@internet.ru

Azərbaycan Respublikası Avrasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən müstəqil dövlətdir. Zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik ölkə son illərdə güclü sənaye sahəsini inkişaf etdirə bilmişdir.

Azərbaycan 1991-ci ildə Sovet İttifaqından ayrılaraq müstəqillik əldə edib və o vaxtdan bəri ölkədə mühüm iqtisadi dəyişikliklər baş verib. Azərbaycan iqtisadiyyatı mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar yönümlü iqtisadiyyata keçib. Lakin bu keçidin çətinlikləri də yox deyil. Ölkə uzunmüddətli iqtisadi təcridin, yüksək inflyasiyanın, infrastruktur və sənayenin inkişafına aşağı investisiyaların mənfi təsirlərini aradan qaldırmalı olub.

Azərbaycanın sənaye sektoru müstəqillik əldə etdikdən sonra mühüm transformasiyadan keçib. Ölkənin sənaye istehsalı 1990-cı illərdə, ilk növbədə, Sovet dövründə planlı iqtisadiyyatın dağılması və Ermənistanla Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar kəskin şəkildə azaldı. Ölkənin sənaye istehsalı 1990-cı il səviyyəsindən 72,2% azalmaqla 1995-ci ildə ən aşağı səviyyəyə çatmışdır. Bununla belə, Azərbaycanın sənaye sektoru son illərdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və bu sahəyə xarici investisiyaların artması ilə bərpa olunmuş, lakin hələ də bəzi problemlərlə üzləşirik.

Bu illər ərzində ölkənin təhlükəsizlik strategiyası uğurla həyata keçirilib, ilk növbədə, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyi tam təmin edilib, xarici enerji mənbələrindən asılılıq aradan qaldırılıb. Bu gün Azərbaycan iqtisadi potensialına görə regionunun lideridir. Onun Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatında payı 80%-i ötür. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra Azərbaycan dünyada neft ölkəsi kimi tanınıb və Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi sayəsində ölkəmiz qlobal enerji bazarının mühüm iştirakçısına çevrilib. Hazırda Azərbaycanın neft və neft məhsulları dünyanın 30-a yaxın ölkəsinə ixrac olunur. Eyni zamanda, son illər Azərbaycan təbii qaz ehtiyatlarına görə də diqqəti cəlb edir. Bu gün Azərbaycan həm regionun, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, dünyanın qlobal enerji bazarında ciddi rol oynayan ölkədir. Azərbaycanın bir sıra Avropa ölkələrinin qaz bazarında payı artıb.

Bir neçə il əvvəl dünyanı bürümüş iqtisadi və maliyyə böhranı Azərbaycanın uğurlu inkişafına təsir göstərməmişdir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin sabitliyi, xalqla hakimiyyət birliyi və bütün proqramların, sosial-iqtisadi layihələrin uğurla həyata keçirilməsidir.

İlham Əliyevin birinci prezidentliyi dövründə əsas ixrac boru kəmərləri: Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verildi. Beş il ərzində iqtisadi və enerji layihələri nəticəsində Azərbaycan sosial-iqtisadi transformasiyaların uzun və uğurlu yolunu keçmişdir. Ölkə iqtisadiyyatı 2,6 dəfə, sənaye istehsalı 2,5 dəfə artmış, 770 minə yaxın yeni iş yeri açılmış, yoxsulluğun səviyyəsi 49 faizdən 13,2 faizə enmiş, büdcə xərcləri 12 dəfədən çox artmışdır.

Məlum olduğu kimi, sənayenin strukturu əsasən üç mühüm göstərici ilə - istehsalın həcmi, əsas sənaye və istehsal fondlarının orta illik dəyəri və konkret sənayedə işləyən işçilərin orta sayı ilə xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, bütövlükdə iqtisadiyyatın və konkret olaraq sənayenin strukturuna həlledici təsir göstərən mühüm göstərici sənaye istehsalının həcmidir.

Azərbaycan son illər infrastruktura əhəmiyyətli investisiyalar yatırıb, lakin by sahədə daha çox iş görülməlidir. Xüsusilə, malların və insanların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün daha yaxşı yollara, dəmir yollarına, limanlara ehtiyac var. Bundan əlavə, ölkədə sənayenin inkişaf tempini dəstəkləmək üçün müasir telekommunikasiya və enerji infrastrukturuna investisiya qoyula bilər.

Ətraf mühitin deqradasiyası da Azərbaycanın sənaye ərazilərinin üzləşdiyi mühüm problemdir. Ölkənin qalıq yanacaqlardan güclü asılılığı havanın və suyun yüksək səviyyədə çirklənməsinə, sənaye fəaliyyəti isə torpağın deqradasiyasına və meşələrin qırılmasına səbəb olmuşdur. Bu problemləri həll etmək üçün beynəlxalq standartlara uyğun ekoloji qaydalar hazırlamalı və tətbiq edilə bilər. Bu, həm-

çinin bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoymaq və ətraf mühitə dəyən ziyanı minimuma endirən davamlı sənaye təcrübələrini təşviq edilə bilər [1].

Azərbaycan hökuməti infrastruktura, xüsusən də nəqliyyat və logistikaya sərmayə qoyur. Bu, yol şəbəkələrinin, limanların və hava limanlarının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsini, həmçinin dəmir yolu və hava nəqliyyatı əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini əhatə edir. Bundan əlavə, hökumət həmçinin xüsusi iqtisadi zonaların inkişaf etdirilməsi, vergi güzəştlərinin təmin edilməsi və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün sadələşdirilmiş qaydaları nəzərdən keçirir.

Elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə, xüsusən də informasiya texnologiyaları, biotexnologiya və bərpa olunan enerji kimi yüksək inkişaf potensialı olan sənaye sahələrinə investisiyaların artırılması günümüzdə vacib məsələlərdəndir. Bu, yeni tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasını, bu sahədə yeni başlayanlar və KOM-lar üçün maliyyənin təmin edilməsini və sənaye ilə akademik dairələr arasında tərəfdaşlığın yaradılmasını əhatə edə bilər.

Hökumət yaşıl siyasətlərin qəbulunu, dayanıqlı inkişafı təşviq etməyi və ölkənin qalıq yanacaqlardan asılılığını azaltmağı nəzərdən keçirməlidir.

Mühüm vəzifələrdən biri xarici investisiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasıdır ki, bu da sənaye sektorunun üzləşdiyi bəzi inkişaf problemlərinin həllinə kömək edə bilər. Xarici investisiyaları təşviq etməklə ölkə yeni texnologiyalar və təcrübə gətirə, rəqabəti artıra və Azərbaycanın qlobal təchizat zəncirlərinə inteqrasiyasına kömək edə bilər.

Xarici investisiyaları cəlb etmək üçün ölkədə sabit və proqnozlaşdırıla bilən investisiya mühiti təmin edilməli, mülkiyyət hüquqlarını qorumalı, biznes üçün bərabər şəraiti təmin etməli və inzibati prosedurları sadələşdirməlidir. Bundan əlavə,ölkənin strateji yeri, əlverişli vergi rejimi və ixtisaslı işçi qüvvəsi kimi güclü və rəqabət üstünlüklərini vurğulayan məqsədyönlü investisiya təşviqi kampaniyaları hazırlamalıdır [2].

Ölkə sənaye inkişafı layihələri üçün texniki yardım və maliyyə əldə etmək üçün beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlığı nəzərdən keçirə bilər. Bu təşkilatlar infrastrukturun inkişafı, R&D və sahibkarlıq kimi sahələrdə təcrübəni təmin edə və beynəlxalq mənbələrdən maliyyələşməni səfərbər etməyə kömək edə bilər.

Azərbaycan həm də ölkəni qonşuları ilə birləşdirən ticarət sazişləri və infrastruktur layihələri vasitəsilə daha geniş regional inteqrasiyadan faydalana bilər. Ölkənin Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşməsi iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və qonşu ölkələrlə ticarəti artırmaq üçün istifadə edilə bilən strateji üstünlük təmin edir.

Məsələn, Azərbaycan Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirməyə çalışan Çinin rəhbərlik etdiyi infrastruktur və iqtisadi inkişaf layihəsində - “Bir Kəmər və Bir Yol” təşəbbüsündə iştirakdan faydalana bilər. Bu təşəbbüsdə iştirak etməklə, Azərbaycan infrastruktur layihələrinə investisiyaların artırılmasından, ticarətin genişlənməsindən və regionun digər ölkələri ilə əlaqələrin güclənməsindən faydalana bilər.

Azərbaycan Avrasiya İqtisadi İttifaqı kimi regional ticarət sazişlərinə qoşulmağı nəzərdən keçirə bilər. Bu sazişə qoşulmaqla Azərbaycan böyük bazara çıxış imkanlarını genişləndirə, investisiyalar və qonşu ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın yaratdığı imkanlardan faydalana bilər [2].

Nəticə etibarilə, regional inteqrasiya Azərbaycanın inkişaf problemlərini həll etmək və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün mühüm imkan yarada bilər. Regional ticarət sazişləri və infrastruktur layihələrində iştirak ölkənin sənaye sektorunun üzləşdiyi bəzi problemləri həll etməyə və uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı iqtisadi artımı təşviq etməyə kömək edə bilər.

Bu siyasət tədbirlərinin uğuru özəl sektorun, vətəndaş cəmiyyətinin və beynəlxalq tərəfdaşların əlaqələndirilmiş səylərindən asılı olacaq. İqtisadi inkişafın təşviqində və əlverişli biznes mühitinin yaradılmasında fəal rol oynamalı, eyni zamanda siyasətlərin əhalinin ehtiyaclarına cavab verməsini təmin etmək üçün özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti ilə daha sıx əlaqə saxlanıla bilər.

İqtisadi artımın təmin edilməsində, iş yerlərinin yaradılmasında və innovasiyaların təşviqində özəl sektorun mühüm rolu var. Dövlət özəl sərmayələri, xüsusən qeyri-neft sektorlarına sərmayələri təşviq edən, startap və KOB-lara dəstək verən mühit yarada bilər.

İqtisadi inkişafın təşviqində və dövlətin apardığı siyasətə görə məsuliyyət daşımasında vətəndaş cəmiyyətinin də mühüm rolu var. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları hökumətin siyasətləri haqqında dəyərli rəylər təqdim edə və şəffaflığı, hesabatlılığı və səmərəli idarəçiliyi təşviq edən islahatların tərəfdarı ola bilər.

Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı kimi beynəlxalq tərəfdaşlar sənayenin inkişafı layihələri üçün texniki yardım və maliyyə dəstəyini təmin edə bilərlər. Onlar həmçinin regional inteqrasiyanı təşviq etməyə və Azərbaycanla qonşuları arasında əməkdaşlığı asanlaşdırmağa kömək edə bilərlər.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü ilin "Sənaye İli" elan edilməsi və bu çərçivədə təsdiq edilmiş tədbirlər planının icrası ölkəmizdə qeyri-neft sənayesinin inkişafına yeni təkan verib. Belə ki, 2014-cü ildə 230-dan çox sənaye müəssisəsi açılıb, mövcud sənaye müəssisələrinin istehsal gücü genişləndirilib. Son illərdə sənayenin inkişafı nəticəsində bir sıra məmulatların, o cümlədən sement, gips, döşənmə blokları, metal konstruksiyalar, boyalar və s. məişət ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə yeni sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Ölkədə xarici investorları cəlb etmək və sənayenin inkişafını təşviq etmək üçün sənaye parkları, xüsusi iqtisadi zonalar və azad ticarət zonaları yaradılıb. Azərbaycanda əsas sənaye sahələrindən bəziləri Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı və Qaradağ Sənaye Parkıdır.

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı Azərbaycanın ən böyük və ən mühüm sənaye parkıdır. 2011-ci ildə yaradılan və 515 hektar ərazini əhatə edən park kimya, neft-kimya və plastik istehsalında ixtisaslaşıb. Park bir sıra beynəlxalq investorları, o cümlədən Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkətinin filialı olan "SOCAR Polymer"i cəlb edib. Parkda həmçinin bir sıra yerli və beynəlxalq şirkətlər, o cümlədən "Azertexnolayn", "Polyplastik" və "Azertexnolayn" yerləşir.

Balaxanı Sənaye Parkı Azərbaycanın digər mühüm sənaye parkıdır. Park 220 hektar ərazini əhatə edir və tikinti materialları, mebel istehsalı, qida emalı üzrə ixtisaslaşıb. Park dünyanın ən böyük alüminium istehsalçısı olan Rusal da daxil olmaqla bir sıra yerli və beynəlxalq şirkətləri cəlb edib.

Qaradağ Sənaye Parkı 2018-ci ildə yaradılmış yeni sənaye parkıdır. Park 138 hektar ərazini əhatə edir və əczaçılıq, biotexnologiya və tibbi avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Park xarici investorları cəlb etmək və Azərbaycanda yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafına kömək etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında sənaye sahələrinin inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neft-qaz sektorundan asılılığın azaldılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hökuməti sənayenin inkişafı, o cümlədən sənaye parklarının, xüsusi iqtisadi zonaların və azad ticarət zonalarının yaradılması üçün mühüm səylər göstərmişdir.

Azərbaycanda sənaye sahələrini daha da inkişaf etdirmək üçün davamlı inkişafın təşviqinə də diqqət yetirilir. Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacların ödənilməsini nəzərdə tutur. Ölkədə davamlı inkişafın təşviqi istiqamətində artıq addımlar atılıb (Alternativ və Bərpa Olunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması). Bu agentlik ölkənin qalıq yanacaqlardan asılılığını azaltmaq üçün günəş, külək və su enerjisi kimi bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni təşviq etmək məqsədi daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Atakişiyev, R. (2015). Azərbaycanda sənaye zonalarının inkişafı. Regional İqtisadiyyat, (4), 128-133.

2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2020). Azərbaycanın Sənaye Parkları. https://www.economy.gov.az/az/article/industrial-parks-of-azerbaijan-16 saytından alınıb

3. Hüseynov, T. və Rüstəmov, E. (2020). Sənayeləşmənin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsiri. European Journal of Economics and Business Studies, 6(1), 88-100.

4. Mustafayev, R. (2018). Azərbaycanın sənaye inkişafı: mövcud vəziyyət və perspektivlər.

5. Məmmədov, E., & Musayev, V. (2019). Azərbaycanda sənaye zonalarının inkişafı: problemlər və perspektivlər. Elm və Təhsildə İnnovativ Texnologiyalar, 2(2), 87-93.

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının sənaye sahələrinin qarşısında duran inkişaf problemləri əhəmiyyətlidir, lakin həlli mümkün deyildir. Şaxələndirmənin təşviqi, infrastruktura və elmi-tədqiqat işlərinə sərmayə qoyuluşu, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı, yaşıl siyasətlərin qəbulu, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq və regional inteqrasiyanın artırılması daxil olmaqla, siyasət təd-

birlərinin kombinasiyası vasitəsilə Azərbaycan bu çətinliklərin öhdəsindən gələ bilər.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının sənaye sahələrinin üzəşdiyi inkişaf problemlərindən bəhs olunur. Məqlədə bu problemlər araşdırılmış və mümkün həll yolları təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *sənaye, Azərbaycan, investisiya, şaxələndirmə.*

ХАСАН НОВРУЗОВ САМИР оглы
Азербайджанский Государственный Экономический Университет магистрант

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАЙОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕЗЮМЕ

Проблемы развития, стоящие перед промышленными отраслями Азербайджанской Республики, значительны, но они неразрешимы. Азербайджан может решить эти проблемы с помощью сочетания политических мер, включая содействие диверсификации, инвестиции в инфраструктуру и исследования, улучшение деловой среды, развитие квалифицированной рабочей силы, принятие «зеленой» политики, привлечение иностранных инвестиций, партнерство с международными организациями и усиление региональной интеграции.

В статье рассматриваются проблемы развития, с которыми сталкивается промышленность Азербайджанской Республики. В статье рассматриваются эти проблемы и предлагаются возможные решения.

Ключевые слова: *промышленность, Азербайджан, инвестиции, диверсификация.*

HASSAN NOVRUZOV SAMIR oglu
Azerbaijan State University of Economics Master's student

DEVELOPMENT PROBLEMS OF INDUSTRIAL AREAS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The development problems facing the industrial sectors of the Republic of Azerbaijan are significant, but they cannot be solved. Azerbaijan can address these challenges through a combination of policy measures, including promoting diversification, investing in infrastructure and research, improving the business environment, developing a skilled workforce, adopting green policies, attracting foreign investment, partnering with international organizations, and increasing regional integration.

The article discusses the development problems faced by the industries of the Republic of Azerbaijan. The article examines these problems and suggests possible solutions.

Keywords: *industry, Azerbaijan, investment, diversification.*

UOT 338.43

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

NİGAR MAHMUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti, magistrant
E-mail: nikimahmudova96@gmail.com

GİRİŞ

İqtisadi tənzimləmənin müxtəlif izahları vardır. İqtisadi tənzimləmə bazarların yaradılmasına və ya təsirinə istinad edə, ya da qiymətləri və xidmət standartlarını təyin edən qurumları ifadə edə bilər. Digər izahatlar iddia edir ki, bu, bazarda qiymət və kəmiyyətlə bağlı firmanın qərarlarına hökumət tərəfindən qoyulan məhdudiyyət formasıdır.

Daha müasir izahat iqtisadi tənzimləmənin bazar uğursuzluqlarını düzəltməkdən və bazarların daha səmərəli işləməsinə imkan yaratmaqdan daha çox olduğunu ifadə edir. Yəni, rəqabət intizamlarının zəif və ya olmadığı yerlərdə iqtisadi tənzimləyici "görünən əl" rolunu oynayır və xidmət təminatçılarını baş verə biləcək nəticələrə (məsələn, qiymət, keyfiyyət və ya hər ikisi baxımından) istiqamətləndirməyə çalışır (6).

İnkişaf etdikcə ölkələr öz iqtisadi fəaliyyətlərini kənd təsərrüfatından uzaqlaşdırır, istehsal və xidmətlərin ÜDM-də payı artır. Nağd məhsullara və yüksək dəyərli/yüksək riskli sortlara keçid, iqtisadiyyatın qalan hissəsi ilə inteqrasiyanı artırır. 2000-ci ildən bəri kənd təsərrüfatı aşağı gəlirli ölkələrdə məşğulluğun 60%-dən çoxunu və ÜDM-in 30%-dən çoxunu təmin etmişdir. Kənd təsərrüfatı mütləq şəkildə böyüməyə davam edir. Kənd transformasiyası kənd-şəhər fərqini cilovlamaqla inklüziv struktur dəyişikliyini təşviq edir.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyətin çox riskli olması tamamilə təbiidir. Təkcə kənd təsərrüfatı istehsalının artımı deyil, həm də kənd təsərrüfatı istehsalçısının davamlı həyat qabiliyyəti və maliyyə dayanıqlığı onun iştirakçılarının iqtisadi riskləri aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üçün istifadə edəcəyi yol və vasitələrdən asılıdır.

Kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, heyvandarlıq və digər kənd təsərrüfatı sahələr cəmiyyətin həyat təminatında mühüm rol oynamaqda davam edir (4).

Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirir. Xüsusilə, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə ayrılan kiçik dövlət kreditlərinin əksəriyyəti aqrar biznes subyektlərinə verilib. Dövlətə məxsus "Aqrolizinq" ASC kənd təsərrüfatı ilə bağlı texnikaları aqrar sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli şərtlərlə icarəyə verir. Daha sonra Azərbaycan Prezidenti 2015-ci ili "Kənd təsərrüfatı İli" elan etdi.

Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi əsas tənzimləyici orqandır. Nazirlik kənd təsərrüfatında dövlət siyasətini formalaşdırır və həyata keçirir. Buraya milli və regional proqramlar, sosial sektorlar, kənd infrastrukturu, meliorasiya, su təsərrüfatı, irriqasiya, bitkiçilik və maldarlıq sahəsində tədqiqat proqramları, baytarlıq xidmətləri, məhsul emalı, bioloji müxtəliflikdə davamlılıq, kənd təsərrüfatında vahid elmi siyasətin həyata keçirilməsi və s. daxildir. Nazirlik baytarlıq preparatlarının və digər dərman vasitələrinin qeydiyyatını aparır.

Torpaq qaydaları. Azərbaycanda torpaq 16 iyul 1996-cı il tarixli "Torpaq islahatları haqqında" Qanunun qəbul edilməsi ilə özəlləşdirilib. Parlament 1999-cu ildə yeni Torpaq Məcəlləsini qəbul edib.

Vergi güzəştləri. Fiziki şəxslərin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından bilavasitə əldə etdiyi gəlirlər gəlir vergisindən azaddır (Vergi Məcəlləsinin 102.1.11-ci maddəsi). 2014-cü il yanvarın 1-dən etibarən 5 il müddətinə şirkətlərin kənd təsərrüfatı istehsalı fəaliyyətindən əldə etdiyi mənfəət mənfəət vergisindən azaddır (Vergi Məcəlləsinin 106.1.14-cü maddəsi).

Sadələşdirilmiş verginin ödənilməsi hüququ olan hüquqi və fiziki şəxslər vergidən azaddırlar, yəni sadələşdirilmiş vergidən istisnadırlar (Vergi Məcəlləsinin 219.1.7-ci maddəsi). Bu vergi ödəyiciləri həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətindən ƏDV-dən, kənd təsərrüfatı istehsalı üçün istifadə etdikləri əmlaka görə isə əmlak vergisindən azaddırlar (Vergi Məcəlləsinin 164.1.18 və 199.9-cu maddələri). Bu istisna 2014-cü ilin yanvarından başlayaraq beş il müddətində qüvvədədir (3).

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar üçün torpaq vergisi 1 şərti bal üçün 0,06 manat hesablanır. Şərti ballar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların ayrılması, coğrafi mövqeyi və keyfiyyəti nəzərə

alınmaqla inzibati rayonlar üzrə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir (Vergi Məcəlləsinin 206-cı maddəsi).

Sığorta. 2002-ci ildə hökumət kənd təsərrüfatı sektorunda sığortanın inkişafına təkan vermək üçün "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" qanun qəbul etmişdir. Qanun (i) geni dəyişdirilməmiş kənd təsərrüfatı bitki məhsullarını, (ii) kənd təsərrüfatı mal-qarasını, ev quşlarını, xəzli vəhşi heyvanları, arı ailələrini, (iii) kənd təsərrüfatında istifadə üçün nəzərdə tutulmuş binaları, avadanlıqları, cihazları, nəqliyyat vasitələrini və s. nəzərdə tutur. Bunlar yanğın, dolu, sel, tufan, şaxta, tufan, zəlzələ, sürüşmə, quraqlıq kimi təbii fəlakətlərdən sığortalanmalıdır. Geni dəyişdirilməmiş kənd təsərrüfatı məhsulları, kənd təsərrüfatı mal-qarası, ev quşları, dovşanlar, xəzli vəhşi heyvanlar, arı ailələri zərərli zərərvericilərin genişlənməsindən və ya hücumundan, epidemiyadan sığortalanmalıdır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı bina avadanlığı, cihazları, nəqliyyat vasitələri bədbəxt hadisələrdən sığortalanmalıdır (7).

1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycan Respublikası ağır iqtisadi böhranla üzləşmiş, iqtisadi tənəzzüldən xilas olmaq üçün geniş iqtisadi islahatlar həyata keçirmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən Azərbaycan iqtisadi artıma nail olmaq və Qlobal Dəyər Zəncirinə (GVC) qoşulmaq üçün böyük səylər göstərmişdir. Ölkə 1994 və 1995-ci illərdə Xəzər dənizində neft yataqlarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə bağlı dünyanın ən böyük neft şirkətləri ilə müqavilə (Məhsul Bölgüsü Sazişi) imzalamış, aqrar islahatlar həyata keçirməyə və torpaqları kəndlilərə paylamağa başlamış və nəticədə 1996-cı ildən 2016-cı ilə qədər ÜDM dinamik şəkildə artmışdır. Təkcə son 16 il ərzində Azərbaycan adambaşına düşən ÜDM-in 3 dəfədən çox artmasına nail olmuşdur.

Lakin 2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi və əsas ticarət tərəfdaşlarında iqtisadi tənəzzül tendensiyalarının dərinləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında da özünü göstərməyə başladı. 2015-ci ildə milli valyutanın 100%-dən çox devalvasiyası ölkə iqtisadiyyatı üçün növbəti çağırış olub, xarici borclanmalara xidmət xərcləri dövlət büdcəsinə əlavə təzyiqlərə səbəb oldu. Xam neftin qiymətinin düşməsi kimi qlobal əmtəə böhranı ilə əlaqədar Azərbaycan hökuməti təxminən on il ərzində qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etməyi və iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını minimuma endirməyi planlaşdırırdı. Sözsüz ki, böyük iqtisadi potensiala, işçi qüvvəsinə, ənənəvi üstünlüklərə görə aqrar sektor bu islahatların gündəliyində xüsusi yer tuturdu.

Xüsusilə, müasir milli iqtisadiyyatların inkişafında mühüm amillərdən biri ticarətin və ixracın stimullaşdırılması üçün proqram və yol xəritələrinin (SRNEPRA, 2016) həyata keçirilməsidir. Bu yol xəritələrində digər elementlərlə yanaşı, innovasiya, insan kapitalı və rəqəmsal xidmətlər vasitəsilə maliyyəyə çıxış ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirən əsas amillər kimi müəyyən edilib. Dünyada müxtəlif təşviq mexanizmləri mövcuddur ki, bu gün müxtəlif ölkələr tərəfindən fəal şəkildə istifadə olunur. Xüsusi ixrac emal zonalarının yaradılması, vergi güzəştləri, xarici sərgi və yarmarkalarda iştirakın dəstəklənməsi, ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarına subsidiyalar və s. qeyd olunan mexanizmlərin qismən siyahısıdır. Belə ki, Azərbaycanda 2016-cı il dekabrın 6-da ölkədə 12 əsas sektorun (maliyyə, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat, logistika və s.) hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutan iqtisadi islahatlara dair yeni Strateji Yol Xəritələri qəbul edilib. Ölkənin neft mərkəzli iqtisadiyyatı kənd təsərrüfatı, tikinti, təhsil, turizm və İKT sahələrində yeni biznes imkanlarının yaradılmasının köməyi ilə şaxələndirilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatı sektoru bu islahatların mühüm tərkib hissələrindən biri olub və bununla əlaqədar olaraq aidiyyəti dövlət qurumları, beyin mərkəzləri və müstəqil ekspertlər kənd təsərrüfatı istehsalı və emalı sahəsində mövcud şəraiti müzakirə etmək, qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün bir araya gəlib. Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatı İstehsalına və Emalına dair Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi dəyər zəncirləri üzrə kənd təsərrüfatı istehsalının tam potensialının artırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının inkişafı və maliyyə resursları daxil olmaqla, daxilolmalara çıxışın asanlaşdırılması, bazarın inkişafı infrastrukturun yaradılması və istehsalçıların bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsi, kənd yerlərinin rifahının yaxşılaşdırılması və s. kimi 9 strateji hədəfdən ibarətdir (1).

Strateji yol xəritəsinə aid tənzimləmələrin monitorinqi

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına

dair Strateji Yol Xəritəsi"nin müzakirəsi keçirilib. 2020-ci ilədək qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün sənəddə 9 strateji hədəf və 36 strateji prioritet üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu hədəflərə ərzaq təhlükəsizliyi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi, maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, kənd təsərrüfatı kapital bazarlarının inkişafı, elm, təhsil və kənd təsərrüfatı üzrə məsləhət xidmətlərinin inkişafı, kəndlərdə məşğulluğun artırılması, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və s. daxil idi.

Son illər bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə olunub, lazımi addımlar atılıb. Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində 2018-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bu ilin 7 ayı ərzində Azərbaycanda ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 6,3 faiz, o cümlədən bitkiçilik məhsulları istehsalı 9,5 faiz, heyvandarlıq məhsulları 3,1 faiz artıb. Bundan əlavə, ölkədə 643 ton barama istehsal edilib ki, bu da son 21 ildə ən yüksək göstəricidir. Tərəvəzçilik, bostançılıq və bəzi meyvə sortlarının becərilməsi sahəsində də məhsuldarlıq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ümumilikdə 2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində ölkədə yaşıl çay yarpağı istisna olmaqla, bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artıb. Bu dövrdə 411,8 milyon ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edilib ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə dəyər ifadəsində 27,9 faiz çoxdur.

Qeyd edək ki, "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin müzakirəsində aşağıdakı strukturların nümayəndələri iştirak ediblər: Prezident Administrasiyası, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, İqtisadiyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi və s. (8).

Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitin məbləği 2016-cı ildə 585,4 milyon manat, 2021-ci il üzrə 943,0 milyon manat təşkil etmiş, 2016-cı illə müqayisədə ayrılmış vəsaitin məbləği 1,6 dəfə artmışdır. 2020-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq subsidiyaların vahid mexanizm tətbiq edilməklə Elektron Kənd Təsərrüfat İnformasiya Sistemi (EKTİS) vasitəsilə verilməsinə başlanılmışdır. Müəyyən edilmiş 200 manat baza məbləğinə əmsallar tətbiq edilməyə başlanılmışdır. "Aqrar sığorta haqqında" Qanun qəbul edilmiş, "Aqrar Sığorta Fondu" yaradılmış, "Aqrar sığorta Qaydaları", "Aqrar sığorta predmetinin Tərkibi", "Aqrar sığorta üzrə təminat verilən risklərin tərkibi" təsdiq edilmiş və bu da ölkədə aqrar sığortanın stimullaşdırılmasına imkan vermişdir (2).

Kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma üzrə tənzimləmələr

Pandemiya onlayn icmalara və rəqəmsal infrastruktura sərmayə tələbini artırdı və bağlanmaq ilə üzləşən müəssisələr üçün internet bağlantısını gündəmin mərkəzinə qoydu. Rəqəmsallaşma boşluqları, xüsusilə şəhər və kənd yerləri arasında özünü göstərir. Azərbaycanda kənd yerlərində rəqəmsal transformasiyanı təmin edəcək rəqəmsal infrastrukturun səviyyəsi aşağıdır.

Azərbaycanda genişzolaqlı şəbəkənin müxtəlif səviyyələrdə olduğu kənd və şəhər yerləri arasında hələ də ciddi rəqəmsal uçurum mövcuddur. Bu boşluqlar lazımi infrastrukturun olmaması və ölkənin regionlarında rəqəmsal savad və bacarıqların aşağı səviyyədə olması ilə izah edilə bilər (5).

Açar sözlər: *Hökumət, islahat, Strateji Yol Xəritəsi, monitorinq, kənd təsərrüfatı.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi "Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı" elmi-praktiki jurnal № 4 (34) (Xüsusi buraxılış) BAKI - 2020 https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf

2. Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin 2017-2020-ci illər üzrə Təhlil və Qiymətləndirmə hesabatı" (2020). AR İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi https://ereforms.gov.az/files/monitoring/pdf/az/d4497f9b80af19af997ea8012568a1ca.pdf

3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqqında 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi

4. Dadayan E., Storozheva A., Letyagina E. "Impact of economic risks on the financial stability of agricultural enterprises". E3S Web of Conferences 161, 01065 (2020) https://doi.org/10.1051/conf/202016101065

5. *OECD, "Azərbaycanda müəssisələrin rəqəmsallaşdırılmasına dəstək". EU4Business, 66 səh. https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/PromotingEnterpriseDigitalisationAzerbaijanAZE%20.pdf*

6. *https://www.esc.vic.gov.au/sites/default/files/documents/What-Is-Economic-Regulation.pdf*

7. *https://www.hg.org/legal-articles/azerbaijans-regulations-on-agriculture-what-foreign-companies-need-to-know-37968 - Azerbaijan's Regulations on Agriculture: What Foreign Companies Need to Know, 2022*

8. *https://monitoring.az/az/info1/86, 2020*

ECONOMIC REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE AGRICULTURAL FIELD

Summary

As countries develop, they move their economic activities away from agriculture, and the share of production and services in GDP increases. The shift to cash crops and high value/high risk varieties increases integration with the rest of the economy.

The Center for Analysis and Communication of Economic Reforms hosted a discussion of the Strategic Roadmap for the Production and Processing of Agricultural Products in the Republic of Azerbaijan. To achieve the goals set by 2020, the document provided for the implementation of activities for 9 strategic goals and 36 strategic priorities. These goals include strengthening institutional capacity for food security, facilitating access to finance, developing agricultural capital markets, developing science, education and agricultural advisory services, increasing rural employment, improving the welfare of the population, etc. was included.

The pandemic has increased demand for investment in online communities and digital infrastructure, and put internet connectivity at the center of the agenda for businesses facing shutdowns. Digitalization gaps are especially evident between urban and rural areas. The level of digital infrastructure that will ensure digital transformation in rural areas in Azerbaijan is low.

Keywords: *Government, reform, Strategic Road Map, monitoring, agriculture.*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ СФЕРЕ

Резюме

По мере развития страны отдаляют свою экономическую деятельность от сельского хозяйства, увеличивается доля производства и услуг в ВВП. Переход к товарным культурам и сортам с высокой стоимостью/высоким риском увеличивает интеграцию с остальной экономикой.

В Центре анализа и коммуникации экономических реформ состоялось обсуждение «Стратегической дорожной карты по производству и переработке сельскохозяйственной продукции в Азербайджанской Республике». Для достижения поставленных целей к 2020 году документ предусматривал реализацию мероприятий по 9 стратегическим целям и 36 стратегическим приоритетам. Эти цели включают укрепление институционального потенциала для обеспечения продовольственной безопасности, облегчение доступа к финансированию, развитие рынков сельскохозяйственного капитала, развитие науки, образования и сельскохозяйственных консультационных услуг, увеличение занятости в сельских районах, повышение благосостояния населения и т. д. был включен.

Пандемия увеличила спрос на инвестиции в онлайн-сообщества и цифровую инфраструктуру и поставила подключение к Интернету в центр повестки дня для предприятий, которым грозит закрытие. Разрывы в цифровизации особенно очевидны между городскими и сельскими районами. Уровень цифровой инфраструктуры, которая обеспечит цифровую трансформацию в сельской местности в Азербайджане, низок.

Ключевые слова: *Правительство, реформа, Стратегическая дорожная карта, мониторинг, сельское хозяйство.*

UOT 33:005

TƏŞKİLATİ İDARƏETMƏ İNFORMASİYA SİSTEMLƏRİ VƏ TEXNOLOGİYALARI

ELGÜN ŞIXMƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: elgun.shikhmammadli@gmail.com

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında korporativ sistemlərdə informasiya əlaqələri son illərdə sayı xeyli artmış kiçik biznes və firmalar mühüm yer tutur. Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, kiçik müəssisələr iri müəssisələrlə müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- fəaliyyətdə çeviklik və səmərəlilik;
- yerli şəraitə asan uyğunlaşma (uyğunlaşma);
- ideyaların daha sürətli həyata keçirilməsi imkanı;
- yüksək kapital dövriyyəsi;
- yalnız bir müəssisə çərçivəsində satış, logistika üzrə bütün biznes proseslərinin inteqrasiyası;
- belə müəssisədə avtomatlaşdırılmış idarəetmə informasiya texnologiyasının kifayət qədər sadə təşkili ilə xarakterizə olunan aşağı idarəetmə xərcləri

İdarəetmə informasiya sistemi - informasiyanın emal edilməsi və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş məlumatların, iqtisadi və riyazi metodların və modellərin, texniki, proqram təminatının, digər texnoloji vasitələrin və mütəxəssislərin məcmusudur. İdarəetmə informasiya sistemi şirkətin strateji və taktiki planlaşdırılması, uçotu və operativ idarə edilməsinin aktual problemlərini həll etməlidir. Bir çox mühasibat vəzifələri (mühasibat və material uçotu, vergi planlaşdırılması, nəzarət və s.) operativ idarəetmə məlumatlarının ikinci dərəcəli işlənməsi ilə əlavə xərclər olmadan həll edilir. Mühasibat uçotu zəruri əlavə nəzarət vasitəsidir (5, 202 s).

Avtomatlaşdırılmış məlumat sisteminin işləməsi zamanı əldə edilən əməliyyat məlumatlarından istifadə edərək menecer şirkətin resurslarını (maddi, maliyyə və kadr) planlaşdıra və tarazlaşdıra, idarəetmə qərarlarının nəticələrini hesablaya və qiymətləndirə, istehsalın (malların) maya dəyərinin operativ idarə edilməsini qura bilər.

İdarəetmə informasiya sistemləri imkan verir:

- məlumatın sürətli toplanması, ötürülməsi və emalı yolu ilə qəbul edilən qərarların əsaslılıq dərəcəsini yüksəltməyə;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatın idarə edilməsinə dair qərarların qəbulunun vaxtında olmasını təmin etmək;
- idarəetmənin bütün səviyyələrinin rəhbərlərini vahid informasiya fondundan vaxtında lazımi məlumatlarla təmin etməklə idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə nail olmaq;
- müxtəlif idarəetmə səviyyələrində və müxtəlif struktur bölmələrində qəbul edilən qərarları əlaqələndirmək;
- idarə heyətinin təsərrüfat obyektinin mövcud vəziyyəti haqqında məlumatlı olması hesabına əmək məhsuldarlığının artımını təmin etmək, qeyri-istehsal itkilərini azaltmaq və s.

İdarəetmə informasiya sistemlərinin təsnifatı idarəetmə proseslərinin tiplərindən, idarəetmə səviyyəsindən asılıdır (2, s.268).

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin əsas təsnifat xüsusiyyətləri bunlardır:

- dövlət idarəetmə sistemində səviyyə;
- təsərrüfat subyektinin fəaliyyət sahəsi;
- idarəetmə proseslərinin növləri;
- informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması dərəcəsi (4, 146 s.).

İdarəetmə səviyyəsinə görə təsnifat əlamətinə uyğun olaraq avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri idarəetmədə yüksək iyerarxiya səviyyəli informasiya sistemləri olan federal, ərazi (regional) və bələdiyyə İS-lərə bölünür. Federal əhəmiyyətli İS idarəetmə aparatının informasiya xidməti problemlərini həll edir və ölkənin bütün bölgələrində fəaliyyət göstərir. Ərazi (regional) İS müəyyən bir ərazidə yerləşən inzibati-ərazi obyektlərinin idarə edilməsinin informasiya problemlərini həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bələdiyyə İS-ləri yerli özünüidarəetmə orqanlarında mütəxəssislərə informasiya xidməti göstərmək üçün fəaliyyət göstərir və iqtisadi, sosial proqnozların, yerli büdcələrin işlənməsini, şəhərin, inzibati rayonun sosial-iqtisadi rayonlarının bütün hissələrinin fəaliyyətinə nəzarəti və tənzimlənməsini və s. həyata keçirir. Təsərrüfat obyektinin fəaliyyət sahəsinə görə təsnifat müxtəlif növ müəssisə və təşkilatların istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə yönəldilmişdir (1, 304 s).

Bunlara sənaye və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat,

rabitə, bank İS və s. üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri daxildir. İdarəetmə proseslərinin növlərinə görə İS aşağıdakılara bölünür: Proseslərə nəzarət İS müxtəlif texnoloji proseslərin (çevik texnoloji proseslər, enerji və s.) avtomatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təşkilati və texnoloji proseslərin idarə edilməsi İS-ləri texnoloji proseslərin idarə edilməsi İS və müəssisə idarəetmə İS-ni birləşdirən çoxsəviyyəli, iyerarxik sistemlərdir. İdarə heyətinin funksiyalarını avtomatlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş ən çox istifadə olunan təşkilati idarəetmə İS-dır. Bu sinif sistemlərin ən geniş tətbiqini və müxtəlifliyini nəzərə alaraq, bu şərhdə çox vaxt müxtəlif informasiya sistemləri başa düşülür. İS-in bu sinfinə həm sənaye firmaları, həm də qeyri-sənaye təsərrüfat obyektləri - xidmət müəssisələri üçün informasiya idarəetmə sistemləri daxildir. Belə sistemlərin əsas funksiyaları operativ nəzarət və tənzimləmə, operativ uçot və təhlil, uzunmüddətli və operativ planlaşdırma, uçot, satış və təchizatın idarə edilməsi, digər iqtisadi və təşkilati problemlərin həllidir. İnteqrasiya edilmiş informasiya sistemləri şirkətin idarə edilməsinin bütün funksiyalarını avtomatlaşdırmaq və təsərrüfat subyektinin bütün fəaliyyətini əhatə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: məhsulların tədqiqatı, dizaynı, istehsalı, istehsalı və marketinqindən tutmuş məhsulun fəaliyyətinin təhlilinə qədər (3, 152 s).

Korporativ İS-dən bölmələr, filiallar, şöbələr, idarələr və s. arasında ərazi parçalanması olan firma və ya korporasiyanın bütün idarəetmə funksiyalarını avtomatlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Elmi tədqiqat İS iqtisadi və riyazi metodlar və modellər əsasında tədqiqat problemlərinin həllini təmin edir. Təhsil İS-ləri təhsil sistemində mütəxəssislərin hazırlanması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində işçilərin yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması üçün istifadə olunur. İnformasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması dərəcəsinə görə informasiya sistemləri aşağıdakılara bölünür: İnformasiyanın işlənməsinin müasir texniki vasitələrinin olmaması və əvvəllər işlənmiş üsullara əsasən şəxs tərəfindən bütün əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə xarakterizə olunan əl informasiya sistemləri. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri müxtəlif tipli təşkilatlarda idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruri olan məlumatların avtomatlaşdırılmış şəkildə toplanması, emalı və ötürülməsini təmin edən insan-maşın sistemləridir. Avtomatik informasiya sistemləri bütün informasiya emalı əməliyyatlarının avtomatik olaraq, insanın müdaxiləsi olmadan yerinə yetirilməsi ilə xarakterizə olunur, lakin idarəetmə funksiyalarını insanın öhdəsinə buraxır. Avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin əsas komponenti informasiya texnologiyalarıdır (İT), inkişafı informasiya sistemlərinin inkişafı və istismarı ilə sıx bağlıdır. İnformasiya texnologiyası (İT) əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün bir sıra üsul və vasitələrdən istifadə edən prosesdir (8, 376 s).

Avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyasının əsas məqsədi ilkin məlumatların emalı yolu ilə yeni keyfiyyətdə informasiya əldə etməkdir, bunun əsasında optimal idarəetmə qərarları hazırlanır. Buna informasiyanın inteqrasiyası, onun aktuallığının və ardıcıllığının təmin edilməsi, idarəetmə aparatının fəaliyyətinin informasiya təminatının keyfiyyətcə yeni formalarının tətbiqi və istismarı üçün müasir texniki vasitələrdən istifadə etməklə əldə edilir. İnformasiya texnologiyaları işlənmiş məlumatın həcminin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının öhdəsindən gəlir və onun emalına sərf olunan vaxtın azalmasına səbəb olur. İT idarəetmədə informasiya resurslarından istifadə prosesinin ən mühüm komponentidir. İnformasiya texnologiyaları üçün avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri əsas mühitdir, onun tərkib elementləri məlumatların çevrilməsi üçün vasitə və üsullardır. İnformasiya texnologiyası İS-də dövriyyədə olan informasiya üzərində əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün dəqiq tənzimlənmiş qaydalardan ibarət prosesdir və aşağıdakı təsnifat meyarlarına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş bir çox amillərdən asılıdır:

- texnoloji prosesin mərkəzləşdirilməsi dərəcəsi;
- mövzu sahəsinin növü;
- idarəetmə tapşırıqlarının əhatə dairəsi;
- həyata keçirilən texnoloji əməliyyatların sinfi;
- istifadəçi interfeysinin növü;
- qurmaq üçün bir yol (7, 464 s).

Texnoloji prosesin mərkəzləşdirilməsi dərəcəsinə uyğun olaraq idarəetmə sistemlərində İT mərkəzləşdirilmiş, qeyri-mərkəzləşdirilmiş və birləşdirilmiş texnologiyalara bölünür: və ya sənaye və ya ərazi məlumat və qərar mərkəzində. Mərkəzləşdirilməmiş texnologiyalar mütəxəssisin konkret tapşırığını həll etmək üçün istifadəçilərin iş yerlərində quraşdırılmış kompüter texnologiyalarının yerli tətbiqinə əsaslanır.

Mərkəzləşdirilməmiş texnologiyalar mərkəzləşdirilmiş avtomatlaşdırılmış məlumat yaddaşına

malik deyil, lakin istifadəçiləri şəbəkə qovşaqları arasında məlumat mübadiləsi üçün kommunikasiya vasitələri ilə təmin edir. Kombinə edilmiş texnologiyalar birgə verilənlər bazalarından istifadə etməklə sahədə funksional problemlərin həlli proseslərinin inteqrasiyası və bütün sistem məlumatlarının avtomatlaşdırılmış məlumat bankında cəmləşməsi ilə xarakterizə olunur. Və subyektin (orqanının) növü müvafiq müəssisə və təşkilatların vəzifələrinin funksional siniflərini müəyyən edir, onların həlli müasir avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Bunlara mühasibat uçotu və audit, bank, sığorta və vergi fəaliyyətinin vəzifələri, Avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının əhatə dairəsinə görə idarəetmə tapşırıqlarına analitik avadanlığın istifadəsi əsasında məlumatın avtomatlaşdırılmış emalı, idarəetmə funksiyalarının avtomatlaşdırılması, iqtisadi və riyazi metodların, modellərin və ixtisaslaşdırılmış modellərin istifadəsini nəzərdə tutan qərarların dəstəklənməsi informasiya texnologiyaları daxildir (8, 376 s).

Toplu informasiya texnologiyası istifadəçiyə verilənlərin emalına təsir göstərməyə imkan vermir, dialoq texnologiyası isə ona idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün məlumatı tez qəbul edərək, interaktiv rejimdə hesablama vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verir. Şəbəkə avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyasının interfeysi istifadəçiyə coğrafi baxımdan uzaq informasiya və hesablama resurslarına çıxışın telekommunikasiya vasitələri ilə təmin olunur. Şəbəkənin qurulması metodu şirkətin bütün struktur bölmələrinin məlumat mübadiləsi və idarə edilməsinin səmərəliliyi üçün inzibati aparatın tələblərindən asılıdır. İqtisadi obyektin idarə edilməsində məlumatın səmərəliliyi üçün tələblərin artması təşkilatın fəaliyyəti üçün müasir şəraitin tələblərinə uyğun olaraq inkişaf edən şəbəkə texnologiyalarının yaradılmasına səbəb oldu. Bu, İS-in təşkilati idarəetməsində təkcə yerli hesablama sistemlərinin deyil, həm də çoxsəviyyəli (ierarxik) və paylanmış informasiya texnologiyalarının təşkilini nəzərdə tutur. Onların hamısı informasiyanın ötürülməsi, emalı, toplanması, saxlanması və mühafizəsi vasitələri ilə təşkil olunan texnoloji qarşılıqlı əlaqəyə yönəldilmişdir.İnformasiya texnologiyaları təşkilati idarəetmənin informasiya sisteminin əsas komponentidir, bilavasitə informasiyanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının təşkili strategiyasının seçimi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- müəssisə və ya təşkilatın fəaliyyət sahəsi;
- müəssisə və ya təşkilatın növü;
- istehsal-təsərrüfat və ya digər fəaliyyət;
- təşkilatın və ya müəssisənin qəbul edilmiş idarəetmə modeli; idarəetmədə yeni vəzifələr; mövcud informasiya infrastrukturu və s (6, 332 s).

Qəbul edilmiş idarəetmə modelinə və mövcud informasiya infrastrukturuna bağlı olan informasiya texnologiyalarının qurulması üçün əsas amil iqtisadi obyektin fəaliyyət sahəsidir. Müxtəlif tipli təşkilatlarda təsərrüfat obyektinin idarə edilməsi problemlərinin həlli tələblərindən asılı olaraq informasiyanın emalının texnoloji prosesi formalaşır. Təşkilati idarəetmə informasiya sistemləri və texnologiyaları tətbiq edilərkən əsas meyarlar həm də təşkilatın ölçüsü və onun fəaliyyət sahəsidir. Bu meyarları nəzərə alaraq, konkret funksional vəzifələrin həlli üçün informasiya texnologiyaları üçün proqram təminatı və texniki vasitələrin seçimi aparılır ki, bunun əsasında təşkilatları (müəssisələri) üç qrupa bölmək olar: kiçik, orta və böyük (böyük).

1. Müxtəlif fəaliyyət sahələrinə malik kiçik müəssisələrdə informasiya texnologiyaları, bir qayda olaraq, mühasibat uçotu problemlərinin həlli, biznes proseslərinin müəyyən növləri üzrə məlumatların toplanması, şirkətin fəaliyyət istiqamətləri üzrə məlumat bazalarının yaradılması və telekommunikasiya mühitinin təşkili ilə əlaqələndirilir. Kiçik müəssisələrin kollektivi müəssisənin informasiya ehtiyatlarının cəmləşdirilməsi üçün avtomatlaşdırılmış məlumat bankının təşkili ilə müxtəlif topologiyalı lokal kompüter şəbəkələri mühitində işləyir.

Müvafiq idarəetmə qərarları

Kiçik biznes mütəxəssislərinin fərdi tətbiqləri və funksional məlumatları lokal şəbəkənin avtomatlaşdırılmış iş stansiyaları (iş stansiyaları) səviyyəsində lokallaşdırılır və yuxarı idarəetmə səviyyəsinin işinin səmərəli informasiya təminatı üçün avtomatlaşdırılmış məlumat bankından istifadə olunur. Buna görə də kiçik müəssisələrdə avtomatlaşdırılmış məlumat bankında informasiya ehtiyatlarının mərkəzləşdirilməsi ilə paylanmış məlumatların emalı ilə birləşdirilən birləşmiş informasiya texnologiyasının təşkili ən məqsədəuyğundur. Avtomatlaşdırılmış məlumat bankını təşkil etmək üçün həyata keçirilən mərkəzi hesablama sistemi kimi

UNIX server, meynframe və ya superkompüterdən istifadə edilir. Avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının birləşmiş şəbəkə təşkili aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- əməliyyat xərclərinə qənaət;
- "müştəri-server" texnologiyasının effektiv tətbiqi imkanı;
- geniş çeşidli aparat və proqram təminatı kombinasiyalarına görə istifadəçi tələblərinə yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti və s. Bununla belə, sistemin bir server ətrafında cəmlənməsi həmişə ən yaxşı həll yolu deyil, çünki serverə qoşulmuş müştərilərin sayına ciddi məhdudiyyətlər mövcuddur (1, 304 s).

Müştərilərin sayının artması sistemin daha yavaş cavab verməsi ilə nəticələnir. Bundan əlavə, bir müəssisə və ya təşkilatın müasir fəaliyyət şəraitində optimal idarəetmə qərarını hazırlamaq üçün mühasibat uçotu proqramları kimi ənənəvi biznes tətbiqlərindən başlayaraq qiymətləndirmə tapşırıqlarına qədər müxtəlif vəzifələri mərkəzləşdirilmiş şəkildə həll etmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, bu cür tapşırıqların bütün spektrini bir kompüterdə qarışdırmaq səmərəsizdir və mərkəzi serverin hesablama gücünü artırmaqla bu məhdudiyyətlərdən yan keçmək cəhdləri maliyyə xərclərinin kəskin artmasına səbəb olur. Buna görə də, avtomatlaşdırılmış informasiya texnologiyasının belə birləşmiş qurulması və konsentrasiyanın bir məlumat qovşağı ilə lokal kompüter şəbəkəsinin təşkili yalnız kiçik müəssisələrdə həyata keçirildikdə özünü doğruldur.

2. Orta təşkilatlarda (müəssisələrdə) elektron sənəd dövriyyəsinin fəaliyyət göstərməsi və onun konkret biznes prosesləri ilə əlaqələndirilməsi idarəetmə səviyyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür təşkilatlar (müəssisələr, firmalar) şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı həll edilməli olan funksional vəzifələrin dairəsinin genişləndirilməsi, müxtəlif formatlarda sənədlərin toplanmasına imkan verən məlumatların avtomatlaşdırılmış saxlanması və arxivlərinin təşkili ilə xarakterizə olunur.

3. İri təşkilatlarda (müəssisələrdə) informasiya texnologiyaları müasir proqram-texniki kompleks, o cümlədən telekommunikasiya, multimaşın sistemləri, inkişaf etmiş müştəri-server arxitekturası və yüksəksürətli korporativ kompüter şəbəkələrindən istifadə əsasında qurulur. Böyük bir müəssisənin korporativ informasiya texnologiyası, bir qayda olaraq, müəssisənin ərazi baxımından səpələnmiş bölmələrinin strukturuna uyğun təşkil edilmiş üç səviyyəli iyerarxik struktura malikdir: sistemin mərkəzi serveri mərkəzi ofisdə, yerli serverlərdə quraşdırılır (1, 304 s).

Təşkilatın fəaliyyətinin məqsədi və xarakteri onun informasiya sistemini və informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılmasını, eləcə də işlənmiş və istehsal olunan informasiya məhsulunun növünü müəyyən etmək, bunun əsasında optimal idarəetmə qərarın qəbul etməkdir. Müxtəlif tipli təşkilatlarda informasiya texnologiyalarının işlənməsi şəraitində idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin effektivliyi müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsir edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Korneev, I.I. (2018). Sənədlərlə işdə informasiya texnologiyaları / I.I. Korneev. M.:Prospekt, 304 s.

2. Morqunov A.F. (2017). İdarəetmədə informasiya texnologiyaları / A.F. Morqunov. M.:Yurayt, 268 s.

3. Moskvitin, G.I. (2017). İdarəetmə konsepsiyasına əsaslanaraq müəssisənin idarəetmə sistemində inteqrasiya proseslərinin tədqiqi / G.I. Moskvitin, A.P. Kovalenko, Yu.I. Kovalenko, M.M. Taraskin. M. : Rusayns, 152 s.

4. Netysova, O.Yu. (2017). İqtisadiyyatda informasiya sistemləri və texnologiyaları / O.Yu. Netyosov. M.:Yurayt, 146 s.

5. Nikitin, A.V. (2016). İnformasiya sistemlərindən istifadə edərək müəssisənin (firmanın) idarə edilməsi / A.V. Nikitin, I.A. Rachkovskaya, I.V. Savçenko. M.:Prospekt, 202 s.

6. Varfolomeyeva, A.O. (2017). Təşkilatın informasiya sistemləri / A.O. Varfolomeyeva, A.V. Koryakovski, V.P. Romanov. M.: İnfra-M., 332 səh.

7. Vendeleyeva, M.A. (2016). İdarəetmədə informasiya texnologiyaları / M.A. Vendeleyeva, Yu.V. Vertakov. M.:Yurayt, 464 s.

8. Zub, A.T. (2017). Strateji idarəetmə / A.T. Diş. M.:Yurayt, 376 s.

XÜLASƏ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif tipli müəssisə və təşkilatların əmək ehtiyatlarının idarə edilməsinin kompleks avtomatlaşdırılması əsasında idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni vəzifələr qoydu. Bazar iqtisadiyyatı istehsalın təşkili, planlaşdırma və təhlil prosesləri, maliyyə işləri, məhsulların tədarükçüləri və istehlakçıları ilə mü-

nasibətlər sahəsində həll olunan vəzifələrin həcminin və mürəkkəbliyinin artmasına gətirib çıxarır ki, onların operativ idarə edilməsi bir təşkilat olmadan mümkün deyildir. Məqalədə bu məsələlərin həlli yolu kimi informasiya sistemləri və texnologiyalarının xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: *idarəetmə informasiya sistemləri, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri, informasiya texnologiyaları, korporativ informasiya sistemləri, müəssisə.*

SUMMARY

Under the conditions of the market economy, he set new tasks for the improvement of management activities based on the complex automation of the management of labor resources of various types of enterprises and organizations. The market economy leads to an increase in the volume and complexity of tasks solved in the field of organization of production, planning and analysis processes, financial affairs, relations with suppliers and consumers of products, whose operational management is impossible without an organization. The article provides information about the characteristics of information systems and technologies as a way to solve these issues.

Keywords: *management information systems, automated information systems, information technologies, corporate information systems, enterprise.*

РЕЗЮМЕ

В условиях рыночной экономики он поставил новые задачи по совершенствованию управленческой деятельности на основе комплексной автоматизации управления трудовыми ресурсами различных видов предприятий и организаций. Рыночная экономика приводит к увеличению объема и сложности решаемых задач в области организации производства, процессов планирования и анализа, финансового дела, взаимоотношений с поставщиками и потребителями продукции, оперативное управление которыми невозможно без организации. В статье представлена информация об особенностях информационных систем и технологий как способе решения этих вопросов.

Ключевые слова: *информационные системы управления, автоматизированные информационные системы, информационные технологии, корпоративные информационные системы, предприятие.*

UOT 338:37

CHANGES IN THE DIRECTION OF INCREASING THE POTENTIAL OF EDUCATION IN AZERBAIJAN

FARMAN ALİYEV
Azerbaijan State University of Economics, master student

E-mail: farmanaliyev0@gmail.com

Providing public services was the state's role in the Soviet Union. Although the shift to decentralized administration and a market economy offered certain prerequisites for the growth of the private sector, the state remained to bear the responsibility of providing public services. However, when municipalities were created, they also took on the responsibility of providing public services. Currently, the state, municipalities, and, to a lesser extent, the private sector carry out these duties. Since it has the pre-existing institutions and financial means to do so, unlike municipalities, the state continues to take the lead in providing public services. The majority of services, including those in the fields of education, culture, public health, communications, public catering, and others, are provided by regional offices of the respective governmental bodies. Central executive entities including ministries, committees, and the local state administration manage and oversee the provision of public services. The state budget is used to pay for these services.

Theoretically, towns also have a lot of power to offer public services. In accordance with the law, municipalities may adopt plans for the provision of public services and establish municipal organizations to carry them out in the following sectors: education, health care, culture, public housing and other buildings, sanitization, water supply, and sewage, local transport and communication, cemeteries and funeral services, public catering, and consumer services. The local council receives reports from the municipality's executive department on how well these services are being provided, which must meet state criteria. Municipalities are completely free to choose how public services are provided, and they are allowed to consider regional factors when deciding on exclusions and other specific characteristics. Municipalities have not yet started providing public services because they currently lack the requisite financial resources. As an illustration, the state has started handing over some of its housing and community services to towns. All housing and community services now run by the state are to be handed to municipalities if they continue to provide them at an acceptable level. On a contractual basis, some public services may also be provided by the private sector (local, joint, and international businesses). Where not expressly banned, private businesses may provide any public service as long as they adhere to state-established norms. Particularly in the areas of public health care, education, transportation, communication, trade, and public catering, the private sector's influence in this sphere is significantly growing. This is unquestionably a trend for the better since it results in better public services at lower costs. However, undesirable phenomena like inconsistency or service division appear when quality control is absent.

The education system in the Republic of Azerbaijan has undergone various stages of development from the Soviet system to our modern era. Analyzing the education system around the following problems will provide the basis for coming to the right conclusions. These problems will form an idea about the general state of education:

1. Public education. The quality of education in Azerbaijan has drastically decreased during the past 20 years, especially at the higher education level. Despite a nearly ten-year boom in the oil business, the education sector remained flat and underperformed. Particularly when compared to the cash allotted to vanity projects and infrastructure development, the amount of money dedicated to education remained relatively low.

As a result, the level of public education plummeted, falling even below the regional average for the Commonwealth of Independent States (CIS). From a demand-and-supply standpoint, I contend that the main obstacles to improving educational quality in Azerbaijan are the diversion of public funds away from the development of human capital into unproductive investments by rent-seeking elites on the supply side, the low returns to high-quality education (valuing educational certificates more

than knowledge and skills obtained), and an excessive reliance on patronage and personal connections on the demand side. In order to overcome these perverse incentives ingrained in the current institutional structure, more structural reforms are necessary (3).

Azerbaijan has a young population: of its 10 million people, roughly 40% are under 24. In the CIS area, it also has one of the highest birth rates.

Young people make up a substantial share of the population, which is beneficial for providing labor to fulfill market demands and stimulate the economy, but it creates a difficulty when it comes to educating a highly qualified workforce for a job market where youth employment only accounts for 23%. (as of 2014). In other words, Azerbaijan's specific issue right now is whether the nation's public education system has sufficient capacity, funding, and instructional resources to handle the country's expanding student population.

The employment of tutors has been a common practice since since Azerbaijan became a country in the early 1990s. The majority of teachers switched from their meager public sector positions to more profitable private sector jobs. This included tutoring, which eventually turned into something approximating a second, obviously fee-based educational system (1).

Young people's employment prospects are harmed by the "oil curse," as they are in other resource-dependent nations, because few domestic jobs are available as a result of the underdevelopment of non-oil industries and poor private enterprise. The global labor market is extremely competitive and has several entrance obstacles. In order to fulfill domestic demand and provide the Azerbaijani workforce the skills necessary to compete in global markets, a robust contemporary education system and ongoing professional training opportunities are essential. Azerbaijan, however, is plainly underutilizing its potential demographic advantage and failing in terms of school quality, according to assessments by international organizations and education specialists. This defeats the "youth bulge" advantage and causes better educated young people to leave and go to western nations (a phenomenon known as the "brain drain"). In the meanwhile, up until recently, Russia's need for low-skilled migrant workers absorbed the majority of the undereducated labor force.

The high adult literacy rate, high secondary school enrollment rates, and universal primary education that Azerbaijan inherited from its Soviet background have all been maintained (there is compulsory 9-year schooling). According to statistics from the UNESCO Institute for Statistics, several other important measures of educational attainment and quality have stagnated or made little improvement during the previous 20 years.

The high secondary education participation rate in Azerbaijan is similar to that of other former Soviet Union nations, including those that don't have as much natural riches as Azerbaijan has (oil and gas). Key education indicators, some of which are described here, paint a very gloomy picture when examined in further detail (2).

2. Low Public Spending on Education. Budgetary support for the educational system in Azerbaijan has historically been insufficient, demonstrating a low priority placed on education and social welfare in general by the ruling class. Surprisingly, education continued to receive inadequate funding, accounting for only 9.1% of total public spending in 2009 (on pace with Georgia and Belarus but less than Ukraine and Moldova), and educational outcomes were subpar. For instance, according to RFE/RL(Radio Free Europe / Radio Liberty) estimates, the hosting of the 2015 European Games cost more than the 2016 budget for education ($1.14 billion). The World Bank claims that even while nominal public spending on education climbed from AZN 294 million in 2004 (about USD60 million based on 2004 exchange rates) to AZN 1.55 billion (USD1.94 billion in 2014 values) in 2014, it did not keep pace with GDP growth. The government only allocated 2.8% of its GDP to education in 2009, far less than the CIS region's average of 4.7% (Georgia spent 4.2%, Armenia 3%, and Ukraine 5.3%). The majority of the monies were allotted for the wages and pensions of the teachers and staff, with the remainder going toward operating expenses.

3. Low Pre-School Enrollment. In 2013, just 26% of Azerbaijani children aged 1 to 5 attended preschool, which is a lower percentage than in nearby nations. For contrast, the pre-school enrolment rate is 92% in Russia, 52% in Armenia, and 60% in Georgia as of 2012 (UNESCO Institute for Statistics). One study found that of the 45 nations examined, Azerbaijan had one of the highest percentages of kids who had never attended preschool (8).

4. Poor Quality of School Education. On the reading and science scales of the 2009 PISA international student assessment, Azerbaijani pupils did badly, ranking among the lowest performers. The State Student Admission Commission (TQDK) is compelled to decrease the minimal requirement (often 250 or 200 points) every year as more high school graduates fail the national university admission exam as a result of poor results. It is thought that secondary school graduates are not adequately prepared for college entrance due to the quality of secondary education. Parents are have to set aside additional finances to engage private tutors for their children due to the secondary school system's ineptitude, which results in government money being wasted but pupils still not receiving a proper education.

5. Educational Attainment. The population distribution by highest degree earned is shown in Table 1 overleaf. In Azerbaijan, the majority of inhabitants (almost 60%) possess a (full) secondary school diploma (attestat). Following this are 25% of people with a bachelor's degree and, perhaps surprisingly, 15.7% of those with a master's degree. If one examines the subject matter of Azerbaijani master's level education, a different image does, however, come into focus. "Master's students in Azerbaijan sometimes have to go through the same same course—same instructor, same book, same lecture content, and same tests—that they did as undergraduates," one expert rightly noted (7). To put it another way, the majority of master's degree programs are subpar imitations of their western counterparts and do not provide advanced specialty training.

Table 1: Educational Attainment, Population Ages 25 and Older, %

Column1	Primary	Lower secondary	Upper secondary	Bachelor's	Master's
Azerbaijan	2.9	6.9	58.7	25.3	15.7
Armenia	2.8	6.4	43.3	n/a	24.1
Georgia	2.1	4.6	42.7	3.4	27.1

Source: UIS online database

6. Low Higher Education Enrollment Rate. Only 23% of the relevant age cohort between the ages of 17 and 21 are actually enrolled in a university, making Azerbaijan the nation in Central Asia and the Caucasus with the lowest post-secondary (tertiary) education enrolment rate. Most likely as a result of the poorly designed and highly centralized state quota allocation system, which "each year the government arbitrarily sets student admission quotas for all programs, whether government subsidized or self-infinanced, and in both public and private universities, approximately 77% of Azerbaijanis who graduate from secondary school are not admitted to a university (6). His is the lowest regional university enrolment rate. In comparison, after graduating from secondary school, 44.3% of teenagers in Armenia, 39.2% of those in Georgia, and over 50% of those in Kazakhstan enroll in a university (see Table 2 overleaf)

Table 2: Gross Enrollment Ratio, Tertiary (%)

Region countries	2010	2011	2012	2013	2014
Azerbaijan	50.6	51	43.9	43.3	44.3
Armenia	19.3	19.6	20.4	21.4	23.2
Georgia	28.9	31.2	29.2	34.8	39.2
Kazakhstan	46	48.5	51.3	50.1	48.5

Source: UIS.Stat.

7. Access to Higher Education. Despite the blatant corruption that the TQDK eliminated from the admissions process, issues with access to higher education fairness and equality still exist. Scores on the entrance test given by the TQDK are used to decide admission to universities. The top "elite" public schools are centered in Baku city. The quality of instructors in public schools varies. Tuition at private lyceums is quite expensive. Regular public school students must take extra private tutoring sessions in order to pass the university entrance exam. Although attendance at public schools is free, moving up the educational ladder is dependent on home finances. The only metropolitan families that can afford the informal private tutoring system are those who are middle-class and wealthy. While the average monthly wage in 2013 was around USD 545, one family projected the annual expenditures of private instruction for their daughter to be AZN 3,000 (USD 3,750 based on 2013 currency rates) (1).

Students who are accepted into a self-funded institution or a private university must pay tuition. The lowest tuition rates are around AZN 1,300 (USD 1,238 in mid-2015 dollars) at Pedagogical University and the highest rates are over AZN 4,800 (USD 4,571 dollars) at ADA University, depending on the reputation of the university and program. In reality, between 2008 and 2015, the rate of tuition fees climbed by at least twice. For instance, the cost of the law degree program at Baku State University increased from AZN 1,500 (USD 1,875 in 2008 currencies) to AZN 3,000 (USD 3,750) in 2013 and AZN 3,800 (USD 3,619 in mid-2015 dollars) in 2015 (4). As a result, children from wealthy, urban households are given preference over those from less fortunate, rural families when applying for higher education.

8. Underpaid Teachers. Teachers in Azerbaijan's secondary schools get extremely little pay. They were barely able to make a living in the middle of the 2000s since they made less than $100 a month. Secondary school teachers' beginning salaries currently range from AZN 350 (about USD 219 in 2016 currency) each month, depending on their qualifications and performance. According to Azerbaijani official statistics, the average nominal wage for professionals working in education in 2015 was AZN 301 per month (USD 287 in mid-2015 dollars). This is significantly less than the average wage earned by those working in other fields like mining (oil and gas) (AZN 2,171, USD 2,068 in mid-2015 dollars), finance and insurance (AZN 1,210, USD 1,15), and other industries (AZN 678, USD 646). The government has made apparent underinvestments in education, and teacher pay is still poor. Because males are often the "breadwinners," teaching and academics have never been thought of as desirable career paths for graduates.

9. Decline in Education. The circumstances on both the supply and demand sides have an impact on how well students perform in school. On the supply side, policymakers may be persuaded to improve educational standards as a means of winning support or as a means of fostering innovation and creating a knowledge-based economy. Under contrast, politicians may purposefully stall the advancement of higher education in patron-client systems in order to profit excessively from the rentier state.

The degree to which citizens are ready to fight for change is a critical variable on the demand side. This in turn depends on the degree to which the public comprehends the issue and their organizational capacity to organize for group action. There is not yet a significant constituency in Azerbaijan pushing for such measures. Rent-seeking elites and their allies among corruptible educators have put off reforms for decades, and citizens have internalized the "rules of the game" that emphasize formal qualifications acquisition and the development of patronage ties over critical thinking skills, professional skills, and creativity as necessary for success in the job market. The importance of getting a certificate has diminished in favor of getting one by whatever means necessary, including paying teachers bribes. High-skilled students who are not included into this system, especially those who received their education overseas, tend to leave. Low returns to education will eventually result in brain drain, high-skilled professions, and the educated stratum will leave, as stated by Swedish economist Mats Lundahl (5). Compared to its neighbor Armenia, Azerbaijan spent more of its government funds on education in 2005, according to a European Commission study from September 2011. That ratio fell from over 20 to 9 percent four years later, below Armenia's 15 percent.

REFERENCES

1. Arifa Kazimova, (2013). "In Azerbaijan, Free Education Comes at a Price", Transitions Online, January 9.

2. Caroline Macready and Mihaylo Milovanovitch, (2011). "Developing Human Capital", Ch.3 in Competitiveness and Private Sector Development: Eastern Europe and South Caucasus, OECD Publishing.

3. Farid Guliyev, (2016). "The Quality of Education in Azerbaijan: Problems and Prospects"

4. Higher education in Azerbaijan over the past 5 years: What has changed?, Azadliq.org, October 30, 2013

5. Mats Lundahl, (1997). "Inside the Predatory State", Nordic Journal of Political Economy, 24.

6. Rashad Aliyev, "Azerbaijan: How Equitable is Access to Higher Education?"

7. Richard D. Kortum, (2009). "Emerging Higher Education in Azerbaijan", Journal of Azerbaijani Studies, 12.

8. Vitaly Radsky, (2013). "Education in Azerbaijan: A Snapshot", CRRC Blog, May 16.

SUMMARY

The article provides information on public education, enrollment in preschool education, state funds spent on education, quality indicators of school education, admission to higher education, teachers' salary statistics, achievements in education, and the dynamics of education development in the Republic of Azerbaijan during the period of independence. The main goal of the article is to reveal the reasons that prevent the improvement of the quality of education in Azerbaijan. Forming an opinion about the changes that have taken place in the education sector in recent years determines the relevance of the topic.

Keywords: *education, development, public service, salary, higher education.*

XÜLASƏ

Məqalədə xalq təhsili, məktəbəqədər təhsilə qeydiyyat, təhsilə xərclənən dövlət vəsaiti, məktəb təhsilinin keyfiyyət göstəricisi, ali təhsilə qəbul, müəllimlərin maaş statistikası, təhsildə əldə edilmiş nailiyyətlər haqqında məlumat verilmiş, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik dövründə təhsilin inkişaf dinamikasına nəzər salınmışdır. Azərbaycanda təhsilin keyfiyyətinin yüksədilməsinə maneə törədən səbəblərin üzə çıxarılması məqalənin əsas məqsədini təşkil edir. Təhsil sektorunda son illərdə baş verən dəyişikliklər barədə fikir formalaşdırmaq mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Açar sözlər: *təhsil, inkişaf, dövlət xidməti, maaş, ali təhsil.*

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о народном образовании, охвате дошкольным образованием, государственных средствах, затраченных на образование, показателях качества школьного образования, приеме в высшие учебные заведения, статистике заработной платы учителей, достижениях в образовании, а также динамике развития образования в Азербайджанской Республике в период независимости. Основная цель статьи - выявить причины, препятствующие повышению качества образования в Азербайджане. Формирование мнения об изменениях, произошедших в сфере образования за последние годы, определяет актуальность темы.

Ключевые слова: *образование, развитие, государственная служба, заработная плата, высшее образование.*

UOT 005-027.21

FINANCIAL FLOW MANAGEMENT OF HOLDINGS IN INTERNATIONAL PRACTICE

NIJAT MURADOV
Azerbaijan State University of Economics, master student
E-mail: nijat_muradov@mail.ru

As we mentioned earlier, holdings first appeared in the late 19th and early 20th centuries as a result of the prohibition of the trust system in the United States with "antitrust laws". In 1929, the number of states that adopted this system in America reached 30. After that, such formations were successively legalized in France, England, and Germany .

The term "Holding" is derived from the English word "hold" and means a company that owns control packages of shares of other companies (keeps these packages). Holding companies were first created in the American state of New Jersey when corporations were allowed to be formed whose main activity was through the purchase of shares of other companies. One of the advantages of holding is that with a much smaller amount of investment than in a merger, one company gets the opportunity to exercise control over other companies. In addition, by buying only part of the shares of another company, the holding company is freed from paying high stock prices to buy all the shares of this company. He can gradually buy shares, which leads to an increase in their prices. Another advantage of the holding company is that it does not require the consent of the shareholders of the absorbed company to control the other company.

Some comparative statistical indicators of "Capital Bank", "Pasha Bank" included in "Pasha Holding", "Ata Bank" included in "Ata Holding", "AFB Bank" included in "Gilan Holding" in Azerbaijan let's take a look.

Chart 1: Comparative analysis of amounts to be received from credit organizations (for 2016-2020)

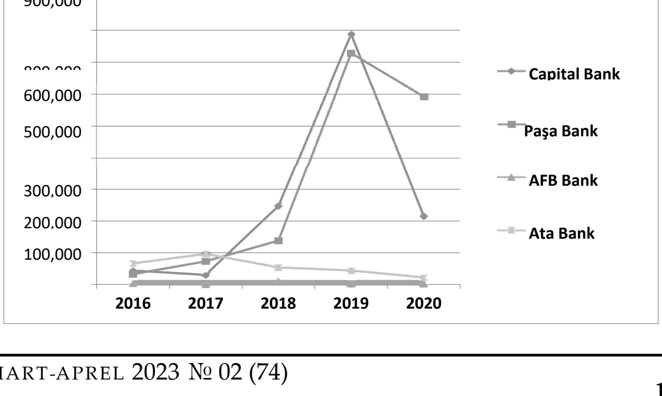

*Source: https://www.pashabank.az/uploads/hesabat/Financial_Statements_*

Article 1 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On Banks" states: A bank holding company is a company that has one or more subsidiary banks with a banking license, whose activities are regulated and controlled by the banking regulatory authorities of the country where the head office is located. A subsidiary bank is a bank in which more than 50 percent of the voting shares in the authorized capital belong to the founding bank or bank holding company or a bank that, according to the agreement concluded between it and the founding bank or bank holding company, is assigned to the founding bank or bank holding company. is allowed to have an important influence on the adoption of decisions.

In order to effectively perform its functions and meet the basic requirements, the operational financial management system must include the following main subsystems:

• Prompt planning of receipts and payments. The tools are the demand letters of the responsible persons, the payment calendar, and the daily plan of payments (registry).

• A payment priority system used to balance the payment schedule and rank payments on a daily basis.

• Mechanism for agreeing and approving payments, and correcting the payment schedule. The procedure for checking the status of the limit of responsible persons.

• Operational accounting system for the creation and fulfillment of obligations

• A set of regulatory documents on operational financial management (2, s.146).

It is very important to get consistency in the analysis of the current and long-term plan indicators. In many holding companies in Azerbaijan, long-term financial plans (longer than one year) are not prepared, the annual financial plan is a formal document, which is approved and "put on the shelf". In the analysis of the current activity, the difference be-

tween the actual indicators and the plan indicators is not analyzed. The long-term financial plan should be one of the main documents in the financial management system, as this plan defines the strategic goals of business profitability, the development of its directions, and the performance of each function. In practice, we face situations where strategic and operational plan indicators are not related to each other (4, s.99).

In the long-term aspect, the management of the company's cash resources is the cornerstone of the realization of its financial strategy. There are a number of tools and methods that the company's management can use to protect or increase its production or commercial potential. In this case, the goal is to choose a more effective combination of methods and tools that are more suitable for the company's goals and strategy. Key questions that need to be addressed include:

• determining the financial needs of the company for the long term, taking into account the actions planned in all areas of management (determining which financing is required in what volume, as well as for what period and how these funds will be used);

• selection of sources of financing (determining the availability of alternative sources of financing, which financial instruments are convenient, and the appropriateness of which of them to use)

• Accepting the solution of the formation of the capital structure based on the impact price to the company and allowing other sources of financing as a result of using each financing method (5, s.83).

In the Azerbaijani legislation, "Rules for preparation, presentation, and control of prudential reports based on consolidation" determine the preparation and presentation of prudential reports of holding companies based on consolidation following the "International Standards of Financial Reporting", and the rules for the implementation of control over them based on these reports. The regulations state that a holding company is a group formed by natural and/or legal person(s) to own and manage one or more subsidiaries, including commercial banks. Holding companies are divided into:

- bank holding company - a group that has one or more subsidiary banks with a banking license, whose activities are regulated and controlled by the banking regulatory authorities of the country where the head office is located.

- financial holding company - a group consisting of a bank and other subsidiary organizations operating only in the financial sector.

- non-financial holding company - a group with one or more subsidiary organizations operating in various sectors of the economy, including a bank.

Holding companies benefit significantly from the leverage effect of finance applied to assets and earnings under control. Let's assume that holding company A has 20% shares of holding companies B, C, D, and companies B, C, and D, in turn, have control packages of 20% shares of the other 9 operating companies (3 companies each). Thus, for each working company, 1-9 manats can be controlled by company A, for which 0.20% * 9 manats = 0.36 manats or 4% of the total value of all working companies, so $9 - 100 * x\% = 0{,}36$ $9x = 36$ $x = 4\%$ directs to investment. As long as all operating companies pay dividends to their shareholders (namely holding companies), the process goes normally. In the 1920s in America, especially in the utility sphere, there was a tradition of unnecessary use of pyramid holding companies. In the 1930s, that effect of the financial arm led to an increase in damages, most of the pyramids broke up. A large number of abuses of holding companies In 1935, a law limiting the activity of holding utility companies was adopted. However, in both the world and national practice, the term "holding" hides different meanings. For example, under UK law, A company that controls the activities of subsidiary companies in the following ways is called a holding company:

- the majority of votes are in subsidiary companies.

- determining the majority of members of the Board of Directors of subsidiary companies

- Even in the absence of controlling stakes, the existence of contracts between company A, which has a majority of votes in the shareholders' meeting, and its subsidiaries.

Therefore, a holding is a parent company that controls the activities of other enterprises by having control packages of shares or on the basis of other conditions registered in accordance with the agreements concluded between them.

History is full of examples of powerful holding companies such as Alleghany Corporation, Loews, Berkshire Hathaway, The Marcus Corporation, Bank of America, JP Morgan Chase, Cascade Investment, and Walton Enterprises.

Alleghany Corporation is the first investment holding company established in 1929. Located in New York. The purpose of Alleghany Corporation is to create value through the management of derivatives and investments in property and casualty reinsurance and insurance.

Bank of America is a bank holding company that owns and manages shares of banks, insurance companies, asset management companies, securities, and other private companies.

A British holding company does not participate in any transactions but is a legal entity that exists to own shares such as other corporations, bonds, private equity funds, hedge funds, and even patents and trademarks. In many cases, they own a majority of the shares of a limited company, which is their strategy to ensure that they control the management of that corporation. While other companies make money, the holding company can collect dividends, interest, and other income. If one or more parts of the company suffer a financial disaster and go bankrupt, the remaining company's assets are protected. In some cases, a holding company owns a trademark through a subsidiary and has additional affiliates that manufacture products under that brand. If one of the manufacturers is terminated, the trademark remains unaffected. A holding company needs special tax arrangements to operate successfully.

Since 2009, the UK government has developed tax laws that provide a favorable environment for holding companies. In an ordinary trading context, dividends received by a UK limited company are exempt from tax. In addition, the UK has exempted these transactions from capital gains tax where sales of shares have taken place. These two changes have made the UK a very attractive location for foreign companies from a holding company perspective.

Investors can invest in a UK holding company in two ways: through debt, which means giving the company money, or through equity, which means subscribing to the company's shares.

In general, a company is considered a small company if it has less than 50 employees and its annual turnover and annual balance sheet are less than 10 million euros. If there are any related entities such as subsidiaries of the holding company, their employees, turnover, and balance sheet, they should be added to the UK holding company.

It should be noted that the operative financial management system covers the resolution of issues received by the enterprise during the one-month interval of its operation. In this regard, it is necessary to take into account that at the level of insufficient development of higher-level financial planning, there is insufficient information in the input of the operational management system of finance. However, experience shows that the management of the enterprise, as a rule, starts the modification of the management mechanism in the financial field precisely from the operative functions. In such a case, when establishing the operational management system of finances, on the one hand, it is necessary to establish a temporary planning mechanism that allows responsible persons to receive the latest values of the flow of cash and liabilities at monthly intervals. Otherwise, it will not be possible to determine the limit of the responsible person's payments. On the other hand, it is necessary to look at the improvement of the operative financial management system from the tactical level in the perspective. It is necessary to exclude the possibility of conflicts with the conditions of the structure established from the operative financial management system (3, s.102).

If the UK holding company wishes to sell its shares in its subsidiaries and pass the money on to investors by way of dividends, it can benefit from a so-called 'use of the UK holding company efficiency', which will have the effect of exempting all profits from capital gains tax. Various conditions must be met to benefit from this exemption. These conditions are quite complex: the company must hold at least 10% of its shares for at least one year. The UK holding company and the subsidiary to which it sells must both be trading companies and their activities cannot be substantially engaged in activities other than trading activities. These conditions must be satisfied before and after the disposal of shares.

In international practice, the mechanism of holdings management suggests that holding companies are formed for two purposes (1, s.112):

1. Holdings that serve as an investment vehicle for investors;

2. Holdings that serve as a risk management tool for large corporations.

Over the years, large holdings in different continents have built a strong mechanism to form their business and not be threatened by competing con-

glomerates, to be self-sufficient, and to get the necessary income.

Berkshire Hathaway. A famous holding company in the USA is Warren Buffett's, Berkshire Hathaway. One of the most successful investors of all time, Warren Buffet is a holding company that lends to and invests in operating companies including Berkshire Hathaway, GEICO, and Coke. According to Forbes Global 2000, Berkshire Hathaway is the third-largest public company in the world and the ninth-largest holding by revenue. Insurance and reinsurance activities are carried out through approximately 70 domestic and foreign insurance companies. Berkshire Hathaway's insurance companies provide insurance and reinsurance of property and casualty risks in the United States. Berkshire Hathaway owns 89.8% of Energy in the utilities and energy group. "Berkshire Hathaway" holding includes various clothing companies and shoe manufacturers and distributors. Construction products manufacturing companies dominate among the companies owned by the holding. "FlightSafety International Inc.", "NetJetsInc" is a holding of "Berkshire Hathaway" for flight services. The areas where the companies of "Berkshire Hathaway" holding company are improving include the production of household products, media, real estate, non-insurance area, financial service, etc. is also included. As of March 2017, 65% of Berkshire Hathaway's shares are in five companies: American Express ($12.0 billion), Apple Inc. ($19.2 billion), "The Coca-Cola Company" ($17.0 billion), "International Business Machines Corporation") ($11.2 billion) and Wells Fargo & Company ($27.8 billion).

Warren Buffett likes to hold his stock positions for the long term. The holding's popular equity portfolio is growing. The total market value of the top equity positions at the end of 2017 was $171 billion, up from $122 billion at the end of 2016. It has great upside potential from 2018 onwards. "Berkshire Hathaway" holding started to buy shares of "Apple" company in 2016. Apple, a powerful technology company, is now the largest holding in Berkshire Hathaway's stock portfolio. The company still looks set to perform well despite concerns that it is too dependent on iPhone sales. Revenues from services are increasing significantly.

Due to this, the leading issue of holding structures is the integration of all stages of production, that is, from scientific research, design, and experimental design works, to the release of new types of production and the future realization of the manufactured product, all in a single process. The formation of a holding structure is often used as a means of diversification or conglomerate growth, where one company controls several companies engaged in different types of production activities, but each company is controlled to a different degree by the parent company. This is achieved by combining the capital of banks, scientific organizations, manufacturing, and other companies by acquiring control packages of the main company's shares.

REFERENCES

1. Kazımlı X. (2008), "Qiymətləndirmənin əsasları" Bakı. Elm, 124 s.

2. Gitman L.J. (2012), "Principles of managerial finance". United States of America. 199 p.

3. Robinson T.R., Greuning H., Henry V.E., Broihahn M.A. (2009), "International Financial Statement Analysis". Canada, 136 p.

4. Van Horne J.C., Wachowicz J.M. (2009), "Fundamentals of Financial Management". United Kingdom, 135 p.

5. Балтин В.Э., Скобелева Е.В. (2005), "Повышение эффективности управления финансами холдинга". Автореферат. 188 стр

6. Балуев В., Лобов Д. "Управление финансовыми потоками холдинга" Управлениекомпанией. 2004. № 1. Статья.

7. https://pasha-insurance.az/

*8. https://www.pashabank.az/uploads/hesabat/Financial_Statements_*

SUMMARY

A holding company (holding) is a special type of company established to have control packages of shares of other organizations. The holding structure itself represents the union of legal entities that make up the main and subsidiary organizations. Analyzing the experience of foreign countries, it can be concluded that the creation of a holding structure, first of all, means the establishment of a strong system that allows the formation of the main modern elements of the market economy, especially in the fund, investment, and credit markets.

Keywords: *financial flows, holding, international experience, management, foreign companies.*

XÜLASƏ

Holdinq şirkəti (holdinq) digər təşkilatların səhmlərinin nəzarət paketlərinə sahib olmaq üçün yaradılmış xüsusi bir şirkət növüdür. Holdinq strukturunun özü əsas və köməkçi təşkilatları təşkil edən hüquqi şəxslərin birliyini təmsil edir. Xarici ölkələrin təcrübəsini təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, holdinq strukturunun yaradılması, ilk növbədə, bazar iqtisadiyyatının əsas müasir elementlərinin, xüsusən də fondda, investisiyalarda formalaşmasına imkan verən güclü sistemin yaradılması deməkdir.

Açar sözlər: *maliyyə axınları, holdinq, beynəlxalq təcrübə, menecment, xarici şirkətlər.*

РЕЗЮМЕ

Холдинговая компания (холдинг) – это особый вид компаний, созданный для владения контрольными пакетами акций других организаций. Сама структура холдинга представляет собой объединение юридических лиц, составляющих основную и дочернюю организации. Анализируя опыт зарубежных стран, можно сделать вывод, что создание холдинговой структуры означает, прежде всего, создание сильной системы, позволяющей формировать основные современные элементы рыночной экономики, особенно в области фондов и инвестиций.

Ключевые слова: *финансовые потоки, холдинг, международный опыт, менеджмент, иностранные компании.*

UOT 331.104; 349.22

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ İNKİŞAFININ ƏSAS SƏCİYYƏVİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

NOVRUZ RƏHİMOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: novruzrehimov@gmail.com

2022-ci ilin sonunda Azərbaycanda əmək bazarında müsbət hərəkətlənmələr, habelə pandemiya böhranının səbəb olduğu bir sıra mənfi amillər və biznes fəaliyyətinin azalması da qeydə alınmışdır. İxrac tələbi və neft sektorunda istehsalın böyüməsi bütövlükdə əmək bazarında kadr ehtiyacını artırdı. Yeni vakansiyaların yaradılması Qarabağ bölgəsindəki infrastruktur və tikinti layihələrinin artması, habelə özünü işsizlik sahəsindəki işləri ilə təmin edir.

2022-ci ilin sonuna yaxın il olduqca mürəkkəb və mübahisəli, lakin Azərbaycanda iqtisadi və əmək fəaliyyətinin canlanması üçün müsbət təsvir edilə bilər. Makroiqtisadi sabitlik nəqliyyat xərclərinin böyüməsi, təbii inhisarların tariflərinin tanınması ilə müşahidə olunurdu. Digər tərəfdən, ticarət üçün imkanların daralması, nəqliyyat logistikasının və Ukrayna və Rusiyanın əmək bazarına çıxışının ağırlaşması ölkəmizin istifadə olunmamış əmək ehtiyatlarının coğrafi şaxələndirilməsinin imkanlarına çox mənfi təsir göstərmişdir. Rusiya və Ukrayna bazarları ənənəvi olaraq yerli miqrant işçiləri və mövsümi ticarət iştirakçıları üçün fevral ayından bəri keçirilən müharibə şəraitində bu cür xidmətlərə tələbat azaldı.

Bununla birlikdə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) araşdırmasına görə, Ukraynadakı müharibə, bir çox postsovet ölkələrində əmək bazarında oxşar problemlərə səbəb oldu. Ümumilikdə, 2022-ci ildə BƏT-in məlumatına əsasəndünyada işsizlərin sayı 207 milyon artıb, bu da 2019-cu ildən 21 milyon daha çox idi və qlobal işsizlik səviyyəsinin pandemiyaya qədər olan dövrdən daha yüksək səviyyədə olması gözlənilir.

Buna baxmayaraq, Azərbaycanda daxili əmək bazarının gücünü genişləndirməklə xarici mənfi təsirləri qismən kompensasiya etmək mümkündür. Ən vacib amil, yerli sənaye, emal müəssisələri, eləcə də təsərrüfatların əmək ehtiyatlarına olan tələbatı artıran nisbətən yüksək ixrac dinamikası idi.

Turizm sektorunda personal tələbinin artması da vacibdir: bu ilin 11 ayı ərzində Azərbaycan, 1,458 milyon xarici turisti ziyarət etdi, bu da keçən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 2,1 dəfə artım göstərir (2, s.2).

Olkədə əmək bazarının mövcud vəziyyətini təhlil etmək üçün bir sıra statistik məlumatlara nəzər salmaq lazımdır. Bu məlumatlara əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri də daxildir. Bu göstəricilər növbəti cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Əhalinin orta illik sayı – min nəfər	9054.3	9649.3	9854.0	9939.8	10024.3	10093.1	10137.8
İqtisadi fəal əhalinin sayı [1]- min nəfər	4587.4	4915.3	5073.8	5133.1	5190.1	5252.5	5303.9
Məşğul əhalinin sayı[2] - min nəfər	4329	4672	4822	4879	4938.5	4876.6	4988.2
o cümlədən mülkiyyət növləri üzrə:							
dövlət	1142.7	1176.1	1158.4	1154.9	1156.8	1123.2	1115.3
qeyri-dövlət	3186	3495.5	3663.7	3724.4	3781.7	3753.4	3872.9
İşsiz əhalinin sayı,[3] min nəfər	258.3	243.7	251.7	253.8	251.6	375.9	315.7
Dövlət məşğulluq agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər[2]	38966	28877	38481	20088	81272[4]	...	...
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	87	1543	6974	1117[5]	540[5]	727[5]	...
Məşğul qadınların sayı - min nəfər	2101.7	2263.4	2319.3	2349.9	2381.7	2351.5	2408.1
Muzdlu işçilərin sayı[2] – min nəfər	1382.9	1502.5	1525.0	1551.7	1646.6	1698.7	1709.1
Muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı - manat	331.5	466.9	528.5	544.6	635.1	707.7	732.1
Kadrların peşə hazırlığı, nəfər	4792	7453	4502	5629	5130	3478	3713
İxtisaslarını artırmış rəhbər işçi və mütəxəssislərin sayı - nəfər	22326	13045	11499	17676	26037	14122	14604
İşçilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların yeni ixtisasa yiyələnməsi və ixtisasının artırılması üzrə çəkilən xərclər, milyon manat	5.8	11.0	9.5	11.6	11.6	5.8	9.2
İşçilərin peşə hazırlığının artırılmasına çəkilən xərclərin ümumi əmək xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	0.09	0.11	0.08	0.10	0.08	0.04	0.05

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Aşağıdakı qrafikdə 2002-2021-ci illərdə ölkə üzrə məşğulluq dinamikası əks olunmuşdur.

Şəkil 1. Əhalinin məşğulluğu (2005-2021-ci illər)

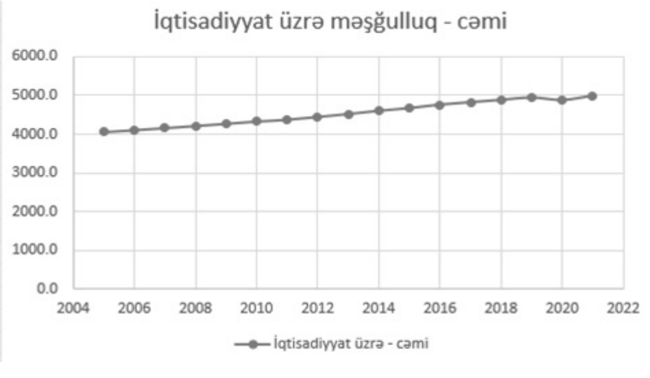

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Yeni iş yerlərinin inkişafı texnologiya parkları, sənaye bloklarının, sənaye məhəllələrinin və digər istehsal qruplarının inkişafına töhfə verir, burada bu gün 10 mindən çox iş yeri yaradıldı. Bu proses hazırda da davam edir, gələn il və ya iki ildə dəyəri 240 milyon manatdan çox olan sənaye zonalarında yeni layihələr həyata keçiriləcəkdir, bu da 2400-dən çox daimi iş yeri yaradacaqdır.

Əmək bazarındakı vakansiyaların genişləndirilməsi, ötən il 130,6 milyon manat həcmində, təxminən 3,2 min iş yerləşdirən Sahibkarlıq İnkişafı Fondu (SİF) tərəfindən maliyyələşdirilən (kiçik və orta sahibkarlar) tərəfindən asanlaşdırılır. Bu iş bu il davam etdi: 11 ay ərzində SİF xətti ilə 119,6 milyon manat ayrıldı və 2,5 min yeni iş yeri yaradıldı və ilin nəticələrinə görə bu göstəricilər daha da artacaq.

İşsizliyin azaldılması üçün başqa bir vacib vasitə öz-özünə işləmə proqramı idi: Dövlət başçısının "Öz-özünə işsizliyin aradan qaldırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" proqramı 2016-cı ildə ən kütləvi mikrobiznes maliyyələşdirmə proqramının həyata keçirilməsinə başlamaq üçün istinad nöqtəsi idi. Proqramda iştirak edən vətəndaşların sayı stabil bir şəkildə artdı, belə ki, bu rəqəm 2017-ci ildə 1232 nəfərdən, keçən il isə 16,2 min nəfərdən çox oldu (1, s.1).

Rəqəmsallaşma ilə əmək bazarının əlaqəsini təhlil edə bilmək üçün 2005-2021-ci illər üzrə əhalinin məşğulluq bölgüsünü və eyni illərdə ölkəmizdə mövcud müəssisələrdə rəqəmsallaşma səviyyəsini təhlil edək. Rəqəmsallaşma əmək münasibətlərinin təbiətinə (onların daha çox çevikliyi, mülki hüquq münasibətlərinə oxşarlığı) və müxtəlif dövlət və regionlarda məşğulluğun vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən ən parlaq müasir tendensiyalardan biridir (6).

2005-2021-ci illərdə ümumi iqtisadiyyatda iqtisadi fəal əhalinin sayı artmışdır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edən iqtisadi fəal əhalinin əsas hissəsini kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində çalışan əhali təşkil edir. İqtisadi fəallığına görə ikinci yeri ticarət sahəsində çalışan insanlar tutur.

İstehsalda süni intellekt və avtomatlaşdırmadan artan istifadə - klassik struktur transformasiya yolunda iqtisadi və məşğulluq artımının mühərriki kimi çıxış edən sektor - məhsuldarlığın artımı məşğulluq artımı ilə müşayiət olunmasa, yeni texnologiyaların inkişafa təsirini məhdudlaşdıra bilər (5).

Sənaye iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçid prosesi davam edəcək və bu, əmək münasibətlərini dəyişəcək. Davam edən dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakterlidir.

Əmək və məşğulluğa təsir edəcək üç dəyişiklik vektoru müəyyən edilə bilər ki, onların hər biri rəqəmsal texnologiyaların yayılması ilə bağlıdır:

1) insan əməyinin maşınla əvəz edilməsi kimi avtomatlaşdırma;

2) rəqəmsallaşma fiziki obyektlərin və sənədlərin rəqəmsal olanlara və əksinə çevrilməsi kimi;

3) iqtisadi əməliyyatların alqoritmik təşkili üçün rəqəmsal platformaların vasitəçi kimi platformalaşma (7).

Yerli əmək bazarında təklifin artımı üçün ən mühüm katalizator rolunu iki ildən artıqdır ki, iri "Qarabağ tikinti layihəsi" oynayır ki, bu da həm eyni vaxtda həyata keçirilən infrastruktur işlərinin miqyası, həm də əməkdaşlığa cəlb olunması ilə nəticələnir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına 2021-2023-cü illər üçün ümumi xərclər 9,7 milyard manat təşkil edəcək. Bu cür əhəmiyyətli dövlət dəstəyi tikinti sənayesinin dirçəlişinin katalizatoruna çevrilib: xüsusən 2022-ci ilin yanvar-noyabr aylarında respublikada tikinti materiallarının istehsalı 14,5% artıb, son iki ildə isə kadrlara nəzərəçarpacaq tələbat yaranıb (4, s.1).

Qarabağ layihələrinin maliyyələşdirilməsinin həcmi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 34,5 min məcburi köçkün ailəsinin mərhələli şəkildə köçürülməsi nəzərdə tutulan on minə yaxın mənzil və fərdi yaşayış evlərinin tikintisi planları nəzərə alınmaqla 2027-ci ilə qədər dəfələrlə artacaq. On minlərlə inşaatçı, mühəndis, xidmət, layihə, konsaltinq və nəqliyyat şirkətlərinin mütəxəssisi irimiqyaslı mənzil tikintisinin həyata keçirilməsinə, o cümlədən paylayıcı və kommunal infrastrukturun çəkilməsinə, sosial və kommersiya obyektlərinin tikintisinə cəlb olunacaq.

Yuxarıda sadalanan amillər pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycanın əmək bazarının bərpasının dəstəklənməsində əsas rol oynamışdır. Belə ki, 2022-ci ilin üç rübünün statistik məlumatlarına əsasən, işsizlik səviyyəsi, demək olar ki, pandemiyadan əvvəlki dövr səviyyəsinə qədər yaxşılaşaraq, təxminən 5,7% təşkil edib. Müqayisə üçün: 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının pik dövründə bu rəqəm 7,2% təşkil edib. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsinin azalması ilə bağlı daha optimist proqnozu "S&P Global Ratings" beynəlxalq reytinq agentliyinin mütəxəssisləri verir: onların fikrincə, bu rəqəm

2022-ci ildə 5%, 2023-cü ildə 4,9%, 2024-2025-ci illərdə 4,7%-dən çox olmayacaq (8, s.2).

Əhalinin təhsil səviyyəsi də onun məşğulluğuna birbaşa təsir göstərir. Aşağıdakı cədvəldə təhsil səviyyəsi və yaş qrupları üzrə bölgüsü əks olunmuşdur. Göründüyü kimi, tam orta təhsilli məşğul əhali ümumi sayda üstünlük təşkil edir. Heç bir təhsili olmayan əhali məşğul əhali içərisində demək olar ki yer almır.

Cədvəl 2. 2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə məşğul əhalinin təhsil səviyyəsi və yaş qrupları üzrə bölgüsü (min nəfər)

Yaş qrupları	Məşğul əhali, cəmi	o cümlədən təhsil üzrə						
		ali təhsil	orta ixtisas təhsili	peşə təhsili	tam orta təhsil	ümumi orta təhsil	ibtidai təhsil	təhsili yoxdur
Cəmi	4988.2	841.8	554.8	278.6	2975.5	300.3	35.0	2.2
15-19	92.4	-	5.6	2.4	69.0	15.2	0.1	0.1
20-24	442.6	78.2	50.9	20.7	246.6	45.7	0.3	0.2
25-29	730.1	182.4	83.3	26.2	388.0	49.5	0.4	0.3
30-34	734.4	96.7	58.8	35.5	521.9	19.6	1.6	0.3
35-39	628.8	93.0	41.9	40.4	431.9	18.8	2.4	0.4
40-44	603.7	72.1	59.1	36.6	403.0	29.8	2.9	0.2
45-49	574.9	95.2	69.7	36.1	347.1	23.7	2.9	0.2
50-54	601.8	83.8	86.3	29.4	369.0	30.1	3.0	0.2
55-59	377.8	109.2	74.0	26.7	129.7	32.2	5.9	0.1
60-64	155.6	26.1	19.0	17.8	64.3	20.6	7.7	0.1
65+	46.1	5.1	6.2	6.8	5.0	15.1	7.8	0.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Yuxarıdakı cədvələ əsasən, təhsil səviyyəsinə görə məşğul əhalinin faiz nisbəti üzrə təhlilini apara bilərik.

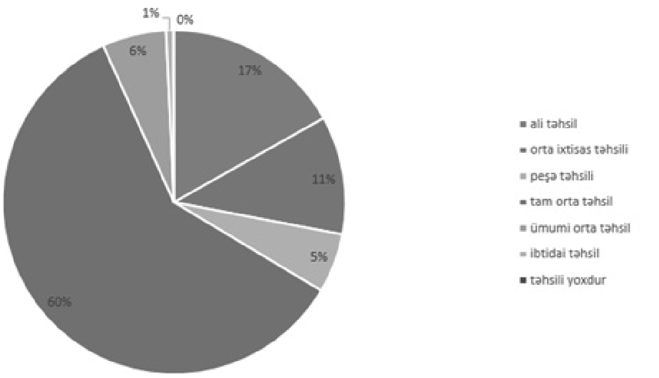

Şəkil 2. Təhsil səviyyəsinə görə məşğul əhali
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Ölkəmizdə işsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının cins və təhsil səviyyəsinə görə bölgüsünə nəzər salsaq görərik ki, ali təhsilli işsizlərin sayı daha çoxdur.

Cədvəl 3. İşsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının cins və təhsil səviyyəsinə görə bölgüsü (min nəfər)

	Cəmi	o cümlədən aldıqları təhsilin səviyyəsi				
		ali	orta ixtisas	peşə təhsili	tam orta təhsil	orta təhsili olanlar (təhsili olmayan və ibtidai təhsili olan daxil olmaqla)
İşsizlər						
2010	100.0	42.8	35.5	12.8	7.6	1.3
2015	100.0	55.6	33.1	8.2	2.9	0.2
2017	100.0	57.0	32.1	8.3	2.5	0.1
2018	100.0	54.7	33.2	9.6	2.5	0.0
2019*	100.0	21.6	18.1	11.7	38.5	10.1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2010-cu ildə ali təhsilli işsiz əhalinin sayı 42,8 faiz təşkil etdiyi halda, 2018-ci ildə 54,7 faiz təşkil etmişdir. 2019-cu ilin göstəricilərinə nəzər salsaq, görərik ki, faiz dərəcəsi olduqca aşağı düşərək, 21,6 faiz olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, ali təhsil almış insanların daha çox hissəsi məşğul əhalini təmsil etməkdədir.

2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə məşğul əhalinin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsünə əsasən, deyə bilərik ki, məşğul əhalinin 51,7 faizlə əsas hissəsini kişilər təşkil edir. Qadınlarda bu göstərici 48,3 faizdir.

Cədvəl 4.2022-ci il yanvarın 1-i vəziyyətinə məşğul əhalinin cins və yaş qrupları üzrə bölgüsü (faizlə)

Yaş qrupları	Yekuna görə faizlə		Cins üzrə bölgü	
	Qadınlar	Kişilər	Qadınlar	Kişilər
15-19	1.7	2.0	43.2	56.8
20-24	8.3	9.4	45.4	54.6
25-29	14.2	15.0	46.9	53.1
30-34	15.1	14.4	49.5	50.5
35-39	12.4	12.8	47.6	52.4
40-44	12.5	11.8	49.7	50.3
45-49	12.3	10.8	51.7	48.3
50-54	12.9	11.2	51.7	48.3
55-59	6.6	8.5	41.8	58.2
60-64	3.2	3.1	48.9	51.1
65+	0.8	1.0	42.3	57.7
Cəmi, faizlə	100	100	48.3	51.7
min nəfər	2408.1	2580.1	x	x

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.

Cədvəldən göründüyü kimi, yaş bölgüsünə əsasən məşğul əhali qadınlarda 50-54 yaş üzrə, kişilərdə 35-39 yaş üzrə maksimal nəticə göstərir. Qadınların avtomatlaşdırma bacarıqlarının daha zəif olduğuna dair təsəvvürün ümumi olduğu bilinsə də, vəziyyətin sektordan sektora fərqli olacağını söyləmək olar. Məsələn, hazırda kişilərin daha intensiv işlədiyi tikinti sektorunda avtomatlaşdırma daha çox kişi işçilərlə nəticələnəcək. Buna dəstək olaraq, aşağı ixtisaslı qadın işçilərin aktiv olduğu səhiyyə kimi sahələrdə daha məhdud səviyyədə avtomatlaşdırma imkanının kişilərlə müqayisədə prosesdə daha üstünlüklü olduğu düşünülür (3, s.543).

Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu gün pedaqoji universitetlərin məzunlarının yalnız yarıdan bir qədər çoxu məzun olduqdan sonra dərhal iş tapa bilir. Bununla bağlı orta məktəb şagirdləri üçün karyera məsləhəti proqramlarının genişləndirilməsinin vacibliyi vurğulanmalıdır. Hər il 100-120 minə yaxın məzun karyera məsləhəti alır və bu rəqəmin artırılmasına ehtiyac var.

Bu gün Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyətində bütün proseslər rəqəmsallaşdırılır, elektron platforma vasitəsilə vətəndaşlara, o cümlədən məşğulluq sahəsində 140 xidmət göstərilir. Buna baxmayaraq, qarşıda hələ kifayət qədər iş var: işçilər arasında ixtisaslı kadrların səviyyəsi aşağıdır və işçi qüvvəsinin peşəkarlığının artırılması əsas məqsədlərdən biridir. Azərbaycanda hər il yüz minlərlə gənc əmək bazarına çıxır, onların müvafiq peşələrə cəlb edilməsi vacibdir, bunun üçün yeni məşğulluq proqramları təklif edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmu. Bakı, 2022.*
2. *Əmək bazarı DSK statistik məcmuəsi, Bakı, 2022.*
3. *Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. "Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi", Bakı, 2002. 543 səh.*
4. *Азар Ахундов, «Большому возвращению» в Карабах дан старт, 2022, URL: https://azconsulate.com.ua/ru/bolshomu-vozvrashhenyyu-v-karabah-dan-start/#pll_switcher.*
5. *Dasgupta S., Singh A., 2020, "Manufacturing, Services and Premature Deindustrialization in Developing Countries: A Kaldorian Analysis." Working Paper. WIDER Research Paper.*
6. *Ernst E., Merola R., Samaan D, 2018. "The economics of artificial intelligence: Implications for the future of work". ILO Future of Work Research Paper Series. No. 5.*
7. *Cornell University, INSEAD, and WIPO, The Global Innovation Index 2022: Who Will Finance Innovation?, 2022.*
8. *https://www.stat.gov.az/*

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasının əmək bazarının rəqəmsal transformasiyası prosesində yarana biləcək çətinliklər var. Sənayedən xidmət sektoruna yüksək dövriyyə və məhdud işçi qüvvəsi səriştələri bu çətinliklər arasındadır. Bu səbəbdən işsizliklə mübarizədə prosesin tələb etdiyi insan tipini üzə çıxarmaq üçün təhsillə bağlı səylər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən dövrün tələblərinə uyğun mal və xidmət istehsalı üçün iqtisadi quruluş da məşğulluğun artmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Açar sözlər: *əmək bazarı, statistik məlumatlar, məşğulluq, təhsil, işsiz statusu.*

SUMMARY

There are difficulties that may arise in the process of digital transformation of the labor market of the Republic of Azerbaijan. High turnover from industry to the service sector and limited workforce skills are among these challenges. For this reason, educational efforts to reveal the type of person required by the process in the fight against unemployment are of great importance. On the other hand, the economic structure for the production of goods and services according to the requirements of the time will also contribute to the increase of employment.

Ключевые слова: *рынок труда, статистика, занятость, образование, статус безработного.*

РЕЗЮМЕ

Существуют трудности, которые могут возникнуть в процессе цифровой трансформации рынка труда Азербайджанской Республики. К числу этих проблем относятся высокая текучесть кадров из промышленности в сектор услуг и ограниченная квалификация рабочей силы. По этой причине большое значение имеют воспитательные работы по выявлению типа человека, необходимого процессу борьбы с безработицей. С другой стороны, экономическая структура производства товаров и услуг в соответствии с требованиями времени также будет способствовать увеличению занятости.

Keywords: *labor market, statistics, employment, education, unemployed status.*

UOT 005-027.21

AZƏRBAYCANDA LAYİHƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA "AGİLE MANAGEMENT" PRİNSİPLƏRİNİN TƏTBİQİ

NƏRMİNƏ HÜSEYNLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq magistratura və doktorantura mərkəzi, magistrant

E-mail: huseynlinarmina@gmail.com

Layihələrin idarə olunmasının ümumi məzmunu

Demokratikləşmə, demonetləşdirmə, təklik və konvergensiya sürətlə inkişaf etdiyi üçün gələcəyin dinamikası indiki vəziyyətimizdən çox fərqli görünür. Bir sözlə, dəyişikliklərin baş verməsi sürətlənir. Beləliklə, təşkilatlar və şəxslər bu andan etibarən yaxın gələcəyə hazırlaşmalıdırlar.

Biznes liderləri və ekspertlər layihənin idarə edilməsinin strateji vacib olduğunu bəyan edirlər. Layihənin idarə edilməsi insanlara xüsusi təşkilati məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyətləri planlaşdırmaq, həyata keçirmək və idarə etmək bacarıqlarını təkmilləşdirən güclü alətlər təqdim edir. Lakin layihənin idarə edilməsi sadəcə alətlər deyil; bu, müxtəlif xarakterlərə sahib olan işçi qrupu arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına üstünlük verən nəticəyönümlü idarəetmə tərzidir. Layihə idarəçiliyində bacarıqlı insanları maraqlı fürsətlər gözləyir (1, s.23).

Layihənin idarə edilməsinə tələbatın arxasında duran ən mühüm hərəkətverici qüvvələrdən biri məhsulun həyat dövrünün qısalmasıdır. Məsələn, bu gün yüksək texnologiyalı sənayelərdə məhsulun həyat dövrü orta hesabla 1 ildən 3 ilə qədərdir. Cəmi 30 il əvvəl 10-15 illik həyat dövrləri normal qarşılanırdı. Qısa məhsul həyat dövrləri olan yeni məhsulların bazara çıxarılması vaxt keçdikcə daha vacib hala gəldi. Yüksək texnologiyalı məhsulun inkişafı dünyasında ümumi qayda ondan ibarətdir ki, layihənin altı aylıq gecikməsi məhsulun gəlir payında 33 faiz itki ilə nəticələnə bilər. Beləliklə, sürət rəqabət üstünlüyünə çevrilir; getdikcə daha çox şirkətlər yeni məhsul və xidmətləri bazara mümkün qədər tez çatdırmaq üçün funksiyalararası layihə qruplarına etibar edir (2, s.32).

Sürətli dəyişikliklərin, innovasiyaların və bazara çıxma müddətinin təsiri altında qlobal bazarda rəqabət şirkətlərin getdikcə daha çox layihə idarə etməsi deməkdir. Belə dəyişən mühitdə layihələri əlaqələndirmək və idarə etmək üçün bəzi vasitələrə ehtiyac var.

Layihənin idarə edilməsi proseslərinin və təcrübələrinin mərkəzləşdirilməsi praktiki nəticələrdən əldə olunmuşdur. Mərkəzləşdirmə dedikdə, layihənin idarə edilməsini təkmilləşdirmək üçün bütün layihə proseslərinin və təcrübələrinin inteqrasiyası nəzərdə tutulur.

2001-ci ildə Agile Alliance tərəfindən insanlar və layihə prosesləri haqqında əsas dəyərləri və daha yaxşı proqram təminatının inkişafı prinsipləri və təcrübələrini vurğulayan bir manifest nəşr olundu. Bu mövzu üzrə ekspertlər çevikliyi, yəni agility-ni müştəri zövqləri, tələbləri və bazarda baş verən hadisələrə uyğun hesab edirlər. Bu dəyərlər birləşərək çevik, yəni agile metodun mahiyyətini təşkil edir.

Çevik inkişaf modelinin uğurlu olması üçün komanda üzvləri və müştərilər ilə çalışan əməkdaşlar çevik yanaşma ilə ahəngdar işləməli və aşağıda təfərrüatları verilmiş "insan faktorları" prosesə uyğun olmalıdır. (10)

2001-ci ildə Fowler və on altı digər proqram təminatının inkişafı üzrə mütəxəssis bir araya gələrək on iki çevik prinsipi müəyyən etdilər. Beləliklə 12 prinsip üzərində qurulan Agile metodologiyasının formalaşmasının ilkin təməli atılmış oldu.

Bugünkü Agile növbəti onillikdə dünyanın bir çox strukturlarında baş verəcək daha böyük dəyişikliyə keçid mərhələsidir. Digər tərəfdən, müştərilər ətrafında çevik mədəniyyətə sahib olmaq şirkətlərə bizneslərini daha təsirli və mənalı şəkildə davam etdirməyə kömək edəcək.

Azərbaycanda layihələrin idarə olunmasında "Agile management" prinsiplərinin tətbiqi

Agile metodologiyası Azərbaycanın proqram təminatının hazırlanması sənayesində geniş istifadə olunur. Ölkədə çoxlu startaplar (təkcə 2022-ci il üzrə 78 şirkətə KOBİA tərəfindən Startap şəhadətnaməsi verilmişdir (3)) və layihələrin çatdırılması proseslərini təkmilləşdirmək üçün çevik təcrübələrdən istifadə edən qurulmuş şirkətlər ilə inkişaf edən İT sektoru var, məsələn Paşa Bank (5), Kapital Bank (6),

Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (7), Bank Respublika və başqa müəssisələri misal göstərmək olar.

Müxtəlif tədbirlər, seminarlar və təlim proqramları vasitəsilə çevik metodologiyaları təbliğ edən Agile Azərbaycan kimi yerli icmalar və təşkilatlar da var. Azərbaycanın bir çox universitetləri və təhsil müəssisələri də çevik layihələrin idarə edilməsi və proqram təminatının inkişafı üzrə kurslar və proqramlar təklif edir.

Bütövlükdə Azərbaycanda Agile metodologiyasının tətbiqi getdikcə artır və onun növbəti illərdə də artacağı gözlənilir.

Azərbaycanda Agile-nin tətbiq olunması təqribən 2018-ci ildən etibarən başlayıb (4). İlk olaraq tətbiqini beynəlxalq şirkətlər beynəlxalq nümunələr əsasında etməyə başlamışlar. Misal olaraq British Petrolium-u qeyd etmək olar. Sonrakı dövrdə yerli rəqəmsal xidmət və məhsulları olan şirkət və dövlət qurumları da Agile metodologiyasının tətbiqinə başlamışdır. Azərbaycanda Agile metodologiyası əsasən bankçılıq, rabitə və digər bu sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə tətbiq olunur. Son zamanlar Agile metodologiyasının tətbiqinin genişlənməsi tendensiyasının əsas səbəbi bu metodologiyanı tətbiq edən şirkətlər tərəfindən ortaya qoyulan pozitiv geri dönüş, artan biznes göstəriciləri və yüksələn müştəri məmnuniyyəti səviyyəsidir. Ümumiyyətlə Azərbaycanda Agile layihə idarəetmə metodu əsasən pandemiya dövründən (2020-ci il) etibarən geniş yayılmağa başlamışdır. Bunun əsas səbəbi pandemiya dövründə insanların rəqəmsal xidmətlərdən geniş şəkildə istifadə etməyə başlaması idi. Qısa müddət ərzində artan istifadəçi sayına uyğun sistem işləkliyini (load) təmin etmək və proqram təminatını işlək vəziyyətdə saxlamaq şirkətlərin əsas məqsədi idi. İşləyən sistem, əlbəttə ki, müştərilərin tək gözləntisi deyildi. İstifadəçilər daha istifadəçi yönümlü (user friendly), interfeysi daha rahat dizayn olunmuş, çətin proseslərdən uzaq proqram təminatlarını istifadə etməyi üstün tuturlar. Bu səbəbdən hər bir məhsul komandası (squad) müştərilərdən geri dönüşlər alaraq, onların bir çoxunun rəyləri əsasında inkişaf etdirdikləri proqram təminatını tam şəkildə bazara çıxarmamış müştəri testini tamamlayıb, tam şəkildə müştəri istəklərinə cavab verə bilən sistemi təqdim edirlər.

Azərbaycanda əsas istifadə olunan Agile metodologiyaları Scrum, Kanban, Scrumbandır. Bu layihə idarəetmə metodları əsasən çevik dəyişikliyə, müştəri məmnuniyyət və seçiminə yönəlmiş metodologiyalardır.

Scrum öz şəffaflıq, nəzarət və uyğunlaşma xüsusiyyətləri ilə dəstəklənən eksperimental prosesdir. Prosesin şəffaflığı bütün maraqlı tərəflər üçün görünməli və proses təcrübəli auditorlar tərəfindən vaxtaşırı yoxlanılmalıdır. Uyğunlaşmaya kömək edən dörd scrum hadisəsi var (13).

Scrum-da müntəzəmlik yaratmaq və qeyri-müəyyən görüşlərə ehtiyacı minimuma endirmək üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş hadisələrdən istifadə olunur. Bütün fəaliyyətlər vaxtdan asılıdır. Sprint başladıqdan sonra onun müddəti müəyyən edilir və onu qısaltmaq və ya uzatmaq olmaz. Qalan fəaliyyətlər fəaliyyətin məqsədinə çatdıqda başa çata bilər ki, bu da prosesdə israfa yol vermədən vaxtın düzgün istifadə olunmasını təmin edir (14, s.9).

Agile strukturunda rollar

Agile komandalarında bir neçə rol var, o cümlədən:

1. Məhsul Sahibi: Məhsul sahibi məhsulun geridə qalmasını inkişaf etdirmək və saxlamaq, xüsusiyyətlərin prioritetləşdirilməsi və komandanın məhsulun vizyonunu və məqsədlərini başa düşməsini təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyır.

2. Scrum Master: Scrum ustası komandaya çevik təcrübələri izləməyə kömək edən, maneələri aradan qaldıran və komandanın məhsuldar və səmərəli işləməsini təmin edən vasitəçidir.

3. İnkişaf Qrupu: İnkişaf komandası məhsulun qurulması, sınaqdan keçirilməsi və çatdırılmasına cavabdeh olan şəxslərdən ibarətdir.

4. Maraqlı tərəflər: Maraqlı tərəflər məhsul və ya layihədə marağı olan və komandaya giriş və rəy təqdim edən şəxslər və ya qruplardır.

5. Müştərilər/İstifadəçilər: Müştərilər və ya istifadəçilər məhsuldan istifadə edəcək və ya ondan faydalanacaq insanlardır və onların ehtiyacları və rəyləri inkişaf prosesini bildirir.

6. Agile Kouç: Agile Kouç komandalara performanslarını yaxşılaşdırmaq və məqsədlərinə çatmaq məqsədi ilə Agile təcrübələrini mənimsəməyə və təkmilləşdirməyə kömək edir.

7. Release Manager: Release Manager məhsulun inkişaf və sınaq mərhələlərini tamamladıqdan sonra onun düzgün yerləşdirilməsini təmin edir (8).

Scrum Komandası bir Məhsul Sahibi, bir Scrum Master və İşçi komandadan ibarətdir. Təcrübəli mütəxəssis hesabatlılığın komanda üzvləri arasında necə bölüşdürüldüyünü və onların Məhsul Məqsədi kontekstində işi necə qəbul etdiyini başa düşəcək (9).

İnkişaf Qrupu hər bir Sprint məqsədinə nail olmaq üçün lazımi tədbirlər haqqında qərar vermək və özünü təşkil etmək səlahiyyətinə malik olan layihə komandasıdır (11, s.33).

İnkişaf komandası balanslaşdırılmış bacarıqlara malikdir. Bütün üzvlərin "inkişafçı" adı var. Uğur və uğursuzluğa görə bir nəfər deyil, bütün komanda məsuliyyət daşıyır. Komandalar biznes proseslərinin sağlam icrası və komandalararası ünsiyyət çətinlikləri səbəbindən bir neçə nəfərdən ibarətdir (12, s.7).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *PMI, A guide to the project management body of knowledge PMBOK® Guide, 6 th edition, Newtown Square, Pennsylvania, 2017*
2. *Doherty, M. 2012. Examining project manager insights of agile and traditional success factors for information technology projects: a Q-Methodology study, Ph.D., Marian University, Doctoral Dissertation*
3. *KOBİA 2022-ci il hesabatı*
4. *https://www.mckinsey.com/industries/oil-and-gas/our-insights/bp-an-agility-pioneer-in-the-energy-industry*
5. *https://www.pashabank.az/agile/az/*
6. *https://www.kapitalbank.az/news/agileinterview*
7. *https://careers.abb-bank.az/abb-nin-agile-transformasiya-yolu*
8. *https://www.atlassian.com/agile/scrum/roles*
9. *https://www.scrum.org/professional-scrum-competencies/understanding-and-applying-scrum-framework*
10. *Agile Alliance, 2001*
11. *Abrahamsson et al., 2002*
12. *Schwaber and Sutherland, 2017*
13. *Scrum Alliance, 2009*
14. *Schwaber and Sutherland, 2017 https://scrumguides.org/docs/scrumguide/v2017/2017-Scrum-Guide-US.pdf*

XÜLASƏ

Bəşəriyyətin bütün ən böyük nailiyyətləri - böyük piramidaların tikintisindən tutmuş poliomielit xəstəliyinin müalicəsinin tapılmasına, Aya göndərməyə qədər - bir layihə kimi başladı. Əksər təşkilati hədəflər kimi, layihənin əsas məqsədi müştərinin ehtiyacını ödəməkdir. Agile metodologiyası Azərbaycanın proqram təminatının hazırlanması sənayesində geniş istifadə olunur. Ölkədə çoxlu startaplar və layihələrin çatdırılması proseslərini təkmilləşdirmək üçün çevik təcrübələrdən istifadə edən qurulmuş şirkətlər ilə inkişaf edən İnformasiya Texnologiyaları sektoru var. Məqalədə beynəlxalq praktikaları Azərbaycan müəssisələrində yerli biznes tələbləri və mədəniyyətinə uyğunlaşdırmaq və hansı formada tətbiq etmək haqqında qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: *Agile metodologiya, Layihə idarə olunması metodu, Scrum*

РЕЗЮМЕ

Все величайшие достижения человечества — от строительства великих пирамид до поиска лекарства от полиомиелита и отправки людей на Луну — начинались как проект. Как и большинство организационных целей, основная цель проекта — удовлетворить потребность клиента. Методология Agile широко используется в индустрии разработки программного обеспечения Азербайджана. В стране процветает ИТ-сектор, в котором много стартапов и устоявшихся компаний используют гибкие методы для улучшения процессов реализации проектов. В статье говорилось об адаптации международных практик к местным бизнес-требованиям и культуре в азербайджанских учреждениях и в какой форме их применять.

Ключевые слова: *методология Agile, метод управления проектами, Scrum.*

SUMMARY

All of humanity's greatest achievements—from building the great pyramids to finding a cure for polio to sending people to the moon—began as a project. Like most organizational goals, the primary goal of a project is to satisfy a customer need. Agile methodology is widely used in the software development industry of Azerbaijan. The country has a thriving IT sector with many start-ups and established companies using agile practices to improve project delivery processes. It was mentioned in the article about adapting international practices to local business requirements and culture in Azerbaijani institutions and in what form to apply them.

Keywords: *Agile methodology, Project management method, Scrum.*

UOT 336.01/.02;
339.7.01

PANDEMİYA VƏ POST-PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA MONETAR SİYASƏTİN TƏSİRLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

SEVDA BƏDƏLOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: sevda.bedelova.00@mail.ru

GİRİŞ

Pandemiya ilə bağlı inkişaflar və qeyri-müəyyənliklər beynəlxalq bazarlarda volatilliyin artmasına səbəb olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələr inflyasiya səviyyəsini azaltmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirdiklərindən pandemiya daha çox bu ölkələrə təsir göstərmişdir. Qlobal maliyyə böhranından sonra təcrübəli olan bu ölkələrin Mərkəzi Bankları pandemiyadan sonra yaşanan ani və dərin iqtisadi tənəzzülə dərhal reaksiya verə bilmişdirlər. Bir tərəfdən maliyyə böhranı, digər tərəfdən ölkələrin sosial-iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərən COVID-19 pandemiyası maliyyə sabitliyinin təmin edilməsini milli iqtisadiyyatların əsas vəzifəsinə çevirmişdir. Bu istiqamətdə görülən ilk addım fiskal və monetar siyasət tədbirlərinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi olmuşdur.

Fiskal siyasət tədbirlərinin iqtisadiyyatlara uzun, monetar siyasət tədbirlərinin tətbiqinin isə fiskal siyasətə nisbətən daha qısa müddətdə təsir göstərdiyini nəzərə alaraq, COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirlərini azaltmaq üçün əsasən monetar siyasət tədbirləri həyata keçirilmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Mərkəzi Banklarının pandemiyaya verdikləri cavab reaksiyası inkişaf etmiş ölkələrinki ilə oxşarlıq təşkil etmişdir. Bu, həmin ölkələrin riskləri həlletmə tədbirlərinin daha məhdud olması ilə izah olunur. Beynəlxalq Maliyyə İnstitutunun məlumatlarına əsasən 2020-ci ilin mart ayında inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına kapital axını 2013-cü ildə daralma böhranından təxminən 4 dəfə çox olan "qəfil dayanma" ilə kəskin dərəcədə azalmışdır. (4) Mərkəzi Banklar genişmiqyaslı alətlərdən istifadə edərək müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişlər. Bu tədbirləri dörd kateqoriyaya ayırırlar: (3)

• Faiz dərəcələrini və bazarlardakı təzyiqləri zəiflətmək, məcmu tələbi dəstəkləmək, iqtisadiyyatların bərpasına kömək etmək;

• Əsas maliyyə bazarlarının fəaliyyətində yaranan dəyişikliklərin aradan qaldırılması və məcmu tələb üzrə əlavə dəstək göstərilməsi məqsədi ilə aktivlərin satın alınmasını həyata keçirmək;

• Firmaların böhrandan sonra öz fəaliyyətlərini davam etdirə bilməsi və böhrandan sonra istehsalın artırılması və məşğulluğun dəstəklənməsi məqsədi ilə biznesləri kreditlə təmin etmək;

• Banklardakı tənzimləmə standartlarına cavab vermək, kredit və likvidlikdəki daralmanın artırılmaması üçün tsiklik kapital buferinin azaldılması, likvidlik və kapital buferləri tələblərindəki digər azaldılmalar kimi tənzimləyici vasitələr.

Cədvəl 2-də bəzi ölkələrin Mərkəzi Banklarının pandemiyanın əvvəlindən istifadə etdiyi bir sıra alətlər göstərilmişdir. Həmçinin qeyd edilir ki, pandemiyaya qarşı görülən tədbirlər "ənənəvi" və "qeyri-ənənəvi" alətlər arasındakı fərqə son qoymuşdur (3). Nəinki İEÖ, hətta inkişaf etməkdə olan bazarlar da "yeni alətlərdən" istifadə etməyə başlamışdır. İnkişaf etməkdə olan bazarlar aktivlərin satın alınması tədbirlərini həyata keçirərkən daha ehtiyatlı davranaraq öz alışlarını kiçik həcmdə tutmuş və aktivlərini məhdudlaşdırmışlar. Avropa Mərkəzi Bankı ilkin olaraq kəmiyyət yumşaldılması (QE) proqramının tətbiq edilməsi zamanı ehtiyatlı davranmış və məhsuldarlığın artmasından sonra alışlarının çevikliyini artıran "Pandemiya Fövqəladə Satınalmalar Proqramını (PEPP)" qəbul etmişdir.(3; 4)

Cədvəl 1: Pandemiya zamanı Mərkəzi Bankların istifadə etdikləri alətlər

Mərkəzi Banklar	Faiz dərəcəsinin azaldılması, irəli təlimatlandırma			Aktiv alışları		Likvidlik və kredit dəstəyinin təmin edilməsi					Yumşaldıcı tənzimləmə	
	Faiz endirimləri	Mənfi dərəcələr	İrəli təlimatlar	Suveren borc	Digər aktivlər	Likvidlik təminatı	F/x svop istifadəsi	Valyuta	Birbaşa kreditləşmə	Bankkreditini təşviqedən proqramlar	Tsiklik kapital buferi	Kapital tələbləri
İnkişaf etmiş ölkələr												
Avstraliya	+		+	+	+	+	+			+		+
Kanada	+		+	+	+	+						+
Avropa zonası		+	+	+	+	+	+			+		+
Yaponiya		+	+	+	+	+	+			+		+
İsveç			+	+	+	+	+			+	+	
İsveçrə		+	+			+	+	+		+	+	+
Birləşmiş Krallıq	+		+	+	+	+	+			+	+	+
ABŞ	+		+	+	+	+			+			+
İnkişaf etməkdə olan ölkələr												
Braziliya	+		+			+		+		+		+

Çili	+		+		+	+		+		+		+
Çin	+					+				+		
Hindistan	+		+	+	+	+		+		+		+
İndoneziya	+			+		+	+	+		+		
Rusiya	+					+		+		+		+
Cənubi Afrika	+			+		+						+
Türkiyə	+			+		+	+	+		+		

Mənbə: English B. və başqaları,"Monetary policy and central banking in the Covid era: Key insights and challenges for the future", 2021

2008-ci ilin qlobal böhranından fərqli olaraq, pandemiya başladığı zaman Mərkəzi Banklar daha sürətli davranmışlar. İlkin olaraq faiz dərəcələrinin endirilməsi Avstraliya, Kanada, ABŞ kimi inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı, Çili, Çin, Hindistan, Türkiyə və s. kimi İEOÖ-də də tətbiq edilmişdir.(4) Qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələri qiymətləndirdikdə FED, İngiltərə Mərkəzi Bankı, Avropa Mərkəzi Bankı və Yaponiya Bankının pandemiyaya qarşı oxşar reaksiya verdiklərini görmək olar. İEÖ-də Mərkəzi Banklar aşağı olan faiz dərəcələrini daha da endirmişlər. Pandemiyanın başlanğıclarında Avropa Mərkəzi Bankının və Yaponiya Bankının uçot dərəcələri sıfır dərəcəsinə yaxın, ABŞ-da 1,50%-1,75%, Böyük Britaniyada isə 0,75% arasında idi.

ABŞ dollarından beynəlxalq bazarlarda geniş istifadə edildiyindən FED likvidlik çatışmazlığının qarşısını almaq məqsədi ilə digər Mərkəzi Banklar ilə valyuta svop əməliyyatlarını genişləndirmiş, svop faizlərini aşağı endirmiş, repo əməliyyatlarını həyata keçirmişdir. FED-in zaman-zaman istifadə etdiyi alətlərdən biri olan QE proqramları pandemiyanın iqtisadiyyata vurduğu zərəri minimuma endirmək üçün də həyata keçirilmiş və balans genişləndirilmişdir. 2020-ci ilin mart ayında qəbul etdiyi qərara əsasən, birinci mərhələdə 700 milyard ABŞ dolları, ikinci mərhələdə 300 milyard, növbəti mərhələdə isə 625 milyard ABŞ dolları dəyərində istiqrazların satın alınacağı elan edilmişdir. Avropa Mərkəzi Bankı da avronun əlçatanlığını təmin etmək üçün qeyri-Avropa mərkəzi banklarına svop və repo əməliyyatlarının həyata keçirilməsi imkanını təmin etmişdir. Uçot dərəcələrini aşağı endirmək mümkün olmayan ölkələr qeyri-ənənəvi monetar siyasətdən istifadə edərək daha çox maliyyə aktivləri satın almışdır. ABŞ, Avropa, Yaponiya və İngiltərənin Mərkəzi Bankları əsasən korporativ istiqrazları, ipoteka ilə təmin edilmiş aktivləri satın almış, əsas sektorlara kreditlərin verilməsi kimi üsullardan istifadə etmişlərdir. Bu tədbirlər bankların balans hesabatlarının genişlənməsinə təsir göstərmişdir. ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi, Avropa Mərkəzi Bankı, İngiltərə Bankı və Yaponiya Bankı aktivlərin alınması tədbirləri nəticəsində 2020-ci ilin sonu, 2019-cu ilin sonu ilə müqayisədə ümumi olaraq balansını 8,5 trilyon ABŞ dolları qədər genişləndirmişdir (4). Bununla yanaşı, bəzi İEOÖ fərqli cür yanaşma tətbiq etmişdir. Məsələn, Türkiyənin pul siyasətini həddən artıq yumşaltması nəticəsində inflyasiya artdığından sonradan monetar siyasət sərtləşdirilmişdir. Kövrək maliyyə sisteminə və yüksək inflyasiyaya malik olan Braziliyada da müvəqqəti izacə verilməsinə baxmayaraq dövlət istiqrazları satın alınmamışdır. Rusiyada da inflyasiya ilə əlaqədar olaraq, aktivlərin satın alınması üzrə proqramlar həyata keçirilməmişdir. (5)

Pandemiyanın geniş vüsət aldığı 2020-ci ildə qlobal artım -3,06% olduğu halda, 2021-ci ildə bu göstərici 6,11% olmuşdur. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müsbət inkişaf müşahidə edilsə də, inflyasiyanın artımı da müşahidə edilmişdir. İqtisadi artımın əldə edilməsində kreditlərin genişləndirilməsinin və aşağı faiz dərəcələrinin təsiri böyük olmuşdur. Başqa sözlə, stimullaşdırıcı tədbirlər və dövlət tərəfindən dəstəklənən kreditlər iqtisadi canlanmanın sürətlənməsində və artmasında əsas amillər olmuşdur. Bu isə rifahı yüksəldən sağlam iqtisadi artım hesab edilməmişdir. Belə iqtisadi siyasətin nəticəsi inflyasiya şəklində özünü göstərmişdir (6). Son meyilləri nəzərə alaraq, 2021-ci ilin sonu üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu həm İEÖ, həm də İEOÖ üçün inflyasiya üzrə proqnozunu yüksəltmişdir. 2021-ci ilin noyabr ayı üçün inflyasiya əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş hədəf ilə müqayisədə ABŞ-da 3,4 dəfə, Avro zonasında 2,5 dəfə, Gürcüstanda 4,2 dəfə, Qazaxıstanda 1,5 dəfə, Rusiyada isə 2,1 dəfə yüksəlmişdir. İnflyasiyanın yüksək olması səbəbindən bir sıra ölkələrdə pul siyasəti sərtləşdirilmişdir (2). Müvafiq olaraq, Türkiyədə inflyasiya 2020-ci ildə 14,60%, 2021-ci ildə isə 21,48% artaraq 36,08%-ə yüksəlmişdir. Növbəti ildə də inflyasiya kəskin artmış, 2022-ci ilin ilk 5 ayında 73,50% olmuşdur. Uçot dərəcəsi 2020-ci ilin dekabr ayında 17% təyin edilmiş, 2021-ci ilin dekabr ayından 2022-ci ilin avqust ayına qədər isə 14% səviyyəsində sabit saxlanılmışdır. Uçot dərəcəsinin azalması

daha da inflyasiyanın artmasına səbəb olmuşdur ki, bu da inflyasiya səviyyəsi ilə uçot dərəcəsi arasında mənfi əlaqənin olduğunu göstərir (8).

2021-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankının maliyyə sabitliyi siyasəti pandemiyanın maliyyə sektoruna yaratdığı mənfi təsirlərin azaldılmasına yönəldilmişdir. Requlyativ yumşalma rejiminin istifadəsi maliyyə sektorunun bütün seqmentlərinin stabil fəaliyyətinin təmin edilməsinə imkan yaratmışdır. Həmin ildə bank sektorunun fəaliyyətinin qorunması istiqamətində də tədbirlər görülmüşdür. Bank sektorunun kapital adekvatlığı göstəricisi minimum requlyativ tələbi 1,8 dəfə, ani likvidlik əmsalı isə 58,3 faiz olmaqla 30 faiz olan minimum tələbi 1,9 dəfə üstələmişdir. 2021-ci ilin əvvəlindən etibarən Azərbaycan Mərkəzi Bankı pandemiya ilə əlaqədar tətbiq edilən requlyativ yumşalma rejimindən mərhələli çıxış çərçivəsində bəzi tədbirlər həyata keçirmişdir (2). Pandemiya ilə əlaqədar olaraq pul siyasətinin yumşaldılması nəticəsində Mərkəzi Bankın depozit əməliyyatları və qısamüddətli notları üzrə faiz dərəcələrində azalma müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildə manatla pul bazası ilin əvvəlindən 7,1% artmışdır. Gəlir və xərclər əsasında formalaşan vahid xəzinə hesabının dəyişməsi, iqtisadiyyata likvidlik dəstəklərinin göstərilməsi pul təklifinin dəyişməsinə təsir göstərən amillər olmuşdur (1). Hazırda inflyasiya xeyli yüksək olduğundan MB uçot dərəcələrinin, faiz dəhlizinin yuxarı və aşağı sərhədləri üzrə faizlərin artırılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Ümumilikdə illik inflyasiya azalmağa başlasa da proqnozlaşdırılan səviyyəsi hədəflənmiş göstəricidən yüksək olmaqda davam edir. Baza ssenari üzrə fərziyyələrin sabit qalması halında 2023-cü ildə proqnozlara görə illik inflyasiyanın 8% səviyyəsində olması planlaşdırılır. İllik inflyasiya göstəricilərinin azalması halında pul siyasətinin sərtləşdirilməsi tədbirləri azaldılaraq normal pul siyasəti həyata keçiriləcəkdir (7).

Pandemiya zamanı bankların daha çox kapital və likvidlikləri olduğundan onlar daha möhkəm olmuşlar. Səhmlərin qiymətlərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, bank sektoru ilə bağlı maliyyə sabitliyinə xələl gətirə biləcək risklər çox aşağıdır. Maliyyə sabitliyi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər. Bunlara bank sektorunda baş verən proseslərin daim nəzarət orqanları tərəfindən diqqətlə izlənilməsi və bank sistemindən kənardakı maliyyə sabitliyi təhlükələrinə qarşı xəbərdar olmaq, şəffaf fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün banklarla sıx əməkdaşlığın edilməsi, maliyyə sabitliyini qorumaq üçün qlobal səviyyədə əməkdaşlığın edilməsi və s. aiddir (9).

Nəticə olaraq, görülən tədbirlər COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq maliyyə bazarlarında yaranan daralmanın qarşısını almaq və bu yolla maliyyə bazarlarında vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi daşıyır. Maliyyə sistemindəki zəif nöqtələrin yaxşı təhlil edilməsi sabitləşmə prosesinin sürətləndirilməsinə, ölkələrin iqtisadi dinamikasının güclənməsinə imkan yaradacaqdır.

Açar sözlər: *Mərkəzi Bank, maliyyə sabitliyi, monetar siyasət, pandemiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı

2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2022-ci il üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatı

3. English B. və başqaları,"Monetary policy and central banking in the Covid era: Key insights and challenges for the future". Monetary policy and central banking in the Covid era, 2021, CEPR PRESS

4. Karter Ç., "Koronavirüs salgınının para politikaları üzerine etkileri". Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2021, Cilt 8, №3, s.675-692

5. Kuzucu S.,"Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Covid-19 pandemisine karşı para politikasının bir değerlendirmesi", Doğuş Üniversitesi Dergisi. 2022, №23, s.265-279

6. Sertkaya B. və Baş S., "Covid-19 salgınının Türkiye ekonomisi üzerine etkileri: riskler ve olası senaryolar", Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2021, Cilt 11, №21, s.147-167

7. Ülger Ö.,"TCMB-nin Covid-19 Salgını Sürecinde Uyguladığı Para Politikalarının Değerlendirilmesi". Maliye ve Finans Yazıları, 2022, Cilt 36, №118, s.101-129

8. https://www.cbar.az/press-release-4093/on-interest-rate-corridor-parameters

9. https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2020/03/11/blog030920-monetary-and-financial-stability-during-the-coronavirus-outbreak

Оценка влияния денежно-кредитной политики на обеспечение финансовой стабильности в период пандемии и в постпандемический период

РЕЗЮМЕ

Распространение пандемии привело к повышению волатильности на международных рынках. В период пандемии велика роль государства в формировании финансовой системы и реализации важных механизмов. Центральные банки пытались обеспечить финансовую стабильность, используя "традиционные" и "нетрадиционные" инструменты денежно-кредитной политики. В постпандемический период меры денежно-кредитной политики были ужесточены, так как уровень инфляции начал расти.

Ключевые слова: *Центральный банк, финансовая стабильность, денежно-кредитная политика, пандемия.*

Assessment of the effects of monetary policy in ensuring financial stability during the pandemic and post pandemic

SUMMARY

The wide spread of the pandemic has caused increase of volatility in international markets. The role of the state is great in the formation of the financial system and the implementation of important mechanisms during the pandemic. Central banks have tried to ensure financial stability by using "conventional" and "unconventional" monetary policy instruments. As the inflation rate started to increase in the post-pandemic era monetary policy measures have been tightened.

Key words: *Central Bank, financial stability, monetary policy, pandemic.*

UOT 338.43

MAL-QARANIN SÜRƏTLİ BƏDƏN ÇƏKİSİ ARTIMINDA GENİŞ VƏ MƏHDUD QİDALANMA METODLARI

ƏKRƏM MAHMUDZADƏ
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, magistrant
E-mail: akrem.mahmudzade1996@gmail.com

Giriş

Ulu öndər Heydər Əliyevin respublikada rəhbərlikdə olduğu illərdə Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzində ən ümdə vəzifələrdən biri kənd təsərrüfatının inkişafına qayğının artırılması olmuşdur.

Ümummilli Liderimizin ikinci dəfə ölkə rəhbərliyinə gəlməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni inkişaf mərhələsi başlandı. Ölkə Prezidenti aqrar sahədə də vəziyyəti araşdıraraq, kənd təsərrüfatının inkişafına diqqətin artırılması üçün bütün qüvvələri səfərbər etdi.

Bildiyimiz kimi, aqrar islahatların həyata keçirilməsinin ilk addımları Naxçıvan Muxtar Respublikasında atılıb. Hələ Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri işləyərkən 1992-ci ilin aprel ayında muxtar respublikanın Ali Məclisinin sessiyasında aqrar islahatlara dair xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdu.

Heydər Əliyev respublikada ictimai bölmədə heyvandarlığın tənəzzülə uğramasının, sahənin zərərlə işləməsinin, heyvandarlıq məhsullarına süni surətdə aşağı qiymət qoyulmasının, satılmış məhsulun dəyərinin vaxtında alına bilməməsinin, istehsal, emal və istehlak arasında iqtisadi mütənasibliyin pozulmasına səbəb olduğunu nəzərə alaraq heyvandarlığın özəlləşdirilməsini sürətləndirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə kənd təsərrüfatının əsas sahəsi olan heyvandarlığın özəlləşdirilməsi artıq öz bəhrəsini vermiş, başqa respublikalardan idxal olunan heyvandarlıq məhsullarına olan asılılıq aradan qaldırılmış və əhalinin ət və süd məhsullarına tələbatı respublikadaxili istehsalla tam təmin olunur.

Heydər Əliyev respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafının növbəti mərhələsini və istiqamətlərini özünəməxsus uzaqgörənliklə çox düzgün və dəqiq müəyyən edərək növbəti tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Məlum olduğu kimi, Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 14 aprel tarixli fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Proqramda aqrar sahənin və kənd ərazilərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət verilir. Sənəddə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə yanaşı, həmin məhsulların emalı, tədarükü və satışının təkmilləşdirilməsi, bu sahələrin maddi-texniki, elmi və kadr bazasının yaxşılaşdırılması əsas hədəflərdəndir.

Bu məqsədlə proqramda "Regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü üzrə infrastrukturun yaradılmasının və marketinq xidmətlərinin dəstəklənməsi", "Aqroemal müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə mütərrəqi texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi", "Cins heyvandarlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsi" və "Aqrofermaların yaradılmasının dəstəklənməsi", habelə digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Artıq bu tədbirlərin icrasına 2009-cu ildən etibarən başlanmışdır və hazırda uğurla davam etdirilir. Təməli Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan aqrar inkişafa dövlət himayəsi Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və Azərbaycan müasir aqrar-sənaye kompleksinə malik ölkəyə çevrilir.

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi, təşkilati tədbirlər, eyni zamanda aqrar islahatların aparılması və görülən digər işlər tezliklə öz bəhrəsini verməyə başladı. Və nəticədə isə aqrar sahədə dönüş yarandı.

Ulu Öndər hər zaman aqrar islahatların vacibliyini xüsusi vurğulayırdı,: "Aqrar bölmədə iqtisadi islahatlar aparmaq, mülkiyyət formasını dəyişmək, torpaq islahatı keçirmək, sərbəst iqtisadiyyata geniş yol açmaq respublikamızın həyatında çox mühüm, eyni zamanda, son dərəcə əhəmiyyətli, məsuliyyətli və taleyüklü məsələdir".

Prezident İlham Əliyevin müvafiq tapşırıqlarına uyğun olaraq, ölkədə ərzaq məhsullarına tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq təhlükə-

sizliyinin təmin edilməsi, ölkədə mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədilə yeni heyvandarlıq kompleksləri yaradılır.

Respublikada ət və süd məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam ödənilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstək göstərilir. İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ümumi dəyəri 264,1 milyon manat olan 49,9 min başlıq 27 müasir cins heyvandarlıq kompleksinin yaradılmasına 111,7 milyon manat güzəştli kredit ayrılıb.

Mal-qaranı kökəldən qidalanmanın əsas prinsipləri:

• Heyvanın öz genetik strukturunda inkişaf qabiliyyəti optimal qida maddələri, minerallar və əlavələrlə təmin edilir.

• Müasir kökəlmə cavan və diri çəki almağa yararlı heyvanlarla aparılmalıdır.

• Ətin tərkibi keçmişdəki kimi yağlı ət şəklində olmamalı, zülalla zəngin olmalıdır.

• Heyvanların erkən kökəlməsi optimal kökəlmənin qarşısını alır.

Müəssisədə tələb olunan zəruri şərait: açıq yer, heyvan sığınacağı, yem, su. Avadanlıqlar: Mal-qara, tərəzi, jurnal, qələm, kağız, iş paltarı, proyektor, sinif mühiti, ölçən xətkeş, sayğac, kompüter.

Qiymətləndirmə: Moduldakı hər təlim fəaliyyətindən sonra siz təqdim olunmuş ölçmə vasitələri ilə özünüzü qiymətləndirəcəksiniz. Modulun sonunda müəllim modul tətbiqləri vasitəsilə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqları ölçmə alətindən (çoxsaylı seçim testi, doğru-yanlış testi, boşluqları doldurun və s.) ölçməklə sizi qiymətləndirəcək.

İnsanın qidalanması iki əsas mənbədən asılıdır. Birincisi tərəvəz, ikincisi isə heyvan qidasıdır. Ət heyvani qidalardan biridir. Mal əti zülalla zəngin və qidalı olduğundan geniş istifadə olunur. Ölkəmizdə iribuynuzlu mal-qaranın kökəldilməsi geniş tətbiq olunur. Lakin onların əksəriyyəti ailə biznesi formasındadır və bir neçə baş heyvandan ibarətdir.

Heyvan ehtiyatımızın çox olmasına baxmayaraq, kifayət qədər qırmızı ət istehsal edə bilmirik. Bunun səbəbi; mədəni cins heyvanlardan geniş istifadə edilmir və fermerimiz düzgün proqram tətbiq etmir. Əsas odur ki, yaxşı baxım və qidalanma ilə keyfiyyətli və ucuz ət istehsal olunsun. Mal-qaranın kökəltmə müəssisələri qısa, orta və uzunmüddətli kökəltmə proqramlarını həyata keçirir. Qurban bayramı üçün xüsusi olaraq uzunmüddətli kökəltmələr var. Kökələn heyvanlar adətən erkək heyvanlar və ya steril inəklər olur.

Əsas odur ki, düzgün kökəltmə proqramı seçilsin, düzgün qulluq və qidalanma ilə yüksək məhsuldar, keyfiyyətli ət əldə olunsun. Bu modulla siz; Kökəltmə üçün uyğun heyvanı və kökəltmə müddətini seçəcək, keyfiyyətli və ucuz qaba və qatı yemlərdən istifadə etməklə sağlam və bol məhsul əldə edəcəksiniz.

Lazımi mühit, alətlər və materiallar təmin edildikdən sonra siz texnikaya uyğun kökəltmə üçün uyğun heyvanları seçərək kökəltmə proqramı hazırlaya biləcəksiniz. Heyvandarlıq müəssisələrində müxtəlif kökəltmə proqramlarından istifadənin səbəblərini araşdırın. Hansı heyvanlar kökəltmə üçün daha uyğundur? Səbəbləri araşdırın.

Kökəltmə proqramının hazırlanması

Kökəltmə: İstehlakçının tələbatını ən qısa müddətdə və iqtisadi cəhətdən ödəyəcək keyfiyyətdə karkas əldə etmək üçün heyvanların intensiv yemlənməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Ot tövləsi. Heyvandarlıqda ən münasib proqramın bu olduğunu söyləmək çox düzgün deyil. Müxtəlif vəziyyətlər üçün faydalı olan proqramdan istifadə etmək lazımdır. Seleksiyaçı mövsümə, yem vəziyyətinə, iqtisadi vəziyyətə, tövlənin ölçüsünə və otlaq vəziyyətinə uyğun proqram tərtib edir. Ancaq gözlənilən və ya gözlənilməz vəziyyət yarandıqda, kökəltmə proqramında dəyişikliklər edilə bilər.

Yalnız bu növ heyvanları almaqla qışlayır və ya kobud yem və otlaqlardan istifadə edərək kökəlməyə hazır vəziyyətə gətirirlər. Bəzi müəssisələr buzovların yetişdirilməsi ilə yanaşı, normal inkişafı təmin etmək üçün danaların bir hissəsini saxlayır və bir-iki yaşına qədər bəsləyirlər.

Müəssisələrin bəziləri də kökəldəcəkləri cavan heyvanları əvvəlcədən alıb kökəltməyə hazır vəziyyətə gətirirlər.

Kökəltməyə yararlı buzovlar. Kökəltməyə hazırlanmış heyvanlara "mal heyvanları" deyilir. Bu ehtiyat heyvanların yaşı 6-24 aydır.

Bu heyvanlar üçün kökəltmə demək olar ki, nəzərə alınmır. Onlar yalnız kökəltməyə hazırlıq kimi qidalanırlar.

1.3.2.2. Gənc erkək mal-qaranın kökəltmə proqramı. Erkəklər dişilərə nisbətən daha tez kökəlir, kq çəki artımı üçün daha az yem istehlak edir və daha arıq olur. Lakin aşağı bədən çəkisi ilə (100-150 kq)

intensiv qidalanan heyvanlar erkən fizioloji yetkinliyə çataraq kökəldiklərindən intensiv qidalanan heyvanlardan 50-100 kq aşağı bədən çəkisi ilə kəsimə göndərmək mümkündür. -300 kq.

Geniş qidalanma və məhdud qidalanma; Sürətli bədən çəkisi artımının əsas hədəf olmadığı hallarda tətbiq edilir. Məsələn, otlaq imkanlarının yaxşı olduğu və ya yemin dəyərinin çox aşağı olduğu hallarda məhdud qidalanma aparıla bilər. Heyvanın qidalanmasının böyük hissəsi otlaqdan, qalan hissəsinin 85%-i çox az konsentrasiyalı yemdir, duz və mineral ehtiyacları kənardan qarşılanır.

Vitaminlər verilmir.

3.4. Kastrasiya edilmiş cavan mal-qara. Kökəltmə. Cavan mal-qara onlara qulluq zamanı bəzi çətinliklərə yol verməmək üçün axtalanır. Xüsusilə otlaqlarda kökəltmədə tətbiq olunan kökəltmə üsuludur.

Axtalanmış heyvanlarla müqayisədə gündəlik diri çəki artımını və kökəltmə diri çəkisini 10% az təmin edir. Bir kq diri çəki artımı üçün sərf olunan yem miqdarı daha yüksək olacaqdır.

Düyə Kökəltmə damazlıq düyələrlə aparılır. Onlar cavan erkək mal-qaraya nisbətən gündəlik çəki artımını 10-20% az göstərirlər. Otlaqda aparılsa, iqtisadi cəhətdən uğurlu olar.

Mal-qaranın az hissəsini düyələrin kökəldilməsi təşkil edir. Ümumiyyətlə, hamilə olmayan dişi və ya müxtəlif səbəblərdən çoxalmayan heyvanlardan istifadə edilir. İntensiv üsul tətbiq olunan düyə kökəltmədə kəsim çəkisi 350 kq olduğu halda, kökəltmə hibridləri ilə kökəltmədə 400 kq-a çatır.

DƏMİR

Kökəlmə - heyvanlarda ət məhsuldarlığını və keyfiyyətini artırmaq üçün tətbiq edilən qidalanma proqramıdır.

• Heyvandarlığın məqsədi heyvanların hər gün müəyyən diri çəki artımını təmin etməkdir. Genetik quruluşun icazə verdiyi ölçüdə ən yüksək keyfiyyətli ət istehsal etmək üçün heyvanların xüsusi qidalanmaya məruz qalmasıdır.

Kökəltmədə iki mühüm termin var

• Bunlardan birincisi, adətən gündəlik bədən çəkisi artımı (GCAA) olaraq təyin etdiyimiz bədən çəkisi artımıdır (CAA).

- Bunu sadə hesablasaq, kökəltmə zamanı bədən çəkisi kökəlmənin sonunda bədən çəkisindən çıxarılır və kökəlmə müddətinə bölünür.

- İkincisi, yemdən (stavkadan) faydalanmaq qabiliyyətidir (YYO) və hər kq diri çəki artımı üçün istehlak edilən quru maddə əsasında yem miqdarını ifadə edir.

- Bunun üçün kökəlmə dövründə istehlak edilən yemin quru maddəsi hesablanaraq kökəlmə müddətinə bölünür. Nəticə dəyəri GCAA-ya bölünür və YYO tapılır və YYO dəyərinin aşağı olması arzu edilir.

- Gənc heyvanlarda yemə çevrilmə nisbəti daha yaxşıdır.

1. Heyvanın cinsi:

• Heyvandan alınacaq diri çəki artımı ilk növbədə heyvanın genetik quruluşu ilə məhdudlaşır. Baxım və qidalanma şərtləri ilə bu həddə çatırıq.

• Mədəniyyət cinsləri və xaçlar gündə 1200-1600 q CAA təmin etdiyi halda, yerli cinslərdə bu miqdar 800-1000 q arasındadır.

• Kökəlmə tədqiqatlarında daha məhsuldar olan kultur cinsləri və xaçlar ölkəmizdə mal-qaranın 65%-ni təşkil edir.

• Bu cinslər arasında ən çox rast gəlinənlər Holşteyn (qara-ağ tünd qırmızı), Mantafon (İsveçrə Qəhvəyi) və Simentaldır.

• Bu heyvanların genetik quruluşu gündə 1400-1600 q diri çəki almağa uyğundur.

2. Yaş

• Yaş mal-qaranın kökəlmə qabiliyyətinə təsir edən mühüm amildir.

• Kökələcək heyvanlar cavan olmalıdır. Bu heyvanların kökəlmə qabiliyyəti daha yüksəkdir.

• Gənc heyvanlar istehlak etdikləri qidaları əzələ, orqan, toxuma və sümük inkişafında istifadə edirlər. Onların sağ qalma səviyyəsi və qidalanma tələbləri aşağıdır. Bu hadisələr bir yaşından kiçik heyvanlarda daha çox özünü göstərir.

• Mədəni cins və hibridlərdə inkişaf yetkinlik dövrünə qədər davam edir. Bu müddət 18 aydır. Yerli cinslərdə 2,5-3 yaşında olur.

• Bu yaşlarda kökəlmə dayandırılmalıdır. Çünki bu dövrə qədər həqiqi böyümə, yəni orqanlarda əzələ, orqan, toxuma və sümüklərdə artım baş verir.

• Yağ sintezi üçün istehlak edilən qida maddəsinin miqdarı eyni əzələ sintezi vahidi üçün istehlak edilən qidadan daha yüksəkdir.

• Heyvan yaşlandıqca 1 kq CAA üçün istehlak edilən yem DM miqdarı artır.

• Yaş və SFL arasındakı əlaqəni müəyyən etmək

üçün aparılan bir araşdırmada (…) 0-1, 1-2, 2-3 və 3-4 yaşlarında müvafiq olaraq 5.08; 11.26; 17,02 və 23,45 kq olduğu müəyyən edilib.

• Heyvanın yaşlandıqca enerji ehtiyacı artır, zülal ehtiyacı isə azalır.

• Mal-qaranın böyüməsi 1 yaşa qədər ən yüksək səviyyədə olur, sonrakı yaşlarda isə azalır. • Birinci ildə artımı 100%, ikinci ildə 70%, üçüncü ildə isə 50% kimi qəbul etsək.

3. Mənşəyi

• Damazlıq dəyəri yüksək olan öküzlərdən alınan balalardan istifadə etmək daha rahatdır.

• Məlum mənbədən alınan heyvanlara qulluq, qidalanma şəraiti, xəstəliklər və digər çoxalma problemləri haqqında daha yaxından biliklər əldə edilir.

• Yüksək kökəlmə performansına nail olmaq olar, çünki balanın ala biləcəyi CAA, kökəldən buzovun valideynlərini bilməklə daha yaxşı müəyyən edilə bilər.

4. Şərtlər

• Vəziyyət deyildikdə, heyvanın inkişaf və kökəlmə vəziyyəti başa düşülür.

• Balalar dövründə yaxşı baxım və bəslənmə görmüş, skelet quruluşu qurulmuş, lakin sonradan xəstəlik olmayan səbəblərdən (aclıq, baxımsızlıq, stress və s.) zəifləmiş heyvanlarla uğurlu kökəlmə aparılır.

• Vəziyyəti aşağı olan heyvanlar lazımi şəraitlə (çiləmə, peyvənd, yaxşı yem tərkibi) təmin edildikdə və kökəlmədən əvvəl balanslaşdırılmış qidalandıqda, həmyaşıdları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətli (rəqabətli) böyümə və daha sürətli kökəlmə performansı təmin edərək, aralarındakı CA fərqini aradan qaldırır.

• Həmçinin, onlar zəif və yüngül olduqları üçün ucuzdurlar. Onlar istehlak etdikləri yemin kiçik bir hissəsini yaşayış payı üçün, daha çoxunu isə CAA üçün xərcləyirlər.

5. Qulluq və sağlamlıq

• Kökələcək heyvanlar daxili və xarici parazitlərə qarşı pestisidlərlə qidalanmalı və lazımi peyvəndlər edilməlidir.

• Heyvanları alarkən canlı gözləri, parlaq və hamar tükləri, inkişaf etmiş boyun və çiyinləri olan, arxadan baxıldığında tam bud və omba üçün uyğun olan heyvanlara üstünlük verilməlidir.

6. Yem

• Yaxşı yem tərkibi tələb olunur. Məlum olduğu kimi, xərclərin təxminən 70 faizini yem təşkil edir.

Qidalanma vahidi

• Yemin saxlanıla biləcəyi qapalı sahələr, yem hazırlama və avadanlıq bölmələri yem bölməsində yerləşdirilməlidir.

DÖŞƏMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ və QİDA YERİ SEÇİMİ

• Yarımaçıq və sərbəst tövlələrdə saxlanılan mal-qara daha məhsuldar, sağlam və canlı olur.

• Yarımaçıq və açıq təsərrüfatda yetişdiricilərin ən böyük qorxusu heyvanların soyuqluğudur.

• Heyvanlar müsbət 10 və mənfi 10 °C temperaturda optimal şəkildə yaşayırlar.

• Heyvanlar mənfi 18 °C-də soyuqluq hiss etməyə başlayır. Bu səbəbdən sözügedən tövlələr təkcə sahil bölgələrimiz üçün deyil, həm də İç Anadolu kimi qışı soyuq keçən bölgələr üçün uyğundur.

• Tövlələr yarı açıq tikiləcəksə, qapalı tərəfi bölgədə hökm sürən külək və yağışların qarşısını alacaq şəkildə olmalıdır.

• Ölkəmizdə ümumiyyətlə, sərt və soyuq qış küləkləri şimaldan və şimal-şərqdən əsdiyi üçün tövlələrin cənuba baxan tərəfləri açıq olmalıdır.

Kökəltmə üçün heyvan seçimi

• Kökəltmədə istifadə olunacaq heyvanı seçərkən nəzərə alınmalı olan məsələləri irq, yaş, cins və vəziyyət kimi sadalaya bilərik.

• Heyvan alarkən mövsüm nəzərə alınmalıdır.

• Kökəlmənin bitmə tarixi ət bazarının uyğun olduğu dövrə uyğun gəlməlidir.

• Alınacaq heyvanların baş-ayaq-boyun və bədən quruluşu kökəlməyə uyğun xüsusiyyətləri, bədənin duruşunu, yerişini, heyvanın səsə həssaslığını, gözünün və saçının parlaqlığını, nəmliyini göstərməlidir. Burun güzgüsü, gövdəsi, iştahı, axınları və xəstəlik vəziyyəti araşdırılmalıdır.

• Xəstə, yararsız, şübhəli heyvanlar alınmamalıdır. Şən, canlı görünüşlü, inkişaf etmiş boyun və çiyinləri olan, arxadan baxıldığında tam bud və ombası olan və ya dolğunluğa uyğun olanlara üstünlük verilməlidir.

• Satın alınarkən baytar hesabatı və peyvənd sertifikatı tələb edilməlidir.

İzolə:

• Müəssisəyə xaricdən yeni gətirilən heyvanlar heç vaxt orada əvvəllər aparılmış heyvanların arasına qoyulmamalıdır.

• Heyvanlar müxtəlif mənbələrdən gəldiyi üçün müxtəlif mikroorqanizmlərlə yüklənə bilirlər. Köhnə mal-qaranı yoluxdura bilərlər. Bu xəstə heyvanlar təcrid olunmaqla ətraf mühitdən çıxarıla bilər.

• Lazım olan peyvəndlər edilmədikdə, bu peyvəndlər edilir.

• Yerli baytarlıq təşkilatına müraciət edilməklə ayaq və ağız peyvəndi və digər zəruri peyvəndlər (məsələn, qarayara, botulizm, İBR, Paraqrip-3) aparılır. Bu təcrid zamanı peyvəndin qüvvəyə minməsi üçün tələb olunan vaxt təxminən 15 gündür.

• Heyvanlara daxili və xarici parazitlərə qarşı səpilir.

• İzolyasiya sahəsində heyvanları yeni yeməyə alışdırmağa diqqət yetirir. Bunun üçün; - Yeni gələn heyvanlara ilk gün yemək üçün quru ot və yarım kilo konsentrat yem verilir. - Qatılaşdırılmış yemin miqdarı hər gün 300-350 qram artırılır, kobud yem azaldılır. Heyvanlar kökəltmə kobud yeminə öyrəşiblər. 2 həftə ərzində heyvan qarışıq yemə və kobud yemə tam öyrəşir.

QİDALANMA ÜSULLARI VƏ QİDALANMA PRİNSİPLƏRİ

• Kökəltmə üsulları yaşa, vaxta, mövsümə, orta və qidalanma üsullarına görə dəyişə bilər.

- Heyvanların yaşına uyğun olaraq dana kökəltmə, cavan mal-qara kökəltmə, qoca mal-qaranın kökəldilməsi;

- Müddətinə görə, qısa, orta və uzunmüddətli kökəltmə;

- Qidalanma proqramına əsasən, kökəltmə üsullarını ekstensiv, yarımintensiv və intensiv kökəlmə kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Heyvandarlıqda işlər

• Kökəltmənin əvvəlində heyvanların çəkisinin çəkilməsi, kökəltmənin nə vaxt dayandırılacağının müəyyən edilməsi, kökəltmə sonunda isə diri çəkisinin müəyyən edilməsi.

• Kökəltmənin sonunda çatacağı düşünülən bədən çəkisindən kökəltməyə başlayan çəki çıxarılaraq kökəltmə müddətinə bölünərək gündəlik bədən çəkisi artımı tapılır.

• Heyvandarlığın məqsədi iqtisadi cəhətdən müəyyən diri çəkiyə çatmaqdır.

• Heyvanlar həyatlarını, ilk növbədə, istehlak etdikləri yemlə təmin edirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Xalq qəzeti.- 2009.- 22 avqust.- S. 3.*

2. *Azərbaycan qəzeti - 2010.- 25 aprel.- S. 4.*

3. *https://gencalimler.az/az/news/2819/*

4. *https://www.agro.gov.az/az/heyvandarliq*

5. *https://www.agro.gov.az/az/heyvandarliq/maldarliq/etlik-maldarliq*

6. *https://president.az/az/articles/view/29758/print*

7. *https://heyvandarliq.az/oxu/olk-mizd-tlik-maldarliq-haqqinda/*

8. *AKCAN, A. (1986). Sığınacaq havası və heyvan sığınacaqlarında məhsuldarlığa təsiri. Heyvandarlıq Simpoziumu. Nəşr №:16, səh. 55-56, Tokat.*

9. *CESAR, S. M. (1986). Pəhriz yağının, mövsümün və cins növünün mal əti sükanlarının yem sahəsinin performansına və karkas xüsusiyyətlərinə təsiri. anim. yetişdirilmiş.*

10. *Abstr. 54: Abst. 86.*

11. *DAHLQUIST, J. M. və MADER, T. L. (1990). Ətraf mühit və obyekt*

12. *artan sükan yemi-lot performans. J. Anim. elm. 68: Əlavə. 1,256.*

13. *PRESTON, T. R. və WILLIS, M. B. (1975). İntensiv mal əti istehsalı. Berqamot mətbuatı. səh. 166-176, 386-399., Oksford.*

XÜLASƏ

Kökəlmə proqramının hazırlanmasının önəmi

Kökəlmə proqramı hazırlayarkən, seleksiyaçı əvvəlcədən sərmayəni görmək və geri qaytarmaq istəyir. Bu səbəbdən kökəltməyə başlamazdan əvvəl bu işin gəlir və xərclərini hesablayır və ona uyğun hərəkət edir. Kökəltmə müddəti, kökəldiləcək heyvanların vəziyyəti və sayı, istifadə ediləcək kökəltmə növü və yemin vəziyyəti kimi meyarlar seleksiyaçı tərəfindən nəzərdən keçirilir.

Ən uyğun kökəltmə proqramını seçir və tətbiq edir. Önəmli olan sağlam, bol və ucuz ət əldə etməkdir. Məqsəd kökəltmə proqramı hazırlamaqla bunu təmin etməkdir.

Kökəltmə proqramında diqqət edilməli məsələlər

Kökəlmədən əvvəl müəyyən proqram hazırlanmalı olduğunu izah etdik. Bu səbəbdən heyvanların bəslənməsində əməl edilməli olan məqamlar aşağıdakılardır: Yemləmə vaxtı: Kökəlmə zamanına uyğun heyvan seçmək lazımdır.

Misal üçün, qısamüddətli kökəlmə üçün 3 yaşdan yuxarı heyvanlardan istifadə etmək lazımdır. Kiçik heyvanların qısa müddətə kökəldilməsi məqsədəuyğun deyil.

Açar sözlər: *Mal-qara, əmək xərcləri, ət məhsuldarlığı, mədəni cinslərlə çarpazlaşdırmaq, qidalanma, qatılaşdırılmış yem, mal-qaranın kökəldilməsi.*

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Важность разработки программы разведения Разрабатывая программу разведения, заводчик хочет увидеть и окупить первоначальные инвестиции. Поэтому, прежде чем начать набирать вес, он рассчитывает доходы и расходы этого бизнеса и действует соответственно.

Заводчик рассматривает такие критерии, как период откорма, состояние и количество животных, подлежащих откорму, тип используемого откорма и состояние корма.

Подбирает и реализует наиболее подходящую программу похудения. Главное – получить здоровое, обильное и дешевое мясо. Цель состоит в том, чтобы обеспечить это, разработав программу увеличения веса. Вопросы, которые необходимо учитывать в программе набора веса Мы объяснили, что перед набором веса необходимо подготовить определенную программу. По этой причине при кормлении животных необходимо соблюдать следующие моменты: Время кормления: необходимо выбирать животных в соответствии со временем откорма.

Например; На краткосрочный откорм следует использовать животных старше 3 лет. Кратковременный откорм мелких животных нецелесообразен.

Ключевые слова: *Животноводство, затраты труда, выход мяса, скрещивание, питание, концентрированные корма, откорм крупного рогатого скота.*

SUMMARY

The Importance of Developing a Breeding Program When developing a breeding program, the breeder wants to see and recoup the initial investment. Therefore, before starting to gain weight, he calculates the income and expenses of this business and acts accordingly.

Criteria such as the period of fattening, the condition and number of animals to be fattened, the type of fattening to be used and the condition of feed are considered by the breeder. Selects and implements the most appropriate weight loss program. The important thing is to get healthy, plentiful and cheap meat. The goal is to ensure this by developing a weight gain program.

Matters to be considered in the weight gain program We have explained that a certain program must be prepared before gaining weight. For this reason, the points that should be followed in animal feeding are as follows:

Feeding time: It is necessary to choose animals according to the time of fattening.

For example; Animals older than 3 years should be used for short-term fattening. Short-term fattening of small animals is not appropriate.

Key words: *Livestock, labor costs, meat yield, crossbreeding, nutrition, concentrated feed, cattle fattening.*

UOT 336.1; 336.22

FİSKAL QAYDALARIN TƏTBİQİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

NURİYYƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: nuriyye.memmedova.2000@gmail.com

GİRİŞ

Fiskal qaydalar fərdi büdcə parametrlərinə kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiq edilməsini təmin edir. Hər şeydən əvvəl, ölkənin uzunmüddətli strateji maraqlarını siyasi qərarlar qəbul edən məmurların yaxın maraqlarından qorumaq vacibdir. Seçki rəqabəti siyasi qüvvələri bütövlükdə iqtisadiyyatın ən çox ehtiyac duyduğu xərclərə deyil, seçicilər üçün ən çox görünən və cəlbedici olan xərclərə üstünlük verməyə təşviq edir. Digər tərəfdən, kontrtsiklik fiskal siyasətin həyata keçirilməsi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və praktikada bu siyasət yalnız məhdudlaşdırıcı fiskal qaydaların tətbiqi ilə mümkündür.

Kontrtsiklik büdcə siyasətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət iqtisadi şəraitin əlverişli olduğu illərdə qazandığından az xərcləyir və bu illərdə formalaşan ehtiyatlar dövlətə maliyyə resursuna olan tələbatını ödəmək üçün gəlir kəsirlərini kompensasiya etməyə imkan verir.

Fiskal qaydaların dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında rolu

Ümumiyyətlə, dövlət siyasətinin məqsədlərini çatdırmaq və effektiv vasitə kimi xidmət etmək üçün belə qaydalar sadə və şəffaf olmalıdır. Şəffaflıq fiskal qaydaların aydın şəkildə müəyyən edilməsini və uyğunsuzluğun asanlıqla aşkar edilməsi və aradan qaldırılması üçün tələblərin müəyyən edilməsini şərtləndirir. Əgər qaydada imtina bəndi varsa (məsələn, iqtisadi şərtlər qaydadan kənara çıxmağa imkan verirsə), belə imtinanın tətbiq olunduğu hallar aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Qaydada müəyyən edilmiş göstəricilər üzrə əldə edilmiş nəticələrin hesabatı da nəzərdə tutulmuş digər təcrübələrə uyğun olmalıdır.

Son on ildə bir sıra ölkələr fiskal qaydalar və fiskal hesabatlılıq (və ya şəffaflıq) qanunlarını fiskal intizamı və siyasət nəticələrini təkmilləşdirmək mexanizmi kimi tətbiq ediblər. Bu cür tənzimləmələr, bir qayda olaraq, maliyyə riskləri haqqında ictimaiyyəti məlumatlandırmaq da daxil olmaqla, siyasət məqsədləri və onlara necə nail olmaq barədə aydın bəyanat verməklə fiskal şəffaflığı artırır. Bu qanunların funksiyalarından biri odur ki, onlar fiskal siyasətin etibarlılığını artırmaq və hesabatlılığı təkmilləşdirməklə fiskal konsolidasiyaya dəstək yaratmağa kömək edir (7).

Avtonom fiskal qaydalar diskresion müdaxilənin əhatə dairəsini məhdudlaşdırmaqla makroiqtisadi siyasətin etibarlılığını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur (6). Bunlara balanslaşdırma, büdcə öhdəlikləri, xərc limitləri və borc limitləri kimi müddəalar daxildir. Məsələn, Maastrixt müqaviləsinə əsasən, Avropa Birliyinin vahid valyutasını axtaran ölkələr büdcə kəsirlərini və borc səviyyələrini məhdudlaşdırmağa razılaşdılar və mərkəzi banklardan borc götürməyə məhdudiyyətlər qoydular.

BVF-ə görə, fiskal qaydalar hazırda dünyada 80 ölkədə var, 60-dan çox ölkədə borc limiti, 60-dan az ölkədə büdcə kəsiri qaydalar, 20 ölkədə xərcləmə qaydaları və 10 ölkədə gəlir limiti var. Büdcə gəlirləri təbii sərvətlərdən asılı olan ölkələr üçün bu qaydalar daha vacibdir. Çünki təbii sərvətlərin satıldığı dünya birjalarında qiymətlər çox dəyişkəndir və bu bazarlarda qiymətlər vaxtaşırı qalxıb kəskin şəkildə enir. Yüksək qiymət mühitində yüksək xərclər resurs səmərəsizliyi riskini artırır, aşağı qiymət mühitində büdcə xərclərinin kəskin azaldılması isə iqtisadiyyatda ciddi şoklar yaradır. Bu kontekstdə fiskal qaydalar pro-tsiklik xərcləmə siyasətlərindən qaçmaq üçün mühüm mexanizm kimi qəbul edilir (9).

Fiskal siyasət məsələləri bütün dünyada hökumətlər üçün aktualdır. Keyns nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən fiskal siyasət kontrtsiklik olmalı, dövlət borcu isə dövlət və özəl istehlakın hamarlanması üçün alət rolunu oynamalıdır. Məhz bu fərziyyə tarixən dünyanın bir çox ölkələrində maliyyə siyasətinin əsasına çevrilmiş və son nəticədə, xüsusən də son qlobal böhrandan sonra yüksək borc yükündən irəli gələn problemləri və dövlətin davamlılığını təmin etmək zərurətini ortaya qoyduqdan sonra məhdudiyyətlərlə üzləşmişdir. Nəticədə yaranan məhdudiyyətlər əksər ölkələrdə fiskal qaydaların

tətbiqini zəruri edir ki, hökumətlər əsassız büdcə kəsirlərinə, dövlət borcunun qeyri-davamlı həddə yığılmasına, makroiqtisadi qeyri-sabitliyə və gələcək nəsillər üçün borc yükünün ədalətsiz yenidən bölüşdürülməsinə yol verməsin (4).

Fiskal münasibətlərin iqtisadi inkişafa təsiri

Fiskal siyasətin həyata keçirilməsi prosesində dövlət büdcəsinin gəlirləri xarici iqtisadi konyunkturadan asılı olur və mümkün qiymət tərəddüdləri dövlət büdcəsinin gəlirlərinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Eyni zamanda fiskal siyasətin krizis dövründə reallaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyəti mövcuddur: belə ki, demokratik şəraitdə və həmçinin siyasi səbəblərə görə üstünlük diskresion stimullaşdırıcı fiskal siyasət alətlərinə verilir. Lakin daxili tənzimləyicilər canlanma və inkişaf mərhələlərində işə düşürlər. Fiskal siyasət transformasion proseslərin və digər xarici faktorların ciddi təsiri altında olur ki, bu da iqtisadi tsiklin fazalarında fiskal siyasətin reallaşdırılmasının dəqiq mexanizminin müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Bu xüsusiyyət onunla bağlıdır ki, iqtisadi tsiklin bir fazasında vergi yükünün artırılması ÜDM-in azalması ilə müşahidə olunduğu halda, iqtisadi tsiklin digər fazasında ÜDM-in artımı müşahidə edilmişdir. Daima tərəddüd etdiyinə yaxud dəyişdiyinə görə vergi yükü səviyyəsinin dinamikasının ümumi istiqaməti mövcud deyildir. Dövlətin fiskal siyasətinin aşkar edilmiş mərhələlərinin təhlili, o cümlədən xarici və yerli tədqiqatçıların fiskal siyasətin mahiyyətinə baxışlarının təkamülü onu göstərir ki, fiskal siyasətin təyin edilməsində vahid anlayış mövcud deyildir. Bunu nəzərə alaraq, müəllif tərəfindən verilən anlayışın müasir formada interpretasiyası təklif edilmişdir. Dövlətin fiskal siyasət anlayışının müəyyən edilməsində müəllifin xidməti fiskal siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətinin onu həyata keçirən subyektlərdən asılı olması ilə nəticələnən subyektiv yanaşmanın tətbiqindən ibarətdir, hansı ki, bu subyektlər iqtisadi tsiklin fazalarından asılı olaraq gəlirlərin ya əlindən alınması ya da mənimsənilməsi prosesində iştirak edə bilərlər. İnsanların və cəmiyyətin artan tələbatının təmin edilməsi istehsalatın geniş miqyasda daimi olaraq yenilənməsini şərtləndirir və bunların həyata keçirilməsi investisiyalar qoyulmadan və ölkənin elmi-texniki potensialını inkişaf etdirmədən mümkün deyildir.

Müasir dövrdə fiskal qaydalar: beynəlxalq təcrübə

Resurslarla zəngin ölkələrdə çalışan iqtisadçılar və dövlət maliyyəsi mütəxəssisləri tez-tez hasilat sənayesi sektoru, onun iqtisadiyyatı, idarəetməsi və problemləri, eləcə də təbii sərvətlərin səmərəli idarəsini tələb edən məsələlərlə qarşılaşırlar.

Son illərdə dünyanın əksər ölkələrində qeyri-sabitliyin artması müşahidə olunur ki, bu da bazar mexanizmlərinin strukturunun dəyişdirilməsini, aparıcı korporasiyaların strategiyalarının yenilənməsini, eləcə də sabit mütərəqqi iqtisadiyyatın təmin edilməsi məqsədilə dövlətin daha səmərəli bərpa tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir (6).

Büdcə kəsiri və dövlət borcunun göstəricilərinin artması fiskal siyasətin dəyişdirilməsini tələb edirdi. Tənəzzülün aradan qaldırılmasının ilkin mərhələlərində BVF və Avropa Komissiyasının tövsiyələrinə əsasən borc artımını tənzimləmək üçün büdcə xərclərini məhdudlaşdırmaq və gəlirləri artırmaq yolu ilə qənaət tədbirlərinin tətbiqi zərurətə çevrildi. Lakin bu siyasət büdcə düzəlişlərinin iqtisadiyyatın və maliyyə sisteminin inkişafına təsirini nəzərə almadan, ilk növbədə, dövlət maliyyəsi sferasında qeyri-mütənasibliklərin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdi. Təcrübədə büdcə kəsirinin Avropa Komissiyasının tövsiyə etdiyi səviyyəyə endirilməsi beş il ərzində baş verib və dövlət borcunun göstəricilərinin bərpasına hələ də nail olunmayıb. 2017-ci ildə Aİ-28 ölkələrində dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2007-ci illə müqayisədə 24,1 faiz çox olub.

Fiskal sistemin inkişafı problemlərinin həllinə yanaşmaların işlənib hazırlanmasına yönəlmiş nəzəri tədqiqatlar dövlət idarəçiliyi təcrübəsinin tələblərindən xeyli geri qalırdı. Bu səbəblə, iqtisadi və sosial inkişaf tendensiyaları, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan həyata keçirilən fiskal konsolidasiyanın davam etdirilməsinə tənqidlər gücləndi. Fiskal risklərin məhdudlaşdırılması üçün fiskal siyasətin aparılmasına yeni yanaşmaların işlənib hazırlanması və tətbiqi təklif edilirdi.

Sosial-iqtisadi inkişafa yönəldilmiş büdcə siyasətinin aparılması məsələlərinə S. Blankart kimi alimlər böyük diqqət yetirmişlər (T.P. Boqdan, V.M. Gets, T.İ. Efimenko, M. Kannano, T. Keristin, M. Lazar və b). Fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə edilən innovativ mexanizmlərdən biri də BVF tərəfindən tövsiyə olunan fiskal qaydaların tətbiqi idi.

Fiskal qaydalar hökumətin parlament, qeyri-dövlət ixtisaslaşmış qurumları, ictimai təşkilatlar tərəfindən büdcə vəsaitlərinin idarə edilməsinə nəzarəti gücləndirməyə yönəlib. Eyni zamanda, onların tətbiqi hökumətin fiskal məsuliyyətini artırmalı, onu büdcə əməliyyatlarının səmərəliliyini, şəffaflığını artırmağa və dövlət maliyyə idarəçiliyində yenilikləri tətbiq etməyə təşviq etməlidir.

Bununla yanaşı, büdcə siyasəti məsələlərində qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olan siyasətçilər xərcləri azaltmaqda maraqlı deyillər. Köklü dəyişikliklərə yalnız onların səlahiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıqda nail olmaq mümkündür. Prosessual məhdudiyyətlərə aşağıdakılar daxildir:

- xərclərin ödənilməsi mənbələri olduqda onların artırılmasına icazə verilməsi,
- dövlət gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərinin məqsədyönlü istifadəsi prinsiplərinin tətbiqi,
- dövlət borcunun planlı şəkildə ödənilməsi prosedurunun tətbiqi, büdcə ayırmalarının sekvestrləşdirilməsi.

Aİ ölkələrinin alimlərinin tərifinə əsasən, qaydalar hökumətin fiskal məsuliyyətinin artırılmasına, büdcə əməliyyatlarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə, ictimaiyyətlə ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasına, habelə büdcə əməliyyatlarının şəffaflığının artırılmasına yönəlmişdir. Bunlara dövlət xərclərinin göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, dövlət investisiyalarının artırılması, əməyə həvəsləndiricilərin gücləndirilməsi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolu ilə ortamüddətli artım perspektivlərinin yaxşılaşdırılması daxildir.

Bəzi ölkələrdə vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergi sistemlərinin müasirləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. İnkişaf etməkdə olan bazarlar və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün prioritet insan və fiziki kapitala, habelə sosial təminata xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün gəlirlərin artırılmasıdır. Bütün ölkələr üçün iqtisadi artımın təşviq edilməsi və həddindən artıq bərabərsizliyin qarşısının alınması zərurəti aktualdır (1).

Büdcə siyasətinin müəyyənləşdirilmiş çərçivədə dövlətüstü tənzimlənməsi məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Aİ fiskal balanssızlığı məhdudlaşdırmaq üçün fiskal konsolidasiyaya doğru istiqamətlənmişdir. Bu bir çox üzv dövlətlərini büdcə xərclərinin azalmasına və gəlirlərin artmasına səbəb olan qənaət tədbirlərini tətbiq etməyə sövq etdi. Lakin bu siyasət məcmu tələbin yüksəlməsi səbəbindən iqtisadi inkişafa və məşğulluğa mənfi təsirlərin artmasına gətirib çıxardı ki, bu da öz növbəsində fiskal riskləri gücləndirdi (8).

Beləliklə, məlum oldu ki, fiskal qaydalar (xüsusən də büdcə kəsirinin azaldılması ilə bağlı olanlar) çevik deyil və bu da iqtisadiyyatda mənfi dəyişikliklərə səbəb olub. Nəticədə dövlət büdcəsinə daxilolmaların azalması baş verdi ki, bu da dövlət borcunun göstəricilərinin azalmasına deyil, artmasına səbəb oldu.

Bununla yanaşı, bəzi Aİ alimləri təcrübədə fiskal qaydaların təsirsiz olduğu qənaətinə gəliblər. Onların istifadəsi iqtisadiyyatın sabitləşməsini və dövlət borcunun davamlılığını təmin etmədi, xüsusilə də, qənaət siyasətinin üzərinə məsuliyyət qoyuldu (Avropa Komissiyası tərəfindən tövsiyə edilmiş və bir çox hökumətlər tərəfindən qəbul edilmişdir). Onların fikrincə, fiskal qaydalar təkmilləşdirilməlidir. Qeyd olunur ki, fiskal qaydalar sistemində proqnozlaşdırmanın çatışmazlıqlarına görə hesablama kifayət qədər çətindir, ona görə də proqnozlara daha az əsaslanan fiskal qaydaların tətbiqi təklif edilirdi

Aİ-də tətbiq edilən fiskal qaydalar çevik deyildi. Xüsusilə, dövlət borclarının ÜDM-in 3%-dən aşağı saxlanmasına qoyulan məhdudiyyətlər iqtisadiyyatın inkişafına mane ola bilərdi. Aİ-də iqtisadi böhrandan sonra bank kreditləşməsinin azalması, mənzil qiymətlərinin aşağı düşməsi və özəl sektorun borcunun artması qeydə alınmışdı, bu da öz növbəsində investisiya fəallığının azalmasına səbəb olmuş və müvafiq olaraq məcmu tələbin həcminin azalması ilə nəticələnmişdi.

Nəticə etibarı ilə, büdcə əməliyyatlarının kifayət qədər şəffaflığı olmadan fiskal qaydaların tətbiqi fiskal siyasətdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmayacaq. Əksinə, ölkənin iqtisadi, maliyyə və sosial inkişafına öz mənfi təsirini artıra bilər. Dövlət maliyyəsinin davamlılığına riayət olunmasına nəzarət edən müstəqil institutların yaradılması əhəmiyyətli məsələlər sırasındadır. Avropa Komissiyasının ekspertlərinin tərifinə görə, fiskal qaydalar o zaman qüvvəyə minir ki, onların icrasına nəzarət etmək və təmin etmək üçün müvafiq qurumlar mövcud olsun.

Açar sözlər: *fiskal qayda, iqtisadiyyat, maliyyə, əmtəə.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qruber C. (2021), "Dövlət maliyyəsi və dövlət siyasəti", Bakı, TEAS Press nəşriyyat evi, 896 səh.

2. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbiyev Y.A., Rzayev Z.H. (2010), "Vergilər və Vergitutma", Bakı, 512 səh.

3. Novruzov N., İbrahimov E. (2012), "Büdcə Sistemi", Dərslik, Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyat, 117 səh.

4. Benos N. (2009) "Fiscal policy and economic growth: empirical evidence from EU countries", MPRA Paper, pp.27.

5. David N. H. (2011), "Public Finance", 808 p.

6. Friedman B.M. (2007), "What we still don't know about monetary and fiscal policy", Brookings Papers on Economic Activity, pp.49-71.

7. Krugman P.R., Obstfeld M., Melitz M.J. (2015), "International Finance", 455 p.

8. Michael P.T., Smith C.S. (2015), "Economic Development", 821 p.

9. Ossowski R, Halland H. (2016), "Fiscal Management in Resource-Rich Countries", pp .13-30, 123-126.

10. Villafuerte, M., and P. López-Murphy. (2010). "Fiscal Policy in Oil Producing Countries during the Recent Oil Price Cycle." IMF Working Paper WP/10/28, International Monetary Fund, Washington, DC.

CONCEPTUAL FOUNDATİONS OF FİSCAL REGULATİON IMPLEMENTATİON

Summary

The history of the name finance is related to the expression of monetary relations in describing the various methods of using money to facilitate transactions, starting with the ancient practice of exchanging goods and services for money. Although the term "finance" is based on monetary relations, it does not cover all aspects of monetary relations. The reason is that monetary relations have a wider meaning.

Keywords: *fixed rule, economy, finance, commodity.*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ БЮДЖЕТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Резюме

История названия финансы связана с выражением денежных отношений в описании различных способов использования денег для облегчения сделок, начиная с древней практики обмена товаров и услуг на деньги. Хотя термин «финансы» основан на денежных отношениях, он не охватывает все стороны денежных отношений. Причина в том, что денежные отношения имеют более широкое значение.

Ключевые слова: *фиксированное правило, экономика, финансы, товар.*

UOT 338.48

TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNSAN RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASI

İLHAMƏ ASLANOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, magistrant

E-maila: aslanilhame101@gmail.com

GİRİŞ

İnsan resurslarının planlaşdırılması həmişə müasir turizm sənayesində yaşanan rəqabətədavamlı böyümə və inkişaf üçün mühüm komponent olmuşdur. Firmaların uğurlu böyüməsi, inkişafı və bazarda yerləşməsi üçün vacib olan insan resursları aktividir [7]. Burada insan resursları aktivi strateji planlaşdırılmışdır və turizm sənayesi daxilində fəaliyyət göstərən firmalar üçün sənaye miqyasında biznes planlamasının ayrılmaz elementi olaraq qalır [3]. Turizm sənayesində fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı firmalar öz məqsədlərini insan resurslarını optimallaşdırmaq və firmalarını rəqabətədavamlı yerləşdirmək üçün qarşıya qoyurlar. İnsan resurslarının planlaşdırılmasının məqsədləri turizm sənayesində fəaliyyət göstərən firmanın insan resurslarına ehtiyac və tələblərini dəqiq proqnozlaşdırmaq, dinamik dəyişən texnologiyalar, bazar şərtləri ilə mübarizə aparmaq üçün ən yaxşı üsulları müəyyən etmək, mövcud insan resurslarını optimallaşdırmaq və firma daxilində insan resurslarının inkişafı və təşviqi üçün çərçivə yaratmaqdır.

Hər sektorda olduğu kimi, turizm sektorunda da insan resurslarının planlaşdırılması çox vacibdir. İnsan resursları bir şirkətin ən qiymətli aktivlərindən biridir və düzgün planlaşdırılmadıqda, şirkətin performansı və uğuru təsir edə bilər.

Turizm sənayesində insan resurslarının planlaşdırılması üçün istifadə olunan texnika və strategiyalar digər sənayelərdə istifadə olunanlara bənzəyir. Bununla belə, turizm sektoruna xas olan amillər və tələblər nəzərə alınmaqla fərdiləşdirilmiş modellərdən də istifadə oluna bilər. Məsələn, turizm sənayesində mövsümi dalğalanmalar tez-tez baş verir, ona görə də bu dəyişmələri idarə etmək üçün çevik iş saatları və çevik işçi qüvvəsi modellərindən istifadə etmək olar [2].

Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən firmalar öz müəssisələrində insan resurslarını düzgün idarə etmək üçün müxtəlif planlaşdırma işləri həyata keçirirlər. Bunlara düzgün bacarıqlara malik işçilərin işə götürülməsi, işə qəbul prosesinin effektiv idarə edilməsi, təlim və inkişaf proqramlarının aparılması, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və əks əlaqə proseslərinin həyata keçirilməsi kimi fəaliyyətlər daxildir [2].

Turizm sektorundakı şirkətlər qısa və uzunmüddətli korporativ strateji planlama ilə yanaşı, işçilərinin bacarıqlarını qiymətləndirərək işə götürmə və yüksəlmə qərarları da verirlər. Bu səlahiyyətlər təhsil, təcrübə, iş performansı, şəxsi xüsusiyyətlər və potensial kimi amillər əsasında müəyyən edilir. Bundan əlavə, şirkətlər mövcud işçiləri bacarıqlı etmək üçün təlim və inkişaf proqramları təklif edərək işçilərin potensialını maksimum dərəcədə artırırlar. Bu fəaliyyətlər şirkətlərə davamlı insan resursları strategiyası yaratmağa və müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü artırmağa kömək edir.[9]

İnsan resurslarının planlaşdırılması prosesində hədəflərə çatmaq vacibdir. Bu səbəbdən turizm sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr qarşılarına biznesin strateji məqsədlərinə uyğun məqsədlər qoymalıdırlar. Məsələn, biznesin böyümə strategiyasına uyğun olaraq işə qəbul və təlim proseslərində müəyyən hədəflər qoymaq lazımdır. Bundan əlavə, biznesin işçilərin motivasiyasını və məhsuldarlığını artırmaq kimi məqsədləri ola bilər [8].

Planlaşdırmanın məqsədləri. Hədəflərin düzgün istifadəsi və bu hədəflərə uyğun insan resurslarının planlaşdırılması şirkətin öz imkanlarından ən yaxşı şəkildə istifadə etməsinə kömək edir. Bundan əlavə, aydın və ölçülə bilən məqsədlər insan resurslarının planlaşdırılması prosesinin izlənməsini artırır və davamlı təkmilləşdirmə üçün lazımi rəyi təmin edir. Bu səbəbdən turizm sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin insan resursları hədəflərini müəyyən etmələri və bu məqsədlərə çatmaq üçün müvafiq strategiyalar hazırlamaq üçün səy göstərmələri vacibdir [1]. Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlərin insan resurslarının planlaşdırılması modelləri firmanın ölçüsündən, fəaliyyət göstərdiyi sektordan, məqsədlərinin xarakterindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə, hansı modeli istifadə edəcəyinə qərar verərkən firmanın ehtiyac-

larına və resurslarına uyğun olanı seçmək vacibdir. Hər bir firma insan resurslarının planlaşdırılması prosesində öz məqsədlərinə, resurslarına və işçilərinin ehtiyaclarına uyğun strategiya müəyyən etməlidir. Bu yolla firmanın insan resurslarına olan ehtiyacları, fəaliyyəti və məqsədləri arasında effektiv tarazlıq əldə edilə bilər [2].

İnsan resurslarının planlaşdırılması firmanın kadr ehtiyaclarını ödəmək və biznes məqsədlərinə çatmaq üçün strateji yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu strateji yanaşma şirkətin fəlsəfəsinə və məqsədlərinə əsaslanır [4].

Şirkətin fəlsəfəsi biznes dəyərləri, vizyon, missiya və mədəniyyət kimi elementlərdən ibarətdir. Bu fəlsəfə şirkətin hansı biznes növü olduğunu, hansı dəyərləri mənimsədiyini və cəmiyyətdə hansı imic yaratmaq istədiyini müəyyən edir.

Bu gün bir çox şirkətlər fəaliyyətlərinin müəyyən aspektləri və gözlənilən nəticələri ilə birlikdə firmanın hansı məqsədlə yaradıldığını açıq şəkildə bildirirlər. Bu məqsəd adətən firmanın qurulduğu sənayedə lider olmaq, müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və ya cəmiyyətə müsbət təsir göstərmək kimi məqsədləri ehtiva edir.[1]

Turizm sektorundakı firmalar da uzunmüddətli hədəflər təyin etmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün strateji yanaşmalar formalaşdırırlar. Bu strateji yanaşmalar sənayedəki dəyişiklikləri və tendensiyaları izləmək, müştəri ehtiyaclarını ödəmək, xərcləri azaltmaq və gəlirliliyi artırmaq kimi amillərə əsaslanır. Bunlar turizm sektorunda şirkətlərin uzunmüddətli uğurunu təmin etmək üçün vacib elementlərdir.

Turizmdə insan resurslarının planlaşdırılmasına xarici amillərin təsiri

Turizm sektorunda xarici amillər insan resurslarının planlaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Xarici amillər firmanın fəaliyyəti ilə əlaqəsi olmayan amillərdən yaranır, sənayenin və ya cəmiyyətin digər komponentlərinə təsir göstərir [4].

Turizm sektorundakı xarici amillər həmkarlar ittifaqları və müqavilələr kimi işçi qüvvəsinin idarə edilməsi ilə bağlı amillərə də təsir edir

Siyasi mühitin sabitliyi və təhlükəsizliyi sənayedəki firmaların insan resurslarının planlaşdırılmasına və strategiyalarına birbaşa təsir göstərə bilər. Buna görə də sənayedəki firmalar siyasi mühitdəki dəyişiklikləri izləməli və insan resurslarının planlaşdırılması proseslərini müvafiq olaraq yeniləməli ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-sabit siyasi mühitdə firmalar kadr tapmaq və saxlamaqda daha çox çətinliklərlə üzləşə bilər və işə qəbul proseslərinə daha çox vaxt və resurslar sərf etməli ola bilər [4].

Son zamanlarda turizmdə insan resursları planlamasına xarici amil təsirlərindən biri də pandemiyadır. COVID-19 pandemiyası turizm sənayesində bir çox dəyişikliklərə səbəb oldu və insan resurslarının planlaşdırılması da təsirləndi. Pandemiyanın birinci mərhələsində turizm fəaliyyəti dayandırıldı və sənaye işçiləri işsiz qaldı. Bu vəziyyət sektorda işçi qüvvəsinin sürətlə azalmasına səbəb olmuşdur. Daha sonra turizm fəaliyyəti yavaş-yavaş açılmağa başladı, lakin səyahət məhdudiyyətləri səbəbindən sektorun bərpası yavaş oldu. Bu, müəssisələrdən işçiləri yenidən işə götürərkən daha diqqətli olmağı tələb etdi.

2021-ci ildə dünya üzrə səyahət və turizm sektorunda məşğulluğun sayı əvvəlki illə müqayisədə artaraq 289 milyon nəfərə çatıb, lakin koronavirus (COVID-19) pandemiyasından əvvəl bildirilən rəqəmin altında qalıb. Səyahət və turizm sənayesi bir çox sənaye sahələrini, o cümlədən nəqliyyat, yerləşdirmə, səyahət şirkətləri, qida və içki xidmətləri və s. bütün bu sektorlar COVID-19 epidemiyasından müəyyən şəkildə təsirlənib [10].

Qrafik 1. 2019-cu ildən 2021-ci ilə qədər dünya üzrə səyahət və turizm islərinin sayı

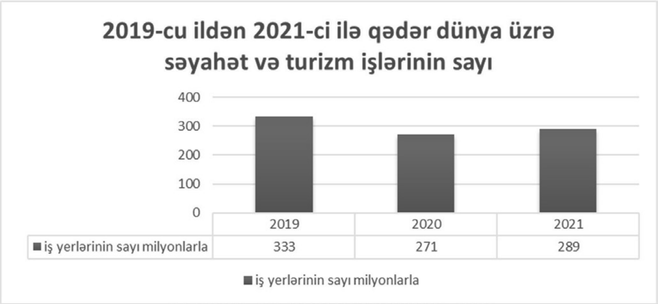

Mənbə: https://www.statista.com/statistics/1268465/number-of-travel-and-tourism-jobs-worldwide/ əldə edilən məlumatlara əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2022

Pandemiya həmçinin turizm sənayesindəki müəssisələrin iş görmə tərzini dəyişməsinə və uzaqdan işə keçməsinə səbəb olub. Bu, müəssisələrin işçi qüvvəsinə olan tələblərini yenidən qiymətlən-

dirməyi və yeni bacarıq və texnologiyalar tələb edən iş yerlərini müəyyən etməyi tələb etdi.

Bundan əlavə, turizm sektorunda işçilərin sağlamlığı və təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar artmışdır ki, bu da müəssisələrin öz əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi siyasətlərinə yenidən baxmasına səbəb olmuşdur. Müəssisələr işçilərinin sağlamlığına daha çox diqqət yetirməklə işçi qüvvəsi itkisinin qarşısını ala bilər.

İnsan resurslarının planlaşdırılmasında çətinliklər

İnsan resurslarının planlaşdırılması çətin iqtisadi şərait dövründə, xüsusən də sektor kiçildikdə və ya firmalar ixtisar etməyə məcbur olduqda daha da çətinləşə bilər. Pandemiya kimi fəlakətlər də bu çətinlikləri artıra bilər. Müəssisələr işçilərin təlimi və inkişafının maliyyələşdirilməsində məhdudiyyətlərlə üzləşə bilər. Bu, əmək bazarının tələb və təklif balansının dəyişməsi ilə birlikdə, müvafiq ixtisaslı işçilərin biznesdə qalmasını və ya yeni işçilər işə götürməsini çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, müxtəlif mədəniyyətlərdən olan işçiləri bir araya gətirən multikultural mühitlər müxtəlif mədəniyyətlərin və fərqli dillərin və biznes təcrübələrinin idarə edilməsini tələb edir. Buna görə də, biznes müxtəlifliyin və mədəniyyətin idarə olunması üçün xüsusi strategiya yaratmalıdır.

İnsan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyi. Düzgün aparılmayan insan resursları planlaması turizm sektorunda şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinə təsir edə bilər. İnsan resurslarının yaxşı planlaşdırılması işçilərin məhsuldarlığını, iş məmnunluğunu artıra və beləliklə, şirkətlərə müştəri məmnuniyyətini artırmaqla rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edə bilər.

Bununla belə, insan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyini qiymətləndirərkən bir çox amilləri nəzərə almaq lazımdır. Bunlara işə qəbul prosesi, işçilərin təlimi və inkişafı, performansın qiymətləndirilməsi və mükafat sistemləri kimi amillər daxildir. Bu amillərin düzgün idarə olunması şirkətlərin uğurlarını artırmaq üçün vacibdir.[5]

İş təhlili insan resurslarının planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İş təhlili bu sahədə olan vəzifələri, qabiliyyətləri və digər tələbləri müəyyən etməyə kömək edir ki, bu da insan resurslarının düzgün planlaşdırılması üçün əsas addımdır. İş təhlili əsasında firmanın kadr ehtiyacları müəyyən edilir və bu ehtiyaclar işə qəbul, təlim, performansın idarə edilməsi və karyera inkişafı kimi digər insan resursları təcrübələrinə təsir göstərir. Buna görə də düzgün iş təhlilinin aparılması insan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyi üçün vacibdir [6].

İnsan resurslarının planlaşdırılması prosesində müvəffəqiyyəti qiymətləndirmək üçün bəzi əsas amillər var. Bunlara şirkətin orijinal korporativ məqsədləri ilə insan resurslarının planlaşdırılması, düzgün iş təhlili və iş dizaynı, düzgün işə qəbul və seçim prosesi, işçilərin təlimi və inkişafı, performansın idarə edilməsi və əks əlaqə proseslərinin effektivliyi, işçilərin motivasiyası və məmnunluğu, işdən məmnunluq məsələləri daxildir. Bu amillərin düzgün idarə edilməsi insan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyini artıra və firmanın uğurunu dəstəkləyə bilər [4].

Nəticə: Keys tədqiqatı insan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyi üçün bəzi vacib amilləri müəyyən etmişdir. Bu amillərə əmək tələbi və təklifi, insan resurslarının bacarıqlarının inventarlaşdırılması və iş fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir. Bundan əlavə, insan resurslarının planlaşdırılmasının müvəffəqiyyəti üçün şirkət öz korporativ məqsədlərinə uyğun olaraq planlaşdırma aparmalıdır. İşə qəbul və seçim prosesləri, insan resurslarının inkişafı, qorunması və mükafatlandırılması da nəzərə alınmalıdır. İşin təhlili və dizaynı, işə qəbul üsulları, seçim və təlim strategiyaları da insan resurslarının planlaşdırılmasının effektivliyi üçün vacibdir [4].

Açar sözlər: *turizm, sənaye, insan, resurs,idarə, planlaşdırma.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Armstronq, Maykl. A Handbook of Human Resource Management Practice (7-ci nəşr), 120 Pentonvelle Road: Kogan Page Limited, 1999.

2. Aswathappa, Kumar, İnsan Resursları və Personel İdarəetmə (2-ci nəşr), Yeni Dehli: Tata McGraw-Hill Publishing Company Ltd, 1999.

3. Buckley, Ronald və Jack Pannell, "Milli parklarda və qoruqlarda turizm və istirahətin ətraf mühitə təsiri." Journal of Tourism Studies 1, № 1 (1990): 2432

4. Buckley, Ralf və Michael Sommer, Turizm və Qorunan Ərazilər: Prinsip və Təcrübədə Tərəfdaşlıq . Davamlı Turizm üçün CRC . Sidney: Pty Ltd. və Turizm Şurası Avstraliya, 2001.

5. Shanks Nancy, H, İdarəetmə və Motivasiya . Nyu York: Jones Publishers, 2009.

6. Rao, Subba P, İdarəetmə və Təşkilat Davranışı (Birinci nəşr), Yeni Dehli: Himalay Nəşriyyat Evi, 2004.

7. Rue, Leslie W və Byars, Lloyd L. İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi : (5-ci nəşr), New York: McGraw-Hill Companies, 1997.

8. Walker, James W. İnsan resurslarının planlaşdırılması. Nyu York: McGraw-Hill, 1980

9. Walker, James W, "Düz, arıq və çevik təşkilatlarda insan resurslarının idarə edilməsi:1990-cı illərin trendləri". İnsan resurslarının planlaşdırılması 11, (1988): 125-132.

10. Number of travel and tourism jobs worldwide from 2019 to 2021 https://www.statista.com/statistics/1268465/number-of-travel-and-tourism-jobs-worldwide/

HUMAN RESOURCES PLANNING IN TOURISM INDUSTRY

Summary

Human resource planning plays a fundamental role in the strategic planning process of firms operating in the tourism sector. This planning process enables human resource managers to forecast future workforce needs, identify the skills and abilities of existing employees, develop and implement workforce planning strategies, recruit and manage staff, support employee development and increase employee satisfaction. Therefore, human resource planning is vital for firms operating in the tourism sector to gain competitive advantage.

Keywords: *tourism, industry, human, resource, management, planning.*

КАДРОВОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ В ТУРИСТИЧЕСКОМ СЕКТОРЕ

Резюме

Планирование человеческих ресурсов играет фундаментальную роль в процессе стратегического планирования фирм, работающих в секторе туризма. Этот процесс планирования позволяет менеджерам по персоналу прогнозировать будущие потребности в рабочей силе, определять навыки и способности существующих сотрудников, разрабатывать и внедрять стратегии планирования рабочей силы, набирать и управлять персоналом, поддерживать развитие сотрудников и повышать их удовлетворенность. Поэтому планирование человеческих ресурсов является жизненно важным для фирм, работающих в секторе туризма, чтобы получить конкурентное преимущество.

Ключевые слова: *туризм, индустрия, человеческий, ресурс, управление, планирование.*

UOT 338.43

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA YAŞIL İQTİSADİYYAT PRİNSİPLƏRİNƏ UYĞUN TORPAQ VƏ SUDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

CEYHUN İSRAYILOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı
E-mail: israyilovceyhun99@gmail.com

Son illərdə kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Çünki iqtisadi artımın ətraf mühitin davamlılığı ilə uzlaşdırılması zərurəti getdikcə aktuallaşır. Kənd təsərrüfatında yol verilən yanlışlıqlar qlobal istixana qazları emissiyalarına, meşələrin qırılmasına, suyun çirklənməsinə və biomüxtəlifliyin itirilməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı ərzaq təhlükəsizliyi, kənd yerlərinin inkişafı və yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün mühüm sektordur. Kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyatın tətbiq olunması ətraf mühitə zərərli təsirləri azaldan davamlı təcrübələrini təşviq edir. Eyni zamanda, onun iqtisadi həyat dövrünü qoruyur və ya artırır.

Kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas problemlərdən biri iqtisadi artımın ekoloji davamlılıq ilə balanslaşdırılması ehtiyacıdır. Bu, məhsuldarlığı və gəlirliliyi prioritet kimi qəbul edən ənənəvi kənd təsərrüfatı təcrübələrindən ətraf mühitin mühafizəsi və sosial ədalətə üstünlük verən davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinə keçidi tələb edir.

Digər problem sektorlar arasında vahid siyasətin və inteqrasiyasının olmamasıdır. Enerji, su və torpaqdan istifadə siyasətləri kimi kənd təsərrüfatına təsir edən bir çox siyasət və qaydalar bir-birindən asılı olmayaraq hazırlanır ki, bunlar da çox vaxt ziddiyyətli məqsədlərə malik olur.

Bu kimi çətinliklərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyatdan istifadə olunması davamlı inkişaf üçün əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir. Aqromeşəçilik, mühafizə kənd təsərrüfatı və üzvi əkinçilik kimi davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri torpağın sağlamlığını yaxşılaşdıra, istixana qazı emissiyalarını azalda və biomüxtəlifliyi artıra bilər.

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyat davamlı dəyər zəncirlərini təşviq etməklə, yerli bazarları genişləndirməklə və kiçik fermerləri dəstəkləməklə kəndlərin inkişafı və yoxsulluğun azaldılması üçün yeni imkanlar yarada bilər.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahəsidir, torpaq sahəsinin təxminən 58%-i əkinçilik üçün istifadə olunur və məşğulluğun 36,4%-dən çoxu bu sektorda həyata keçirilir. Bununla belə, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq ölkə üzrə orta göstəricidən aşağıdır, belə ki, sektor 2013-cü ildən 2017-ci ilə qədər orta hesabla ÜDM-in cəmi 5,0%-ni təşkil etmişdir. Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinin məhsulun böyümə proseslərinə birbaşa və dolayı təsirləri vasitəsilə ərzaq istehsalına təsir göstərəcəyi gözlənilir.

Azərbaycanda torpaqlardan səmərəsiz istifadənin bir neçə səbəbi var. Bunlardan ən mühümləri torpaqda mineral maddələrin azalması, bioloji təbii resursların itirilməsi, texnoloji avadanlıqların olmaması, su təchizatının zəif olması, toxum və məhsulların seçilməsi və istehsalında səhvlərə yol verilməsidir. Bu problemlər kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına mane olur.

Azərbaycanda suvarılan torpaqlardan istifadə ölkənin kənd təsərrüfatı sektoru üçün mühüm məsələ olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Qrafik 1. Suvarılan torpaqlar, min ha.

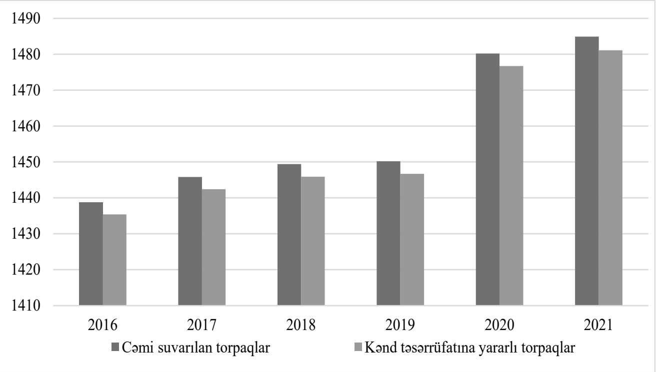

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının təxminən 1.5 milyon hektarı suvarılan torpaqlardır. Bu torpaqlardan 77.5% əkin üçün, 8.6% çoxillik əkmələr üçün, 13.9% isə biçənək və örüşlər üçün istifadə olunur. Yay aylarında, xüsusilə də suvarılmaya tələbatın art-

dığı dövrdə əkinlərin suvarılması çətinləşir. Həmin aylarda çayların səviyyəsi minimuma enir, hətta, bəzi çaylar tamamilə quruyur. Bu hallar məhsuldarlığa çox ciddi təsir edir. Belə bir hal 2020-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Həmin ilin yayı güclü quraqlıq baş vermişdi. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında su qaynaqlarında biri də yağıntılardır. Qrafikdə son 20 ildə Azərbaycana düşən yağıntıların orta illik miqdarı göstərilmişdir [5].

Ekologiyadan məhrum olan torpaqlarımızdan səmərəli istifadə etmək üçün hökumətimizin təşəbbüs göstərməsi, sahibkarlara dəstək verməsi zəruridir. Bu dayaqlar arasında torpağın çirkləndiricilərdən təmizlənməsi və lazımsız mineralların çıxarılması ən mühüm tədbirlərdəndir. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə də vacibdir. Ənənəvi suvarma üsulları yerinə damcı suvarma sistemlərinə üstünlük verilməlidir.

Səmərəli gübrələmə və becərmə üsulları torpağın keyfiyyətini artıra və gübrə və pestisidlər kimi resurslardan istifadəni azalda bilər. Səmərəli kənd təsərrüfatı təcrübələri bu sahədə fəaliyyətlərinin ətraf mühitə təsirini azalda və biomüxtəlifliyin qorunmasına töhfə verə bilər.

Kənd təsərrüfatında səmərəliliyi artırmaq üçün davamlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək və fermerlərin məlumatlılığını artırmaq lazımdır. Üzvi gübrələrin və zərərvericilərə qarşı təbii mübarizə üsullarının istifadəsi torpağın keyfiyyətini yaxşılaşdıra və kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin istifadəsini azalda bilər. Torpağın sağlamlığını qorumaq üçün əkin dövriyyəsindən də istifadə edilə bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatında torpaqlardan səmərəsiz istifadə davamlı inkişafa mane olan mühüm problemdir. Bu problemi fermerlərə dəstək vermək, dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək və səmərəli kənd təsərrüfatı təcrübələrindən istifadə etməklə həll etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında su kənd təsərrüfatı istehsalı üçün həyati resursdur. Bununla belə, kənd təsərrüfatında sudan səmərəsiz istifadə son illər ciddi problemə çevrilib. Sudan səmərəsiz istifadə məhsuldarlığın azalmasına, su çatışmazlığına və ətraf mühitin pisləşməsinə səbəb olur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında sudan səmərəsiz istifadənin əsas səbəbləri köhnəlmiş suvarma sistemləri, sudan səmərəli istifadəyə dair bilik və maarifləndirmənin olmaması, sudan səmərəli istifadə edilməməsidir. Azərbaycanda əksər fermerlər sel və ya şırımlı suvarma kimi ənənəvi suvarma üsullarından istifadə edirlər ki, bu da səmərəsiz olmaqla yanaşı, həm də israfçılığa səbəb olur [1]. Bundan əlavə, fermerlərin damcı suvarma və torpaq rütubətinin monitorinqi kimi səmərəli sudan istifadə təcrübələrinə dair yeni məlumatlara və texnologiyalara hər zaman çıxışı olmur. Nəticədə, sudan həddindən artıq istifadə olunur ki, bu da rayonda su qıtlığına səbəb olur [2].

Kənd təsərrüfatında sudan səmərəsiz istifadə də ətraf mühitin zərər görməsinə səbəb olur. Həddindən artıq sudan istifadə torpağın eroziyasına və bataqlığa səbəb ola bilər ki, bu da torpağın məhsuldarlığını aşağı salır və ətraf mühitə ziyan vurur. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin həddindən artıq istifadəsi su ehtiyatlarını çirkləndirə bilər ki, bu da onları insan istehlakı üçün təhlükəli edir [3].

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytında yerləşdirdiyi göstəriciləri əsas alaraq, 2021-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə su ehtiyatlarını səciyyələndirən əsas göstəricilərə nəzər yetirək. Verilən il üzrə kənd təsərrüfatında 63.4% su istifadə edilmişdir. Yəni, 7586.3 milyon m^3 su sərf edilmişdir. Bu göstərici həmin il üzrə ümumi su istehlakının 72%-ni təşkil edir. Lakin çox təəssüf ki, suvarma zamanı su itkisinin baş verməsi də qaçınılmaz haldır. Həmin il üçün kənd təsərrüfatına ayrılan su miqdarının 26%-i, yəni bunu rəqəmlə ifadə etsək, 3121.4 milyon m^3 su itkiyə getmişdir. Bu rəqəmlər həddən artıq yüksək bir göstəricidir. Təbii mənbələrdən götürülən suyun ümumi miqdarını nəzərə alanda kənd təsərrüfatında itkiyə gedən həmin göstərici təbii mənbələrdən götürülən suyun ümumi miqdarının 22.7%-ni əhatə edir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında sudan səmərəsiz istifadə problemini həll etmək üçün bir neçə həll yolu həyata keçirilə bilər. Bir yanaşma suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsi və damcı suvarma kimi səmərəli suvarma üsullarının mənimsənilməsidir. Damcı suvarma daha az su istifadə edir və buxarlanma və axıntı nəticəsində su itkisini azaldır. Üstəlik, torpaq rütubəti sensorlarından istifadə etməklə fermerlər yalnız lazım olduqda su tətbiq edə, su israfını azalda və məhsuldarlığı artıra bilərlər [1].

Başqa bir həll suyun idarə edilməsi təcrübələrini təkmilləşdirməkdir. Su idarəetmə təcrübələrinə su ehtiyatlarının tənzimlənməsi, su siyasətinin işlənib hazırlanması və su idarəetmə institutlarının yaradıl-

ması daxil ola bilər. Suyun idarə edilməsi təcrübələri həmçinin suyun səmərəli və dayanıqlı şəkildə istifadə olunmasını və gələcək nəsillər üçün mövcud olmasını təmin etməyə kömək edə bilər [3].

Bundan əlavə, fermerlər arasında sudan səmərəli istifadə təcrübələrini təşviq etmək üçün maarifləndirmə və maarifləndirmə kampaniyalarından istifadə edilə bilər. Fermerlərə səmərəli suvarma üsulları, torpaq rütubətinin monitorinqi və suyun idarə edilməsi təcrübələri haqqında məlumat əldə etmək imkanının təmin edilməsi onlara əkinçilik təcrübələrini təkmilləşdirməyə və məhsuldarlığı artırmağa kömək edə bilər [2].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında sudan səmərəsiz istifadə davamlı inkişafa və yaşıl böyüməyə mane olan digər mühüm problemlərdəndir. Bu problemi həll etmək üçün suvarma sistemlərinin modernləşdirilməsinə, suyun idarə olunması təcrübələrinin təkmilləşdirilməsinə və fermerlər arasında sudan səmərəli istifadə təcrübəsinin təbliğinə ehtiyac var. Bu həlləri qəbul etməklə Azərbaycan öz su ehtiyatlarından səmərəli və davamlı şəkildə istifadə olunmasını və gələcək nəsillər üçün mövcud olmasını təmin edə bilər.

Kənd təsərrüfatında suyun səmərəsiz istifadəsi məhsuldarlığın azalması, torpağın deqradasiyası və şoranlaşmanın artması da daxil olmaqla bir sıra mənfi təsirlərə malikdir. Qeyri-səmərəli suvarma təcrübələri həm də quraq və yarımquraq regionlarda kənd təsərrüfatının davam etdirilməsi üçün vacib olan yeraltı su ehtiyatlarının tükənməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında su problemlərinin həlli üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilə bilər. O cümlədən:

1. Suyun idarə olunması təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi. Buraya damcı suvarma və çiləyici sistemlər kimi müasir suvarma sistemlərinin inkişafı daxildir ki, bu da su itkilərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda və sudan istifadənin səmərəliliyini artıra bilər.

2. Suya qənaət edən texnologiyaların tətbiqi. Kənd təsərrüfatında su istehlakını azaltmaq üçün yağış suyunun yığılması və suyun təkrar istifadəsi kimi texnologiyalardan istifadə edilə bilər.

3. Suya mühafizə təcrübələrinin təşviqi. Fermerlər torpağın nəm saxlamasını yaxşılaşdırmaq və sudan istifadəni azaltmaq üçün əkin dövriyyəsi, örtülü əkin və malçlama kimi suyun mühafizəsi təcrübələrini qəbul etməyə təşviq edilə bilər.

4. Su idarəçiliyinin gücləndirilməsi. Suyun səmərəli idarə edilməsi, o cümlədən şəffaf su hüquqlarının və qaydaların yaradılması su ehtiyatlarının daha səmərəli idarə olunmasına və suya bərabər çıxışın təmin edilməsinə kömək edə bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatında su problemi ölkənin aqrar sektoru qarşısında ciddi problemlər yaradır. Bu problemlərin həlli az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi müasir su idarəetmə təcrübələrinin qəbulu, suya qənaət texnologiyalarının tətbiqi və suya qənaət təcrübələrinin təşviqi daxil olmaqla, çoxşaxəli yanaşma tələb edəcəkdir. Effektiv su idarəçiliyi ilə bu çətinlikləri aradan qaldırmaq və gələcək nəsillər üçün Azərbaycanda davamlı kənd təsərrüfatını təmin etmək mümkündür.

Nəticə olaraq, kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərindən istifadə iqtisadi artımı ətraf mühitin davamlılığı ilə uzlaşdırmağa çalışan perspektivli paradiqmadır. Kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyata nail olmaq ənənəvi kənd təsərrüfatı təcrübələrindən dayanıqlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinə keçidi, eləcə də sektorlar üzrə siyasətlərin inteqrasiyasını tələb edir. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri ilə kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq arasında əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Həmçinin, Azərbaycanın zəngin torpaqlarını və təbii sərvətlərini səmərəli istifadə etməklə biz kənd təsərrüfatı məhsullarımızın məhsuldarlığını və keyfiyyətini artıra, ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verə bilərik.

Tədqiqatlar göstərir ki, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin qəbulu uzun müddət ərzində kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər, lakin qısamüddətli təsirlər xüsusi əkinçilik təcrübələrindən və ətraf mühit şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin qəbulu əlavə investisiyalar və əkinçilik təcrübələrində dəyişikliklər tələb edə, bu da ilkin olaraq məhsuldarlığı azalda bilər. Bununla belə, uzun müddət ərzində yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin istifadəsi torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, iqlim dəyişikliyinə davamlılığın artmasına, tullantıların və çirklənmənin azaldılmasına və sosial bərabərliyin möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxara, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın və davamlılığın artmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abbasov R., "Water management practices and challenges in Azerbaijan", Journal of Water and Land Development, 38(1), 2018, səh: 3-9.*

2. *Aliyev Z., "The role of water in agriculture in Azerbaijan", European Journal of Sustainable Development Research, 4(4), 2020, em0119.*

3. *Ismayilov, I., Abbasov, R., Mirzayev, F., "Water resources and their management in Azerbaijan", Journal of Water and Land Development, 36(1), 2018, səh: 43-49.*

4. *Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. https://www.stat.gov.az/*

5. *Tağızadə F., "Suyun kənd təsərrüfatında rolu və ondan səmərəli istifadə olunması". https://aqroskop.az/article/az/46*

XÜLASƏ

Kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi ətraf mühitin dayanıqlılığını artırmaq məqsədi daşıyan yeni paradiqmadır. Torpaq və su resurslarından səmərəli istifadə kimi yaşıl iqtisadi prinsiplərinin tətbiqi sudan və torpaqdan qənaətli istifadəyə, torpağın deqradasiyasının qarşısını almağa və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmağa kömək edə bilər. Üzvi əkinçilik və suya qənaət texnologiyaları kimi davamlı təcrübələrin tətbiqi torpağın münbitliyini yaxşılaşdıra, gübrə və pestisidlərə olan ehtiyacı azalda bilər ki, bu da fermerlər üçün xərclərə qənaətə və mənfəətin artmasına səbəb ola bilər.

Qısacası, kənd təsərrüfatında yaşıl iqtisadi prinsiplərin tətbiqi məhsuldarlığın, gəlirliliyin və davamlılığın artmasına gətirib çıxara, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim dəyişikliyinin təsirinin azaldılmasına töhfə verə bilər.

Açar sözlər: *yaşıl iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, suvarma, torpaq.*

SUMMARY

Application of green economy in agriculture is a new paradigm aimed at increasing environmental sustainability. Applying green economic principles such as efficient use of land and water resources can help to use water and land efficiently, prevent land degradation and increase agricultural productivity. Adopting sustainable practices such as organic farming and water-saving technologies can improve soil fertility and reduce the need for fertilizers and pesticides, which can lead to cost savings and increased profits for farmers.

In short, the application of green economic principles in agriculture can lead to increased productivity, profitability and sustainability, while contributing to environmental protection and mitigating the impact of climate change.

Key words: *green economy, agriculture, irrigation, land.*

РЕЗЮМЕ

Применение зеленой экономики в сельском хозяйстве – это новая парадигма, направленная на повышение экологической устойчивости. Применение принципов «зеленой» экономики, таких как эффективное использование земли и водных ресурсов, может помочь эффективно использовать воду и землю, предотвратить деградацию земель и повысить продуктивность сельского хозяйства. Внедрение устойчивых методов, таких как органическое земледелие и водосберегающие технологии, может повысить плодородие почвы и снизить потребность в удобрениях и пестицидах, что может привести к экономии средств и увеличению прибыли фермеров.

Короче говоря, применение принципов «зеленой» экономики в сельском хозяйстве может привести к повышению производительности, прибыльности и устойчивости, способствуя при этом защите окружающей среды и смягчению последствий изменения климата.

Ключевые слова: *зеленая экономика, сельское хозяйство, орошение, земля.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

FAİQ ƏLİYEV: ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDAKI ROLU 5

ƏLİMUSA İBRAHİMOV: HEYDƏR ƏLİYEVİN PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 10

EYÜP ZENGİN, BURAK KOÇAK: KIRGIZ CUMHURİYETİ YÖNETİM YAPISI 15

LALƏ BAYRAMOVA: SİYASİ MODERNLƏŞMƏNİN FORMALAŞMASI, XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF TENDENSİYASI 24

AYİŞƏ MƏMMƏDLİ: MÜASİR DÖVLƏT QULLUĞUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLUNDA GÖRÜLƏN İŞLƏR VƏ İSLAHATLAR 29

FƏQAN TAHİRLİ: DAVAMLI İNKİŞAF CƏMİYYƏT VƏ TƏBİƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ KİMİ 34

СЕВИНДЖ НАСИРОВА: ФОРМИРОВАНИЕ НПО В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ 41

KHALID ALAKBAROV: COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY'S FOREIGN POLICY POSITION REGARDING THE EVENTS OF THE ARAB SPRING IN EGYPT, SYRIA AND LIBYA 46

FARAH MAMMADOVA: INTERNATIONAL TERRORISM AFTERISIS DEFEAT: TRENDS AND PERSPECTIVES 50

TARİX

HƏSƏNOV H.N., NİFTƏLİYEV R.Y.: XIX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ ALBAN KİLSƏSİNİN TARİXİNDƏN 54

İLQAR ABDULLAYEV: AZƏRBAYCANDA SƏNAYE VƏ KOMMUNİKASİYANIN İNKİŞAFI (1969-1982-ci illər) 60

SEVDA İSMAYILOVA: AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVET HAKİMİYYƏTİNİN XALQ TƏHSİLİ SİSTEMİ SAHƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ SİYASƏT (1920-1930-cu illər) 64

SƏBİNƏ ALIYEVA: NADİR ŞAH ƏFŞARIN 1726-1736-CI İLLƏR FƏALİYYƏTİ TARİXİ TƏDQİQATLARDA 68

AYNUR HƏŞİMOVA: QARABAĞIN ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTLƏRİNİN SİYASİ HƏYATINDA ROLU 73

LƏMAN ZÜLQƏDƏROVA: BİR DAHA KİPR BARIŞ HƏRƏKATININ TARİXİNDƏN (1967-1974-CÜ İLLƏR)........ 78

ƏSMƏR LƏTİFOVA: BAHARLI DÖVLƏTİNİN TEYMURİLƏRLƏ MÜBARİZƏSİ........ 82

İQTİSADİYYAT

ŞƏFA ƏLİYEV: ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN TARİXİ ROLU........ 86

TALE ƏKBƏROV: AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ DAXİLİ RESURS POTENSİALI: TƏHLİL, QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ REALLAŞDIRMA........ 91

ÜLKƏR ZEYNALOVA: KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏT FƏALİYYƏTLƏRİNİN ŞİRKƏT İMİCİNƏ TƏSİRİ........ 100

TURAC ABBASOVA: TƏŞKİLAT MƏDƏNİYYƏTİNİN ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ........ 104

SƏFTƏR VƏLİZADƏ: ERMƏNİSTANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ........ 109

САМИРА ГУСЕЙНОВА: РОЛЬ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ И ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭНЕРГЕТИКИ В ЭНЕРГОКОМПЛЕКСЕ СТРАНЫ........ 115

SULTAN NIFTALIYEV: DISCUSSIONS ON CRYPTO ACCOUNTING AND ITS IMPACT ON FINANCIAL REPORTING........ 118

TÜRKAN NƏBİYEVA: QLOBAL ŞƏRAİTDƏ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ TƏMİN OLUNMASINDA MALİYYƏ BAZARLARININ ROLU........ 121

AYTAC ƏLİYEVA: İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İSTEHSAL POTENSİALI GÖSTƏRİCİLƏRİ........ 126

CEYHUN MƏMMƏDLİ: SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN SIĞORTANIN ARTIM DİNAMİKASINA TƏSİR DETERMİNANTLARININ TƏHLİLİ........ 130

EMİL ƏSGƏROV: AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA VƏ İNVENTOR FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ........ 134

NAHİD HÜSEYNOV: HOLLAND SİNDROMU VƏ SƏNAYE
SAHƏ STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ........ 138

NİCAT QƏHRƏMANOV: AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ
RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİ VƏ ONUN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ.......... 142

QƏDİR BABALI: MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ
TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ VERGİ UÇOTUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ........ 146

RAMİN İSAYEV: ƏHALİNİN SOSİAL MÜDAFİƏSİNİN
MAHİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ........ 150

LEYLA MƏMMƏDOVA: AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÜNYA
İQTİSADİYYATINA İNTEQRASİYASI PROSESİNİN ƏSASLARI........ 154

TALEH İSMAYILOV: AZƏRBAYCANIN BANK SİSTEMİNDƏ KREDİT
ƏMƏLİYYATLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI........ 158

HƏSƏN NOVRUZOV: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SƏNAYE
SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ........ 162

NİGAR MAHMUDOVA: AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ
FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADİ TƏNZİMLƏNMƏSİ........ 166

ELGÜN ŞIXMƏMMƏDLİ: TƏŞKİLATİ İDARƏETMƏ İNFORMASİYA
SİSTEMLƏRİ VƏ TEXNOLOGİYALARI........ 170

FARMAN ALIYEV: CHANGES IN THE DIRECTION OF
INCREASING THE POTENTIAL OF EDUCATION IN AZERBAIJAN........ 175

NIJAT MURADOV: FINANCIAL FLOW MANAGEMENT
OF HOLDINGS IN INTERNATIONAL PRACTICE........ 180

NOVRUZ RƏHİMOV: AZƏRBAYCANDA ƏMƏK BAZARININ
İNKİŞAFININ ƏSAS SƏCİYYƏVİ GÖSTƏRİCİLƏRİ........ 185

NƏRMİNƏ HÜSEYNLİ: AZƏRBAYCANDA LAYİHƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA
“AGİLE MANAGEMENT” PRİNSİPLƏRİNİN TƏTBİQİ........ 190

SEVDA BƏDƏLOVA: PANDEMİYA VƏ POST-PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ
MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA MONETAR SİYASƏTİN
TƏSİRLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ........ 193

ƏKRƏM MAHMUDZADƏ: MAL-QARANIN SÜRƏTLİ BƏDƏN ÇƏKİSİ ARTIMINDA GENİŞ VƏ MƏHDUD QİDALANMA METODLARI.. 197

NURİYYƏ MƏMMƏDOVA: FİSKAL QAYDALARIN TƏTBİQİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI.. 203

İLHAMƏ ASLANOVA: TURİZM SƏNAYESİNDƏ İNSAN RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASI.. 207

CEYHUN İSRAYILOV: KƏND TƏSƏRRÜFATINDA YAŞIL İQTİSADİYYAT PRİNSİPLƏRİNƏ UYĞUN TORPAQ VƏ SUDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ............................ 211

Founder:
"Kaspi" Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: geostrategiya@gmail.com

Number of copies printed: 300
Order №319

Published by
"MSV NƏŞR" LLC publishing house

Təsisçi:
“Kaspi” Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: geostrategiya@gmail.com

Tiraj: 300
Sifariş №319

“MSV NƏŞR” MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub